

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2023.10 (4)
қазан-желтоқсан

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2023
© Авторлар ұжымы, 2023

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University). (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры. (Қазақстан)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтгашұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан)

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Қубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография,
археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2023
© Коллектив авторов, 2023

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University). (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет. (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК. (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-IIA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2023

© Group of authors, 2023

© Коллектив авторов, 2023

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SCMSHE RK. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan) **Kozhamzharova Daria Perneshovna** — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University. (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies. (Kazakhstan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Matyghanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art. (Kazakhstan)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulbayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Published in the Republic of Kazakhstan Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 646–660, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_646-660

REFLECTION OF TRADITIONAL ISLAM IN WRITTEN SOURCES ON THE HISTORY OF MOGHULISTAN AND TIMUR'S STATE

*Nazira D. Nurtazina*¹, *Ainash K. Amanzholova*²

¹Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Ave., 050060 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru
 *Corresponding author

²Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Ave., 050060 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Master's Student
 <https://orcid.org/0009-0004-2559-7293>. E-mail: moonash17@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Nurtazina N.D., Amanzholova A.K., 2023

Abstract. *Introduction.* The famous historical works of Muslim authors, such as “Tarikh-i Rashidi”, “Zafar-name”, “Tazkira-yi Khoja Muhammad Sharif”, etc. reflect not only political and military history, biographies of monarchs, but also spiritual and religious aspects of late medieval Central Asian states. *Goals.* These historical monuments contain enough information to reconstruct the specifics of traditional (Sunni-Hanafi) Islam, in which the influence of Sufism (Tasawwuf) was great. The aims of the article basing on information from medieval written sources is to reveal the content of the collective religious identity of the former Chagatai ulus's states, such as Moghulistan and Amir Timur's empire. *Results.* The study determined the absolute dominance of the Muslim element, the popularity of Sufi sheikhs, standards of Muslim enlightenment. The construction of the mausoleum of Ahmed Yasawi stimulated the further growth of the traditional Islam's role in the region, including in the aspect of the veneration of saints. Rulers like Amir Timur, khans of Moghulistan patronized Islam. The sources reveal information about the recitation of the Koran at the courts of rulers, the development of Sufism and astrology, the spread of Muslim literacy, oriental languages, the performance of ziarat (visiting the graves of saints) and the hajj by khans, emirs, funerals, celebrations, and active international relations. *Conclusions.* At the same time, the authors come to the conclusion that many facts indicate that the Central Asian Muslim tradition, especially in the 14-beginning of 15th century was, as it were, incomplete, characterized by a greater role of relics of nomadic culture and Yassa Genghis Khan, an attempt to absorb and integrate sometimes contradictory elements.
Keywords: Sources, Moghulistan, Timur's state, Chagatai ulus, traditional Islam, relics of Yassa, nomadic culture

Acknowledgments. The work was carried out with financial support from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (GF, OGRN No. BR 18574101).

For citation: Nurtazina N.D., Amanzholova A.K. Reflection of traditional Islam in written sources on the history of Moghulistan and Timur's State // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 646–660. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_646-660

МОҒОЛСТАН МЕН ТЕМІР МЕМЛЕКЕТТЕРІ ТАРИХЫ БОЙЫНША ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДЕГІ ДӘСТҮРЛІ ИСЛАМНЫҢ КӨРІНІСІ

Нұртазина Назира Дәуітбекқызы¹, Аманжолова Айнаш Қасымқызы²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

(71-үй, әл-Фараби даңғ., 050060 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

(71-үй, әл-Фараби даңғ., 050060 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Магистрант

 <https://orcid.org/0009-0004-2559-7293>. E-mail: moonash17@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Нұртазина Н.Д., Аманжолова А.Қ., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мырза Мұхаммад Хайдардың «Тарих-и Рашидиі», Шараф ад-Дин Али Йаздидің «Зафар-намесі», «Газкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» сынды әйгілі тарихи шығармаларда тек саяси, әскери тарих немесе патшалардың өмірбаяны ғана емес, Орталық Азияның кейінгі ортағасырлық мемлекеттері халқының өміріндегі діни, рухани аспекті де көрініс табады. Олардың мазмұнында сол кездегі сопылықтың (тасаввуф) рөлі айрықша болған дәстүрлі (сүнни-ханафи) исламын суреттеуге мәліметтер аз емес. *Зерттеу мақсаты* – ортағасырлық жазба дереккөздер негізінде ертедегі Шағатай ұлысы территориясында пайда болған Моғолстан мен Әмір Темір мемлекетіндегі (империя) ұжымдық діни бірегейлік мазмұнын ашуды көздейді. *Зерттеу нәтижесінде* мұсылмандық элементтің анық өсу динамикасы, басымдығы, сопы шайхыларының абырой-беделі, мұсылман оқу-білімі эталондары дәлелденеді. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің салынуы жергілікті исламның, соның ішінде әулиелерге тағзым ету жағынан да, аймақтағы маңызының өсуіне ықпал етті. Әмір Темір, Моғолстан хандары исламға қолдау көрсетіп отырды. Дереккөздерден хан ордаларында Құран оқыту, сопылық пен астрологияның дамуы, мұсылман ағартушылығы, хандар мен әмірлердің әулиелі жерлерді зиараттауы мен қажылыққа баруы, сол сияқты жерлеу ғұрпы, салтанатты шаралар, халықаралық байланыстар туралы мағлұматтар алынды. Авторлар мәлеметтерді *қорытындылай* келе, әсіресе XIV–XV ғ. бас кезіндегі ортаазиялық мұсылмандық дәстүрдің сипаты «аяқталмаған» іспеттес болды деген қорытындыға келеді. Бұл дәстүр көшпелі мәдениет пен Шыңғыс-хан Ясасы қалдықтарын өз бойына қабылдап, тіпті өзара қайшылықты элементтерді біріктіруге тырысқан күйде еді.

Түйін сөздер: Деректер, Мұғұлстан, Әмір Темір мемлекеті, Шағатай ұлысы, билеушілер, дәстүрлі ислам, Яса сарқыншақтары, көшпелі мәдениет

Алғыс. Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым

Комитетінің қаржылай қолдауымен орындалды (МҚ, ОГРН № BR 18574101).

Дәйексөз үшін: Нұртазина Н.Д., Аманжолова А.Қ. Моғолстан мен Темір мемлекеттері тарихы бойынша жазба деректердегі дәстүрлі исламның көрінісі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 646-660 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_646-660

ОТРАЖЕНИЕ ТРАДИЦИОННОГО ИСЛАМА В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ ПО ИСТОРИИ МОГУЛИСТАНА И ГОСУДАРСТВА ТИМУРА

Нуртазина Назира Даутбековна¹, Айнаш Касымовна Аманжолова²

¹Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби
(д. 71. пр. аль-Фараби, 050060 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, ассоциированный профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru
*Автор-корреспондент

²Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби
(д. 71. пр. аль-Фараби, 050060 Алматы, Республика Казахстан)
Магистрант
 <https://orcid.org/0009-0004-2559-7293>. E-mail: moonash17@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Нуртазина Н.Д., Аманжолова А.Қ., 2023

Аннотация. *Введение.* В известных исторических сочинениях мусульманских авторов, как «Тарих-и Рашиди», «Зафар-наме», «Тазкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» и др. отражена не только политическая и военная история, биографии монархов, но и духовно-религиозные аспекты жизни населения позднесредневековых государств Центральной Азии. В них имеется достаточно информации, чтобы реконструировать специфику традиционного (суннитско-ханафитского) ислама, в котором было велико влияние суфизма (тасаввуф). *Цель* статьи – на основе средневековых письменных источников раскрыть содержание коллективной религиозной идентичности в государствах бывшего Чагатайского улуса, как Могулистан и Государство (империя) Амира Тимура. *Результаты* – определена прогрессирующая динамика и доминирование мусульманского элемента, популярность суфийских шейхов, эталонов мусульманской просвещенности. Строительство мавзолея Ахмеду Ясави стимулировало дальнейший рост влияния местного ислама в регионе, в том числе в аспекте почитания святых. Правители, как Амир Тимур, ханы Могулистана покровительствовали исламу. В источниках выявлены сведения о чтении Корана при дворах правителей, развитии суфизма и астрологии, распространении мусульманской грамоты, совершения ханами, эмирами зиарата (посещение могил святых), похоронах, торжествах, активных международных связях. *Заключение.* В то же время авторы приходят к заключению, что многие факты свидетельствуют о том, что центральноазиатская мусульманская традиция особенно в XIV-нач. XV вв. была как бы незавершенной, характеризовалась большей ролью реликтов кочевой культуры и Ясы Чингис-хана, попыткой вобрать в себя и интегрировать порой противоречивые элементы.

Ключевые слова: Источники, Могулистан, государство Амира Тимура, Чагатайский улус, традиционный ислам, реликты Ясы, кочевая культура

Благодарность. Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ГФ, ОГРН № BR 18574101).

Для цитирования: Нуртазина Н.Д., Аманжолова А.К. Отражение традиционного ислама в письменных источниках по истории Могулистана и государства Тимура // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 646–660. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_646-660

Введение

В настоящее время в Казахстане актуализируется вопрос всестороннего научного изучения генезиса традиционного ислама. Под этим условным термином подразумевается тот комплекс религиозных представлений, норм и канонов, который сложился в средневековье и господствовал в духовной и общественной жизни казахского народа вплоть до Российской революции 1917 г. Его стержнем является ханафитский мазхаб (исламская правовая школа), органически сращенный с суфизмом (тасаввуф, тарикат), прежде всего с учением и практикой святого Ходжи Ахмеда Ясави. Можно сказать, что эта проблема до сих пор остается *tabula rasa* в местной историографии и гуманистаристике в целом. Между тем, духовная история – неотъемлемая и важная составляющая Отечественной истории. Реконструкция истории распространения ислама, форм бытования религии в средневековых тюркских государствах должна помочь восстановлению культурного кода нации; косвенно бороться с неверными толкованиями ислама, либо исламофобией, одновременно восполнить лакуны истории Центральной Азии, уточнять вопросы культурно-цивилизационной типологии послемонгольских государств, как Могулистан, государство Тимура.

В этом ракурсе на основе современных достижений светского исламоведения и исторической науки необходимо исследовать специфические проявления средневековой модели религиозности (особенно важно: в аспекте естественного синтеза кочевой ментальности и реликтов Ясы, с исламом и тасаввуфом) в повседневной жизни местных народов, этикете и государственном церемониале, быте, ментальности элиты и народных масс прошлого. Выносятся на рассмотрение научная гипотеза о том, что в духовной жизни Государства Амира Тимура и Могулистана активно шел процесс оформления традиционного центральноазиатского ислама, однако окончательные его формы не сложились. Ислам как бы приноравливался, адаптировался к этнокультурной среде, порой идя на компромисс; было много еще неустойчивых, преходящих элементов. В то же время формообразующий стержень традиционного ислама, где местные обычаи (*адат, гурф*) были важным элементом всей системы, был уже налицо. Важно доказать этот тезис на конкретных фактах и фрагментах источников.

Материалы и методы исследования

Используется концепция регионального ислама, позиция взвешенного, диалектического подхода к соотношению доисламского и исламского компонентов в культурной традиции народов Центральной Азии, принципы историзма и объективности, ряд методов источниковедческого анализа, в том числе метод эвристического анализа – при рассмотрении проблемы на материалах классических средневековых произведений. Чрезвычайно важна правильно выбранная исследовательская позиция и парадигма о «нормах ислама». Если мы будем отталкиваться от представлений о том, что такое «ислам» для советской идеологии (когда, например, суфизм трактовался как доисламский комплекс, в целом, понятие «мусульманство» неправомерно сужалось книжным исламом), также если бы мы подходили к изучению религии средневековых тюркских государств с той или иной теологической точки зрения (муфтияты, современные тарикаты или салафитские учения, либо практикующие «тенгрианцы» и пр.), то несомненно, мы бы пришли к иным оценкам и характеристикам нашего предмета исследования (возможно и скорее оказалось бы, что религиозная традиция при Амуре Тимура или Тоглук-Тимуре и других ханах XIV–XV вв. во многом противоречит канонам ислама, не является мусульманской).

Однако, и это необходимо подчеркнуть, что авторы исследования исходят из наиболее общих представлений об «исламском» и «внеисламском», которое сложилось в современном светском исламоведении, также в академической этнологии, национальной историографии. Можно сказать, развиваем и сохраняем верность авторской концепции «генезиса казахской мусульманской традиции», предложенной в ряде своих предыдущих фундаментальных работах (Нуртазина, 2016, Нуртазина, 2022). В ханафитском шариате и местной мусульманской традиции средневековых государств рассматриваемого региона многие элементы монгольского Яса, обычаи кочевников, обряды были в качестве «адатов» включены в реинтерпретированную религиозную систему – в качестве «допустимого», нейтрального, иногда не одобряемого, но и не порицаемого, периферийного комплекса (порой скорее как «светский» пояс культуры. Например, праздник Наурыз.).

Исследование основано на анализе и сопоставлении данных главным образом таких известных источников, как «Зафар наме» Шараф ад дин Али Йазди, «Тарих- и Рашиди» Мирзы Хайдара, также агиографических источников, как «Тазкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф», «Рафик ат-талибин». Многие из них введены в научный оборот и переведены с персидского или чагатайского на английский, русский, казахский, узбекский и др. языки. В то же время сведения и материалы этих произведений еще не подвергнуты историческому анализу и междисциплинарному исследованию с точки зрения религиозного прошлого и духовного наследия. В этом заключается новизна предлагаемого исследования. В подобном ракурсе имеется лишь ограниченный круг научных публикаций, связанных с персоналиями (ханами или шейхами), и чаще зарубежных авторов (Biran, Michal, 2002b; Saif Beg. Religious Conversions and the Tarikh-i Rashidi; Baldick, Julian, 1993).

Обсуждение

В данной постановке тема звучит впервые. Вместе с тем, общие вопросы культурно-цивилизационной истории Мавераннахра и Могулистана в период XIV–XV вв., в аспекте исламизации, либо источниковедения, исследовались В. Бартольд (Бартольд, т.1, 1963а), А. Якубовским (Якубовский, 1992), К.А. Пищулиной (Пищулина, 1977), О. Караевым (Караев, 1995), Б. Ахмедовым (Махмуд ибн Вали (перевод, прим. Б. Ахмедова, 1977), В. Юдиным (Юдин, 2001с), О. Акимушкиным (Акимушкин, 1975), А. Урунбаева (Мирза Хайдар, 1999) и др. Вопросы истории и исламизации Могулистана, Восточного Туркестана отражены в работах Н.А. Атыгаева (Атыгаев, 2017), Р. Каримовой (Каримова, 2014а) и др.

Общеметодологические и конкретно-исторические вопросы по данной теме затрагивались современными экспертами по востоковедению и исламоведению. Следует отметить исследования авторов, как Юрген Пауль (Пауль, 2001), Девин Девис (DeWeese, 1994а), Б. Бабаджанов (Бабаджанов, 1996), Джулиан Балдик (Baldick, 1993) и др. На тему религии в державе Тимура была опубликована дискуссионная статья И. Миргалеева и его соавторов (Миргалеев и др., 2022), с общими положениями которой мы согласны, однако, обосновываем собственный тезис о том, что религиозная традиция XIV–XVI вв. в Центральной Азии все же носила полноценный мусульманский характер, с большой ролью суфизма, но имела черты незавершенности, реликтов Ясы и др. Самое главное, об исторической личности Сахибкирана-Тимура следует судить по принципу «лес рубят-щепки летят», т.е. учитывая вселенский масштаб его империи, завоеваний, в ходе которых шло стихийное взаимодействие различных культур, сект, течений, эталонов. И вполне можно понять реализм и разумный центризм монарха. Прежде всего в том, что Амир Тимур не мог, даже если бы захотел, быстро и категорически отказаться от Ясы, древних обычаев, исходя из задач государственного строительства, интеграции народов. Считаем, что в этом была особая мудрость и проницательность Амира Тимура Гурагана, в индивидуальной вере в Бога-Аллаха которого мы также не можем сомневаться.

Судьбы государства Чагатаидов изучал К. Като (Kato, Kazuhide, 1991). Историю государства Хайду, включая и вопрос «чагатаиды и ислам» специально изучила М.Биран (Biran, 1997a; Biran, 2002b). Автора впечатлила биография и религиозная политика хана Тармаширина (Biran, 2002b: 742, 751). История накшбандизма, вопросы исламизации Мавераннахра рассматривались Н.Алгар (Algar, Hamid: 1976). Также можно упомянуть публикации Саиф Бег, анализировавшего на основе «Тарих-и Рашиди» историю обращения в ислам Тоглук-Тимура хана (Saif Beg, Religious Conversions: 5–7), С.Бекмурадова (Bekmuradov, 2021) и др.

Результаты

Прежде всего необходимо исходить из того неоспоримого факта, что в XIV веке, эпохе, полной кардинальных изменений, бурной историей становления империй Золотая Орда, Государство Тимура, сопровождавшейся военными завоеваниями, миграциями, культурными взаимодействиями, религиозная ситуация в центральной Евразии характеризовалась коренным переломом в сторону исламизации монгольских завоевателей во главе с ханами-чингизидами. Более того, с именами Берке и Узбека в улусе Джучи, Тармаширина и Тимура, Тоглук-Тимура и других правителей в улусе Чагатай связаны судьбоносные события провозглашения суннитско-ханафитского ислама официальной, государственной религией. В то же время, роль доисламских элементов, влияние Ясы Чингис-хана оставались еще значительной (Миргалеев И.М., 2022). Также издавна существует научное мнение, что одновременно в картину мира местных мусульман, по крайней мере, элитарного сознания был интегрирован чингизизм, как идентификационный миф (В.Юдин).

Если внимательно изучить содержание «Зафар-наме» Йазди, «Тарих-и Рашиди», ряда других исторических сочинений, повествующих о политической и духовной истории региона в XIV–XV вв., можно составить вполне определенное общее представление о том, какой была религиозная жизнь, духовные идеалы, ценности, модели населения постмонгольских государств региона. Нам бы хотелось при этом подчеркнуть динамичность и незавершенность, подвижность и противоречивость тогдашней местной мусульманизированной традиции – достаточно обозначившей свои основные черты и принципы, пустившей глубокие корни в народную жизнь (фундамент которой был заложен еще в домонгольскую эпоху, подвижничеством Ходжи Ахмеда Ясави, других исламизаторов, культурой, наукой и теологией Саманидского и Караханидского государств), и в то же время из-за монгольского вторжения, также противоречивого влияния Персии и других факторов, данная мусульманская традиция активно взаимодействовала с немусульманскими элементами и комплексами.

Вообще, нам нужно понимать сложность самого феномена сложения империй, его ближайших последствий, при которых неизбежно существование разных культурных элементов. В процессе присоединения территорий с различными культурами, языками, религиозными культурами было естественным и неотвратимым просачивание незнакомых идей, сект, мистических практик, соответственно, временные компромиссы с ними, живой диалог. И желание, например, Амира Тимура соединять все и вся, творить «плавильный котел» империи вполне можно понять – в духе того феномена, который носит название «Тимуридский цивилизационный ренессанс». Однако, по мере усиления основанного в Бухаре суфийского тариката накшбандийа, другими процессами, отчасти и затуханием Шелкового пути и началом периферизации Центральной Азии, многие черты, присущие религии эпохи Тимура, были, как мы знаем, отброшены, либо ограничены (влияние шиизма, культ музыки, влияние Ясы и др.).

Через классические исторические сочинения перед нами предстает полноценная мусульманская духовная традиция и религиозная повседневность, коллективная ментальность и миропонимание тюрков и тюркизированных монголов Центральной Азии. Налицо – бесспорная доминанта ислама, абсолютное большинство населения придерживались мусульманства, а именно в суннитско-ханафитском варианте и с огромным влиянием суфизма, культом святых

(авлийа). К этому времени установилась и укрепилась исламская коллективная идентичность, была обоснована новая сакральная легитимация правящей династии Чагатаидов (с помощью исламского теологического инструментария, одновременно искусно интегрируя в систему почитание Чингис-хана в качестве первопредка и «бича Божья» и пр.). В Трансоксании, как пишет М. Биран, сформировалась новая мусульманская тюрко-монгольская идентичность (Biran, Michal, 2002b: 752).

Картина мира тюрко-монгольского номада (хотя в пределах Мавераннахра все более уже отрывающегося от номадических корней) была основана на вере в Аллаха, как Творца 18 тысяч миров (согласно традиционному исламу). Ислам с пятью «столпами» веры был прочно принят в коллективное самосознание и социальную практику, как безоговорочный авторитет. Также определяются такие признаки средневекового суннитско-ханафитского мировоззрения тюрко-монголов, как идентификация себя в качестве общины Мухаммада, признанием цепи пророчества, Священного Корана как главной Книги и сакрального текста (не отрицались и предыдущие книги откровения).

Автор «Зафар-наме» тимуридский историк Али Йазди передает собственный взгляд на мир, также великий ученый оставил точные описания биографии, деяний и высказываний Сахибкирана (Тимура), других исторических персоналий, представителей военно-феодальной аристократии. Его историография пронизана твердой верой в то, что мир – творение Бога, где воля Всевышнего Аллаха считается абсолютной и всепроникающей, творящей и двигающей историю. Одним из главных тезисов является то, что, «Волею Всевышнего Аллаха победа была на стороне государя» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008:54). И тут, конечно, невольно приходит параллель с тяготеющим к монотеизму духом Ясы Чингис-хана, а также древними надписями Бильге-кагана и Тоньюкука, где также «Небо (Кок Тенгри) дарует победу» каганам. Вместе с тем, исламизация уже не оставляет места «приданию других божеств» или чрезмерному восхвалению человеческого существа, хотя бы и правителя. Согласно мироощущению человека-мусульманина, поступок человека – лишь вторичное, а сам он – орудие Божьей воли. Характерно, как Амир Тимур, говоря о своих взаимоотношениях с Токтамышем, что он относился к нему как к сыну, много раз помогал, выручал и т.д., сказал следующее: «Хотя все это было дано ему Аллахом великим, я был причиной тому» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 140).

Мирза Хайдар также ярко передает монотеистическое мировоззрение своей эпохи, когда ханы, эмиры, беки, мужчины и женщины, – все жители Могулистана были полны веры во всемогущество Аллаха. Религиозный взгляд отражен в сочинении «Тарих-и Рашиди» в фрагменте автобиографического содержания, в котором автор рассказывает о том, как Аллах спас его в детстве от смерти, несмотря на приказ Мухаммада Шайбани схватить его, беспомощного мальчика, и потопить в реке («Рассказ о том, что случилось с автором книги»). Историк восклицает: «Как хорошо, что есть всемогущий Господь, обладающий божественной силой! Если не будет (на то) его воли, то могущественные (владыки), которые своим гневом и притеснениями могут поработить и властелина неба, и тирана, которые благодаря своей силе и жестокости отправят в небытие с лица земли всемогущих властителей, не смогут согнуть ни один волос на чьей-либо голове и не смогут уменьшить ни на одну ножку тысячу ног у тысяченожки... ... слава обладателю земного и небесного царств, величия и могущества, совершенства и власти, слава Господу, не подверженному смерти!» (Мирза Хайдар, 1999: 264–265).

Средневековый ислам, сращенный с суфизмом (тасаввуф), вместе с тем допускал почитание святых (аулийа аллах), живых и усопших праведников, которые функционируют и вмешиваются в судьбы людей «с доизволения Аллаха». Считалось, что духи святых и живые пиры (шейхи) в силу духовных заслуг и близости к Богу имеют определенные полномочия, способны помогать, давать откровения во сне или наяву, во время военных сражений оказывать конкретную помощь. Стойкая вера в реальность духовных миров с загадочными мифологическими существами, в том числе светлыми (аруах, периште) господствовала в местном исламе издавна и сохранилась вплоть до настоящего времени. Поэтому, в сочинениях Йазди, Мирза Хайдара, Чураса и др. встречается

достаточно много фактов о почитании святых (часто это духи суфийских пиров, также ханов-газиев, шахидов, предков и т.д.).

Любопытно, что фрагмент из «Зафар наме» свидетельствует о том, что Амир Тимур, посещая гробницу Ибрахима Йахья, в то же время просил «помощи у пречистого Духа Пророка» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 170). Как мы знаем, такие поверья позже исчезают в содержании центральноазиатского ислама. Почитание святых (аулийа) выражалось в обычае зиарат (посещение могил), обращении к их духам за советом и заступничеством, также подношении богатых даров их потомкам, ученикам и хранителям мазаров, обильной раздаче милостыни в честь (или за упокой души) святых. В то же время в рассматриваемый период активно укреплялся суннитский ислам. Например, Амир Тимур неоднократно осуждал некие еретические учения, будто бы созданную неким сайидом религиозную секту, боролся с шиитскими толкованиями религии, требовал от покорившихся перехода в суннизм и т.д.

В источнике «Газкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» (втор. пол. XVI в.) описана биография известного суфия того периода, принадлежащего течению увайсийа. Шейх прославился в Могулистане, в восточных окраинах улуса Чагатая, но был родом из Сайрама, родины Ходжи Ахмеда Ясави. Религиозный деятель, проповедовавший традиционный ислам, воспитывал могульского хана Абд ар-Рашида, могульскую аристократию (Юдин, 1987: 4–5). Судя по описанию, суфии ездили по всему мусульманскому миру, прежде всего в Мекку, Медину, также Бухару и Самарканд, посещали мазары святых, имели беседы – «сухбаты» в живыми шейхами. Ходжа Мухаммад Шарифу снился вещий сон, в котором его благословили Ходжа Ахмед Ясави и Сатук Богра-хан-гази (Юдин, 1987: 15).

Важным элементом мусульманского сознания являются представления и канонические идеалы человека и особенно верховного правителя. Отраженный в хрониках идеал правителя (хана, эмира, падишаха) и аристократии полностью согласуется с духом и буквой Корана и Сунны. Правитель понимается как тень Бога на земле, главным требованием к нему ставится соблюдение социальной справедливости. В связи с исламизацией государства была обоснована новая сакрализация верховной власти. В сочинениях содержатся сведения о чтении пятничной хутбы с упоминанием имени Тимура, на всей территории империи, в том числе, например, в Египте. О самом Сахибкиране-Тимуре сказано, что он как мусульманский падишах «заботился о религии и народе» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 166), употребляется эпитет «поборник религии» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 187) Разумеется, в подобные выражения вкладывались каноны и представления того времени и конкретной традиции.

Интересным источником, говорящим о религиозности самого Тимура, является также знаменитое «Уложение», где есть слова «Я основал мою власть на Исламе... Я заботился о распространении религии Бога и законе Мухаммеда, этого избранного Богом сосуда, и поддерживал Ислам во всякое время и во всяком месте...». (Уложение Тимура, 1990: 110). Одному своему наместнику, которому Тимур доверил управление Багдадом, он сказал фразу: «Всегда будь осведомлен о положении народа, бедных и неимущих, сейидов и ученых держи в почете!» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 179). Центральным звеном религиозной политики и государственной стратегии ханов-чагатаидов предстает всемерная забота о мусульманском духовенстве, очень часто упоминаются в источниках «сейиды, улемы, мудрецы» (видимо, под последним подразумеваются «хакимы» – просветленные суфии). У Мирзы Хайдара целые разделы посвящены биографиям дервишей и суфиев; автор подробно рассказывает историю хаджа своего предка, эмира Худайдада (Мирза Хайдар, 1999: 97). В аспекте повседневности и мусульманских праздников мы видим, что в государствах Могулистан и империи Амира Тимура военно-кочевая элита между сражениями и военными походами развлекалась, проводя пышные тои (туй), в содержании которых заметен своеобразный синкретизм древних обычаев с мусульманскими обычаями. Часто встречается в сочинениях мотив одаривания ханами или наместниками

преданных и отличившихся вельмож, нойонов, беков и бахадуров подарками – конями и халатами (позже у казахов «ат-шапан»).

Индикатором государственной исламизации, становления в Центральной Азии позднесредневековой мусульманской тюрко-ханафитской традиции было возникновение мавзолеев (кесене), бурное строительство мечетей, ханака, мазаров, дворцов, бань-хамам. И, конечно, одним из «чудес света» стал величественный мавзолей-ханака святого, шейха Ходжи Ахмеда Ясави, сооруженный по приказу Амира Тимура (конец XIV в.). Можно отметить еще выявленный нами такой любопытный факт о традиционном исламе: что в позднесредневековой Центральной Азии знатные женщины, супруги, дочери ханов и эмиров, также покровительствовали мечетям, ханака, могилам святых, занимаясь благотворительностью. Например, упоминается ханака, шефство над которой взяла Туман-ага, главная супруга Сахибкирана (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 252). В сочинении «Зафар-наме» описана великолепная пятничная мечеть в Самарканде, состоящая из 480 колонн, украшенная драгоценными камнями, имевшая 4 минарета.

Сочинения тюркских и персидских авторов пестрят цитатами и формулами из Священного Корана и хадисов, афоризмов суфиев. При этом анализ показывает, что Коран стал неотъемлемым признаком местной религиозной традиции, приводятся факты о частом звучании и чтении Корана, распространении каллиграфии и др. Али Йазди свидетельствует об одной трапезе с участием самого Тимура: «После еды благоголосоые чтецы запелись чтением Корана» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 325) Автор «Тарих-и Рашиди» так характеризует правителя Могулистана Йунус-хана; «... Счастливая его особа была украшена разными достоинствами: он читал Коран и писал, обладал поэтическим дарованием и красноречием, разгадывал муамма, был каллиграфом и художником, а также имел склонность к некоторым другим занятиям, присущим только тонким натурам, таким, как игра на музыкальном инструменте и пение. В течение двенадцати лет он находился при Маулана Шарафиддине Али Йазди и был его учеником» (Мирза Хайдар, 1999: 185). Также есть сведения в пользу переписки ханов, владения ими персидским и тюркскими языками, арабской графикой; представители чагатайской аристократии играли в шахматы, нарды (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 253). Население исламизированных улусов, особенно грамотные люди, аристократия, использовала летоисчисление по хиджре, но при этом также весьма популярен был тюркский 12-летний цикл (писали, например, событие произошло «в Год Курицы»). Время суток, те или иные исторические события в сочинениях определяется часто относительно пятикратного намаза: «ко времени полуденного молитвы переплыл реку» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 523).

Об исламизации говорят также активные международные связи Мавераннахра и даже Могулистана с центрами или провинциями мусульманского Востока, будь то Хорасан, Ирак или Кашмир. В «Тарих-и Рашиди» целые разделы посвящены описанию Кашмира, Тибета, которых могулы часто посещали сами (Мирза Хайдар, 1999: 481, 552–555). В сочинениях тимуридской историографии описаны походы в Азербайджан, Иран, Малую Азию. Сахибкиран-Тимур приказывал писцам отправлять во все концы Востока «победоносные послания» об очередном военном завоевании; называются имена писцов, как Мавлана Шамсаддин Мунша и др. Писцы в те времена назывались «бахши» (тюрко-чагатайское слово, обозначающего грамотного человека, мудреца, певца).

В среде особенно элиты, но и массы мусульманского населения Центральной Азии была достаточно распространена грамотность, чтение намаза, арабографическая письменность, которой фиксировались помимо арабского и персидского также и книжный тюрко-чагатайский язык (последний расцвел в эпоху, условно названную эпохой Алишера Навои, XV в.). В хрониках упоминаются факты ведения государственного делопроизводства, заполнения канцелярских книг, существования архивов и документации, что также косвенно свидетельствует о цивилизации ислама.

Специфическим признаком традиционного ислама является, как известно, зиарат –

посещение святых мест: мазаров, святынь, мечетей, могил суфиев, праведников, предков. В трактовке ханафитско-суннитского ислама посещение могил с целью чтения Корана, выражения почтения (тагзым) не считается предосудительным, и даже богоугодным (сауап), при этом, однако, запрещается поклонение им и придание сотоварищей Богу в лице кумиров, умерших духов и т.д. Изучая соответствующие источники, средневековые произведения авторов того времени, можно реконструировать практику зиарата в постмонгольской Центральной Азии, прежде всего его значимость, в какой-то степени даже переоценку или возвеличивание (что скорее связано с реликтами шаманизма). Так, Амир Тимур лично часто посещал святые места близ Самарканда, могилу своего отца Тарагая, многие известные мазары и гробницы святых, выражая почтение. Всем известно о том, что Амир Тимур особо почитал шейха Ходжу Ахмеда Ясави. Есть сведения о посещении Тимуром Гураганом могилы Шайха Маслахата Ходженди (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 139), других пиров. При этом зиарат ханов и эмиров сопровождался щедрой милостыней, раздачей денег бедным и неимущим данного округа.

Важно подчеркнуть, что в сочинениях – как в «Тарих-и Рашиди», так и «Зафар-наме» и др. – содержатся свидетельства о совершении хаджа, т.е. паломничества в Мекку и Медину, (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 83). О хане Могулии Мухаммед-хане источник «Рафик ат-талибин» рассказывает как о религиозно озабоченном правителе, ставшем муридом Ходжа Исхаку (Рафик ат-талибин, 1973: 195) В частности, любопытен тот факт, что хан захотел совершить хадж, но поскольку правителю не подобало надолго покидать страну (т.к. путешествие занимало годы), то именно основываясь на положениях ханафитского ислама (шариата), он нашел праведного человека, который взял на себя ответственность совершить за него обряд хадж (практика «вакиль аль-хадж»). Заметим, что Мухаммад-хан весьма покровительствовал на территории Восточного Туркестана мусульманским религиозным центрам и святыням.

На самом деле в те времена за каждым мазаром, ханака дервишей стояли влиятельные суфийские тарикаты и шейхи (пиры, ишаны), кланы ходжей. Через сочинения и сообщения авторов хроник и агиографических жизнеописаний возможно восстановление многих «белых пятен» духовной истории региона, связанных с религиозными персоналиями. Не говоря о простых кочевниках и земледельцах, святым ходжам оказывали беспрекословное повиновение могущественные ханы и султаны. Авторами сочинений упоминаются имена многих суфийских шейхов, их современников или усопших, из постмонгольской Центральной Азии. Шейхи и главы тарикатов были актерами и настоящими творцами традиционного ислама. Называются также имена ученых, врачей, писарей, связанных с суфизмом тимуридской эпохи, астрологов и музыкантов. Например, названы врачеватели Мавлана Джалааддин Мухаммад и Мавлана Сулейман в Самарканде. В столицу империи Самарканд прибывало много искусных музыкантов, архитекторов, из Багдада, Ирана (Мирза Хайдар, 1999: 111).

В то же время, незавершенность местной мусульманской традиции XIV–XV вв., ее сращение с реликтами монгольского язычества, других религиозных культов, влияние неких пантеистических, возможно, шиитско-исмаилитских идей, в особенности, большая роль Ясы Чингис-хана, кочевнических моделей в религиозной и культурной жизни государств Тимура и Могулистана, согласно анализу и осмыслению главных исторических источников того времени, проявлялась, на наш взгляд, в следующих признаках. К примеру, расточительство, страсть к пиршествам, проведению тоев-фестивалей (часто говорится о приказе «дать той»), обильным дастарханам (считалось заслуженной релаксацией после долгих месяцев войн, походов, тяжелых сражений), также рыцарский культ щедрости и стремление слыть щедрым и пр. – являются ментальным маркером номадизма монголов и тюрков (хотя, впрочем, древним арабам также был присущ аналогичный кодекс и культ гостеприимства).

При этом интересно, что религиозные авторитеты не препятствовали таким излишествам. Так, на застолье Амира Тимура присутствовали в качестве почетных гостей шайхуль-ислам, казии, улемы (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 214). И, разумеется, смущает современного читателя то,

что на тогдашних ханских пирах могли пить вино, пьянеть от кумыса и т.д. Подавали вино «в золотых пиалах» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 210). Хотя есть свидетельства, что государи в целом пытались запрещать спиртное. Известно о биографиях чагатаидов, боровшихся с пагубным пристрастием, на каком-то этапе бросивших пить вино, став на путь религии (ислама, тариката). Нетрудно понять, что в переходный период еще были сильны привычки и обычаи язычников; как писал В. Бартольд про чингизидов-мусульман, это были «дети и внуки алкоголиков». Древние монголы, как и другие народы Внутренней или Восточной Азии, употребляли алкоголь в неограниченном количестве. «Постоянно пил, ходил в хмелю, был красен, как тюльпан, всегда с кубком в руке. В году даже неделю не был трезв», – так сказано о Баян Сулдуз-беке, нойоне, хорошем, добром человеке, но имевшем слабости (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 19).

О большой роли реликтов шаманизма, монгольской старины, авторитета Ясы, обычного права кочевников говорят распространение практики гаданий, магии, роль астрологии, некоторые диковинные или жестокие виды телесных наказаний и казни, другие признаки. При рождении Улугбека звездочеты и мудрецы составили гороскоп и записали в тетрадь: «Солнце было в экзальтации в Овне, что свидетельствовало об учености и высокой должности» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 184). Примечательно такое выражение из уст падишаха, как «не уронить одежду гордости улуса Чагатая» (было сказано Амиром Тимуром одному из беков, некоему Джалал-беку). Правители стремились словно синтезировать, примирить шариат и законы кочевников. Тот факт, что правитель Тимур установил в государстве верховенство мусульманских законов было очевидным, и все же (возможно, просто словесно, как дань уважения древней традиции предков) в «Зафар-наме» сказано о том, что государь «стал править по закону Чагатая» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 74). Курултаи, как частые совещания и торжественные собрания кочевников бывшего Чагатайского улуса, также придавали особый колорит местному исламу (аналог в мусульманской традиции – шура, маслихат). Также еще сохранялись не одобряемые исламом ритуальные стенания и царапание лица женщинами при оплакивании мужей и героев (о которых сказано еще в древнетюркских памятниках). Так, ал-Йазди свидетельствует, что во время оплакивания самого Сахибкирана «царицы и жены терзали свои лица, рвали волосы, а беки все рвали свои воротники, и валялись в грязи и крови» (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008: 345).

Заключение

Исследование показало, что в современной историографии необходимо полнее и углубленно изучать средневековые исторические и агиографические сочинения под углом зрения истории ислама. Изучение таких средневековых письменных источников по истории Могулистана и империи Амира Тимура, без преувеличения – шедевров мусульманской историографии, как «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдара, «Зафар-наме» Шараф ад-Дин Али Йазди имеет богатую источниковедческую традицию. Активно и всесторонне использовались эти сочинения в качестве источника для реконструкции этнополитической истории региона.

Очевидно, что еще недостаточно активизирован источниковедческий потенциал подобных сочинений – хроник, жизнеописаний и др., для восстановления духовного прошлого народов Центральной Азии. Одним из «белых пятен» казахстанской и всемирной историографии остается проблема генезиса, развития и трансформации местной мусульманской традиции в нашем регионе. Интересной, яркой и насыщенной является культурно-цивилизационная и религиозная история таких государств, как Могулистан, Государство Амира Тимура, особенно в переломный период XIV–XVI вв., после окончательной их исламизации. Не претендуя на полноту, мы продемонстрировали в нашем исследовании пример рассмотрения данных источников в ракурсе религиозно-культурной тематики.

В авторитарных средневековых государствах религиозный курс во многом определялся волей верховных правителей. Политика исламизации в течение XIV–XV вв. принесла свои реальные плоды. В это время государства, возглавляемые ханами или эмирами из бывших монгольских племен, были исламизированы. В сочинениях немало сведений о различных сторонах религиозной жизни и мусульманской ментальности. Но главным является то, что в этот исторический период оформилась позднесредневековая традиция ислама, в региональной форме, суннитско-ханафитской ветви, в котором важным компонентом, «душой» был именно суфизм, ведущий в местной истории свое начало с учения Ясави, тюркизированной традиции тасаввуфа. Вскоре в центральноазиатском регионе стал популярным и накшбандийский тарикат.

Однако при жизни самого Тимура мы видим пестроту взглядов, компромисс с Ясой, неизбежное проникновение в религиозную жизнь элементов вольнодумия, язычества, шиитского эзотеризма или магических практик (маскируясь под суфизм). Как историки мы должны уметь видеть любые феномены в динамике, в «потоке истории», с учетом фаз зарождения, расцвета, возможного упадка, изменений, трансформации. Поэтому естественно, что традиционный ислам Центральной Азии после Амира Тимура, в эпоху его потомков Тимуридов, Шайбанидов, Аштарханидов, Казахского ханства, что совпало по времени с новыми геополитическими вызовами, серьезными изменениями в региональной экономике, международных отношениях, несколько видоизменяется, т.к. шейхи и новые поколения духовных учителей корректировали прежние толкования, чаще приближая местный ислам к ортодоксальным формам (так, было запрещено употребление вина, увлечение суфийской музыкой, использование Ясы и др.).

References

- Ahmedov, 1985 — *Ahmedov B. A. Istoriko-geograficheskaja literatura Srednej Azii XVI–XVII vv.* [Historical and geographical literature of Central Asia of the XVI–XVII centuries]. Tashkent: Fan, 1985. 264 p. (In Russ.)
- Akimushkin, 1975 — *Akimushkin O.F. Mogolistan, mogoly i kirgizy v pervoj polovine XVI veka (zametka po politicheskoy istorii regiona)* [Mogolistan, Mughals and Kirghiz in the first half of the 16th century (a note on the political history of the region)]. *Pis'mennye pamjatniki i problemy istorii i kul'tury narodov Vostoka* [Written monuments and problems of the history and culture of the peoples of the East. Part 1]. Moscow: Nauka, 1975. Pp. 6–11. (In Russ.)
- Algar, 1976 — *Algar, Hamid. The Naqshbandī Order: A Preliminary Survey of its History and Significance.* *Studia Islamica.* 1976. No. 44. Pp. 123–152. (In Eng.)
- Atygaev, 2017 — *Atygaev N.A. Islamizacija Mogulov po svedenijam «Tarih-i Rashidi» Mirzy Muhammeda Hajdara* [Islamization of the Moguls according to Mirza Mohammed Haidar's "Tarikh-i Rashidi"]. *Reports of the NAS RK. Social Sciences.* 2017. Issue 2. No. 312. Pp. 196–201. (In Russ.)
- Babadzhanov, 1996 — *Babadzhanov B. Politicheskaja dejatel'nost' shajhov Nakshbandija v Maverannahre (per. pol. XVI v.)* [Political activity of Naqshbandia shaikhs in Maverannahr (the first half of XVI century)]. *Dissertation of Candidate of Historical Sciences.* Tashkent, 1996. 171 p. (In Russ.)
- Baldick, 1993 — *Baldick, Julian. Imaginary Muslims Uwaysi Sufis of Central Asia.* New York: New York University Press, 1993. (In Eng.)
- Bartol'd, 1963 — *Bartol'd V.V. Sochineniya. Tom 1. Turkestan v jepohu mongol'skogo nashestvija* [Essays. Vol. I. Turkestan in the era of the Mongol invasion]. Moscow: Izdatel'stvo Vostochnaya literatura, 1963. Pp. 45–597. (In Russ.)
- Bekmuradov, 2021 — *Bekmuradov S.T. Chig'atoy ulusi boshqaruvi legitimligida islomning ahamiyati.* *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences,* 2021. Vol. 9. Is. 5. Pp. 708–720. (In Uzb.)
- Biran, Michal, 1997 — *Biran, Michal. Qaidu and the rise of the independent Mongol state in Central Asia.* London: Curzon, 1997. 210 p. (In Eng.)
- Biran, Michal, 2002 — *Biran, Michal. The Chaghadaids ad Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331–34).* *Journal of the American Oriental Society.* 2002. No. 122. Pp. 742–752. (In Eng.)

- DeWeese, Devin, 1996 — *DeWeese, Devin*. The Tadhkira-i Bugra-khan and the “Uvaysi” Sufis of Central Asia: Notes in Review of Imaginary Muslims. *Central Asia Journal*. 1996. No. 40. Pp. 87–127. (In Eng.)
- Jakubovskij, 1992 — *Jakubovskij A.* Timur / Tamerlan. Jepoha, Lichnost'.Dejanija. Pp. 5–45. Comp. by R. Rahmanaliev [Tamerlane. Epoch, Personality]. Moscow: Gurash, 1992. 544 p. (In Russ.)
- Judin, 1987 — *Judin V.P.* Anonimnoe tjurkojazychnoe sochinenie vtoroj poloviny XVI v. iz Vostochnogo Turkestana «Tazkira-ji Hodzha Muhammad Sharif» (istoriko-istochnikovovedcheskoe issledovanie, perevod, kommentarij) [Anonymous Turkic-language work of the second half of the XVI century from East Turkestan "Tazkira-yi Khoja Muhammad Sharif" (historical and source study, translation, commentary)]. 1987. Pp. 4–40. [Electronic resource]. URL: https://rusneb.ru/catalog/000202_000006_984171/ (access date: 02.05.2023). (In Russ.)
- Karaev, 1995 — *Karaev O.* Chagatajskij ulus. Gosudarstvo Hajdu. Mogulistan [Chagatai ulus. Kaidu state. Moghulistan]. Bishkek: Kyrgyzstan, 1995. 160 p. (In Russ.)
- Karimova, 2014 — *Karimova R.U.* Moguly v istorii Vostochnogo Turkestana [Moghuls in the history of East Turkestan]. Issledovanija po istorii i kul'ture ujugurov [Studies in the history and culture of the Uighurs. Ed. by R. Karimova]. Almaty: Mir, 2014. Pp. 5–44. (In Russ.)
- Kato, Kazuhide, 1991 — *Kato, Kazuhide*. Kebek and Yasawur. The Establishment of the Chagatai Khanate. *Memories of the Research Department of the Toyo Bunko*. 1991. No. 49. Tokyo: Toyo Bunko. Pp. 100–110. (In Eng.)
- Mirgaleev, 2022 — *Mirgaleev I.M., Adygamov R.K., Abdurrahman H.H.* Obraz Timura. Lichnost' Tamerlana v trudah bogoslovov srednevekov'ja [The personality of Tamerlane in the works of medieval theologians]. *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2022. No. 10(1). Pp. 77–87. (In Russ.)
- Mirza Hajdar, 1999 — *Mirza H.D.* Tarih-i Rashidi (Rashidova istorija) [Tarikh-i Rashidi (Rashid's story)]. Introduction, transl. From Persian A. Urnunbaev, R.P. Dzhaililova, L.M. Epifanova. Almaty: Sanat, 1999. 656 p. (In Russ.)
- Nurtazina, 2016 — *Nurtazina N.D.* Rasprostranenie islama i formirovanie kazahskoj musul'manskoj tradicii [The spread of Islam and the formation of the Kazakh Muslim tradition]. Almaty: Kazakh University, 2016. 354 p. (In Russ.)
- Nurtazina, 2022 — *Nurtazina N.D., Isahan M.B.* Postzolotoordynskij dekadans i sud'by religii v kazahskom kochevom obshhestve XV–nach. XVIII vv. [Decadence of the post-Golden Horde era and the fate of religion in the Kazakh nomadic society]. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2022. Vol. 10. No. 4. Pp. 910–934. (In Russ.)
- Paul, 2001 — *Paul' J.* Doktrina i organizacija H vazhagan-Nakshbandija v pervom pokolenii posle Baha ad-dina. Per. s angl. [Doctrine and organization of Khwajagan-Naqshbandiya in the first generation after Baha al-Din. Translated from English]. [Sufism in Central Asia (foreign studies). Collection in memory of Fritz Maer. Ed. by A. Khismatullin.]. Saint Petersburg: SpbGU Faculty of philology, 2001. Pp. 114–199. (In Russ.)
- Pishhulina K.A., 1977 — *Pishhulina K.A.* Jugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine XIV – nachale XVI vekov [South-East Kazakhstan in the middle of the XIV – early XVI centuries]. Alma-Ata: Nauka, 1977. 288 p. (In Russ.)
- Rafik at-talibin, 1973 — *Rafik at-talibin*. (per. s ujugur. M.A. Salahetdinovoj) [(translated from the Uyghur by M.A. Salakhedinova), Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii. Vyp.1. [Materials on the history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan. Issue 1]. Moscow: Nauka. Glavnaya redactsiya vostochnoy literatury, 1973. Pp. 190–199. (In Russ.)
- Saif Beg. Religious Conversions and the Tarikh-i Rashidi. URL: https://www.academia.edu/34542227/Religious_Conversions_and_the_Tarikh_i_Rashidi (access date: 27.04.2023). (In Eng.)
- Sharaf ad-Din Ali Jazdi, 2008 — *Sharaf ad-Din Ali Jazdi*. Zafar-name. Predisl., perevod so starouzbekskogo, komment. A. Ahmedova [Foreword, translation from Old Uzbek, commentary by A. Akhmedova]. Tashkent: Sanat, 2008. 486 p. (In Russ.)
- Ulozhenie Timura, 1992 — *Ulozhenie* [Code of Timur] / Tamerlan. Jepoha, Lichnost'. Dejanija. Pp. 110–185. Comp by R. Rahmanaliev. Moscow: Gurash, 1992. 544 p. (In Russ.)

Литература

- Algar, 1976 — *Algar Hamid*. The Naqshbandī Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance // *Studia Islamica*. 1976. No 44. Pp. 123–152.
- Baldick, 1993 — *Baldick Julian*. Imaginary Muslims Uwaysi Sufis of Central Asia. London-New-York: I.B. Tauris & Co. Ltd, 1993. 266 p.
- Bekmuradov, 2021 — *Bekmuradov S.T.* Chigʻatoy ulusi boshqaruvi legitimligida islomning ahamiyati // *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2021. Vol. 9. Issue 5. Pp. 708–720.
- Biran, Michal, 1997 — *Biran, Michal*. Qaidu and the rise of the independent Mongol state in Central Asia. London: Curzon, 1997. 210 p.
- Biran, Michal, 2002 — *Biran, Michal*. The Chaghadaids ad Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331–34) // *Journal of the American Oriental Society*. 2002. No. 122. Pp. 742–752.
- DeWeese, Devin, 1996 — *DeWeese, Devin*. The Tadhkira-i Bugra-khan and the “Uvaysi” Sufis of Central Asia: Notes in Review of Imaginary Muslims // *Central Asia Journal*, 1996. No. 40. Pp. 87–127.
- Kato, Kazuhide, 1991 — *Kato, Kazuhide*. Kebek and Yasawur. The Establishment of the Chaghatai Khanate // *Memories of the Research Department of the Toyo Bunko*, 1991. No. 49. Tokyo: Toyo Bunko. Pp. 100–110.
- Saif Beg — *Saif Beg* Religious Conversions and the Tarikh-i Rashidi // URL: https://www.academia.edu/34542227/Religious_Conversions_and_the_Tarikh_i_Rashidi (дата обращения: 27.04.2023)
- Акимушкин, 1975 — *Акимушкин О.Ф.* Моголистан, моголы и киргизы в первой половине XVI века (заметка по политической истории региона) // *Письменные памятники и проблемы истории и культуры народов Востока*. Москва: Наука, 1975. Ч. 1. С. 6–11.
- Атыгаев, 2017 — *Атыгаев Н.А.* Исламизация Могулов по сведениям «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммеда Хайдара // *Доклады Национальной Академии наук Республики Казахстан*, 2017. Обществ. науки. Вып. 2. № 312. С. 196–201.
- Ахмедов, 1985 — *Ахмедов Б. А.* Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVII вв. Ташкент: Фан, 1985. 264 с.
- Бабаджанов, 1996 — *Бабаджанов Б.* Политическая деятельность шайхов Накшбандия в Мавераннахре (пер. пол. XVI в.) Диссер. канд. ист. наук. Ташкент, 1996. 171 с.
- Бартольд, 1963 — *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия // *Собр. соч.* в 9 т. Т. I. Москва: Издательство Восточная литература, 1963. С. 45–597.
- Караев, 1995 — *Караев О.* Чагатайский улус. Государство Хайду. Моголистан. Бишкек: Кыргызстан, 1995. 160 с.
- Каримова, 2014 — *Каримова Р.У.* Могулы в истории Восточного Туркестана // *Исследования по истории и культуре уйгуров*. Алматы: Мир, 2014. С. 5–44.
- Миргалеев, 2022 — *Миргалеев И.М., Адыгамов Р.К., Абдуррахман Х.Х.* Образ Тимура. Личность Тамерлана в трудах богословов средневековья. Золотоордынское обозрение, 2022. С. 77–87. № 10(1).
- Мирза Хайдар, 1999 — *Мирза Хайдар*. Тарих-и Рашиди (Рашидова история) // Введ., перевод с перс. А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. Алматы: Санат, 1999. 656 с.
- Нуртазина, 2016 — *Нуртазина Н.Д.* Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 354 с.
- Нуртазина, 2022 — *Нуртазина Н.Д., Исахан М.Б.* Постзолотоордынский декаданс и судьбы религии в казахском кочевом обществе XV – нач. XVIII вв. Золотоордынское обозрение, 2022. Т. 10. № 4. С. 910–934.
- Пауль, 2001 — *Пауль Ю.* Доктрина и организация Хваджаган-Накшбандийа в первом поколении после Баха ад-дина. Пер. с англ. / Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования). Сб. памяти Фритца Майера. Ответ. ред. А. Хисматуллин. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет. Филологический факультет, 2001. С. 114–199.
- Пищулина, 1977 — *Пищулина К.А.* Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI веков. Алма-Ата: Наука, 1977. 288 с.
- Рафик ат-талибин, 1973 — *Рафик ат-талибин*. Пер. с уйгур. М.А. Салахетдиновой / Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1973.

С. 190–199.

Уложение Тимура — *Уложение* / Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. (1992). С. 110–185. Сб. сост. Р. Рахманалиев. Москва: Гураш. 544 с.

Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008 — *Шараф ад-Дин Али Йазди*. Зафар-наме. Предисл., перевод со староузбекского, коммент. Ахмедова А. Ташкент: Sanat. 486 с.

Юдин, 1987 — *Юдин В.П.* Анонимное тюркоязычное сочинение второй половины XVI в. из Восточного Туркестана «Тазкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» (историко-источниковедческое исследование, перевод, комментарий). Б.м. 1987. С. 4–40. https://rusneb.ru/catalog/000202_000006_984171

Якубовский, 2001 — *Якубовский А.* Средняя Азия во второй половине XIII –первой половине XIV вв. Тамерлан. Эпоха, Личность. Деяния. сб. (сост. Р. Рахманалиев). Москва: Гураш, 2001. С. 13–45.

Published in the Republic of Kazakhstan Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 661–674, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_661-674

POLICY OF COOPERATION OF THE PEASANTRY: SEARCH, STRATEGIES AND TACTICS

*Saidov Ilkhomjon Mukhiddinovich*¹

¹Sharof Rashidov Samarkand State University
 (37, pp2, Penjikentskaya Str., 140101 Samarkand, Uzbekistan)

Doctor of Historical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-5523-1434>. E-mail: i-saidov@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Saidov I.M., 2023

Abstract. *Introduction.* The scientific article states that collectivization deprived individual farms of prospects. The sound judgments of differently-minded farmers were met with a lack of understanding of the Leninist power structures. *Goal and objectives.* To summarize, we can say that the views of the opponents of the agrarians were distinguished by greater dialectical flexibility than Lenin's. The theory of the organizational-production school offered the most promising paths for the agrarian revolution. Lenin's cooperative plan was distinguished by a noticeable ideological focus and was insisted on the dogmas of a rigid class approach. *Results.* An analysis of the works of the founder of the Soviet state shows that Lenin's attitude towards cooperation was not given once and for all. It changed under the influence of the changing political and economic situation in the country, and his rethinking of the tools of socialist construction. The general direction of Lenin's views is a gradual expansion of the interpretation of the role and function of cooperation, revealing the depth of changes in its essence, showing the emergence and consistent change of its diverse forms. At the same time, a serious methodological miscalculation of Lenin's views was an extremely ideological approach. He assessed the cooperative movement only in the context of the coincidence of cooperation and socialism. Moreover, socialism is non-market, state-monopoly. It is also important to note that in the first stages of his revolutionary activity, Lenin practically did not raise the question of the formation of various cooperative forms among the peasant masses. *Conclusion.* Thus, at that time, the question was essentially raised about the transformation of cooperation, and by violent means, into a single state economy. Cooperatives had to join the system of territorial-productive communes, to which all citizens of a given area without exception must be assigned.

Keywords: Policy of cooperation of the peasantry, Lenin and cooperation, A.V. Chayanov, war communism, new economic policy, market relations, agricultural science

For citation: Saidov I.M. Policy of cooperation of the peasantry: search, strategies and tactics // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 661–674. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_661-674

ШАРУА ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ САЯСАТЫ: ІЗДЕУ, СТРАТЕГИЯЛАР ЖӘНЕ ТАКТИКА*Саидов Ильхомжон Мухиддинович¹*

¹Шараф Рашидов атындағы Самарқан мемлекеттік университеті
(37-үй, пп2, Пенджикент көшесі, 140101 Самарқан, Өзбекстан)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-5523-1434>. E-mail: i-saidov@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Саидов И.М., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ғылыми мақалада ұжымдастыру жеке шаруашылықтарды келешегінен айырғаны айтылады. Өртүрлі ойлы шаруалардың дұрыс пайымдаулары лениндік билік құрылымдарын түсінбеушілікпен кездесті. Мақсаты мен міндеттері. Қорытындылай келе, аграршылардың қарсыластарының көзқарастары Лениндікінен гөрі диалектикалық икемділігімен ерекшеленді деп айта аламыз. Ұйымдық-өндірістік мектеп теориясы аграрлық революцияның ең перспективалы жолдарын ұсынды. Лениннің кооперативтік жоспары айтарлықтай идеологиялық бағыттылығымен ерекшеленді және қатал таптық көзқарастың догмаларын талап етті. *Нәтижелер.* Кеңес мемлекетінің негізін қалаушының еңбектерін талдау Лениннің кооперацияға деген көзқарасының біржолата берілмегенін көрсетеді. Ол елдегі саяси-экономикалық жағдайдың өзгеруінің, оның социалистік құрылыстың құралдарын қайта ойластыруының әсерінен өзгерді. Ленин көзқарастарының жалпы бағыты кооперацияның рөлі мен функциясын түсіндіруді бірте-бірте кеңейту, оның мәніндегі өзгерістердің тереңдігін ашу, оның сан алуан формаларының пайда болуы мен дәйекті өзгеруін көрсету. Сонымен қатар, Лениннің көзқарастарын күрделі әдіснамалық қате есептеу өте идеологиялық көзқарас болды. Ол кооперативтік қозғалысты кооперация мен социализмнің сәйкес келуі жағдайында ғана бағалады. Оның үстіне социализм – нарықтық емес, мемлекеттік-монополиялық. Ленин өзінің революциялық қызметінің алғашқы кезеңдерінде шаруалар бұқарасы арасында әртүрлі кооперативтік формаларды құру мәселесін іс жүзінде көтермегенін де айта кеткен жөн. *Қорытынды.* Осылайша, ол кезде кооперацияны зорлық-зомбылық арқылы біртұтас мемлекеттік экономикаға айналдыру туралы мәселе көтерілді. Кооперативтер аумақтық-өндірістік коммуналар жүйесіне қосылуы керек болды, оған белгілі бір аумақтың барлық азаматтары ерекшеліксіз бекітіледі.

Түйін сөздер: Шаруалар кооперациясының саясаты, Ленин және кооперация, А.В. Чайнов, соғыс коммунизмі, жаңа экономикалық саясат, нарықтық қатынастар, ауыл шаруашылығы ғылымы

Дәйексөз үшін: Саидов И.М. Шаруа ынтымақтастық саясаты: іздеу, стратегиялар және тактика // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 661–674 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_661-674

ПОЛИТИКА КООПЕРИРОВАНИЯ КРЕСТЬЯНСТВА: ПОИСК, СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ

Саидов Ильхомжон Мухиддинович¹

¹Самаркандский Государственный университет им. Шарафа Рашидова
(дом 37, пп2, ул. Пенджикентская, 140101 Самарканд, Узбекистан)
Доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-5523-1434>. E-mail: i-saidov@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Саидов И.М., 2023

Аннотация: *Введение.* В научной статье говорится о том, что коллективизация лишила индивидуальные хозяйства перспективы. Здравые суждения по-другому мыслящих аграриев встретило непонимание властных ленинских структур. *Цель и задачи.* Подводя итог можно сказать, что воззрения оппонентов аграриев отличались большей диалектической гибкостью, чем ленинские. Теория организационно-производственной школы предлагала наиболее перспективные пути аграрной революции. Ленинский кооперативный план отличался заметной идеологической нацеленностью, был настоян на догмах жесткого классового подхода. *Результаты.* Анализ работ основателя советского государства показывает, что отношение Ленина к кооперации не было раз и навсегда данным. Оно менялось под влиянием менявшейся политической и хозяйственной обстановки в стране, переосмысления им инструментария социалистического строительства. Общее направление взглядов Ленина – это постепенное расширение трактовки роли и функции кооперации, раскрытие глубины изменений в её сущности, показ возникновения и последовательной смены её многообразных форм. Вместе с тем серьёзным методологическим просчетом ленинских воззрений явился предельно идеологизированный подход. Он оценивал кооперативное движение лишь в контексте совпадения кооперации и социализма. Причем, социализма безрыночного, государственно – монополистического. Важно также отметить, что на первых этапах своей революционной деятельности Ленин практически не ставил вопрос о становлении разнообразных кооперативных форм в среде крестьянских масс. *Заключение.* Таким образом, в тот период по существу ставился вопрос о трансформации кооперации, причем насильственными средствами, в единое государственное хозяйство. Кооперативам предстояло влиться в систему территориально-производительных коммун, к которым в обязательном порядке должны быть приписаны все без исключения граждане данной местности.

Ключевые слова: Политика кооперирования крестьянства, Ленин и кооперация, А.В. Чаянов, военный коммунизм, новая экономическая политика, рыночные отношения, сельскохозяйственная наука

Для цитирования: Саидов И.М. Политика кооперирования крестьянства: поиск, стратегии и тактики // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 661–674. (На Рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_661-674

Введение

Важным направлением социально-экономического преобразования советской деревни, в том числе узбекского кишлака, выступила в исследуемый период кооперация крестьянства. До распада СССР и краха коммунистической модели общественного развития она рассматривалась в советском общественном сознании в качестве оптимального средства подъема сельского хозяйства, выхода деревни на авангардные рубежи развития. Считалось, что кооперация представляет

наиболее разумный путь социализации широких крестьянских масс, обеспечения устойчивого роста уровня их «цивилизованности». Недостатки если и отмечались, то объяснялись, как правило, не теоретическими просчетами, а извращениями и деформациями, допущенными в процессе практического претворения в целом правильных стратегических установок. Золотым периодом в этом отношении назывались годы новой экономической политики. Однако опыт аграрного строительства экономически развитых стран мирового сообщества, в том числе независимого Узбекистана, наглядно демонстрирует неправомочность подобного вывода. В связи с чем важно оценить результаты «кооперации» того времени с альтернативных позиций.

Материалы и методология

Известно, что методологическую основу политики кооперирования крестьян составило коммунистическое учение о кооперации, как инструменте социалистического строительства. Краеугольный камень в её основание заложили К. Маркс и Ф. Энгельс. Априорно исходя из теоретической посылки, что мелкотоварное хозяйство не имеет перспектив исторического развития, они предложили кооперацию в качестве действенного средства перестройки мелкотоварного уклада и формирования более передовой – «коллективной общественной организации трудящихся масс». Подчеркивая её роль в деле создания нового общества, Ф. Энгельс отмечал, что «при переходе к полному коммунистическому хозяйству нам придется в широких размерах применять в качестве промежуточного звена кооперативное производство, – в этом Маркс и я никогда не сомневались» (Маркс, Энгельс, 1886: 361).

Основоположники марксизма учили, что переход мелкотоварных крестьянских хозяйств к социализму должен совершаться не через ликвидацию этих хозяйств, а через укрепление и широкое развитие их на социалистической основе, через кооперацию.

Обсуждение

Дальнейший вклад в разработку марксистских идей кооперации внес Ленин. Опираясь на опыт аграрно-крестьянского движения в Российской империи, он разработал практический план кооперативного строительства. В течении всей советской истории ленинские идеи о кооперации рассматривались в качестве путеводной звезды подъема сельской экономики. Правда, на различных её этапах они воспринимались руководством СССР неоднозначно. В условиях сталинско – брежневского правления к оценке ленинского учения подходили явно упрощенно. В годы «перестройки» лидеры «апрельского обновления», стремясь оживить разлагающуюся социалистическую систему, попытались на новой основе реанимировать ленинский кооперативный план. Архитектор «перестройки» М.С. Горбачев неоднократно призывал обратиться к истокам ленинизма, проникнуть в «глубину взглядов Ленина на пути созидания нового общества» и прежде всего возвратиться «к одному из самых блестящих ленинских открытий – учению о социалистической кооперации» (Горбачев, 1989: 145). По убеждению Горбачева, очищенное от сталинских наслоений «ленинское положения о социалистическом характере кооперативного движения» позволит придать мощный импульс энергии преодоления застоя и экономического рывка страны. Он охарактеризовал ленинские идеи «новаторскими», обладающими огромным созидательным потенциалом.

Сегодня очевидно, что Горбачев, как и Сталин – только с противоположных позиций, односторонне подошел к оценке ленинского теоретического наследия, увидев в кооперации чуть ли не единственный инструмент кардинального преобразования советского общества «на социалистических началах». Но, как убеждает мировой опыт, кооперация не способна заменить потенциал товарно-рыночных отношений, стать тем звеном, ухватившись за который можно было бы вытащить из трясины экономического упадка народнохозяйственный комплекс. Её возможности ограничены. И тем не менее можно согласиться с выводом «перестроечных» лет, что в пору сталинизма многие ленинские идеи о кооперации «были серьезно обеднены». Всё их

«богатство» было сведено к «кооперативному плану», согласно которому кооперативы могли существовать в основном в деревне, да и то практически в одной единственной форме – в виде сельскохозяйственных артелей. При этом колхозам отводилась роль младших партнеров государственного сектора.

Результаты

Анализ работ основателя советского государства показывает, что отношение Ленина к кооперации не было раз и навсегда данным. Оно менялось под влиянием менявшейся политической и хозяйственной обстановки в стране, переосмысления им инструментария социалистического строительства. Общее направление взглядов Ленина – это постепенное расширение трактовки роли и функции кооперации, раскрытие глубины изменений в её сущности, показ возникновения и последовательной смены её многообразных форм. Вместе с тем серьёзным методологическим просчетом ленинских воззрений явился предельно идеологизированный подход. Он оценивал кооперативное движение лишь в контексте совпадения кооперации и социализма. Причем, социализма безрыночного, государственно – монополистического. Важно также отметить, что на первых этапах своей революционной деятельности Ленин практически не ставил вопрос о становлении разнообразных кооперативных форм в среде крестьянских масс. Это казалось ему излишним, ибо будущее «социалистической деревни» мыслились в виде «единой агрофабрики». Придерживаясь модели безрыночного социализма, будущий вождь Октября уповал лишь на одну форму кооперации – потребительскую. Так, ещё в 1905 году он писал: «...потребительные (кооперативные – авт.) общества есть в известном смысле кусочек социализма» (Ленин, 1905: 369).

Подобный подход сохранился и в первые «послереволюционные» годы. В частности, в конце 1917 г. Ленин, стремясь ускоренными средствами ввести безрыночный социализм, связывает необходимость использования потребительской кооперации с налаживанием учета и распределения. «Для правильного учета и распределения как продовольствия, так и других необходимых продуктов все граждане государства обязаны присоединиться к какому-либо потребительскому обществу» (Ленин, 1918: 175). И далее: «Правление потребительских обществ образует комитеты снабжения, и без письменных удостоверений от соответствующего комитета снабжения никакая перевозка продуктов не разрешается» (Ленин, 1918: 208). Иными словами, потребительская кооперация из инструмента товарообмена между городом и селом превращалась в административную дубинку коммунистического правления. Ленин и возглавляемое им политическое руководство связали кооперацию с прямым товарообменом. По существу предполагалось использовать её не как специфическую социальную форму хозяйства, а в качестве аппарата, пригодного в условиях свертывания товарно-денежных отношений для общего налаживания учета и распределения имевшейся продукции.

В начале 1918 г. Ленин ещё больше усиливает тезис о принципиальной роли «аппаратизированной» кооперации в становлении директивно-планомерного распределения, в реорганизации всей хозяйственной жизни на коммунистических началах. Он делает вывод о том, что положение кооперативов, бывших ранее привеском к механизму «буржуазного строя», «в корне принципиально меняется со временем завоевания государственной власти пролетариатом, с момента приступа пролетарской государственной власти к систематическому созданию социалистических порядков... Кооператив, если он охватывает всё общество, в котором социализирована земля и национализированы фабрики и заводы, есть социализм (Ленин, 1918: 261). Таким образом, Ленин вновь ставит знак равенства между социализмом и кооперативом. Но кооперативом гипертрофированным, охватывающим всё общество, в котором национализированы средства производства. Здесь опять-таки речь идет не о развитии кооперации, как особой социальной формы хозяйства, а об её использовании в качестве административной уздечки, огосударствленного аппарата. Не случайно, развивая приведенный

вывод, Ленин пишет, что «задача советской власти ... состоит в том..., чтобы превратить всех граждан данной страны поголовно в членов одного общенационального или, вернее, общегосударственного кооператива» (Ленин, 1918: 75–76).

Таким образом, в тот период по существу ставился вопрос о трансформации кооперации, причем насильственными средствами, в единое государственное хозяйство. Кооперативам предстояло влиться в систему территориально-производительных коммун, к которым в обязательном порядке должны быть приписаны все без исключения граждане данной местности (Ленин, 1918: 75–76).

Первый этап разработки Лениным теории и практики использования кооперации в социалистическом строительстве был связан с пониманием им перехода к социализму как процесса становления военно-коммунистической организации производства в общегосударственном масштабе, на базе тотального распределения, заменяющего торговлю (сначала государственная монополия «торговли, осуществление всех сделок купли-продажи через производительно-потребительные коммуны, затем и окончательная замена торговли») (Ленин, 1918: 75–76).

Конечно, это была утопия. Но утопия реализуемая. Она нацеливала на опасное огосударствление кооперации, изменение её сущностных черт.

Подход к кооперации как к форме налаживания государственной системы распределения усиливается в период «военного коммунизма». В это время принимались меры по практическому изменению её социальной сущности и превращения в псевдохозяйственный орган «пролетарского» государства. В марте 1919 г. Совнаркомом РСФСР был принят декрет «О потребительских коммунах». В соответствии с ним кооперации передавались функции распределения продуктов среди населения под руководством Наркомпрода. В состав правлений союзов кооперации были введены представители Наркомпрода с правом «вето» на решения правления. Началось объединение различных первичных кооперативных организаций в единые потребительские общества. Вскоре в стране были распущены старые союзы кооперативов, создано новое правление Центросоюза. Существовавшая сельскохозяйственная, промысловая и кредитная кооперации слились с потребительской кооперацией.

Однако, обозначенные меры не дали ожидаемого эффекта. К концу 1920 г. вся потребительская кооперация, лишившись остатков самостоятельности, по существу превратилась в подсобный распределительный орган Наркомпрода. В этих условиях стал складываться новый, более широкий подход к определению роли кооперации в социалистическом строительстве. Он был связан с пониманием необходимости кооперации для упрочения «союза пролетариата со средним крестьянством» и вовлечения последнего в дело созидания социализма. Указания Ленина о необходимости кооперации, как формы преобразования крестьянского хозяйства, озвученные на VIII (март, 1919 г.) и IX (март-апрель 1920 г.) съездах партии и соответствующие решения съездов по этим вопросам были уже равнозначны рассмотрению кооперации в виде особой социальной формы хозяйства, обеспечивающей переход к социализму массы мелких производителей.

Переход от «военного коммунизма» к новой экономической политике явился одновременно и новым этапом развития Лениным теории кооперации и её практического воплощения. Суть изменения взглядов на кооперацию в этот период связана, во-первых, с её трактовкой как «докапиталистической формы», способной «обуздать мелкобуржуазную стихию», поставить контроль под государства самую обширную сферу хозяйств – мелкое производство и обращение; во-вторых, с пониманием кооперации как формы, облегчающей объединение миллионов населения, затем всего населения поголовно и поэтому обладающей гигантским плюсом «с точки зрения дальнейшего перехода от государственного капитализма к социализму» (Ленин, 1921: 220), в-третьих, с определением кооперативной политики в случае её успеха как условия подъема «мелкого хозяйства и облегчение его перехода, в неопределенный срок, к крупному производству

на началах добровольного объединения» (Ленин, 1918: 75–76). В этот период Ленин постепенно расстается с идеей использования кооперации для введения прямого продуктообмена и, наоборот, начинает рассматривать кооперацию как условие перехода к нормальному товарообмену в целях создания устойчивой формы экономического союза «пролетариата и крестьянства». Он считает необходимым сделать кооперацию основным аппаратом товарообмена, предоставить ей широкую возможность осуществления заготовок, развития местной промышленности, подъема хозяйственной жизни вообще (Ленин, 1920: 333–335).

Новая трактовка Лениным кооперации неотделима от изменений официальных взглядов на закономерности, пути и формы становления социализма. Решающее значение с точки зрения развития Лениным теории кооперации имело выдвижение им на первый план необходимости учета и использования экономических интересов, в том числе нахождение рациональных форм сочетания разных групп интересов; перехода к нормальному товарообороту, использования многообразия, гибкости, изменчивости форм экономических отношений, широкого развития и поддержки местной хозяйственной инициативы и других принципов, опираясь на которые можно было создать условия для решения стратегической задачи повышения уровня развития производительных сил и социалистического переустройства общества.

В то же время Ленин продолжает ещё настороженно относиться к кооперации. Инерция военно-коммунистических подходов не позволила ему на начальном этапе перехода от «военного коммунизма» к НЭПу увидеть в полном объеме возможности кооперативного движения. В написанной им в 1921 г. статье «О продовольственном налоге» он отнес кооперацию к разновидности «государственного капитализма». В ней подчеркивалось, что «кооперация есть тоже вид государственного капитализма, но менее простой, менее отчетливо – очерченный и потому ставящей перед нашей властью большие трудности». «Свобода и права кооперации, при данных условиях России, означает свободу и права капитализму» (Ленин, 1921: 225). По мысли вождя Октября, кооперация неизбежно порождает «мелкобуржуазные отношения, способствует реставрации капиталистической психологии».

Думается, что «опасения» Ленина были не напрасны. Действительно, кооперация представляет инструмент рыночных отношений и она способна функционировать лишь в системе здорового товарно-рыночного пространства, с присущими ему интересами прибыли и торговой выгоды. И это вполне нормально. К сожалению, ортодоксальные марксисты были принципиальными «антирыночниками». К ним относился, как мы убедились и Ленин. Поэтому, вынужденный, под угрозой тотального развала признать необходимость восстановления товарно-рыночных отношений, он тем не менее согласен был на их возрождение только в урезанном, так называемом «социалистическом» виде. Поэтому кооперативный строй, по Ленину тех лет, выгоден и полезен, но в известной мере.

Однако реалии жизни брали своё. Воочию увидев крах модели бестоварного социализма, Ленин мучительно ищет механизм подключения товарно-рыночных отношений к делу созидания нового общественного строя. В нем происходит дальнейшая эволюция воззрений, в том числе и на социальную природу кооперативного движения. Отражением этих «обновленных» ленинских подходов стала его известная статья «О кооперации». В ней он дает законченное изложение своих взглядов на роль кооперации в социалистическом строительстве и на соотношение кооперации и социализма.

Ленин ещё раз возвращается к вопросу об изменении сущности и функции кооперации после «победы социалистической революции» и делает вывод о том, что кооперация в условиях переходного периода является уже не просто «формой государственного капитализма», а «сплошь да рядом совершенно совпадает с социализмом». Более того, он подчеркивает, что социализм представляет собой строй «цивилизованных кооператоров» при общественной собственности на средства производства, при «классовой победе пролетариата над буржуазией» (Ленин, 1923: 375).

Правда, не все виды кооперации Ленин считал тождественным социализму, особенно в сфере сельскохозяйственного производства. Несмотря на эволюцию воззрений, он оставался упорен в мысли, что мелкотоварный крестьянский строй должен быть преобразован в крупный, коллективно обобществленный. Поэтому социалистической кооперацией крестьянства, по его убеждению, можно было признать лишь крупные коллективные хозяйства. Но Ленин полагал, что мелкие «несоциалистические» формы кооперации в течение какого-то срока имеют право на существование. С помощью их можно задействовать крестьян в социалистическом строительстве. Такая кооперация позволяла, по замечанию Ленина, строить «социализм так, чтобы всякий мелкий крестьянин мог участвовать в этом построении. Этой-то ступени, отмечал он с гордостью, мы и достигли теперь с переходом к Нэпу». Правда, видя сопротивление ортодоксальных партийно-советских работников внедрению так называемых «несоциалистических форм кооперации», он сокрушается, что «пользуемся ею непомерно мало» (Ленин, 1923: 370–372). Ленин определил условия активного использования кооперации как формы строительства социализма. Они включали:

- достаточно широкое и глубокое кооперирование населения страны при соблюдении найденной степени соединения частного и общего интереса, степени подчинения частного интереса общим интересам;
- создание для кооперации имущественных и финансовых льгот;
- поддержка той кооперации, того кооперативного оборота, в котором действительно участвуют действительные массы населения;
- создание условий для того, чтобы всё население поголовно поняло все выгоды от участия в кооперации и наладило такое участие (Ленин, 1923: 371–372).

При этих условиях, подчеркивал Ленин, «простой рост кооперации для нас тождественен... с ростом социализма» (Ленин, 1923: 376). Особое значение придавал Ленин идее определения социализма, как строя цивилизованных кооператоров. Построение такого строя он связывал с тем, чтобы сделать «наше население» настолько «цивилизованным», чтобы оно поняло все выгоды кооперации (Ленин, 1923: 372).

Безусловно, новые ленинские подходы носили гораздо плодотворный характер, чем предыдущие установки на насильственное сооружение коммунистического строя. Они нацеливали на большее применение экономических методов, на организацию последовательной работы по втягиванию крестьянства в процесс хозяйственного строительства, обеспечения плюрализма форм собственности. Но их уязвимость заключалась в стремлении использовать кооперацию лишь в качестве средства упразднения мелкотоварного аграрного строя и создания на его основе крупного производства индустриального типа. Такой путь неизменно вел к ликвидации экономической многоукладности на селе, а значит и конечному обеднению экономической жизни.

Между тем уже в ленинские времена сложились исторически более перспективные взгляды на стратегию аграрного строительства и природу кооперативного движения. Во многом они концентрировались в так называемой школе Чаянова, представляющей организационно-производственное направление аграрной мысли.

Организационно-производственное направление зародилось в начале XX века и было связано с практической деятельностью агрономов и кооператоров, обслуживающих крестьян. Этим определялся интерес к изучению внутреннего строя и жизни крестьянского хозяйства как целого, соотношения отдельных его элементов и связи между ними. Направление выделялось как часть практической агрономии, как учение о наиболее целесообразной организации производства крестьянского хозяйства.

Глубокое воздействие на формирование организационно – производственного направления аграрной мысли оказали структурные изменения в сельском хозяйстве России, наблюдаемые в конце XIX – начале XX веков. Их выражением являлось постепенное втягивание крестьянских

хозяйств в русло товарно-капиталистического развития, преодоление натуральной замкнутости деревни. Под воздействием реалей общественной жизни, предпринимаемых правительством аграрных реформ, дворянско-помещичье земледелие все заметнее шло на убыль. Дворянские земли скупали купцы, крестьяне, различные предприниматели.

За счет покупки и аренды крепла деревенская «буржуазия» при одновременном разорении и раскрестьянивании деревенских низов. И все же на этом фоне в мобилизации и освоении помещичьих земель вовлекались и средние слои, хозяйства которых медленно обретали черты товарности. Сокращение помещичьего землевладения определило тенденцию к перемещению центра тяжести сельскохозяйственного производства, от крупных частновладельческих на хозяйства крестьянские, среди которых немаловажное значение приобретали мелкотоварные хозяйства.

Капитализация сельскохозяйственного производства способствовала повышению валовых сборов, увеличению товарности сельскохозяйственной продукции, росту потребления продуктов питания на душу населения, развешиванию кооперации и другим позитивным процессам. Правда, в силу своей ограниченности она не сняла остроты аграрного вопроса. И тем не менее прогресс сельского хозяйства был очевиден. Оценивая это время, А.В. Чаянов писал: «Изменение рыночной мировой культуры в сторону, благоприятную для сельского хозяйства, образование в России, благодаря развитию индустрии, внутреннего рынка для продуктов сельского хозяйства, быстрое развитие рыночных отношений и товарности крестьянского хозяйства, быстрый рост торгового капитала, неуклонный рост кооперативного движения, неуклонное нарастание всяких организаций, содействующих сельскому хозяйству и в особенности организаций агрономической помощи населению, – все это, появлялось вполне незаметно в форме всякого рода «попыток» и «интересных явлений», с каждым годом нарастало все более и более количественно, превращалось в массовое явление, и к началу войны наша деревня уже качественно была мало похожа на деревню прошлого столетия» (Чаянов, 1929: 49).

Аналогичные перемены, хотя и менее ярко выраженные, наблюдались и в туркестанском кишлаке.

Обозначившиеся прогрессивные изменения в аграрной сфере способствовали зарождению в среде российских кооператоров и агрономов убеждения, что на основе наметившихся культурных начинаний и кооперирования произойдет демократическое преобразование общества, с помощью мирного реформизма будут преодолены «пороки капитализма». Эти надежды, конечно же, были явно преувеличенными. Но, новое течение, оставаясь на позициях мирного эволюционизма, способствовали в меру своих сил подъему крестьянского хозяйства.

Надо сказать, что к началу XX века перед агрономами и сельскохозяйственными кооператорами России встало множество технических и экономических проблем, не предусмотренных никакими книгами. Поэтому к их разработке подключилась сельскохозяйственная наука. Дело в том, что большинство авторов книг по аграрной тематике данной поры вопросы крестьянского хозяйства трактовали по преимуществу в общеэкономическом плане, ставили широкие социальные и политические вопросы, анализировали процессы дифференциации хозяйств, форм землевладения и прочее.

Идейная борьба народников и марксистов по вопросу о крупном и мелком хозяйстве и о развитии капитализма в сельском хозяйстве, имеющая принципиальное значение для определения тенденции общественного развития, преследовала все же, скорее политическую цель, чем развитие сельскохозяйственной мысли. Новое сельскохозяйственное мышление было связано с именами А.Ф. Фортунатова, С.К. Алексеенко, К.А. Мацевича, В.М. Сазонова, Н.А. Каблукова, А.П. Левицкого, А.Г. Дояренко, А.Н. Челинцева, А.А. Рыбникова, А.В. Чаянова. Именно они заложили основы организационно – производственного направления в аграрной мысли.

Для понимания сущности организационно – производственного направления важно

установить предмет его исследования. Потребность в этом заключается в том, чтобы отделить его от представлений ортодоксального марксизма, согласно которому вся деревня была пронизана отношениями эксплуататоров и эксплуатируемых. В действительности же, во-первых, имелась группа хозяйств, ведущих натуральное, самое настоящее патриархальное хозяйство. Во-вторых, были мелкотоварные хозяйства, не нанимавшие и не сдававшие рабочий скот, инвентарь. И тех и других было не менее 50%. Наконец, в-третьих, обе эти группы были достаточно стабильны, хотя естественно, передвижение из одной в другую были, и никто этого не отрицал. Именно к таким хозяйствам были трудноприложимы или даже вовсе не приложимы законы классической политэкономии (рента, прибыль и др.).

Новая постановка вопроса (организационные проблемы сельскохозяйственного производства) определяла и совершенно новый ракурс исследования – анализ крестьянского хозяйства как бы изнутри, изучение «морфологии отдельной клетки сельского хозяйства», что стало новым явлением в науке. Новые идеи шли от широкой группы ученых. Но законченное выражение они нашли в предложенной А.В. Чаяновым «семейно-трудовой теории». Эта теория выступила основной для установления им закономерностей развития мелкого крестьянского хозяйства.

Суть чаяновских взглядов выражалась в следующем. Внутренняя структура и развитие крестьянского хозяйства определяется естественно биологическими и демографическими факторами: половым и возрастным составом семьи, её приростом. При этом решающим оказывается отношение едоков к работающим, выражающее возможность удовлетворения потребностей семьи, поскольку предполагается, что «размер крестьянского бюджета всецело определяется запросами потребления; что «крестьянский работник всегда доводит свою продукцию до определенного уровня насыщения потребностей едоков» (Чаянов, 1912–1913: 32, 117–118).

Продукция крестьянского хозяйства и его размеры должны расти пропорционально увеличению объема потребностей. Динамика отношения едоков к работникам выражает, по Чаянову, сущность бесконечно повторяющихся циклов развития крестьянских хозяйств.

Началу цикла кладет появление молодой семьи, состоящей из двух человек, и создание ею своего отдельного хозяйства. По размерам и объему производства это – хозяйство бедняков. Но вот в семье появляются дети, что понуждает расширять хозяйство, увеличивать его продукцию. В результате хозяйство становится средним по мощности. Его рост продолжается и тогда, когда в трудовую деятельность семьи включаются дети, и на этой стадии семья начинает прибегать к аренде земли и использовать машины, добиваясь наибольшего расширения хозяйства и становясь зажиточной. Завершающая стадия цикла: подросшие дети организуют новые молодые семьи. Крупное зажиточное хозяйство распадается на ряд мельчайших, бедных. Начинается новый цикл.

В формировании организационно-производственного направления определенная роль принадлежит Б.Д. Бруцкису, который в отличие от Чаянова, мотивацию хозяйственной деятельности трудового крестьянства объяснил не только стремлением удовлетворить потребность семьи, но и желанием все же извлечь наибольший доход, т.е. отстаивал элемент предпринимательства, но естественно, в рамках трудового начала. Он писал: «Крестьянское хозяйство есть мелкое сельскохозяйственное производство, имеющее целью удовлетворить потребности хозяйствующей семьи, извлечь наибольший доход из земли на основе наилучшего использования труда хозяина и его семьи. Словами «удовлетворить потребности семьи» мы, подобно А.В. Чаянову, выявляем потребительский характер крестьянского хозяйства, а словами «извлечь наибольший доход» мы отмечаем вторгшийся в крестьянское хозяйство под влиянием успехов менового хозяйства потребительский момент, роднящий его с капиталистическим хозяйством» (Бруцкис, 1923: 262–263).

Бруцкис Б.Д. доказывал, что «трудовое хозяйство, а не аграрный капитализм является в настоящую эпоху наиболее приспособленным к условиям хозяйственной организации» (Бруцкис,

1922: 233). Он внес существенное дополнение в теорию трудового хозяйства. Его поправка значительно оживляла несколько застывшую, нединамичную схему Чаянова, расширяла представление об источниках мотивации хозяйственной деятельности крестьянских хозяйств, а главное – давала ключ к пониманию диалектики перехода трудового хозяйства в предпринимательское.

В «дореволюционный» период процесс организации крестьянских хозяйств мыслился группой Чаянова на технологической основе. Однако волею судьбы аграрный переворот в России произошел не как технологический, а как социальный. Надо сказать, что большинство специалистов – аграрников считало ошибочным принятие II съездом Советов декрета «О земле», который по их мнению, породил аграрный хаос. III съезд Лиги аграрных реформ (декабрь 1917 г.) поставил вопрос: «насколько большевистский переворот и аграрный коммунизм, проповедуемый Лениным, подорвал возможность проведения в жизнь намеченной широкой аграрной реформы и можно ли ещё надеяться на её спасение» (Чаянов, 1917).

Но в результате Октябрьского переворота в Российском государстве, в том числе частично и в Туркестане, был создан уникальный по своему содержанию аграрный строй – строй мелких производителей. И перед сторонниками организационно-производственного направления открывалось большое поле деятельности. Однако по ряду принципиальных вопросов их сотрудничество с новой властью складывалось трудно. Прежде всего по коренному вопросу – о судьбе крестьянского хозяйства и путях его развития.

Большевистское руководство было убеждено, что мелкому индивидуальному крестьянству нет перспектив для развития и что в недалеком будущем на смену ему должно прийти обобществленное крупное производство. Поэтому внимание к крестьянскому хозяйству, к крестьянской кооперации, к сельской агрономии со стороны органов советской власти не поощрялось. Как уже отмечалось, с подачи Ленина стратегическая цель виделась в «насаждении коммун и советских имений».

К концу периода «военного коммунизма» часть партийных и советских работников начала переориентироваться на крестьянские хозяйства. А с переходом к НЭпу стало очевидным, что крестьянское хозяйство оставалось реальностью, с которой не считаться было нельзя. Понял это и Ленин. Он обращается к трудам Чаянова, приглашает его к сотрудничеству в Госплане.

Объектом исследования Чаянова было трудовое крестьянское хозяйство, т.е. крестьянская семья, не прибегавшая к найму рабочей силы, располагавшая некоторой земельной площадью и средствами производства. Это был самый широкий слой хозяйств, в значительной мере натуральных или слабо затронутых рынком.

Такое хозяйство, согласно пониманию Чаянова, сосредотачивает в одном лице и хозяина, и предпринимателя, и работника. Оно же может развиваться по обычным законам «капиталистического» предприятия, ибо уже невозможно рассчитать хотя бы зарплату работника. Поэтому оно и практикуется как трудовое, семейное, в котором семья в результате годовичного труда получает единый трудовой доход и соизмеряет свои усилия с получаемым материальным результатом. «Иначе говоря, – писал Чаянов, – мотивацию предпринимателя, получающего в результате вложения своего капитала разницу между валовым доходом и издержками производства, а скорее, как мотивацию рабочего, работающего на своеобразной сдельщине, позволяющей ему самому определять время и напряжение своей работы» (Чаянов, 1925: 10–11).

А.В. Чаянов и поддерживающие его ученые-аграрники А.Н. Челинцев, Н.Д. Кондратьев, Г.А. Студенский и др. выступали за необходимость поддержки индивидуальных крестьянских хозяйств, отношения к ним как к базисной основе здорового сельскохозяйственного строя. Они учили, что семейное крестьянское хозяйство уникально по своему содержанию. Оно в разное время у разных народов представляло основную и наиболее эффективную форму аграрного производства. К сожалению, эта мысль не «дошла» до большевистского руководства. Отверг её и Ленин, который в начале 20-х годов при разработке своего «кооперативного плана» использовал

отдельные идеи Чаяновской школы. Поэтому, несмотря на нэповское «потепление», экономисты организационно-производственного направления довольно скоро стали подвергаться резкой критике. Их обвиняли в том, что они поддерживают верхушечные слои деревни. «Семейно-трудовая теория, – писал к примеру Г.Г. Меерсон, – грешит идеализацией современных пережитков дотоварного феодального хозяйства. Она глубоко реакционна, неисторична и, стало быть, ненаучна» (Чаянов, 1925: 10–11).

Заместитель Наркома земледелия П.П. Месяцев в октябре 1922 года писал о разном понимании идеала сельского хозяйства, проповедуемого коммунистами и сторонниками «семейно-трудовой теории»: «Для нас... идеалом является крупное сельское хозяйство, но социалистическое; мы также вынуждены начинать с развития и укрепления трудового крестьянского хозяйства, но мы полагаем, что оно пойдет не по пути кулачества и эксплуатации, а путем его трудового объединения в крепкое хозяйство трудового типа в лице коллективов и производственной кооперации» (Месяцев, 1922: 2). Здесь явное непонимание Чаянова, который также стоял на пути втягивания крестьянских хозяйств в общенациональную экономику, но другими методами. Они были гибче, разнообразнее, более приспособленные к тому состоянию сельского хозяйства, каким оно было в начале 20-х годов. А деревня, как мы уже не раз отмечали, была страшно бедной. Её подъем ещё только начинался. К сожалению, едва пробившиеся ростки некоторого благополучия нередко скоропалительно квалифицировались как рост «буржуазных элементов».

В деревне в силу общей стратегии «социалистического строительства», чрезвычайно слабо и неумело использовались экономические рычаги регулирования. В 1925 году Н.И. Бухарин писал: «У нас есть Нэп в городе, у нас Нэп в отношениях между городом и деревней, но у нас нет Нэпа в самой деревне и в области кустарной промышленности... Здесь же в значительной мере процветает политика административного нажима вместо хозяйственной борьбы» (Бухарин, 1925). У страха глаза велики. Неизбежное в условиях Нэпа некоторое усиление процессов расслоения деревни неоправданно пугало многих советских и партийных работников. А так называемые аграрники-марксисты, опираясь на ленинские идеи, обвиняли Чаянова и его сторонников в том, что те преуменьшают опасность и, более того, поддерживая крестьянское индивидуальное хозяйство, ещё более усугубляют рост кулачества.

Прошедшая в 1927 г. дискуссия о дифференциации деревни обернулась в сущности разгромом организационно-производственного направления. Последовавшее затем резкое изменение курса всей аграрной политики довершило начатое. Коллективизация лишила индивидуальные хозяйства перспективы, помешало созданию в стране здорового фермерского строя. Здравые суждения и предложения Чаянова и его коллег встретило непонимание, хотя они обладали большим научным потенциалом. Думается, в наши дни их можно использовать в деле возрождения отечественной сельской экономики, формирования фермерских хозяйств, вставшего на путь суверенного национального развития независимого Узбекистана.

Заключение

Таким образом, если вернуться к истокам НЭПа, то можно сказать, что чаяновские воззрения отличались большей диалектической гибкостью, чем ленинские. Теория организационно-производственной школы предлагала наиболее перспективные пути аграрной революции. Ленинский «кооперативный план» отличался заметной идеологической нацеленностью, был настоян на догмах жесткого классового подхода. Тем не менее, несмотря на свою ограниченность, он позволил несколько активизировать производительные силы села. Изменение идеологии «социалистического» строительства, обращение к новым принципам кооперативного движения создавало гораздо большие возможности, чем прежде, оживление хозяйственной жизни.

References

- Brutskus, 1922 — *Brutskus B.D.* Agrarnyi vopros i agrarnaya politika [The agrarian question and agrarian policy]. Saint-Peterburg: Pravo, 1922. 233 p. (In Russ.)
- Brutskus, 1923 — *Brutskus B.D.* Ekonomiya selskogo hozyaistva [Economy of agriculture]. Berlin, 1923. Pp. 262–263. (In Russ.)
- Buharin, 1925 — *Buharin N.I.* O NEPe i nashei zadache Bolsheviki [On the NEP and our task. The Bolsheviks]. No. 4, 5, 9, 10. Kharkov: Proletarian, 1925. (In Russ.)
- Chayanov, 1912–1913 — *Chayanov A.V.* Ocherki po teorii trudovogo hozyaistva [Essays on the theory of labor economy]. Issues 1–2. Moscow: Pech'. delo, 1912–1913. Pp. 32, 117–118. (In Russ.)
- Chayanov, 1917 — *Chayanov A.V.* III siezd ligi reform [Congress of the Reform League]. Vlast naroda. 1917. December 03. (In Russ.)
- Chayanov, 1925 — *Chayanov A.V.* Organizatsiya krestyanskogo hozyaistva [Organization of the peasant economy]. Moscow, 1925. Pp. 10–11. (In Russ.)
- Chayanov, 1929 — *Chayanov A.V.* Byudjetnye issledovaniya [Budgetary research]. Leningrad: Kooperativnoye izdatel'stvo studenchestva sel'skokhozyaystvennoy akademii im. K.A. Timiryazeva «Novyy agronom», 1929. 49 p. (In Russ.)
- Engels, Marks, 1964 — *Engels F., Marks K.* Pismo Avgustu Bebelyu ot 20–23 yanvarya 1886. [Letter to August Bebel dated January 20–23, 1886]. Moscow: Izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1964. 361 p. (In Russ.)
- Gorbachev, 1989 — *Gorbachev M.S.* Potentsial kooperatsii – delu perestroiki [The potential of cooperation for the cause of restructuring]. Izbrannye rechi i stati [Selected speeches and articles]. Vol. 6. Moscow: Politizdat, 1989. 145 p. (In Russ.)
- Lenin, 1960 — *Lenin V.I.* Polnoe sobranie sochineniy [Full collection of works]. 1905. Vol. 11. July–October. Moscow: Politizdat, 1960. 369 p. (In Russ.)
- Lenin, 1969 — *Lenin V.I.* Pervonachalniy variant stati «Ocherednye zadachi Sovetskoi vlasti» [The original version of the article «The next tasks of the Soviet government»]. Complete collection of works. 1918. Vol. 36. Moscow: Politizdat, 1969. 261 p. (In Russ.)
- Lenin, 1974 — *Lenin V.I.* Proekt dekreta o provedenii v jizn natsionalizatsii bankov i o neobhodimyh v svyazi s etim merah [Draft decree on the implementation of the nationalization of banks and the necessary measures in this regard]. Complete collection of works. Vol. 35. October 1917–March 1918. Moscow: Politizdat, 1974. 175 p. (In Russ.)
- Lenin, 1974 — *Lenin V.I.* Rech na vserossiiskom s'ezde rabochih steklofarfornogo proizvodstva 29 aprelya 1920 g. [Speech at the All-Russian Congress of workers of glass-phosphor production on April 29, 1920]. Complete collection of works. 1920. Vol. 40. Moscow: Politizdat, 1974. Pp. 333–335. (In Russ.)
- Lenin, 1970 — *Lenin V.I.* O prodovolstvennom naloge [About the food tax]. Complete collection of works. Vol. 43. 1921. Moscow: Politizdat, 1970. 220 p. (In Russ.)
- Lenin, 1970 — *Lenin V.I.* Polnoy sobranie sochineniy [Complete works]. 1923. Edition 5. Vol. 45. March 1922 – March 1923. Moscow: Politizdat, 1970. 375 p. (In Russ.)
- Meerson, 1925 — *Meerson G.G.* Semeino-trudovaya teoriya i differentsiatsiya krestyanstva na zare tovarnogo proizvodstva [Family and labor theory and differentiation of the peasantry at the dawn of commodity production]. On the agrarian front. 1925. No. 4. 145 p. (In Russ.)
- Mesyatsev, 1922 — *Mesyatsev P.* Napravlenie i harakter sovremennoi zemelnoi politiki [The direction and nature of modern land policy]. Selskohozyaistvennaya jizn. 1922. No. 5. 2 p. (In Russ.)

Литература

- Бруцкус, 1922 — *Бруцкус Б.Д.* Аграрный вопрос и аграрная политика. Санкт-Петербург: Право, 1922. 233 с.
- Бруцкус, 1923 — *Бруцкус Б.Д.* Экономика сельского хозяйства. Берлин, 1923. С. 262–263.
- Бухарин, 1925 — *Бухарин Н.И.* О НЭПе и нашей задаче. Большевики. № 4, 5, 9, 10.
- Горбачев, 1989 — *Горбачев М.С.* Потенциал кооперации – делу перестройки // Избранные речи и статьи. Т. 6. Москва: Политиздат, 1989. 145 с.
- Ленин, 1960 — *Ленин В.И.* Полн. собр. соч. Т. 11. 1905. Июль–октябрь. Москва: Политиздат, 1960. 369 с.
- Ленин, 1969 — *Ленин В.И.* Первоначальный вариант статьи «Очередные задачи Советской власти».

Полн. собр. соч. Т. 36. 1918. Москва: Политиздат, 1969. 261 с.

Ленин, 1974 — *Ленин В.И.* Проект декрета о проведении в жизнь национализации банков и о необходимых в связи с этим мерах. Полн. собр. соч. Т.35. октябрь 1917—март 1918. Москва: Политиздат, 1974. 175 с.

Ленин, 1974 — *Ленин В.И.* Речь на всероссийском съезде рабочих стеклофарфорного производства 29 апреля 1920 г., 1920. Полн. собр. соч. Т. 40. Москва: Политиздат, 1974. С. 333–335.

Ленин, 1970 — *Ленин В.И.* О продовольственном налоге. Полн. собрание соч. Т. 43. 1921. Москва: Политиздат, 1970. 220 с.

Ленин, 1970 — Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Издание 5. Т. 45. Март 1922 – март 1923. Москва: Политиздат, 1970. 375 с.

Меерсон, 1925 — *Меерсон Г.Г.* Семейно-трудовая теория и дифференциация крестьянства на заре товарного производства. На аграрном фронте, 1925. № 4. 145 с.

Месяцев, 1922 — *Месяцев П.* Направление и характер современной земельной политики. Сельскохозяйственная жизнь, 1922. № 5. 2 с.

Чаянов, 1912–1913 — *Чаянов А.В.* Очерки по теории трудового хозяйства. Вып. 1–2. Москва: Печь. дело, 1912–1913. С. 32, 117–118.

Чаянов, 1917 — *Чаянов А.В.* III съезд лиги реформ. Власть народа, 1917. 3 декабря.

Чаянов, 1925 — *Чаянов А.В.* Организация крестьянского хозяйства. Москва, 1925. С. 10–11.

Чаянов, 1929 — *Чаянов А.В.* Бюджетные исследования. Ленинград: Кооперативное издательство студенчества сельскохозяйственной академии им. К.А. Тимирязева // «Новый агроном». 1929. 49 с.

Энгельс, Маркс, 1964 — *Энгельс Ф., Маркс К.* Письмо Августу Бебелю от 20–23 января 1886 г. Соч. Т. 36. Москва: Издательство политической литературы, 1964. 361 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 675–691, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_675-691

ECOLOGICAL PROBLEMS IN KAZAKHSTAN IN THE FIRST YEARS OF INDEPENDENCE

Assanova Gulmira^{1*}, *Adilbektegi Gulmira*², *Sain Emir*³

¹Astana International University

(8, Kabanbay Batyr Ave., 020000 Astana, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences (PhD), Professor at the Higher School of Social Sciences and Humanities

 <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>. E-mail: agk569@mail.ru

*Correspondent author

²L.N. Gumilyov Eurasian National University

(13, Kazhimukan Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Geographical Sciences, Acting Associate Professor at the Department of Management and Engineering in the Field of Environmental Protection

 <https://orcid.org/000-0002-1521-0445>. E-mail: Adilbekova.gulmira@yandex.ru

³Al-Farabi Kazakh National University

(77, Timiryazev Str., 020010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Master's Student in International Relations

 <https://orcid.org/0009-0004-2453-280X>. E-mail: emir_sain@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Assanova G., Adilbektegi G., Sain E., 2023

Abstract. Introduction. With the acquisition of independence, the Republic of Kazakhstan has accepted the historical burden of environmental problems, the most serious challenges in the field of the environment. The general natural and ecological situation in Kazakhstan in the first years of independence was characterized by significant disturbances of the natural environment, which led to the complete or partial loss of natural resources, a decrease in the productivity of natural landscapes, depletion of water systems, soils, pollution and deterioration of the quality of the human environment. Undoubtedly, the existing environmental problems posed a threat not only to the natural environment, but also to the national security of the country. The article, based on materials from the fund 75 transformations of the archive and other sources, legal acts, scientific books, studies the characteristics of the natural and ecological environment of Kazakhstan in the first years of independence, shows how, in Kazakhstan, the course of steps and the formation of a new state concept of basic policy and environmental legislation, and also what measures were taken during these years to solve environmental problems. *Goals.* The purpose and objectives of the study are to study the state of the

natural and ecological environment of Kazakhstan in the first years of independence, to reveal the main environmental problems and their impact on the socio-economic situation of the country's population. *Results.* In the article, based on archival sources, legal acts, scientific literature, the state of the natural and ecological environment of Kazakhstan in the first years of independence is studied, it is shown how, in Kazakhstan, the formation and formation of a new state concept of environmental policy and environmental legislation took place, as well as what measures were taken in these years to solve environmental problems. *Conclusions.* The consequences of environmental disasters were the infliction of irreparable damage to human health and the environment, an increase in mortality and an increase in the general morbidity of the population, and social tension in society.

Keywords: History of Kazakhstan, ecology, environmental problems, environmental disaster, environmental disaster, Semipalatinsk nuclear test site, Aral Sea, Caspian Sea

Acknowledgments. The article was prepared as part of the implementation of the program-targeted financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Development of the academic publication "History of Kazakhstan from ancient times to the present day" in seven volumes" (Registration number QR 11465469).

This research is funded by the Committee on Science and the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN OR11465469 "Development of the academic publication "History of Kazakhstan from ancient times to the present day" in seven volumes").

For citation: Assanova G., Adilbektegi G., Sain E. Ecological problems in Kazakhstan in the first years of independence // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 675-691. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_675-691

ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Асанова Гүлмира Кабыланқызы^{1*}, Әділбектегі Гүлмира Әділбекқызы², Сайн Эмир Дулатұлы³

¹Astana International University

(8-үй, Қабанбай батыр просп., 020000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты (PhD), Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар мектебінің профессоры

 <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>. E-mail: agk569@mail.ru

* Автор-корреспондент

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

(13-үй, Қажымұқан көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

География ғылымдарының кандидаты, Қоршаған ортаны қорғау саласындағы инженеринг кафедрасының доцент м.а.

 <https://orcid.org/000-0002-1521-0445>. E-mail: Adilbekova.gulmira@yandex.ru

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(77-үй, Тимірязев көш., 020010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

«Халықаралық қатынастар» мамандығының магистранты.

 <https://orcid.org/0009-0004-2453-280X>. E-mail: emir_sain@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Асанова Г.К., Әділбектегі Г.Ә., Сайн Э.Д., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алуымен экологиялық мәселелердің тарихи ауыртпалығын, қоршаған ортаны қорғау саласындағы аса күрделі міндеттерді өз мойнына алды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы Қазақстанның жалпы табиғи-экологиялық жағдайы табиғи ортаның айтарлықтай бұзылуымен сипатталды, бұл табиғи ресурстардың толық немесе ішінара жоғалуына, табиғи ландшафттардың өнімділігінің төмендеуіне, су жүйелерінің сарқылуына, топырақ, ластану және адамның қоршаған орта сапасының нашарлауы. Орын алған экологиялық мәселелер табиғи ортаға ғана емес, еліміздің ұлттық қауіпсіздігіне де қатер төндіргені сөзсіз. Мақалада Ұлттық архивтің 75-қорындағы материалдар мен басқа да дереккөздер, нормативтік-құқықтық актілер, ғылыми әдебиеттер негізінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы Қазақстанның табиғи-экологиялық ортасының ерекшеліктері зерттеліп, қалай қалыптасқаны, экологиялық саясаттың жаңа мемлекеттік концепциясы, табиғатты қорғау заңнамасы, сонымен қатар осы жылдар ішінде экологиялық мәселелерді шешу үшін қандай шаралар қабылданғаны қарастырылған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Қазақстанның Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы табиғи-экологиялық ортасының жағдайын зерттеу, негізгі экологиялық проблемаларды және олардың ел халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайына әсерін ашу. *Нәтижелер.* Мақалада мұрағат деректеріне, құқықтық актілерге, ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы Қазақстанның табиғи-экологиялық ортасының жай-күйі зерттеліп, Қазақстанда жаңа мемлекеттің экологиялық саясатының тұжырымдамасы және табиғатты қорғау заңнамасы қалыптасуы мен осы жылдары экологиялық проблемаларды шешу үшін қандай шаралар жүргізілгені зерттелген. *Қорытындылар.* Экологиялық апаттардың салдары адам денсаулығына және қоршаған ортаға орны толмас залал келтірді, халықтың өлім-жітімінің артуы мен жалпы сырқаттанушылықтың артуына, қоғамдағы әлеуметтік шиеленістің өршуіне әкелді.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, экология, экологиялық мәселелер, экологиялық апат, экологиялық апат, Семей ядролық полигоны, Арал теңізі, Каспий теңізі

Алғыс. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстанның ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихы» 7 томдық академиялық басылымын әзірлеу» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: QR 11465469).

Дәйексөз үшін: Асанова Г.К., Әділбектегі Г.Ә., Сайн Ә.Д. Тәуелсіздіктің алғашқы жылындағы Қазақстандағы экологиялық мәселелер // «Edu.e-history.kz.» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. С. 675–691. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_675-691

ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИИ В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Асанова Гульмира Кабыланкызы^{1*}, Адильбектеги Гульмира Адильбеккызы², Сайн Эмир Дулатулы³

¹Astana International University

(д. 8, пр. Кабанбай батыра, 020000 Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук (PhD), профессор Высшей школы социально-гуманитарных наук

 <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>. E-mail: agk569@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Евразийский университет им. Л.Н. Гумилева

(д. 13, ул. Казимукана, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Кандидат географических наук, и.о. доцента кафедры Управления и инжиниринга в сфере в сфере

окружающей среды

 <https://orcid.org/000-0002-1521-0445>. E-mail: Adilbekova.gulmira@yandex.ru

³ Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 77, ул. Тимирязева, 020010 Алматы, Республика Казахстан)

Магистрант по специальности «Международные отношения»

 <https://orcid.org/0009-0004-2453-280X>. E-mail: emir_sain@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Асанова Г.К., Адильбектеги Г.А., Сайн Э.Д., 2023

Аннотация. *Введение.* С приобретением независимости, в Республике Казахстан имеющиеся серьезнейшие вызовы в сфере окружающей среды стали обсуждаться и выноситься на государственный уровень. Общая природно-экологическая ситуация в Казахстане в первые годы независимости характеризовалась существенными нарушениями природной среды, обусловившими полную или частичную утрату естественных ресурсов, снижение продуктивности природных ландшафтов, истощение водных систем, почв, загрязнение и ухудшение качества окружающей среды обитания человека. Безусловно, экологические проблемы представляли угрозу не только природной среде, но и национальной безопасности страны. В статье предпринята попытка изучить состояние природно-экологической среды Казахстана в первые годы независимости, раскрыть основные экологические проблемы, и их влияние на социально-экономическое положение населения страны. В статье по материалам фонда 75 Национального архива и другим источникам, правовым актам, научной литературе, изучена характеристика природно-экологической среды Казахстана в первые годы независимости, показано каким образом, в Казахстане происходило формирование и становление новой государственной концепции экологической политики и экологического законодательства, а также какие меры были предприняты в эти годы для решения экологических проблем. *Цель и задачи исследования* – изучение состояния природно-экологической среды Казахстана в первые годы независимости, раскрытие основных экологических проблем, и их влияния на социально-экономическое положение населения страны. *Результаты.* В статье по архивным источникам, правовым актам, научной литературе, изучено состояние природно-экологической среды Казахстана в первые годы независимости, показано каким образом, в Казахстане происходило формирование и становление новой государственной концепции экологической политики и экологического законодательства, а также какие меры были предприняты в эти годы для решения экологических проблем. *Выводы.* Последствиями экологических бедствий стали – причинение невосполнимого ущерба здоровью людей и окружающей среде, повышение смертности и рост общей заболеваемости населения, социальное напряжение в обществе.

Ключевые слова: История Казахстана, экология, экологические проблемы, экологическое бедствие, экологическая катастрофа, Семипалатинский ядерный полигон, Аральское море, Каспийское море

Благодарность. Данное исследование подготовлено в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Разработка академического издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в семи томах» (регистрационный номер: QR11465469).

Для цитирования: Асанова Г.К., Адильбектеги Г.А., Сайн Э.Д. Проблемы экологии в Казахстане в первые годы независимости // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 675–691 (На Русск.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_675-691

Введение

В современных условиях экологический кризис принял всеобъемлющий характер, глобальные масштабы, и создал угрозу не только отдельным государствам и их экосистемам, ано и самим основам современной цивилизации. Сегодня экологическая ориентация признана приоритетным направлением устойчивого развития государства. Экологическая среда стала неотъемлемой частью человеческого развития. В первые годы независимости, Республика Казахстан приняла исторический груз экологических проблем, а также серьезнейшие вызовы в сфере окружающей среды, которые до сих пор продолжают представлять угрозу для национальной безопасности страны. Целью исследования является изучение состояния природно-экологической среды Казахстана в первые годы независимости, раскрытие основных экологических проблем, и связанного с ними формирования и становления новой государственной концепции экологической политики и экологического законодательства, обеспечения экологической безопасности страны. Объектом исследования является история Казахстана в первые годы независимости. Гипотезой, представленной для обсуждения, является рассмотрение экологического кризиса в Казахстане через призму политической истории, как одного из печальных последствий колониализма. Колониальная политика и сырьевая направленность экономики СССР в 70–90-е годы к экологическому кризису в республике, принявшему в некоторых регионах катастрофический характер.

Материалы и методы

Главным инструментарием исследования послужили результаты междисциплинарного подхода, поскольку общее состояние природно-экологической среды в Казахстане рассматривается через призму исследования данных не только исторических источников, но также исследований и достижений экологической, правовой, медицинской науки, исторической географии, демографии, статистики и др.

Данный подход позволил лучше раскрыть глубину экологического кризиса и масштабность экологических проблем. В процессе написания статьи были использованы архивные материалы, содержащие статистические данные о влиянии экологических проблем на здоровье и благополучие населения страны. Также были привлечены стратегические документы государства, Концепции, законы, Программы, международные акты в сфере экологического сотрудничества и устойчивого развития и т.п.

Из специальных методов исследования относятся стационарные методы, когда путем длительного наблюдения составляется запись и анализируются изменения в экологии.

Другими важными методами являются описательный, экспериментальный и полевой. Все они в совокупности помогают с научной точки зрения выявить статистическую картину экологического изменения в ареале исследования.

Обсуждение

Следует отметить, слабоизученность данной темы и недостаточность трудов, рассматривающих экологические проблемы в историческом аспекте, через призму политической истории. Но тем не менее можно назвать труды и исследования Ю. Кумарова (Кумаров, 2022: 112–127), Д.С. Валиева (Валиев, 2014: 117–122), Т.Х. Габитова (Габитов, Каупенбаева, 2013: 55–62), Б.З. Каримовой (Karimova, Alimbekova, Mukhatova, 2018: 1422–1426), Ю. Сарбасова (Сарбасов, 2019: 1–17), Р.С. Сартаевой (Сартаева, 2019: 43–50), Б.Ж. Турсынбаевой (Турсынаева, 2020: 201–209) и др.

В первые годы независимости, Республика Казахстан столкнулась с серьезнейшими проблемами в сфере окружающей среды, решение которых было возведено в ранг государственной политики. «Уже в начале этого периода возникла необходимость государственного регулирования природопользования и охраны окружающей среды»

(Государственный доклад, 1991–1998: 8).

Природно-экологическое состояние Казахстана к началу 90-х годов XX века характеризовалась явными нарушениями природной среды, которые способствовали почти полной утрате естественных ресурсов, уменьшению продуктивности природных ландшафтов, сильного истощения водных систем, почв, загрязнение и ухудшение окружающей среды в республике.

В 1997 году преобладающая часть территории Казахстана характеризовалась крайней засушливостью климата, большинство сельскохозяйственных угодий имели неблагоприятные почвенно-мелиоративные характеристики (Государственный доклад, 1991–1998: 23). Сверхнормированные нагрузки на землю в советский период привели к развитию негативных процессов в почвах, ухудшению свойств, снижению продуктивности растительности, или деградации земель (Акмолдаева, Зулпыхаров и др., 2015: 182). Это привело к ухудшению и опустыниванию 60 % территории республики, что привело к ухудшению плодородности почвы и уменьшению показателей животноводства и растениеводства (Анализ ситуации, 2005: 12).

Плачевными последствиями испытаний было радиоактивное загрязнение территории республики бывшим Семипалатинским испытательным ядерным полигоном, формирование природных радиоактивных аномалий в местах проживания населения и в подземных водах, используемых для питьевого водоснабжения, загрязнение почв радионуклидами, что требовало разработки и высокоэффективной технологии очистки загрязненных территорий. Результаты радиозоологических исследований, проведенных на территории полигона, выявили участки значительного радиоактивного загрязнения, включая и загрязнения ядерными материалами. В первую очередь, эти загрязнения связаны с испытательными площадками, следами облаков ядерных взрывов. На территориях, считавшихся ранее относительно благополучными в радиационном отношении (северная и западная части), обнаружены участки, которые идентифицированы как места проведения испытаний боевых радиоактивных веществ, также загрязненные компонентами ракетного топлива, участки, со значительным радиоактивным загрязнением. Кроме того, необходимо было обеспечить безопасность пунктов, хранилищ долговременного хранения отработанных ампульных источников ионизирующих излучений, а также объектов, ранее входящих в инфраструктуру проведения испытаний ядерного оружия и уничтоженных (законсервированных) в ходе проведения работ по их ликвидации.

Еще одной проблемой было состояние почвенного покрова Приаралья, причиной которой стало снижение уровня Аральского моря, опустынивания речных дельт и ухудшения состояния экосистем, падение уровня грунтовых вод вне ирригационных систем и отсутствие горизонтального водообмена привели к развитию процессов аридизации и опустынивания. Изменение гидрологических условий способствовало значительной перестройке физико-химических свойств почвы, сужению диапазона запасов гумуса на 30–40 %, потенциального и эффективного плодородия. Содержание гумуса в почвах. Так, на 60 % посевных площадей содержание гумуса составило 1 % (НА РК. Ф. 75. Оп. 1. Д. 158. Л. 23).

Еще одну угрозу экологической безопасности республики представляло истощение запасов поверхностных и подземных вод с одновременным их загрязнением, ухудшение ситуации с обеспечением населения доброкачественной питьевой водой. По водообеспеченности Казахстан занимал последнее место среди стран СНГ (Государственный доклад, 1991–1998: 28). 25 % населения или свыше 4 млн. человек не были обеспечены водопроводной водой, в том числе 16,5 % использовали для хозяйственно-питьевых целей воду из открытых водоемов (Государственный доклад, 1991–1998: 16). Так, в Восточном Казахстане в среднем 68,7 % населения обеспечивалось водопроводной водой, 28,9 % – водой из децентрализованных источников, 0,5 % – привозной водой, 1,9 % – водой из открытых водоемов, а в сельской местности только 38,7 % населения пользовались водопроводной. Исследования показали, что 107 водопроводных сооружений области не отвечают санитарным требованиям из-за отсутствия обеззараживающих установок,

обустройства зоны санитарной охраны и несвоевременного проведения планово-предупредительных работ. Такая же неблагоприятная ситуация по обеспечению казахстанцев питьевой водой сложилась в районах Приаралья. Более 70 % населения пользовалось питьевой водой из децентрализованных источников водоснабжения. Наибольшее количество сельских населенных пунктов Карагандинской области, использующих воду из открытых водоемов, были из Улытауского района. Из 52 населенных пунктов 14 сел пользовались водой из общественных колодцев, 21 из открытых водоемов, 2 – привозной водой. В Байганинском районе Актюбинской области централизованным водоснабжением обеспечено было всего 7,5 % в 2003 году. Такая же ситуация наблюдалась в Иргизском, Мугалжарском, Темирском районах области. РГП «Казгидромет» провел исследование состояния поверхностных вод на основе гидрохимических показателей и пришли к выводу что большая часть водных объектов загрязнены: ионами солевого состава, биогенными и органическими соединениями, тяжелыми металлами, фенолами, взвешенными веществами (Информационный бюллетень, 2022)

Огромной трагедией для казахстанцев стало высыхание Аральского моря. В 1961 году уровень моря составлял 53.38 м. абс. с объемом 1089 куб. км, то к 1996 году этот показатель составил 35.48 м. абс. с объемом 230 куб. км. Это привело к необратимым негативным для здоровья людей последствиям. Аральский и Казалинский районы Кызылординской и Шалкарский район Актюбинской области отнесены к зоне экологической катастрофы. Все это привело к повышению смертности людей Приаралья, уровень заболеваемости населения с 1992 по 2002 годы превысил среднереспубликанский показатель, отложившийся в материалах архива.

Большую обеспокоенность вызывало также и загрязнение воздушного бассейна и качество воздуха. Отходы промышленного производства в городах, автотранспорта, ракетные и испытательные полигоны, лесные и степные пожары, сжигание газо-и нефтепродуктов в факелах в местах добычи – все это являлось источниками загрязнения.

Однозначно, что экологическая катастрофа в республике была связана с радиационной обстановкой на территории Семипалатинского испытательного ядерного полигона (СИЯП). Смертельную угрозу представляли территории, загрязненные расформированными воинскими частями в 1992 и 1993 гг., а также земли, отведенные для испытаний под полигон. Семипалатинский испытательный ядерный полигон занимал площадь 18 тыс. кв. км и функционировал на пересечении трех областей Казахстана: Павлодарской, Карагандинской, Восточно-Казахстанской. За период с 1949 по 1989 годы территории полигона было произведено 466 ядерных испытаний, в том числе 30 наземных, 88 воздушных и 348 подземных ядерных взрывов, при этом 13 взрывов повлекли за собой выброс радиоактивных газов в атмосферу. По различным оценкам экспертов около 1,2 миллиона жителей было подвержено влиянию радиационного излучения. Суммарная мощность всех зарядов в 2,5 тысячи раз превышала мощность бомбы, сброшенной в 1945 году на Хиросиму (Назарбаев, 2001: 54).

Государство старалось принять экстренные меры по правовому закреплению экологической стабильности в республике. Но принятые в 1991, 1997 и 2002 годах Законы РК «Об охране атмосферного воздуха» (Закон Республики Казахстан от 15 июля 1997 года № 160 «Об охране окружающей среды»; Закон Республики Казахстан от 11 марта 2002 года № 302-ІІ «Об охране атмосферного воздуха») не смогли остановить выбросы вредных веществ в атмосферу. Проведенные мероприятия смогли только взять на учет выбросы предприятий и сбор платежей за загрязнение окружающей среды стационарными и передвижными источниками. Механизм экологических платежей не предусматривал внедрение чистых технологий (Дмитриев, Лысакова, 2006: 136).

В начале 90-х годов XX века почти 6 миллионов тонн загрязняющих веществ ежегодно выбрасывались в атмосферу, в том числе 50 % от тепловых мощностей, 20 % от черной металлургии, 13 % от цветной металлургии и 4 % от химии и нефтяной химии. Доля валового выброса загрязняющих веществ от стационарных источников Павлодарской, Карагандинской и

Жезказганской областей составил 57,3 % от республиканского выброса за 1991–1995 годы (Государственный доклад, 1991–1998: 5).

Серьезной проблемой было сжигание попутного газа в факелах. Окисление компонентов окружающей среды вокруг месторождений, как и сжигание газа, оказывали отрицательное воздействие на почву, флору и фауну, находящихся в близости с территориями нефтяных комплексов. Необратимые потери газа составили более 740 млн. метров³ в год, появилась угроза роста в 6 раз превышающей региональные показатели заболеваемости населения из-за сернистого газа и азота на Тенгизском нефтегазовом месторождении (Анализ ситуации: 12). Основными загрязнителями воздуха были предприятия нефтегазового комплекса Актюбинской, Атырауской, Мангистауской, Кызылординской и Западно-Казахстанской областей. Загрязняющими токсичными веществами при добыче нефти были оксид углерода, диоксид серы, сероводород, оксиды азота, фенол, аммиак и различные минеральные соли (Алишева, 2006: 123).

Угрожающей для населения республики стала проблема загрязнения окружающей среды отходами производства и потребления. В 1991–1996 годах учет, утилизация, обезвреживание и захоронение промышленных, бытовых отходов была очень неблагоприятной. Развитие горнодобывающей промышленности и ведомственный подход к переработке минерального сырья, низкая эффективность ресурсопользования привели к накоплению в отвалах и хранилищах предприятий, а также на свалках и полигонах более 20 млрд. тонн твердых отходов, из них на неорганизованных накопителях размещено 9,5 млрд. тонн. (Дмитриев, Лысакова, 2006: 136).

В этих условиях впервые в Казахстане появилось новое фундаментальное направление науки «Эколого-генетический мониторинг природной среды и здоровья населения». С 1986 г. профессором Бигалиевым А.Б. проводились скрининговые исследования по оценке генетических последствий ядерных испытаний в районах, прилегающих к Семипалатинскому полигону. В целях тестирования факторов среды антропогенного происхождения: химические, радиоактивные и другие, оказывающих негативное воздействие на популяции растений, животных и человека, в период с 1985–1993 гг. были проведены экспедиционные исследования в Южном Казахстане в зоне бедствия Аральского моря и Центральном Казахстане в зоне Семипалатинского ядерного полигона.

Результатом данного исследования под руководством профессора Бигалиева А.Б. было включение Егиндибулакского и Каркаралинского районов Карагандинской области к территориям, пострадавшим от испытаний ядерного оружия (Бигалиев, 1993: 18–21).

Все проблемы существовавшие в республике в области загрязнения окружающей среды, естественно приводили к высокой заболеваемости всего населения в общем и в частности детского в Восточно-Казахстанской, Карагандинской, Павлодарской областях, которая за 2001–2002 годы превысила среднереспубликанские показатели в 1,1–1,4 раза. Заболеваемость взрослого населения Восточно-Казахстанской области составила на 25 % и детского почти на 40 % выше, чем в целом по стране. Онкологические заболевания по этой области регистрировались в два раза чаще. За 2001–2002 годы, уровень смертности по Восточно-Казахстанской, Карагандинской, Павлодарской областям превышали среднереспубликанские показатели на 1–2 процентных пунктов.

Целенаправленное медицинское оздоровление населения Семипалатинского испытательного полигона началось после принятия постановления Правительством Республики Казахстан от 17 марта 1997 года, № 336 «Программа медицинской реабилитации населения, пострадавшего вследствие испытаний на бывшем Семипалатинском испытательном ядерном полигоне в 1949–1990 годы». Научные исследования, проводимые Научно-исследовательским институтом радиационной медицины и экологии Министерства здравоохранения Республики Казахстан, позволили получить данные о параметрах радиационных ситуаций и доз, оценить последствия испытаний для здоровья облученной части населения.

Остро стоял вопрос токсичных отходов, к 1996 году накопилось более 3,1 млрд. тонн токсичных отходов, из них свыше 96 млн. тонн – радиоактивные вещества. Годовой объем образования токсичных отходов составлял 70–84 млн. тонн, свыше 62 % составляли отходы предприятий цветной металлургии. Неиспользованная и необезвреженная часть (89 %) образовавшихся вредных отходов размещена в специальные поверхностные хранилища. Наибольшее количество токсичных отходов образовано и накоплено на предприятиях в Восточно-Казахстанской, Жезказганской, Мангистауской и Павлодарской областях (Государственный доклад, 1991–1998: 19).

Острые экологические проблемы возникли вследствие повышения уровня Каспийского моря и даже отодвинули на второй план политические и экономические разногласия прикаспийских государств по поводу раздела шельфа. В связи с бурным ростом добычи нефти, угроза каспийской экологии и многочисленным каспийским видам-эндемикам только возросла (Кенжегалиев, Оразбаев и др., 2015: 12). Особенно негативно сказывались результаты ведения операций по добыче в нефтяных месторождениях Кашаган, Кайран, Актоты, Королевское, Тенгиз. Построены десятки искусственных островов в качестве платформ по добыче нефти и проложены несколько сот километров нефте-и газопроводов. В результате введения этих работ интенсивно загрязнена морская среда, отравлены рыбы, тюлени, птицы, растительный мир и другие организмы (Диаров, 2003: 42).

Особую встревоженность представляли лесные ресурсы. Угрозу составляли пожары, самовольные вырубки, выпас скота. Постановлением Правительства РК от 14 мая 2004 года № 542 утверждена Программа «Леса Казахстана» на 2004–2006 годы, направленная на обеспечение сохранности лесов, постепенное увеличение покрытых лесом угодий, улучшение охраны лесов от пожаров, защиту их от вредителей и болезней, улучшение возрастной структуры, качественного состава и санитарного состояния лесов (Национальный доклад, 2004: 59–63).

Из-за нерационального использования фауны, сокращения площадей и ухудшения условий обитания, нарушения путей миграции, отсутствия необходимых защитных мер от различных воздействий, связанных с деятельностью человека и браконьерством, численность многих видов животных продолжала снижаться. Нанесен огромный ущерб основному промысловому виду животных – сайгаку. Браконьерский отстрел самцов-рогачей отрицательно отразился на воспроизводстве всего поголовья. В неблагоприятном состоянии были популяции многих видов хищных птиц, ихтиоценозов и запасов рыб в Казахстане (Государственный доклад, 1991–1998: 32, 34, 35).

Вопросы экологического бедствия всегда поднимались на разных уровнях. Жители этого региона выступали с протестами против продолжения ядерных испытаний на Семипалатинском полигоне. Тогдашний Первый секретарь Семипалатинского обкома Компартии Казахстана К.Б. Бозтаев, известный государственный и общественный деятель, 20 февраля 1989 года, отправил шифрограмму в ЦК КПСС на имя М.С. Горбачёва, в которой выступил «за сокращение частоты ядерных испытаний на Семипалатинском полигоне и дальнейшем переносом его в другое место» (ЦДНИ ВКО, 103: 12–23).

Движение, поддержанное по всей республике, стало одним из первых открытых выражений протеста против испытаний атомного оружия на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне.

Первой массовой, прогремевшей на весь мир экологической организацией в Казахстане стало антиядерное движение «Невада-Семипалатинск», организованное в конце февраля 1989 года по инициативе поэта Олжаса Сулейменова, с целью закрытия полигонов, функционировавших на территории Казахстана. Указом Президента Республики Казахстан 29 августа 1991 года Семипалатинский полигон был официально закрыт, а в декабре 1993 года расформирован. Среди замечательных сподвижников и активистов Движения «Невада-Семипалатинск»: Мурат Ауэзов, Марат Сембин, Дюсембек Накипов, Мараш Нуртазин, Гульжан

Ергалиева, Галина Кузембаева, Женискуль Коңарова, Амантай Калиев, Маргулан Хамиев и многие другие (Султанова, 2019).

Высокую оценку движению и его лидеру дал Первый Президент Казахстана Н.А. Назарбаев: «Движение, объединившее ученых, писателей, служащих, рабочих и многих других людей самых разных возрастов, внесло огромный вклад в борьбу за закрытие Семипалатинского ядерного полигона и приостановку деятельности других испытательных полигонов мира. Велика личная заслуга Олжаса Сулейменова в антиядерном движении» (Назарбаев, 2001: 80).

В 1988 году был создан Общественный комитет по проблемам Арала и Балхаша под руководством известного писателя и общественного деятеля Мухтара Шаханова. Комитет внес большой вклад в разработку и осуществление решительного поворота общественного мнения по вопросам Аральского моря, экологического кризиса в республике, (Кәпқызы, 2010). К сожалению, на этом важные экологические преобразования почти закончились.

В 90-е и 2000-е годы образовались ряд эко-НПО, активно занявшихся экологическими проблемами. На общем фоне выделялся экологический союз ассоциаций и предприятий Казахстана «Табиғат». Данное движение внесло весомый вклад в дело популяризации экологических проблем и привлечения государственных структур и общественности к решению экологических проблем (Игнатович, Панкова, 2017: 17). Имеющиеся на сегодня в Казахстане неправительственные экологические организации, в основном заняты многолетними и малоэффективными дискуссиями с властями и разовыми статьями в СМИ, лозунгами, интервью и локальными акциями (Экологическое движение, 2019). Между тем, экологические происшествия в стране не уменьшаются. До сих пор вопросы экологии в республике требуют конкретных действий по спасению природы и человека.

Результаты

Первые годы независимости для Казахстана, как и для большинства стран СНГ, проходили в условиях становления государственной политики, экономики, социальной и гуманитарных сфер, они стали годами формирования и становления новой государственной системы обеспечения экологической безопасности, управления охраной окружающей среды и природопользованием. основополагающим документом экологической политики стала Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года, которая впервые создала правовую основу для утверждения и введения в действие новой экологической, природоохранной концепции. Теперь государство поставило своей целью охрану окружающей среды, которая должна быть благоприятной для жизни и здоровья человека. Вводилась ответственность за сокрытие фактов, угрожающих жизни и здоровью людей, за это была предусмотрена ответственность (Конституция РК, 1995: ст. 31). Теперь каждый гражданин обязан был бережно относиться к природным богатствам и сохранять природу (Конституция РК: ст. 38). После принятия этих положений, начало формироваться и трансформироваться экологическое законодательство Республики Казахстан (Джангабулова, Салыхбаева, 2014: 178).

Первый этап развития экологического законодательства независимого Казахстана начался с принятия Закона Казахской Советской Социалистической Республики от 18 июня 1991 года «Об охране окружающей природной среды в Казахской ССР» и завершился в 1997 году с принятием Закона Республики Казахстан «Об охране окружающей среды» от 15 июля 1997 года, принято ряд кодифицированных законодательных актов, регулирующих использование и охрану отдельных видов природных ресурсов: «О недрах и переработке минерального сырья» (1992), Законы «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие ядерных испытаний на Семипалатинском испытательном полигоне» (1992), «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие экологического бедствия в Приарале» (1992), Лесной кодекс, Водный кодекс, Закон Республики Казахстан «Об охране, воспроизводстве и использовании животного мира» (1993), Закон Республики Казахстан «О санитарно-эпидемиологическом благополучии

населения» (1994), Указы Президента Республики Казахстан, имеющий Силу закона «О нефти» (1995), «О недрах и недропользовании» (1996), «О земле» (1996), «Об общественных объединениях» (1996).

На протяжении многих десятилетий в республике формировалась преимущественно сырьевая направленность природопользования с высокими техногенными нагрузками на окружающую среду. Поэтому, в первые годы суверенитета кардинального улучшения экологической ситуации не наблюдалось. В Министерстве экологии и биоресурсов в 1996 году разработана Концепция экологической безопасности Республики Казахстан, определившая экологическую политику государства и стратегию развития экономики, общества и экологии, одобренная Президентом Республики Казахстан и распоряжением от 30 апреля 1996 года № 2967 (далее – Концепция).

Принятие Концепции ознаменовало начало второго этапа с 1997 по 2006 годы развития экологического законодательства республики, который характеризовался интенсивным развитием природоохранной подсистемы экологического законодательства, максимально возможным устранением пробелов, созданием сбалансированной системы правовых актов. В этих условиях, произошли положительные сдвиги в сфере экологии, разработаны и приняты стратегические документы государства, подписан ряд международных конвенций по вопросам охраны окружающей среды, созданы основы природоохранного законодательства и система управления природоохранной деятельностью.

В 1997 году был принят закон «Об охране окружающей среды», в основе которого было охрана окружающей среды как неперемное условие устойчивого развития. Также определены правовые, экономические и социальные основы охраны окружающей среды, направленные на обеспечение экологической безопасности. Важным моментом в Законе было провозглашение права людей жить при здоровой окружающей среде и требовать компенсацию за ущерб, причиненный здоровью и окружающей среде.

Были и некоторые недостатки, в частности то, что в него не были включены положения об ответственности за причинение вреда окружающей среде, которые переведены в другие отрасли права. Исключением было положение статьи 86, указывающее, что физические и юридические лица, причинившие в результате нарушения природоохранного законодательства ущерб состоянию окружающей среды, здоровью или собственности населения, несут ответственность по закону (Обзор результативности экологической деятельности, 2000: 12–13). Также были приняты дополнительно несколько законов: «Об особо охраняемых природных территориях», «Об экологической экспертизе», в 1998 году – «О радиационной безопасности», в 2002 году – Закон «Об охране атмосферного воздуха», в 2003 году – Лесной, Водный и Земельный кодексы.

Кроме того приняты Стратегический план развития до 2030 года «Окружающая среда и Природные Ресурсы» (1998), Стратегия развития Казахстана до 2030 года (1997), Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан до 2015 года (2003), Стратегия территориального развития Республики Казахстан до 2015 года (2006), планы действий по охране окружающей среды и природным ресурсам на 1998–2000, 2000–2005, 2005–2010 и 2010–2030 годы.

Во всех этих документах приоритетными стали направления по предотвращению загрязнения воды, внедрение ресурсосберегающих технологий, борьба с опустыниванием, прекращение разрушения верхних слоев почвы, потери лесов, сохранение биоразнообразия, защита от радиоактивного загрязнения и здравоохранение, снижение уровня промышленного загрязнения, улучшение качества воздуха, рациональное использование водных ресурсов.

Таким образом, начиная в первых лет своей независимости, Казахстан стремился к экологической безопасности и устойчивому развитию. Являясь полноправным участником мирового сообщества, Казахстан принял на себя обязательства по выполнению задач, поставленных в Повестке дня на XXI век (Рио-де-Жанейро, 1992 г.) (Декларация, 1992),

Декларации Саммита тысячелетия (Нью-Йорк, 2000 г.) (Декларация, 2000), Всемирного саммита по устойчивому развитию (Йоханнесбург, 2002 г.) (Йоханнесбургская декларация, 2002), Конвенции Всемирной метеорологической организации (1992 г.), Конвенции о биологическом разнообразии (1994 г.), Международной Конвенции о гражданской ответственности за ущерб от загрязнения нефтью (1994 г.) и др. (Национальный доклад, 2021: 239).

В 1995 году Казахстан ратифицировал Рамочную конвенцию ООН об изменении климата, а в 1999 году подписал Киотский протокол к этой Конвенции, возложив на себя количественные обязательства по сокращению выбросов парниковых газов (Закон Республики Казахстан от 26 марта 2009 года № 144-IV «О ратификации Киотского протокола к Рамочной конвенции Организации Объединенных Наций об изменении климата»).

В 1997 году Казахстан ратифицировал Монреальский протокол по веществам, разрушающим озоновый слой (Закон Республики Казахстан от 30 октября 1997 г. № 176 «О присоединении Республики Казахстан к Монреальскому Протоколу по веществам, разрушающим озоновый слой», а также Венскую конвенцию об охране озонового слоя (Закон Республики Казахстан от 30 октября 1997 г. № 177-I «О присоединении Республики Казахстан к Венской конвенции об охране озонового слоя», обязывающий сократить выбросы озоноразрушающих веществ. Также, Республика Казахстан в 1996 году подписала, а 7 июля 1997 года ратифицировала Конвенцию ООН по борьбе с опустыниванием (Закон Республики Казахстан от 7 июля 1997 года № 149-1 «О ратификации Конвенции Организации Объединенных Наций по борьбе с опустыниванием»), приняв на себя ряд обязательств по решению не только экологических, но и таких социальных и экономических проблем, как бедность, здоровье и миграция населения (Алишева, 2006: 116).

Также, Казахстан стал членом и активным участником Комиссии по устойчивому развитию ООН, процессов «Окружающая среда для Европы» и «Окружающая среда и устойчивое развитие для Азии», региональной евразийской сети Всемирного совета предпринимателей для устойчивого развития (Концепция, 2006). В 1998 г. на 4-ой Конференции Министров «Окружающая среда для Европы» в г. Орхусе (Дания), Казахстан подписал конвенцию Европейской экономической комиссии ООН о доступе к информации, участием общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды (Орхусскую конвенцию) и ратифицировал ее 23 октября 2000 г. 11 января 2001 г. ратификация подтверждена Депозитарием – Генеральным Секретарем ООН. С этого момента Казахстан стал Стороной Орхусской конвенции (Закон Республики Казахстан от 23 октября 2000 года № 92-II ЗРК «О ратификации Конвенции о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды»). Положения Орхусской конвенции были имплементированы в законодательство Республики Казахстан. Таким образом, Республика Казахстан, стала активным участником глобальных процессов устойчивого развития, как в Европе, так и в Азии.

Несмотря на все принятые меры, статус государства с экологически уязвимой территорией, и нерешенными экологическими проблемами для Казахстана сохранился. Необходимо концептуально пересмотреть экологическую политику и принятие Концепции перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007–2024 годы (далее – Концепция). На ее основе в 2007 году был принят новый Экологический кодекс Республики Казахстан.

Заключение

Таким образом, после обретения независимости, в республике началось формирование важной государственной концепции экологической политики и экологической безопасности.

Необходимо было принять срочные меры по охране окружающей среды, на основе изменения устоявшегося отношения к использованию природных ресурсов и с учетом сохранения

окружающей среды. Но социально-экономические катаклизмы переходного периода не дали возможности начать более активно этот процесс.

Все негативные процессы начального периода становления независимой республики угрожали истощению природных ресурсов, наносили вред фауне и флоре страны, угрожали здоровью казахстанцев.

И тем не менее, государство делало все возможное для улучшения ситуации, в рамках не только своей территории, но и в масштабах международного сотрудничества в области экологии и устойчивого развития. Постепенно снимались вопросы системного кризиса, но работы еще много и основным приоритетом нашего Правительства остается решение проблем экологии в Казахстане.

Sources

NA RK — National Archive of the Republic of Kazakhstan

Источники

НА РК — Национальный архив Республики Казахстан

References

Akmoldaeva etc., 2015 — *Akmoldaeva B.K., Zulpyharov K.B., Hamidov N.* Ekologicheskoe sostoyanie zemelnyh resursov Respubliki Kazahstan [Ecological status of the land resources of the Republic of Kazakhstan]. *Gidrometeorologiya i ekologiya*, 2015. No. 3. Pp. 182–189. (In Russ.)

Alishева, 2006 — *Alisheva K.* Ekologiya: Uchebnik [Ecology: Textbook.]. Almaty: HAS, 2006. 304 p. (In Russ.)

Analiz situacii, 2005 — *Analiz situacii v oblasti obrazovaniya dlya ustojchivogo razvitiya v Centralnoj Azii* [Analysis of the situation in the field of education for sustainable development in Central Asia]. Almaty: Regional Environmental Center of Central Asia, 2005. 41p. (In Russ.)

Bigaliev, 1993 — *Bigaliev A.B.* Ekologo-geneticheskij monitoring naseleniya rajonov Karagandinskoj oblasti, prilgayushej k poligonu. Ekologiya, radiaciya, zdorove: materialy mezhdunar. konf. 15–28.09. [Ecological and genetic monitoring of the population of the districts of the Karaganda region adjacent to the landfill. Ecology, Radiation, Health: Proceedings of the International Conference on September 15–28]. Semipalatinsk, 1993. Pp. 18–21. (In Russ.)

Deklaraciya, 1992 — *Deklaraciya po okruzhayushej srede i razvitiyu*, Rio-de-Zhanejro, 14 iyunya 1992 goda [The United Nations Millennium Declaration. Adopted by General Assembly resolution 55/2 of 8 September 2000]. [Electronic resource]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml (access date: 23.07.2022). (In Russ.)

Deklaraciya, 2000 — *Deklaraciya tysyacheletiya Organizacii Obedinennyh Nacij* [United Nations Millennium Declaration]. Adopted by General Assembly resolution 55/2 of 8 September 2000. [Electronic resource]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml (access date: 23.07.2022). (In Russ.)

Diarov, 2003 — *Diarov M.D.* Ekologiya i neftegazovyy kompleks [Ecology and the oil and gas complex]. Monograph in 5 volumes. Vol. 5. Almaty: Talym, 2003. 248 p. (In Russ.)

Dmitriev, Lysakova, 2006 — *Dmitriev S., Lysakova T.N.* Analiz prioritetnyh problem sovremennogo sostoyaniya okruzhayushej srede Respubliki Kazahstan [Analysis of priority problems of the current state of the environment of the Republic of Kazakhstan]. *KGU Bulletin. Seriya «Estestvennye nauki»*. 2006. No. 4. Issue 1. Pp. 135–137. (In Russ.)

Dzhangabulova, Salyhbaeva, 2014 — *Dzhangabulova A.K., Salyhbaeva A.T.* Stanovlenie i razvitie pravovyh osnov ekologicheskoy politiki Respubliki Kazahstan [Formation and development of the legal foundations of the environmental policy of the Republic of Kazakhstan]. *KazNU Bulletin*. 2014. No. 2(70). Pp. 178–182. (In Russ.)

Ekologicheskoe dvizhenie, 2019 — *Ekologicheskoe dvizhenie Kazahstana stavit pered soboj realnye zadachi* [The environmental movement of Kazakhstan sets real tasks for itself]. [Electronic resource]. URL: <https://www.zakon.kz/4979565-ekologicheskoe-dvizhenie-kazahstana.html> (access date: 10.03.2023). (In Russ.)

Gabitov, Kaupenbaeva, 2013 — *Gabitov T.H., Kaupenbaeva S.M.* Rol socialnyh institutov v formirovanii ekologicheskoy kultury individa [The role of social institutions in the formation of an individual's ecological culture]. *Al-Farabi KazNU Bulletin. Philosophy, Cultural Studies and Political Science Series*. 2013. No. 1(42). Pp. 55–62. (In Russ.)

Gosudarstvennyj doklad, 1991–1998 — *Gosudarstvennyj doklad* Okruzhayushaya sreda i menedzhment podderzhivayushih resursov v Respublike Kazahstan [State report Environment and management of supporting resources in the Republic of Kazakhstan]. 1991–1998. 78 p. [Electronic resource]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/documents/details/383692?lang=ru> (In Russ.)

Ignatovich, Pankova, 2017 — *Ignatovich I., Pankova A.* Obshestvennoe uchastie i ohrana okruzhayushey sredy [Public participation and environmental protection]. Karaganda: EkoMuzej, CINEST, 2017. 71 p. (In Russ.)

Informacionnyj byulleten, 2022 — *Informacionnyj byulleten* o sostoyanii okruzhayushey sredy Respubliki Kazahstan [Information bulletin on the state of the environment of the Republic of Kazakhstan]. RSE "Kazhydromet", 2022. [Electronic resource]. URL: <https://www.kazhydromet.kz/ru/ecology/ezhemesyachnyy-informacionnyy-byulleten-o-sostoyanii-okruzhayushey-sredy> (access date: 23.07.2022). (In Russ.)

Johannesburgskaya, 2002 — *Johannesburgskaya deklaraciya* po ustojchivomu razvitiyu. Prinyata na Vsemirnoj vstreche na vysshem urovne po ustojchivomu razvitiyu [The Johannesburg Declaration on Sustainable Development. Adopted at the World Summit on Sustainable Development]. (Johannesburg, South Africa, 26 August–4 September 2002) [Electronic resource]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml (access date: 23.07.2022). (In Russ.)

Kaipkyzy, 2010 — *Kaipkyzy E.* Muhtar Shahanovtun tort erligi [The Four feats of Mukhtar Shakhonov]. 20.05.2010. [Electronic resource]. URL: <https://turkystan.kz/article/52628-m-hitar-shahanovty-t-rt-erligi/> (access date: 10.05.2023)

Karimova etc. 2018 — *Karimova B.Z., Alimbekova S.K., Mukhatova A.D.* Ecological problems in mass media in Kazakhstan. *Journal of Pharma-ceutical Sciences and Research*, 2018. No. 6(10). Pp. 1422–1427. (In Eng.)

Kenessariyev, 2013 — *Kenessariyev U.* et al. Human health cost of air pollution in Kazakhstan. *Journal of Environmental Protection*, 2013. No. 8(4). Pp. 869–876. (In Eng.)

Kenzhegaliev etc., 2015 — *Kenzhegaliev A., Orazbaev B., Zhmagaliev S., Kenzhegalieva D.* Ekologicheskoe sostoyanie v rajone ostrova «D» kazahstanskogo sektora Kaspijskogo moray [Ecological status in the area of island "D" of the Kazakh sector of the Caspian Sea]. Raleigh, North Carolina, USA: LuluPress, 2015. 179 p. (In Russ.)

Koncepciya, 2003 — *Koncepciya ekologicheskoi bezopasnosti* Respubliki Kazahstan na 2004–2015 gody [The Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004–2015]. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 3, 2003 No. 1241. [Electronic resource]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001241_ (access date: 23.07.2022). (In Russ.)

Koncepciya, 2006 — *Koncepciya perehoda* Respubliki Kazahstan k ustojchivomu razvitiyu na 2007–2024 gody [The concept of transition of the Republic of Kazakhstan to sustainable development for 2007–2024]. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 14, 2006 No. 216. (Canceled by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of April 13, 2011. No. 47). [Electronic resource]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000216_/history (access date: 23.07.2022). (In Russ.)

Konstituciya, 1995 — *Konstituciya RK* ot 30 avgusta 1995 g. [Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995]. Almaty: Lem, 2023. 76 p. (In Russ.)

Kumar, 2022 — *Kumar Y.A.* Environmental awareness study in Kazakhstan critical literature review. *Psychology and sociology series*. 2022. No. 1(80). Pp.112–127. (In Eng.)

Nacionalnyj doklad, 2004 — *Nacionalnyj doklad* o sostoyanii okruzhayushey sredy v Respublike Kazahstan v 2003 godu [National report on the state of the environment in the Republic of Kazakhstan in 2003]. Almaty, 2004. Part 1. 251 p. (In Russ.)

Nacionalnyj doklad, 2021 — *Nacionalnyj doklad* o sostoyanii okruzhayushey sredy i ob ispolzovanii prirodnyh resursov Respubliki Kazahstan za 2021 g. [National report on the state of the environment and on the use of natural resources of the Republic of Kazakhstan for 2021]. Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan, 2021. 517 p. (In Russ.)

O koncepciyah, 1996 — *O koncepciyah obshestvennoj* i ekologicheskoy bezopasnosti Respubliki Kazahstan. Rasporyazhenie Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 30 aprelya 1996 goda No. 2967 [On the concepts of public

and environmental safety of the Republic of Kazakhstan. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated April 30, 1996 No. 2967]. (Canceled by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated April 5, 2011 No. 471). (In Russ.)

Obzor rezultativnosti ekologicheskoy deyatel'nosti, 2000 — *Obzor rezultativnosti ekologicheskoy deyatel'nosti* Respublika Kazahstan. Prinyatyj na sedmom zasedanii Komiteta Ekologicheskoy Politiki Evropejskoj Ekonomicheskoy Komissii OON 25–28 sentyabrya 2000 goda [Environmental Performance Review of the Republic of Kazakhstan. Adopted at the seventh meeting of the Environmental Policy Committee of the United Nations Economic Commission for Europe on September 25–28, 2000]. Geneva, 2000. 298 p. (In Russ.)

Poslanie, 2006 — *Poslanie Prezidenta* Respubliki Kazahstan narodu Kazahstana «Kazahstan na poroge novogo ryvka vpered v svoem razvitii» [The message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan "Kazahstan is on the threshold of a new leap forward in its development"]. Astana, 2006. [Electronic resource]. www.akorda.kz (access date: 23.07.2022). (In Russ.)

Sarbassov, 2019 — *Sarbassov Y.* Survey on household solid waste sorting at source in developing economies: A case study of Nur-Sultan City in Kazakhstan. Sustainability, 2019. No. 22(11). Pp. 1–17. (In Eng.)

Sartaeva, 2012 — *Sartaeva R.S.* Sovremennaya ekologiya v kontekste sociokulturnogo razvitiya [Modern ecology in the context of socio-cultural development]. NAS RK Bulletin. Social Sciences and Humanities Series. 2012. No. 4(284). Pp. 43–50. (In Kaz.)

Sultanbaeva, 2019 — *Sultanbaeva Z.* Murat Auezov i Marat Sembin – ob istorii antiyadernogo dvizheniya v Kazahstane [Murat Auezov and Marat Sembin – about the history of the anti-nuclear movement in Kazakhstan]. [Electronic resource]. URL: <https://www.caa-network.org/archives/15763> (access date: 20.03.2023). (In Russ.)

Tursynbaeva, 2020 — *Tursynbaeva B.Zh.* Ekologiyalyk sanany zertteudin zamanai teoriyalyk tasilderine sholu [Overview of modern theoretical approaches to the study of environmental consciousness]. Vestnik «Sociologicheskie i politicheskie nauki», 2020. No. 2(70). Pp. 201–209 (In Kaz.)

Ukaz, 1991 — *Ukaz Prezidenta* Kazahskoj Sovetskoj Socialisticheskoy Respubliki ot 29 avgusta 1991 goda № 409 «O zakrytii Semipalatinskogo ispytatelnogo yadernogo poligona» [Decree of the President of the Kazakh Soviet Socialist Republic dated August 29, 1991 No. 409 "On the closure of the Semipalatinsk nuclear test site"]. [Electronic resource]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31526800 (access date: 10.03.2023). (In Russ.)

Velieva, 2014 — *Velieva D.S.* Ekologicheskie interesy v sisteme ekologicheskoy bezopasnosti: opyt Rossii i Kazahstana. Povolzhskij institut upravleniya imeni P.A. Stolypina [Environmental interests in the environmental safety system: the experience of Russia and Kazakhstan]. Sovremennoe pravo. 2014. No. 7. Pp. 117–122. (In Russ.)

Литература

Karimova etc., 2018 — *Karimova B.Z., Alimbekova S.K., Mukhatova A.D.* Ecological problems in mass media in Kazakhstan. Journal of Pharma-ceutical Sciences and Research, 2018. No. 6(10). Pp. 1422–1427.

Kenessariyev, 2013 — *Kenessariyev U.* et al. Human health cost of air pollution in Kazakhstan. Journal of Environmental Protection. 2013. No. 8(4). Pp. 869–876.

Kumar, 2022 — *Kumar Y.A.* Environmental awareness study in Kazakhstan critical literature review. Psychology and sociology series. 2022. No. 1(80). Pp. 112–127.

Sarbassov, 2019 — *Sarbassov Y.* et al. Survey on household solid waste sorting at source in developing economies: A case study of Nur-Sultan City in Kazakhstan. Sustainability, 2019. No. 22(11). Pp. 1–17.

Акмолдаева и др., 2015 — *Акмолдаева Б.К., Зултыхаров К.Б., Хамидов Н.* Экологическое состояние земельных ресурсов Республики Казахстан. Гидрометеорология и экология, 2015. С. 182–189. № 3.

Алишева, 2006 — *Алишева К.* Экология: Учебник. Алматы: HAS, 2006. 304 с.

Анализ ситуации, 2005 — *Анализ ситуации* в области образования для устойчивого развития в Центральной Азии. Алматы: Региональный экологический центр Центральной Азии, 2005. 41 с.

Бигалиев, 1993 — *Бигалиев А.Б.* Эколого-генетический мониторинг населения районов Карагандинской области, прилегающей к полигону. Экология, радиация, здоровье: материалы междунар. конф. 15–28 сентября. Семипалатинск, 1993. С. 18–21.

Велиева, 2014 — *Велиева Д.С.* Экологические интересы в системе экологической безопасности: опыт России и Казахстана. Современное право. 2014. № 7. С. 117–122.

Габитов, Каупенбаева, 2013 — *Габитов Т.Х., Каупенбаева С.М.* Роль социальных институтов в

формировании экологической культуры индивида. Казахский национальный университет имени аль-Фараби. Серия философии, культурологии и политологии, 2013. № 1(42). С. 55–62.

Государственный доклад, 1991–1998 — *Государственный доклад*. Окружающая среда и менеджмент поддерживающих ресурсов в Республике Казахстан, 1991–1998. [Электронный ресурс]. <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/documents/details/383692?lang=ru> 78 с.

Декларация, 1992 — *Декларация по окружающей среде и развитию*. Рио-де-Жанейро. 1992. [Электронный ресурс]. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml (дата обращения: 23.07.2022).

Декларация, 2000 — *Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций*. Принята резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 года [Электронный ресурс]. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml (дата обращения: 23.07.2022).

Джангабулова, Салыхбаева, 2014 — *Джангабулова А.К., Салыхбаева А.Т.* Становление и развитие правовых основ экологической политики Республики Казахстан. Алматы: Вестник КазНУ. 2014. № 2(70). С. 178–182.

Диаров, 2003 — *Диаров М.Д.* Экология и нефтегазовый комплекс. Монография в 5-ти томах. Т. 5. Алматы: Талым, 2003. 248 с.

Дмитриев, Лысакова, 2006 — *Дмитриев С., Лысакова Т.Н.* Анализ приоритетных проблем современного состояния окружающей среды Республики Казахстан. Вестник КГУ, 2006. № 4. Серия «Естественные науки». Вып. 1. С. 135–137.

Игнатович, Панкова, 2017 — *Игнатович И., Панкова А.* Общественное участие и охрана окружающей среды. Караганда: ЭкоМузей, CINEST, 2017. 71 с.

Информационный бюллетень, 2022 — *Информационный бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан*. РГП «Казгидромет», 2022. <https://www.kazhydromet.kz/ru/ecology/ezhemesyachnyy-informacionnyy-byulleten-o-sostoyanii-okruzhayushey-sredy> (дата обращения: 23.07.2022)

Йоханнесбургская декларация, 2002 — *Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию*. Принята на Всемирной встрече на высшем уровне по устойчивому развитию (Йоханнесбург, Южная Африка, 26 августа – 4 сентября 2002 года) [/https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml) (дата обращения: 23.07.2022).

Кенжегалиев и др, 2015 — *Кенжегалиев А., Оразбаев Б., Жумагалиев С., Кенжегалиева Д.* Экологическое состояние в районе острова «D» казахстанского сектора Каспийского моря. Raleigh, North Carolina, USA: LuluPress, 2015. 179 с.

Кәпқызы, 2010 — *Кәпқызы Е.* Мұхтар Шахановтың төрт ерлігі. 20.05.2010 [Электрондық ресурс]. <https://turkystan.kz/article/52628-m-htar-shahanovty-t-rt-erligi/> (дата обращения: 10.05.2023)

Конституция, 1995 — *Конституция РК* от 30 августа 1995 г. Алматы: Издательство ЛЕМ (Лем), 2023. 76 с.

Концепция, 2003 — *Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004–2015 годы*. Одобрена Указом Президента Республики Казахстан от 3 декабря 2003 года № 1241. [Электронный ресурс]. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001241_ (дата обращения: 23.07.2022)

Концепция, 2006 — *Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007–2024 годы* // Указ Президента Республики Казахстан от 14 ноября 2006 года № 216. (Утратил силу Указом Президента Республики Казахстан от 13 апреля 2011 года № 47). [Электронный ресурс]. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000216_/history (дата обращения: 23.07.2022).

Национальный доклад, 2004 — *Национальный доклад о состоянии окружающей среды в Республике Казахстан в 2003 году*. Часть 1. Алматы, 2004. 251 с.

Национальный доклад, 2021 — *Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов Республики Казахстан за 2021 год*. Министерство экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан, 2021. 517 с.

О концепциях, 1996 — *О концепциях общественной и экологической безопасности Республики Казахстан* Распоряжение Президента Республики Казахстан от 30 апреля 1996 года № 2967 (Утратило силу распоряжением Президента Республики Казахстан от 5 апреля 2011 года № 471).

Обзор результативности экологической деятельности, 2000 — *Обзор результативности экологической деятельности* Республика Казахстан. Принятый на седьмом заседании Комитета

Экологической Политики Европейской Экономической Комиссии ООН 25–28 сентября 2000 года. Женева, 2000. 298 с.

Послание, 2006 — *Послание* Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии». Астана, 2006. www.akorda.kz (дата обращения: 23.07.2022).

Сартаева, 2012 — *Сартаева Р.С.* Современная экология в контексте социокультурного развития //Вестник НАН РК. Общественно-гуманитарная серия. 2012. № 4(284). С. 43–50.

Султанбаева, 2019 — *Султанбаева З.* Мурат Ауэзов и Марат Сембин – об истории антиядерного движения в Казахстане. <https://www.caa-network.org/archives/15763>. (дата обращения: 20.03.2023).

Турсынбаева, 2020 — *Турсынбаева Б.Ж.* Экологиялық сананы зерттеудің заманауи теориялық тәсілдеріне шолу. Вестник «Социологические и политические науки». 2020. № 2(70). С. 201–209.

Указ, 1991 — *Указ* Президента Казахской Советской Социалистической Республики от 29 августа 1991 года № 409 «О закрытии Семипалатинского испытательного ядерного полигона». https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31526800 (дата обращения: 10.03.2023)

Экологическое движение, 2019 — *Экологическое движение* Казахстана ставит перед собой реальные задачи. [Электронный ресурс]. <https://www.zakon.kz/4979565-ekologicheskoe-dvizhenie-kazahstana.html> (дата обращения: 10.03.2023).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan. Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 692–703, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_692-703

KAZAKH KHANATE AND MOGHOLISTAN (15th–16th CENTURIES)

Kairken Adiyet^{1*}, *Zhabai Kaliyev*²

¹Institute of History of the State of the MSHE RK
 (4, Beibitshilik Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Senior Researcher, PhD
 <https://orcid.org/0000-0002-1127-2664>. E-mail: kairken82@gmail.com

*Corresponding author

²Institute of History of the State of the MSHE RK
 (4, Beibitshilik Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Deputy Director, Candidate of Pedagogical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>. E-mail: kaliyev_zhabai@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Adiyet K., Kaliyev Zh., 2023

Abstract. *Introduction.* The history of the Moghuls, who became the first Turkic-Mongolian state, is one of the least studied topics in the political and cultural history of medieval Kazakhstan. The historical significance of "Moghulistan" in the history of the Kazakhs not only predetermined the further fate of the Kazakhs. The early history of the Kazakh Khanate itself is connected with the history of this state. *Goals.* Analysis and replenishment of information related to the history of the "Moghulistan State" in domestic historical science. The article is intended to consider the period of the emergence, flourishing and decline of the khaganate, called the "eastern Chagatai ulus", the "state of Mogolstan". The article is intended to consider the period of the emergence, flourishing and decline of the khaganate, called the "eastern Chagatai ulus", the "state of Mogolstan". *Result.* Based on the analysis of historical data, it was revealed in detail that the Kazakh Khanate was in various relationships with Mogulistan. Studied the relations of the Kazakh Khanate with Moghulistan, which is the most important in the foreign policy history of the early period. *Conclusions.* Based on the analysis of historical materials, the authors showed and concluded that the Moghulistan in the history of the Kazakhs is one of the countries that stand at the origins of the Kazakh statehood.

Keywords: Ulus of Chagatai, Kazakh, Zhetysu, Mahmud ibn Wali, East Turkestan, Mughal, Kazakh Khanate, Desht-i-Kipchak, Moghulistan

Acknowledgment. The work was carried out with the financial support of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan (program-targeted financing No. BR18574101).

For citation: Adiyet K., Kaliyev Zh. Kazakh khanate and Moghulistan (15–16 centuries) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 692–703. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_692-703

XV–XVI ғғ. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ МОҒОЛСТАН МЕМЛЕКЕТІ*Әдиет Қайыркен Балтағұлұлы*^{1*}, *Жабай Қалиев*²

¹ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты
(4-үй, Бейбітшілік көш. 010000 Астана, Қазақстан Республикасы) Аға
ғылыми қызметкер, PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-1127-2664>. E-mail: kairken82@gmail.com

*Автор-корреспондент

²ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты
(4-үй, Бейбітшілік көш. 010000 Астана, Қазақстан Республикасы) Директор
орынбасары, п.ғ.к.

 <https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>. E-mail: kaliiev_zhabai@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Әдиет Қ.Б., Қалиев Ж., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Алғашқы түркі-моңғол мемлекеті болған Моғолстан тарихы ортағасырлық Қазақстанның саяси және мәдени тарихындағы ең аз зерттелген тақырыптардың бірі. Моғолстанның қазақтар тарихындағы тарихи маңызы қазақтардың болашақ тағдыры анықталып қана қойған жоқ, Қазақ хандығының алғашқы тарихы осы мемлекеттің тарихымен тығыз байланысты болды. *Зерттеудің мақсаты.* Отандық тарих ғылымындағы «Моғолстан мемлекеті» тарихына қатысты мәліметтерді сараптап толықтыру. Мақалада «Шығыс Шағатай ұлысы», «Моғолстан мемлекеті» аталған қағандықтың құрылуы, гүлденуі және құлдырауы кезеңін қарастыру көзделген. *Нәтижелер.* Тарихи дереккөздерді талдау негізінде Қазақ хандығы Моғолстанмен түрлі қарым-қатынаста болғандығы жан-жақты айшықталды. Қазақ хандығының алғашқы кезеңіндегі сыртқы саяси тарихындағы аса маңызды болып табылатын Моғолстанмен қарым-қатынасы зерделенді. *Қорытынды.* Тарихи материалдарды талдау негізінде авторлар қазақтар тарихындағы Моғолстан мемлекеті қазақ мемлекеттігінің бастауында тұрған елдердің бірі екендігін көрсетіп, тұжырым жасалды.

Түйін сөздер: Шағатай ұлысы, қазақтар, Жетісу, Махмұд ибн Уәли, Шығыс Түркістан, моғол, Қазақ хандығы, Дешті Қыпшақ, Моғолстан

Алғыс. Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің (бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру № BR18574101) қаржылық қолдауымен орындалды.

Дәйексөз үшін: Әдиет Қ.Б., Қалиев Ж. XV–XVI ғғ. Қазақ хандығы және Моғолстан мемлекеті // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 692–703 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_692-703

КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО И МОГУЛИСТАН XV–XVI ВВ.*Кайыркен Адиев Балтагулулы*^{1*}, *Жабай Калиев*²

¹Институт истории государства МНВО РК
(д. 4, улица Бейбитшилик, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Старший научный сотрудник, PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-1127-2664>. E-mail: kairken82@gmail.com

*Координирующий автор

²Институт истории государства МНВО РК
(д. 4, улица Бейбитшилик, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Заместитель директора Института, к.п.н.
<https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>. E-mail: kaliev_zhabai@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023
© Адиев К.Б., Калиев Ж., 2023

Аннотация. *Введение.* История Могулистана, ставших первым тюрко-монгольским государством, является одной из наименее изученных тем в политической и культурной истории средневекового Казахстана. Историческое значение Могулистана в истории казахов не только предопределило дальнейшую судьбу казахов. Сама ранняя история казахского ханства была тесно связана с историей этого государства. *Цели исследования.* Анализированное дополнение сведений, касающихся истории государства Могулистан в отечественной исторической науке. В статье предпринята попытка рассмотрения периодов возникновения, расцвета и упадка каганата, названного «восточным Чагатайским улусом», «государством Моголстан». *Результаты.* На основе анализа исторических источников всесторонне показано, что Казахское ханство находилось в различных взаимоотношениях с Могулистаном. Изучены отношения Казахского ханства с Могулистаном, которые являются важнейшими во внешнеполитической истории раннего периода. *Вывод.* На основе анализа исторических материалов автор сделал вывод, что государство Могулистан в истории казахов является одной из стран, стоящих у истоков казахской государственности.

Ключевые слова: Чагатайский улус, казах, Жетысу, Махмуд ибн Вали, Восточный Туркестан, могол, Казахское ханство, Дешт-и-Кипчак, Могулистан

Благодарность. Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (программно-целевое финансирование № BR18574101).

Для цитирования: Адиев К.Б., Калиев Ж. Казахское ханство и Могулистан XV–XVI вв. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 692–703. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_692-703

Кіріспе

XIV ғасырдың ортасында Шағатай ұлысының ыдырауы нәтижесінде пайда болған Моғолстан мемлекеті қазақтар мен Қазақ хандығының ерте тарихында үлкен маңызға ие болды. Моғолстан аумағына қазақ жерінің оңтүстік және оңтүстік-шығыс Жетісу аймақтары да кірген. Моғолстан мемлекеті батыс тарихнамасында «Шығыс Шағатай хандығы» деген атаумен белгілі. Қазіргі Шығыс Түркістан, Оңтүстік-Шығыс Қазақстан, Қырғызстан аумақтары Шағатай ұлысы мен Үгедейге бөлінген болатын. Тарихи деректерде XIII–XVII ғасырларда Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде өмір сүрген түрік тілдес тайпалар моғолдар деп аталды. Бұл аймақта көшпелі өмір салты сақталды. Моңғол империясының басқа аймақтарымен салыстырғанда моңғол тайпалары арлат, чорос, калушы, барлас т.б. осы жерлерге көптеп қоныс аударды. Аталған аймақта дулат, қаңлы, үйсін, арғын, қыпшақ, найман т.б. түрік тайпалары көптігінің салдарынан моңғол тайпалары көп ұзамай түріктенді (Владимирцов, 1934: 125). Бастапқыда моңғол тайпалары өздерінің басымдығын көрсеткенімен саны басым түркі тайпалары моңғолдарды өздеріне сіңіре бастаған. XIV ғасырда жергілікті түрік халықтарымен ассимиляция үдерісі аяқталғанымен, «моғол» және «Моғолстан» атаулары қолданыла берді (Бартольд, 1968: 169). Моғолстанның этникалық құрамын Орталық Азиядан қоныс аударған жергілікті түрік және түрік-моңғол тайпалары құрады.

XIV ғасырдың ортасында Шағатай ұлысы екі бөлек мемлекетке ыдырағаннан кейін «Шағатай» термині тек батыс бөлігінде ғана сақталған. Ал шығыс бөлігінде «моғол» атауы

Шағатай ұлысының шығыс бөлігіндегі мемлекет атауына еніп Моғолстан мемлекеті атауына ие болды. Яғни, XVI ғасырларға таман моғол этнонимі Моғолстан мемлекетінің бүкіл халқының тұтас атауына айналды. «Моңғолдар Моғолстандағы саяси және әскери элита болып қала берді, олардың әскерлерінің көпшілігін түркі жауынгерлері құрады» - деп атап өтеді (Аристов, 1896: 277). Сондай-ақ «Шағатайлықтардың соңғы ханы Исламды қабылдады, осылайша Исламның ықпалын шығысқа Турфан және солтүстікке қарай Ілеге дейін кеңейтті. Басшылық моңғол болса да, халқының негізі ирандықтар мен түркілер болды» (Stanley, 2000: 155–170) деген пікір білдіріп Моғолстан тарихына егжей-тегжейлі тоқталмаса да түртіп өтеді. Сонымен қатар, бүгінгі күнге дейін Моғолстанның қазақтар мен Қазақ хандығының тарихындағы орны мен маңызы, оның кейбір жекелеген кезеңдері арнайы зерттелмеген. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты Моғолстан тарихын қазақтар мен Қазақ хандығының тарихындағы орны мен маңызын зерттеу болды.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Шығыс тарихнамасында «Тарихи Рашиди», «Шайбани нама», «Бахр әл-асрар» шығармалары қазақтар мен Қазақ хандығының тарихындағы Моғолстанды зерттеудің негізгі дереккөздері болды. Бұл шығармалар басқа тарихи еңбектердің материалдарымен толықтырылып, арнайы ғылыми зерттеулердің нәтижелерімен салыстырылды.

Зерттеуді жүргізу барысында зерттелетін мәселеге негізгі факторды анықтайтын және даму заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік беретін жалпы ғылыми әдістермен қатар эмпирикалық, проблемалық-хронологиялық, тарихи талдау мен жинақтау және тарихи салыстыру жүйелілік әдістері қолданылды.

Талқылау

Қазақтар мен Қазақ хандығының тарихындағы Моғолстанның тарихы аз зерттелгенін атап өткен жөн. Сондай-ақ ғалымдардың арнайы зерттеу объектісіне өте кеш айналғандығын да айтып кетуге болады. Бұл тақырыпты зерттеген тарихшы-ғалымдар қазақ тарихының әр қырын ашуға арналған зерттеулерде тарихнамалық бөлімдерінде қамтуға ұмтылады. Моғолдар тарихы мен олардың мемлекеттілігі туралы маңызды ғылыми еңбектерді Бартольд В.В., Мұса Сайрамы, Юдин В.П., Сұлтанов Т.И., Акимушкин О.Ф., Қараев О.К. тағы басқалары жүргізді (Қазақстан тарихы: 1998, 121). Қазақстан тарихы басылымы, басқа республикалардың осындай жалпылама еңбектеріндегідей, осы мәселе бойынша ғылыми жетістіктерді қорытындылады. Аталған ғалымдар өз еңбектерінде шығыс жазба дереккөздері мен ғылыми еңбектерінің негізінде моғолдар мен Моғолстанның тарихын баяндайды. Өз еңбектерінде Моғолстан тарихы және оның қазақтар, Қазақ хандығы тарихына қатысты тұстарын талдайды. Салмақты тарихи еңбектерде Моғолстан мемлекеті, қазақтар мен Қазақ хандығының ерте тарихы кезеңін зерделеуге, олардың қарым-қатынастарын айқындауда, оның орны мен маңызын айқындауда Бартольд В.В., Пищулина К.А., Юдин В.П., Сұлтанов Т.И., Акимушкин О.Ф., Қараев О.К. елеулі үлес қосқандығын атап өткен жөн. Зерттелетін тақырып бойынша көптеген кеңестік және шетелдік еңбектердің ішінде бірқатар басқа авторлардың Бернштам А.Н., Бичурин Н.Я., Грумм-Гржимайло Г.Е., Гуревич Б.П., Вамбери Г. тағы басқаларының еңбектерін атап өткен жөн. Бүгінгі таңда Моғолстан тарихы жеткілікті зерттелген тақырып деп айта алмаймыз. Алайда, бұл тақырыптың ауқымды отандық және шетелдік тарихнамасы бар. Отандық зерттеушілер бұл тақырыпты жан-жақты зерттеуге тырысты. Бірақ кемшің тұстары әлі де бар екендігін мойындауымыз керек. ҚР Ғылым Академиясы Шығыстану институты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ғалымдарының, Санкт-Петербург, Қазан, Ташкент тарих ғылымы мектептерінің зерттеу еңбектері біз көтеріп отырған тақырыпты ашуға айтарлықтай үлес қосты. Жоғарыда айтылғандардан елімізде ортағасырлық Шағатай ұлысы, Хайду мемлекеті, Моғолстан тарихын зерделеу біршама қолға алынғанын көре аламыз.

Зерттеу нәтижелері

XIV–XV ғасырлардағы Оңтүстік-шығыс Қазақстанның этносаяси және әлеуметтік тарихын зерттеу далалықтарға ортақ бірқатар зерттеу мәселелерін шешумен байланысты екені сөзсіз. Қазақ қоғамына, әсіресе көршілес отырықшы-егіншілік аймақтардың тұрғындарымен тұрақты шаруашылық, саяси, мәдени байланыстар жағдайында, үдемелі дамудың кейбір экономикалық мүмкіндіктері тән болды. Ақ Орда және Моғолстан сияқты мемлекеттердің бүкіл алдыңғы тарихымен байланысты Қазақ хандығының құрылуы әлеуметтік-экономикалық және этникалық үдерістердің алғышарттары мен нәтижесі болды. Сондықтан ежелгі дәуір және моңғол шапқыншылығы кезеңінен ерекшеленді. Моғолстан Жетісудағы көптеген түркі тайпаларының этникалық бірлігі үшін қолайлы жағдай жасады. XIV–XV ғасырларда негізінен Қазақстан аумағында өзінің «қазақ» этникалық атауын алған халық қалыптасты. Қазақ халқының бірігуін аяқтаған Жетісуда қалыптасқан «Қазақ хандығы» еді. Алғаш рет қазақ халқының қалыптасқан барлық дерлік этникалық топтарын және оның бүкіл Қазақстан аумағындағы этникалық аумағын біріктірді (Пищулина, 1977: 270). «Қазақ хандығының құрылуы – қазақ халқының тарихында аса маңызды белестердің бірі. Небәрі 10 жыл көлемінде (1459–1470) қазақтар Орталық Азияда елді біріктіре алған қуатты ұлттық мемлекет құрды» деп жазады (Исин, 2002: 125). Қазақ хандығының құрылу кезеңін баян еткен шығыс жылнамаларын талдап шыққан зерттеуші-ғалым Т.И. Сұлтанов Керей мен Жәнібектің Әбілқайыр ханнан бөлініп шығу жылын 1459–1460 жж. деп көрсеткен болатын (Сұлтанов, 2006: 121). Тұжырымдай келсек, қазіргі қазақ жерінде өмір кешкен байырғы бүкіл халықтар өзін «қазақ» деп атай бастады. Сөйтіп ол этникалық атау дәрежесіне көтерілген болатын. Арқадағы «көшпелі өзбектер» мен Жетісудағы «моғолдар» қазақ атауын қабылдап, бүкіл халықтың, мемлекеттің атауы болып қабылданған. «Қазақ» этникалық қауымдастығы біржола орнықты.

Мұхаммед Қайдар Дулат «Қазіргі уақытта Моғолстан деп аталатын аймақтың ұзындығы мен ені жеті-сегіз айлық жол болады. Оның шығыс шекарасы қалмақтардың жері – Барыс көл, Еміл мен Ертіске тіреледі. Солтүстігінде Көкше теңіз, Буш Лиш және Қаратал, батыс шекарасы – Түркістан мен Ташкент – оңтүстігінде Ферғана, Қашқар, Ақсу, Шалыш, Турфанмен шектеседі. Осы төрт шекаралас аймақтардың ішінен мен Моғолстанның оңтүстік аймағын көрдім. Ташкенттен Әндіжанға дейін он күндік жол, Әндіжаннан Қашқарға дейін жиырма күн, ал ол жерден Ақсуға шейін он бес күндік жол. Ақсудан Шалышқа дейін жиырма күндік, Шалыштан (Қарашар қаласының ескі атауы) Турфанға дейін он күндік, Турфаннан Барыскөлге шейін он бес күндік жол. Барыскөл – Моғолстанның шығыс шекарасы. Барлық оңтүстік шекарасын салт атпен орташа жүріп отырғанда, үш айлық жол» (Мұхаммед Қайдар Дулат, 2017: 486) - деп Тарих-и Рашиди еңбегінде Моғолстанның жер аумағын сипаттап жазады. Бұл еңбектен біз Моғолстанның нақты территориялық аумағын көре аламыз.

XV ғасырдың бірінші жартысында Моғолстанның саяси тарихы аласапыран соғыстар, жанжалдар, көрші мемлекеттердің шабуылдарына тойтарыс беруге толы болды. Уәйіс хан қайтыс болғаннан кейін Моғолстан алауыздықтар мен бүліктерге тап болды. Билеуші таптың көпшілігі Уәйіс ханның жас баласы Есенбұғаны қолдап билікке әкелді. Бұл оқиғаны Мұхаммед Қайдар Дулат былай деп жазады: «Жүніс хан Мәуереннаһрға кеткен соң ұлыс түгелдей Есенбұға ханға бағынады. Бірнеше жыл осылай өтті. Хан жастығы мен кәмелетке толмауы себеп әмірлерді зәбірлеуге тырысатын» (Мұхаммед Қайдар Дулат, 2017: 107 б.). Бірнеше жылдар бойы елде толық бассыздық орнады. Әр тайпа әмірлері, әр қала билеушілері Есенбұғаның билігін мойындамай өзін билеуші деп жариялады. Есенбұға билік еткен алғашқы жылдары Моғолстанда орталық билік әлсіреп, хан беделі төмендеді (Ахмедов, 1965: 56). Осы аласапыран «қазақ» этникалық қауымдастығының қалыптасуына зор мүмкіндік берді. Есенбұға 1457–1758 жж. көшпелі өзбектер мемлекетінен бөлініп, өзіне көшіп келген Керей мен Жәнібек сұлтандарға Шу мен Талас өзені бойы Қозыбасы өңірін беріп, оларды өзіне тосқауыл әрі одақтас етеді (Сұлтанов, 1971: 54–57). Жәнібек пен Керей туы астына біріккен көптеген қазақ рулары мен тайпаларына сүйене отырып,

Есенбұға да өзінің ішкі саяси жағдайын нығайтуды көздеді. Алайда, бірінен соң бірі Көшпелі өзбектер мемлекетінен Қазақ хандығы туы астына келіп толығып жатқан қазақ тайпаларын тойтаруға Моғолстан билеушісінің нақты күші болған жоқ. Қазақ хандарының Моғолстандағы алғашқы кезеңінде және әсіресе 1465 жылы хандық құрылғаннан кейін де мүлдем тәуелсіз саясат жасағандығын айта аламыз (Махмуд ибн Вали, 1983: 66). Моғол билеушілері қазақ жерінде өзіне тиімді билігін орнату мақсаты мүлде болған жоқ. Есенбұға батысындағы шекарасын нығайту, батыс жақтан туындайтын қауіптерге қалқан болу үшін басты одақтастық қатынас орнатқан. Бұл оқиға: «Сол заманда Әбілқайыр хан қыпшақ даласында түгелдей билігін жүргізіп отырған кезі еді. «Жошы» ұрпағының сұлтандары жорық жасап, Жәнібек пен Керей хан одан қашып, Моғолстанға келіп қалған еді. Есенбұға хан оларды құрметтеп қарсы алып, Шу маңы мен «Қозыбасыны» тапсырған еді. Ол аймақ Моғолстанның батыс шегі еді. Олар бұл аймақта тыныш өмір сүрген. Әбілқайыр хан қайтыс болған соң Көшпелі өзбек ұлысы бір-бірімен шайқасып, араларында көп келіспеушілік туды. Олардың көбісі Керей мен Жәнібек хандардың жанына барған еді. Олардың саны екі жүз мыңға жететін. Олар өзбек-қазақ деп аталды. Алғаш қазақ сұлтандарының билігі 1465 милади жылы құрылған. 1533 милади жылға дейін қазақтар толықтай билік тізгінін ұстап тұрды» - деп жазады (Мұхаммед Қайдар Дулат, 2017: 109).

Махмұд ибн Уәли Шайбандық Әбілқайыр хан билеген көшпелі өзбектер мемлекетінен бөлініп, Керей мен Жәнібек хандармен бірге Моғолстанға қоныстанған көшпелі өзбек тайпаларын «қазақтар» деп атайды (Махмуд ибн Вали, 1983: 74), ал Батыс Моғолстан Есенбұға хан рұқсатымен қоныстанған өзбек-қазақтар ұлысы деп атайды. Осы кезеңде Есенбұға жеткілікті әскери күшке ие болды. Сонымен қатар Темір әулеті иелігі аумағына бірнеше рет басып кіріп, Моғолстанның құрамына Сайрамнан Ашпараға дейінгі аумақты қайта қосты. Онда Жәнібек пен Керейге берілген жердің бір бөлігі орналастырылды. Пищулина К.А. Жәнібек пен Керей келгенге дейін Есенбұғада жауды қуып шығатын нақты күші болмағанын айтады. Моғолстанның бұл бытыраңқылық жағдайы Жетісу аймағында қазақ хандарының нығаюына ықпал еткені сөзсіз. Жетісу қазақтары мен Алатау қырғыздарының тарихи тағдырлары үшін, сондай-ақ Моғолстанға да Қазақ хандығы құрылуының маңызы өте зор (Пищулина, 1977: 267). Ал, 1462 жылы моғол хандығы Батыс Моғолстан және Шығыс Моғолстан болып екі бөлікке бөлінді. Яғни, XV ғасырдың ортасында Моғол хандығынан Шу мен Талас өзендерінде кеткен тайпалар еді.

Қазақ тайпалары Дешті Қыпшақтан Моғолстанға қарай ғана жаппай қоныс аударған жоқ. Деректерде керісінше, Моғолстаннан, оның ішінде Жетісудан, Дешті Қыпшаққа Көшпелі өзбектер мемлекетіне қоныс аударғандығы жайлы да аталып өтіледі. Бұл сол замандағы қазақ даласы саяси жағдайдың күрделі кезеңін басынан кешіп жатқандығын айғақтайды (Султанов, 1971: 54–57).

Есенбұға хан дәуірінен бастап, Рашид хан заманына дейін моғол мен қазақ арасында достық пен татулық болған. Бірақта Рашид сұлтан оларды бұзды (Мұхаммед Қайдар Дулат, 2017: 110). Рашид хан таққа отыра, өзбек-қазақтармен одақтан бас тартып, ежелгі жаулары Мәуереннаһрлық Шайбандықтармен одақ құра отырып, әдеттегі сыртқы саяси бағытты күрт өзгертті. 1537 жылы одақтастар әскерлері Ыстықкөл маңында қазақтарды жеңді (Махмуд ибн Вали, 1983: 192). Шайқас өткен жерді Шах Махмұд Шорас Еміл өзені деп атайды (Шах-Махмуд Чорас, 1976: 57). Сондай-ақ Абд ар-Рашид ханның қазақтармен шайқас 1550–1556 жылдар аралығында болуы керек еді. Алайда С.К. Ибрагимов «перед походом на казахов и киргизов 16. VI 1537 г. Абд ар-Рашид-хан вместе с Ходжа Мухаммад Шарифом молился на мазаре Хазрат Иусуф Кадыр-хана» деректі келтіре отырып, объяснение может быть только одно: Рашид хан встречался в боях с казахами не один, а несколько раз» деген тұжырым жасайды (Ибрагимов, 1969: 406). Нәтижесінде Рашид хан билігі Моғолстанға тарады. Мұхаммед Салих өзбектердің моғолдар, әсіресе Ташкент билеушісі Сұлтан Махмұд ханмен қарым-қатынасы (1488 жылдан бастап билік құрған) және Әмір Темір мемлекетінің жағдайы туралы егжей-тегжейлі баяндайды (Мухаммед Салих, 1989: 192), «Өздеріңіз білетіндей, Мәуереннаһрдың Әмір Темір әулеті билеушілері көшпелі өзбектерді

моғолдармен күресуге тартты. Олар осы уақытта Ташкент пен оның айналасына иелік етіп, Әмір Темір әулетінің солтүстік иеліктеріне үлкен қауіп төндірді. Өз кезегінде Ташкенттегі моғол билеушісі Сұлтан Махмұд хан да көшпелі өзбектердің Темір әулетіне қарсы күресте көмекке жүгінді. Мұхаммед Шайбан бастаған өзбектер бірде Ахмед сұлтанға қызмет етті. Содан кейін Сұлтан Махмұд ханға көмек көрсетті» - деп баяндайды (Мухаммед Салих, 1989: 192). 1553 жылы қазақтар мен қырғыздардың шапқыншылығын тоқтату үшін Рашид хан Ақсуға үлкен ұлы Ләтіп сұлтанды хәкім етіп тағайындады. Қазақ-қырғыздармен күресте Ләтіп сұлтан 1556 жылы қайтыс болды (Мұхаммед Қайдар Дулат, 2017: 154). Бұған жауап ретінде Рашид хан Ыстық көл маңында қазақтарды жеңіліске ұшыратты. Рашид-хан көптеген сәтті жорықтарына қарамастан, Моғолстанның батыс, солтүстік-батыс аумағын бағындыра алмады. Рашид хан бұрынғы аясында Моғолстанды қалпына келтіруге бірнеше рет әрекет жасады. Әскери жорықтар мен кез-келген дипломатиялық қадамдар ұйымдастырып, әулеттік байланыстар (қазақтың Таһир ханымен) орнатты (Мұхаммед Қайдар Дулат, 2017: 199). Әр жеңілістен кейін қазақ-қырғыздар Іле-Ертіс өзен аралығына қарай ығысып, қолайлы жағдайда қайта оралды. Бұл уақытта Моғолстанның орталық аймағы – Жетісу, Тәңіртау бөлігін айырылып қалған еді. Ол аумақта жергілікті қазақ және қырғыз тайпалары өздерінің саяси тәуелсіздігін нығайтты. Алайда қырғыздар біраз уақыт Сұлтан Ахмед ханның ұрпақтарын хан ретінде тартқан болатын (Пищулина, 1977: 273).

XV–XVI ғғ. аралығында Мұхаммед Шайбан ханның басшылығымен Шығыс Дешті Қыпшақтың көшпелі өзбек тайпалары өз күштерін Темір әулетіне тиесілі аумақты игеруге бағыттады. Бұл іс бірқатар нысаналы себептерге байланысты сәтті болды. 1500–1501 жылдары Мұхаммед Шайбан хан Бұхара мен Самарқандты жаулап алды. Мәуереннаһрдың осы ірі орталықтарын басып алуға Сұлтан Махмұд хан айтарлықтай әскери көмек көрсетті. Ханның бұл көмегі «асығыс» әрекет ретінде, яғни болашақта моғолдардың өздеріне қауіп төндіретін асығыс, ойланбаған қадам ретінде қарастырылады (Мұхаммед Қайдар Дулат, 2017: 155).

XVI ғасыр мен XVII ғасырлардың басында Сұлтан-Махмұд хан өзінің кейбір көреген сарай қызметкерлерінің ықпалымен Мұхаммед Шайбан ханға Мәуереннаһрды жаулап алуға қолдау көрсетті. Мұхаммед Шайбан хан Мәуереннаһрды жаулап алып, оған өз билігін орнатқаннан кейін өзбектер мен моғолдар арасындағы қарым-қатынас сипаты түбегейлі өзгерді (Атығаев, 2021: 57–64). Сұлтан Махмұд хан бір мезгілде қазақ-моғол әскери одағын қайта қалпына келтіруге тырысты. Одақты қалпына келтіру екі жақтың да мүдделеріне сай болды. Бірақ ол жүзеге аспады. Көп ұзамай болған оқиғалар келіссөздерді тоқтатқан сияқты (Атығаев, 2021: 57–64). Моғолдар мен өзбектер арасындағы шешуші шайқас 1503 жылы болды. Кескілескен шайқаста моғол әскері толық талқандалды. Моғол хандары екеуі де (Сұлтан Ахмед хан мен Сұлтан-Махмұд хан) өзбектерге тұтқынға түсті. Мұхаммед Шайбан хан оларға жақсы ниетті болып, оларды еркіндікке жіберді. Бірақ өзбек билеушісі Мұхаммед Шайбан ханның шарты бойынша моғол хандары Ташкент, Сайрамнан және иелігінің көп бөлігінен айрылды (Атығаев, 2021: 57–64). Сұлтан-Махмұд ханның барлық Орта Азиядағы иеліктері жеңімпаздың қолына өтті.

Сондай-ақ қазақтардың қысымымен Шағатайлықтар мен моғол бектері Жетісуды тастап Қашқарияға кетуге мәжбүр болды. Жетісу даласында көшіп жүрген ру-тайпалар қазақтардың құрамына кірді. Шамамен сол онжылдықтарда, Алатау қырғыздары өздері моғолдардан бөлінді. XVI ғасырдың 40-жылдарына таман моғолдар ең шалғай және ең саны аз халыққа айналды. Бүгінде олардың жұрнақтары Тұрпан мен Қашқарда қалуы мүмкін (Абусейтова, 2001: 248). Ол туралы «Сұлтан Махмұд хан мен Сұлтан Ахмед ханның қайтыс болуымен Шағатайлықтар қазақ және қырғыз тайпалары орныққан Моғолстан далаларында биліктен толықтай айырылды» - деп Мырза Мұхаммед Хайдар «Тарих-и Рашидиде» жазған. 1508–1509 жылғы апат уақыты барлық сұлтандарына тиді. Атап айтқанда моғол қағандары толығымен жойылды. Зұлматтан аман қалған моғол сұлтандары қуатты Қазақ хандығына сүйену ең жақсы жол деп түсінді. Олардың көпшілігі қазақ билеушілерінен қамқорлық іздей бастады (Атығаев, 2021: 57–64). Қазақ сұлтандарының бірі Бұрындық ханнан біраз уақыт пана тапқан моғол сұлтандарының бірі Сұлтан Ахмед ханның ұлы

Жүніс Темір еді. Мұхаммед Қайдар Дулат «қазақ-өзбек мемлекетінің басым бөлігін Керей ханнан кейін Бұрындық хан басқарды. Өз биліктерін жүргізген еді. Одан соң Жәнібек ханның ұлы Қасым хан басқарып, қыпшақ даласын толық биледі. Оның әскері мың мыңынан көбірек еді, яғни миллионнан көбірек болған. Жошы ханнан кейін сол жұртта одан ұлы хан болмаған еді. Қасым ханнан кейін оның ұлы Мамаш хан биледі. Одан соң Таһир хан биледі. Таһир хан заманында қазақ күйзелді. Одан кейін Бұйдаш хан билікті қолға алды. Қазақ Бұйдаш хан кезінде жиырма мың (оның 20 мың адамдай әскері) болып қалған еді ... 1533 милади жылы Бұйдаш дүние салды. Қазақ жаппай әлсіреді» - деген деректер келтіріледі (Мұхаммед Қайдар Дулат, 2017: 109). Қалай десек те бұл деректерден XVI ғасырдың басында қазақ хандықтары билігінің осы аймақта күш-қуаты артып, саяси аренада салмақты орын алғандығын көре аламыз.

Қазақ хандығының құрылуы кезінде белсене араласып, одан кейінгі кезеңдерде хандықтың күшеюіне өз үлесін қосқан Бұрындық ханның қазақ тарихында аты жарқырап көрінген тұсы XV ғасырдың 70–90-жылдары болды. Бұл жылдар қазақ хандығы үшін күшею, нығаю және қазақ халқының этникалық аумағын біріктіру жолындағы күрес дәуірі еді. Ал, XVI ғасырдың алғашқы жылдарында үлкен, мемлекеттік дәрежеде көрегендік көрсете алмайды. Алайда Моғолстанның ыдырай бастауы, оның батыс жерлеріндегі моғол тайпаларының басым бөлігінің қазақ хандығының қол астына қабылдана бастауы батыс аймағының қазақ билігіне өтуіне себеп болды. Этникалық қауымдарды бір мемлекетке біріктірудің бұл үдерісі, аймақтың бұрынғы этносаяси тарихының барысымен бапталды-деп атап өткен (Пишулина, 1977: 273). Тоғылық Темір ұрпақтары өз билігін тек Тұрпан мен Шалышта ғана сақтап қалды. Сұлтан Ахмед ханның ұлы Сұлтан Саидтың Мауараннахрдағы Бабырдың билігі кезінде Моғолстанның батыс бөлігіндегі билікті сақтап қалу әрекеті 1512 жылғы Бабырдың жеңілісінен кейін жағдай күрделене түсті. Жоғарыда атап кеткен Шығыс Моғолстан аймағына ғана билігі жүрген Сұлтан Саид хан Моғолстанның солтүстік жартысынан айырылып, тек Шығыс Түркістанның билеушілері болды. «Сұлтан Саид хан В.П. Юдин мен О.Ф. Акимушкин жазғандай жаңа мемлекет құрған жоқ. Шығыс Түркістанда билігін жүргізді. Ал Шығыс Түркістан моғол хандарының иелігінде болған аймақ еді. Олардың халқы этникалық, саяси және экономикалық жағынан бір-бірімен тығыз байланысты. Қазақтар мен қырғыздар Моғолстан мен Шығыс Түркістан аумағында өмір сүрді. Олар Тәңір таудың оңтүстігі мен солтүстік бетін көшіп-қонып жүрген» - деп атап өтеді (Караев, 1995: 93).

Қазақтың құдыретті ханы Қасымның қайтыс болуымен қазақ билеушілері арасындағы билікке талас, ішкі тұрақсыздықты пайдаланып Сұлтан Саид хан Жетісу мен Алатау қырғыздарына билігін орнатуға әрекет жасады. Осы мақсатта ол ұлы Рашид сұлтанның қолбасшылығымен батысқа әскер жіберді. Нәтижесінде бұл аймақты бағындырып алды. Біраз уақытқа Моғолстанның бір бөлігі қайтадан Шағатай билігінде болды (Атыгаев, 2023: 70). Осы тұста Таһир ханның әскери-саяси сәтсіздігі оны өз ұстанымдарын нығайту үшін одақтас іздеуге мәжбүр етті. 1524 жылғы қыста қазақтар мен моғолдардың одақтастықтарын қалпына келтіруге үміттеніп, Сұлтан Саид ханмен келіссөздерді бастады. Бұл жерде әулеттер арасында неке шарты да жүрді. Алайда әулеттік неке екеуінің арасында достықтың нығаюына әкелмеді. Оның себебі Таһир хан бір мезгілде Моғолстанның көп бөлігін басып алған қырғыз билеушілерімен келіссөзді жүргізді. Бұл келіссөздердің бастамашысы қырғыз манапы Мұхаммед болған (Атыгаев, 2023: 70). Алайда бұл әрекеттердің барлығы сәтсіз болды деуге болады. Сұлтан Саид ханның әрекеті Таһир ханмен арасындағы қарым-қатынастың шиеленісуіне әкелді. Осы уақытта Таһир хан Ташкенттің жаңа билеушісі Шайбандық Сұлтан Мұхаммед ханның қолдауы арқасында өзінің жағдайын нығайтып алды. Осыдан кейін Таһир хан моғол билеушілерімен ашық қарсылыққа шықты. 1525–1526 жж. Жетісуға қайта оралды (Атыгаев, 2023: 71). Қазақ ханының келгенін естіген қырғыз тайпаларының жартысы моғол сұлтандарынан кетіп, Таһир ханға қосылды. Қазақтар мен қырғыздардың бірігуі Рашид сұлтанның қыс ортасында Қошқарды тастап кетуге мәжбүр етті. Осыдан кейін қазақтар Іле өзеніне қарай жылжыды. Сұлтан Саид хан қазақтармен бітімгершілік

орнатуға тырысты. Алайда моғол ханының бұл әрекеті нәтижесіз болды. Бір уақыттарда Сұлтан Саид ханға қырғыздардың бір бөлігі қазақтарға қосылғандығы белгілі болды. Осы сәтті пайдаланып, ол Рашид сұлтанды қырғыздарға қарсы жорыққа жіберді. Қазақтар мен қырғыздардың моғолдарға қарсы біріккен әскери әрекеті сәтті болды (Акимешкин, 1970: 241). Таһир ханның тұсында ішкі алауыздықтар салдарынан батыс, оңтүстік, шығыста да барлық әрекеттері сәтсіздікке ұшырап, жер көлемі тарыла түсті.

«Өзара берік одақ жасасқан өзбек ханы Ұбайдолла мен моғол ханы Әбдірашид, бірі Мәуереннаһр жақтан, бірі Шығыс Түркістаннан шеру тартып аттанады. Моғол-өзбек қалың қолы Ыстық көлдің шығыс бетінде Сан-Таш деген жерде қосылады. Төрт халықтың таң азаннан түн қараңғылығына дейін созылған табандасқан қиян-кескі соғысында қазақ-қырғыз әскері түгелімен қырғынға ұшырайды. 1537 жылғы Сан-Таш деген жерде үлкен қанды шайқас болды. Сан-Таш ұрысы – Қазақ Ордасының әскери тарихындағы ең қаралы оқиғалардың бірі, бірақ ерлік пен елдік сынға түскен, ата жұрт мерейі, ордалы ұлыс мұраты жолындағы күрес құрбандарының рухы бүгінгі ұрпағын желеп-жебейтін, аруақты таңбалы күн» - деп жазады қазақтың заңғар жазушы, көрнекті ғалымы Мұхтар Мағауин (Мағауин, 1995: 26). Қазақ-қырғыздың қаншама ержүрек жауынгерлері шейіт болған Сан-Таш аңғарында ұлан-асыр ас беріп, биік қорым тұрғызған. 1537–1538 жж. Қазақ халқы басынан кешірген үлкен қиыншылықтарының бірі күйзеліс кезеңі болды. Оның билігі Жетісудағы қазақтар мен Ыстықкөлдегі қырғыздар арасында ғана сақталды. Ол жөнінде Мұхаммед Қайдар Дулат былай деп жазады: «...бүкіл халық бірақ бөлініп, оны тастап кетеді. Солай ол өзі және ұлы қалып, басқа ешкім қалмады. Екеуі ғана қырғыздарға қосылды». Моғол тайпаларын Жетісу мен Ыстықкөл бойынан ығыстырды. Себебі, Сұлтан Саид ханның да оларға қарсы күші жеткіліксіз болды.

1556 жылы Жетісу мен Ыстықкөл бойы толық қазақ-қырғыздарға өтті. Бұл кезде Қазақ хандығының басында Хақназар хан отырған еді. Қазақ хандығы қайта бірігіп, дами түсті. Өзінен бұрын бытыраңқы жағдайға түскен Қазақ хандығын қайта біріктірді. Хақназар қазақ-қырғыз одағын одан әрі нығайтты. Сол заманның тарихи деректерінде оны «қазақтар мен қырғыздардың қағаны» деп атады. Ол осы қазақ-қырғыз одағына сүйене отырып, Моғолстан хандарының Жетісу мен Ыстықкөл алабын жаулап алу әрекетіне тойтарыс берді. XVI ғасырда қырғыздар көбінесе қазақ хандарының билігінде болып олармен бірге Моғол хандарына қарсы күрес жүргізді. Сондықтан да қырғыздар моғол-өзбек әскерлерімен қақтығыстарда қазақтар жағына белсенді қатысты. Ол туралы деректерде былай жазылады: «1538 жылдан ұлыстық хан Хақназар қолына алды. Қиыншылық жылдарында ноғай мырзаларына тәуелді болған Хақназар саясаткерлігі, әскери қабілетімен дараланған. 1549 жылы Хақназар Орта Азия билеушілерін қолдап, Герат билеушілеріне қарсы Әмудария жағалауына дейін жорық жасаған» (Аяған және т.б., 2011: 132).

XVI ғасырдың ортасынан Моғолстанда Қызыр Қожа ұрпақтары арасында дүркін-дүркін тақ үшін күрес болып тұрды. Сонымен қатар Орта Азия мен Қазақстанға екі рет қарақшылық шабуыл жасаған қалмақтармен күрес жүрді. XVI ғасырдың ортасында Моғолстан біржола ыдырап, XVI ғасырдың соңында Рашид ханның ұрпағы Мұхаммед хан аға-інілері Абу Саидқа Қашқар мен Янги Хисар, Жүніс ханға Қарғалық, Рақым ханға Сарыкөл мен Бахан өңірін, Шах Қайдар сұлтанға Қотанды берді. Алайда Шағатайлық әулет XVII ғасырдың соңына дейін билікте болды. Мұны Шах Махмұд Шорасқа сілтеме жасай отырып, «Моғолстанда шағатайлық әулет хандары XVII ғасырдың соңына дейін билікте болды. Тарым өзені алабының оңтүстік бөлігінде үстемдік еткен негізгі тайпа Дулаттар болған. Ал Дулат әмірлері де, Шағатай хандары да өз мүдделерін мейлі батыстан Темір әулеті, кейінірек Шайбанилік өзбектердің шабуылдары болсын, солтүстік-батыстан қазақтардың басып кіруі немесе солтүстік пен оңтүстіктен моңғол жоңғарларының шабуылдарынан болсын бірқатар қауіп-қатерден қорғады» (Нодонг, 1999: 93) - дейді. Алайда, қаншалықты қауіп-қатерлерден қорғанғанымен Моғолстан мемлекеті тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүруін тоқтатты. Нәтижесінде Қазақ хандығының құрамына Моғолстан жерлерінің едәуір бөлігі кірді. Сондай-ақ моғол тайпалары қазақ халқының құрамына енді.

Қорытынды

Ішкі қайшылықтарға толы, өз ішінде бөлінген Моғолстан мемлекетінің батыс шекараларында 1465 жылы құрылған Керей мен Жәнібек сұлтандар мемлекеті, аз уақыттың ішінде бұрынғы шағатайлықтардың барлық иеліктерін тез басып алып Қазақ хандығын саяси аренаға шығарды.

Қазіргі Қазақстанның бір бөлігі белгілі бір уақыт аралығында Шағатай ұлысы мен Моғолстанның құрамына кірді. Сол себепті Моғолстан мемлекетінің тарихы да қазақ мемлекеттігі тарихының бір бөлімі ретінде қарастырылуы қажет. Себебі бұл біздің тарихымыздың құрамдас бөлігі болып табылады. Шыңғыс ханның жорығы кезінде келген арлат, чорос, калушы сияқты тайпалар уақыт өткен сайын жергілікті түркі тілдес тайпалармен араласып өздерінің моңғол атынан мүлде айырылған. XIV ғасырларда Моғолстанның негізгі халқы ретінде түркі тілдес қаңлы, дулат, үйсін, керейіт, арғын, қыпшақ, найман тағы басқа тайпалар өмір сүрген. Демек, бұл бір кездері Шағатай ұлысы/Моғолстан иелігі қазақтардың бір бөлігі болғандығын айғақтайды. Сондықтан да тарихымыздың ақтаңдақ беттерінің бірі Шағатай ұлысы мен Моғолстан зерделенуі керек.

References

- Abuseitova, 2001 — *Abuseitova M.H.* Istoriya Kazahstana i Central'noi Azii [The history of Kazakhstan and Central Asia]. Almaty: Daik-Press, 2001. 611 p. (In Russ.)
- Ahmedov, 1965 — *Ahmedov B.A.* Gosudarstvo kochevyh uzbekov [The state of the nomadic Uzbeks]. Moscow: Nauka, 1965. 196 p. (In Russ.)
- Akimushkin, 1970 — *Akimushkin O.F.* K voprosu o vneshnepoliticheskikh svyazyah mogul'skogo gosudarstva s uzbekami i kazahami v 30-h godah 16-v.–60-h godah 17-v [On the issue of the Mogul state's foreign policy relations with Uzbeks and Kazakhs in the 1930s of the 16th century–60s of the 17th century]. Palestinskij sbornik, 1970. Issue 21(94). 241 p. (In Russ.)
- Aristov, 1896 — *Aristov N.A.* Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemyon i narodnostej i svedeniya ob ih chislennosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information about their numbers]. Zhivaya starina, 1896. Issue III–IV. Pp. 277–456. (In Russ.)
- Atygaev, 2021 — *Atygaev N.A.* «Kazahskoe hanstvo i Mogulistan v XV–nachale XVI v.» [The Kazakh Khanate and Moghulistan in the XV – early XVI century]. Otan tarihy. 2021 No. 2(94). Pp. 57–64. (In Russ.)
- Atygaev, 2023 — *Atygaev N.A.* «Kazahskoe hanstvo: ocherki vneshnepoliticheskoi istorii XV–XVIII vekov» [The Kazakh Khanate: essays on the foreign policy history of the XV–XVIII centuries]. Almaty: ENII Yasavi, 2023. 225 p. (In Russ.)
- Ayagan etc., 2011 — *Ayagan B.G., Abzhanov H.M., Isin A.I.* Qazaq handygy tarihy: qurylyu, orleui, quldyrauy [History of the Kazakh Khanate: formation, rise, decline]. Almaty: Sozdık, 2011. 320 p. (In Kaz.)
- Bartold, 1968 — *Bartold V.V.* Sochinenia. Raboty po istorii i filologii tyurkskikh i mongol'skikh narodov [Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples]. Vol. V. Moscow: Nauka, 1968. Pp. 169–170. (In Russ.)
- Hodong, 1999 — *Hodong K.* The Early History of the Moghul Nomads: The Legacy of the Chagatai Khanate, in R. Amitai-Preiss and D. O. Morgan, eds., The Mongol Empire and its legacy. Leiden: Brill, 1999. Pp. 299–304. (In Eng.)
- Ibragimov et al., 1969 — *Ibragimov et al.* Materialy po istorii kazahskikh hanstv XV–XVIII vekov (izvlechenia iz persidskikh i tyurkskikh sochinenii) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV–XVIII centuries: (extracts from Persian and Turkic writings)]. Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History, Archeology and Ethnography. Alma-ata: Nauka Kazahskoi SSR, 1969. 648 p. (In Russ.)
- Isin, 2002 — *Isin A.* Kazahskoe hanstvo i Nogajskaya Orda vo vtoroj polovine 15–16 v. [The Kazakh Khanate and the Nogai Horde in the second half of the 15–16th centuries]. Semipalatinsk: Tengri, 2002. 139 p. (In Russ.)
- Karaev, 1995 — *Karaev O.K.* Chagatajskii ulus. Gosudarstvo Haidu. [Chagatai ulus. The State of Haidu]. Mogulistan. Bishkek: Kyrgyzstan, 1995. 160 p. (In Russ.)

- Magauin, 1995 — *Mühtar Mağauin* «Qazaq tarihyyn alipgesi» [The alphabet of Kazakh history]. Almaty: Qazaqstan, 1995. 208 p. (In Kaz.)
- Mahmuda ibn Vali, 1983 — *Mahmuda ibn Vali*. «Bahr al-asrar» kak istochnik po social'no-ekonomicheskoy istorii Vostochnogo Turkestana XVI–XVII vv. [«Bahr al-asrar» as a source on the socio-economic history of East Turkestan of the XVI–XVII centuries]. Almaty: Nauka, 1983. 192 p. (In Russ.)
- Muhamed Qaidar Dulat, 2017 — *Muhamed Qaidar Dulat*. «Tarih-i Rashidi» [Tarikh-i Rashidi]. Almaty: Qazaqparat, 2017. 672 p. (In Kaz.)
- Muhammed Salih, 1989 — *Muhammed Salih*. Shejbaniname [Sheibaniname]. Preparation to publishing and introduction article by E. Shodiev. Tashkent: Izdatelstvo literatury i iskusstva, 1989. 334 p. (In Uzb.)
- Pishchulina, 1977 — *Pishchulina K.A.* Yugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine XIV – nachale XVI vekov (voprosy politicheskoy i social'no-ekonomicheskoy istorii) [South-Eastern Kazakhstan in the middle of the XIX–early XVII centuries (issues of political and socio-economic history)]. Alma-Ata: Nauka, 1977. 283 p. (In Russ.)
- Qazaqstan tarihy, 1998 — *Qazaqstan tarihy (köne zamannan büginge deün)* [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. Five volumes. Vol. 2. Almaty: Atamura, 1998. 648 p. (In Kaz.)
- Shah Makhmud Churas, 1976 — *Shah Makhmud ibn Myrza Fazyl Churas*. Khonika [Chronicle]. Critique, transl., comment., research and guide by Akimushkina O.F. Moscow: Nauka, 1976. 576 p. (In Russ.)
- Stanley, 2000 — *Stanley Toops* The Population Landscape of Xinjiang/East Turkestan. Inner Asia, Vol. 2. No. 2. Special Issue: Xinjiang, 2000. Pp. 155–170. (In Eng.)
- Sultanov, 1971 — *Sultanov T.I.* Nekotorye zamechaniya o nachale kazahskoy gosudarstvennosti [Some remarks about the beginning of the Kazakh statehood]. Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Social Sciences Series, 1971. No. 1. Pp. 54–57. (In Russ.)
- Sultanov, 2006 — *Sultanov T.I.* Potomki Chingiz-Hana. Podnyaty na belo j koshme [Descendants of Genghis Khan. Raised on a white felt mat]. Astana: Astana Damu-21, 2006. 256 p. (In Russ.)
- Vladimirtsov, 1934 — *Vladimirtsov B.Y.* Obshestvennyy stroi mongolov. Mongolskiy kochevoy feodalizm [The social system of the Mongols. Mongolian nomadic feudalism]. Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1934. 125 p. (In Russ.)

Әдебиетгер

- Hodong, 1999 — *Hodong K.* The Early History of the Moghul Nomads: The Legacy of the Chagatai Khanate, in R. Amitai-Preiss and D. O. Morgan, eds., The Mongol Empire and its legacy, Leiden, 1999, Pp. 299–304.
- Stanley, 2000 — *Stanley Toops* The Population Landscape of Xinjiang/East Turkestan. Inner Asia, Vol. 2. No. 2. Special Issue: Xinjiang, 2000. Pp. 155–170.
- Абусейтова, 2001 — *Абусейтова М.Х.* История Казахстана и Центральной Азии. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 611 с.
- Акимушкин, 1970 — *Акимушкин О.Ф.* «К вопросу о внешнеполитических связях могольского государства с узбеками и казахами в 30-х годах 16-в.–60-х годах 17-в.». Палестинский сборник. 1970. Вып. 21(94). 241 с.
- Аристов, 1896 — *Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности. Живая старина. 1896. Выпуск III–IV. С. 277–456.
- Атыгаев, 2021 — *Атыгаев Н.А.* «Казахское ханство и Моғулистан в XV – начале XVI в.». Отан тарихы. 2021. № 2(94). С. 57–64.
- Атыгаев, 2023 — *Атыгаев Н.А.* «Казахское ханство: очерки внешнеполитической истории XV–XVIII веков». Алматы: ЕНИИ Ясави, 2023. 225 с.
- Ахмедов, 1965 — *Ахмедов Б.А.* Государство кочевых узбеков. Москва: Наука, 1965. 196 с.
- Аяған, т.б., 2011 — *Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Исин А.И.* «Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы». Алматы: Сөздік, 2011. 320 б.
- Бартольд, 1968 — *Бартольд В.В.* Сочинения. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Том V. Москва: Наука, 1968. С. 169–170.
- Владимирцов, 1934 — *Владимирцов Б.Я.* Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Ленинград: Издательство АН СССР, 1934. 125 с.

- Ибрагимов и др., 1969 — *Ибрагимов С.К. и др.* Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков: (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Академия наук КазССР, Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1969. 648 с.
- Исин, 2002 — *Исин А.* «Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине 15–16 в.». Семипалатинск: Тенгри, 2002. 139 с.
- Караев, 1995 — *Караев О.К.* Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Бишкек: Кыргызстан, 1995. 160 с.
- Қазақстан тарихы, 1998 — *Қазақстан тарихы* (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 2-том. Алматы: Атамұра, 1998. 648 б.
- Мағауин, 1995 — *Мұхтар Мағауин.* «Қазақ тарихының әліппесі». Алматы: Қазақстан, 1995. 208 б.
- Махмуда ибн Вали, 1983 — *Махмуда ибн Вали.* «Бахр ал-асрар» как источник по социально-экономической истории Восточного Туркестана XVI–XVII вв. Алматы: Наука, 1983. 192 с.
- Мухаммед Салих, 1989 — *Мухаммед Салих.* Шейбанинаме. Подгот. к изд. и авт. вступ. ст. Э. Шодиев. Ташкент: Издательство литературы и искусства, 1989. 334 с.
- Мұхаммед Қайдар Дулат, 2017 — *Мұхаммед Қайдар Дулат.* Тарих-и Рашиди. Алматы: Қазакпарат, 2017. 672 б.
- Пищулина, 1977 — *Пищулина К.А.* Юго-Восточный Казахстан в середине XIV–начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). Алма-Ата: Наука, 1977. 283 с.
- Султанов, 1971 — *Султанов Т.И.* Некоторые замечания о начале казахской государственности // Известия АН КазССР. Серия общественных наук, 1971. С. 54–57. №1.
- Султанов, 2006 — *Султанов Т.И.* Потомки Чингиз-Хана. Поднятые на белой кошме. Астана: Астана Даму-21, 2006. 256 с.
- Шах-Махмуд Чурас, 1976 — *Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас.* Хроника // Крит. текст, пер., коммент., исслед. и указ. Акимускина О.Ф. Москва: Наука, 1976. 576 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 704–724, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_704-724

ABILPEIZ SULTAN AND HIS DESCENDANTS

*Jason Gainous*¹, *Olzhas U. Berkinbaev*²

¹University of Sharjah
 (27272 University City Rd – University City, Sharjah, UAE)
 PhD, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-3104-2313>. E-mail: jgainous@sharjah.ac.ae

²Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Ave., 050060 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Master's in Political Science, PhD Student in History
 <https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>. E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Gainous J., Berkinbaev O., 2023

Abstract. *Introduction.* One of the prominent figures in the history of Kazakh statehood is Abilpeyiz Sultan Abilmambetuly. Many actions that were the prerequisites for the formation of the eastern part of the territory of modern Kazakhstan were carried out during the reign of Abilpeyiz Sultan. Abilpeyiz and his descendants made a special contribution to the development of the current Abay, East Kazakhstan regions and areas inhabited by Kazakhs in China and Mongolia. That is why the name Abilpeyiz Sultan should remain in the memory of the people. *Goals and objectives.* In our article, we set ourselves the goal of providing information about Abilpeyiz Sultan and his descendants, considering their diplomatic activities in each period of their reign, aimed at peaceful life in the historically native land of the Kazakh people. To achieve this goal, the task was set to reveal the specific activities of prominent figures – the descendants of Abilpeyiz Sultan. *Results.* In the process of writing the article, the institution of judges in the clan-patriarchal system of the Kazakh people was considered and, in connection with this, manifestations of statehood in the activities of the sultan khans Abilmambet, Abilpeyiz, Kogedai were determined. Several concepts about the role of the institution of judges in Kazakh society are considered. We must remember that we now own a vast land that is currently ranked ninth in the world, thanks to individuals like Sultan Abilpeyiz and his brave descendants. The end result of the article itself was built on this idea. When writing the article, the events of that time, historical and political conditions were carried out through the prism of today. We believe that without this it is impossible to identify the objective truth. *Conclusion.* Abilpeyiz Sultan Abilmambetuly was a statesman and diplomat who laid the foundation and strengthened the Kazakh Khanate during the reign of Abylai Khan. This is proven by the fact that from a young age he was entrusted to the Dzungarian koutaishy, and then devoted his whole life to strengthening the Kazakh borders in the eastern region. Abilpeyiz Sultan, his son Kyogedai Gun, his descendant Sharifkhan Tore and other Kazakh aristocracy will go down in history with their bright and

bold actions. We believe that in our article we have been able to clarify and summarize these issues. Research on this topic will be conducted in the future.

Keywords: Genghis dynasty, Abilpeyiz Khan, Kogedai Gun, statehood, unity of the nation

For citation: Gainous J., Berkinbaev O.U. Abilpeiz Sultan and his descendants // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 704–724. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_704-724

ӘБІЛПЕЙІЗ СҰЛТАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ

Джейсон Гейноуз¹, Олжас Уәлиханұлы Беркінбаев²

¹Шарджа Университеті

(27272 University City Rd – University City, Шарджа қ., БАӘ)

PhD, профессоры

<https://orcid.org/0000-0002-3104-2313>. E-mail: jgainous@sharjah.ac.ae

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

(71-үй, әл-Фараби даңғ., 050060 Алматы, Қазақстан Республикасы)

саясаттану магистрі, тарих мамандығы бойынша PhD докторанты

<https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>. E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Гейноуз Дж., Беркінбаев О.У., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазақ мемлекеттілігі тарихындағы айтулы тұлғалардың бірі – Әбілпейіз сұлтан Әбілмәмбетұлы. Қазіргі Қазақстан аумағының шығыс бөлігі қалыптасуының алғышарты болған көптеген іс-әрекеттер Әбілпейіз сұлтанның тұсында жасалған. Әбілпейіз бен оның ұрпақтары қазіргі Абай, Шығыс Қазақстан облыстары мен Қытайдағы, Моңғолиядағы қазақтар мекендеп отырған өңірлерді игеруде айрықша үлес қосты. Сондықтан да Әбілпейіз сұлтанның есімі ел есінде қалуы тиіс. *Мақсаты мен міндеттері:* Мақаламызда Әбілпейіз сұлтан мен оның ұрпақтары туралы мәлімет бере отырып, олардың әр кезеңдегі қазақ халқының ежелгі мекенге, жер-суға ие болып, мамыражай өмір сүруі жолындағы дипломатиялық іс-әрекеттерін қарастыру мақсаты қойылды. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін Әбілпейіз сұлтанның тараған көрнекті тұлғалардың нақты іс-қызметтерін ашып көрсету міндеті қойылды. *Нәтижелер:* Мақаланы жазу барысында қазақ халқының рулық-патриархалды жүйесіндегі төрелер институты және осыған орай Әбілмәмбет, Әбілпейіз, Көгедай хан-сұлтандардың іс-қызметіндегі мемлекетшілдік сана көріністері айқындалды. Төрелер институтының қазақ қоғамындағы орны туралы біршама ұғымдар қарастырылды. Қазіргі күні әлемде тоғызыншы орынға ие болып отырған аса үлкен жер аумағына Әбілпейіз сұлтан мен оның ержүрек ұрпақтары сияқты тұлғалардың арқасында жеткендігімізді ескергеніміз дұрыс. Мақаланың түпкі нәтижесінің өзі осы ойға құрылды. Мақаланы жазу барысында сол замандағы оқиғалар, тарихи-саяси ахуалдар бүгінгі күннің сүзгісінен өткізілді. Онсыз объективті шындықты ашып көрсету мүмкін емес деп білеміз. *Қорытынды.* Әбілпейіз сұлтан Әбілмәмбетұлы Абылай хан тұсындағы Қазақ хандығының іргесін бекітіп, нығаюына зор үлес қосқан мемлекетшіл, дипломат тұлға. Бұл оның кішкентайынан Жоңғар қонтайшысына аманатқа беріліп, кейіннен бүкіл өмірін шығыс өлкеге қазақтардың қанат жаюына арнауынан көрінеді. Әбілпейіз сұлтан, оның баласы Көгедай гүң, оның ұрпағы Шәріпхан төре т.б. қазақ ақсүйектері – өздерінің кесек іс-әрекеттерімен тарихта қалады. Мақаламызда біз осы мәселелерді біршама ашып көрсетіп, қорытындылай алдық деп білеміз. Аталған тақырып бойынша алдағы кезеңде де ізденіс жасалатын болады.

Түйін сөздер: Шыңғыс әулеті, Әбілпейіз хан, Көгедай гүң, мемлекетшілдік сана, ұлт бірлігі
Дәйексөз үшін: Гейноуз Дж., Беркинбаев О.У. Әбілпейіз Сұлтан және оның ұрпақтары // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 704–724 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_704-724

АБИЛПЕЙІЗ СУЛТАН И ЕГО ПОТОМКИ

Джейсон Гейноуз¹, Олжас Уалиханұлы Беркинбаев²

¹Шарджа Университеті

(27272 Шарджа, ОАЭ)

PhD, профессор

[ID https://orcid.org/0000-0002-3104-2313](https://orcid.org/0000-0002-3104-2313). E-mail: jgainous@sharjah.ac.ae

²Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

(д. 71. пр. аль-Фараби, 050060 Алматы, Республика Казахстан)

Магистр политологии, PhD докторант

[ID https://orcid.org/0009-0009-6037-3793](https://orcid.org/0009-0009-6037-3793). E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Гейноуз Дж., Беркинбаев О.У., 2023

Аннотация. *Введение.* Одна из видных фигур в истории казахской государственности – Абылпейиз Султан Абыльмамбетулы. Многие действия, явившиеся предпосылками формирования восточной части территории современного Казахстана, были проведены в период правления Абылпейиз Султана. Абылпейиз и его потомки внесли особый вклад в развитие нынешних Абайской, Восточно-Казахстанской областей и районов проживания казахов в Китае и Монголии. Именно поэтому имя Абылпейиз Султан должно остаться в памяти народа. *Цели и задачи.* В своей статье мы перед собой поставили цель предоставить сведения об Абылпейиз султани и его потомков, рассмотреть их дипломатическую деятельность в каждый период их правления, направленную на мирную жизнь на исторически родной земле казахского народа. Для реализации этой цели была поставлена задача раскрыть конкретную деятельность видных деятелей – потомков Абылпейиз Султана. *Результаты.* В процессе написания статьи был рассмотрен институт судей в патриархально-родовом строе казахского народа, и в связи с этим определены проявления государственности в деятельности ханов-султанов Абыльмамбет, Абылпейиз, Көгедай. Рассмотрено несколько концепций о роли института судей в казахстанском обществе. Мы должны помнить, что сейчас владеем огромной землей, которая в настоящее время занимает девятое место в мире, благодаря таким личностям, как Султан Абыльпейиз и его храбрые потомки. Конечный результат самой статьи был построен на этой идее. При написании статьи события того времени, исторические и политические условия были проведены через призму сегодняшнего дня. Мы считаем, что без этого невозможно выявить объективную истину. *Заключение.* Абыльпейиз Султан Абыльмамбетулы был государственным деятелем и дипломатом, заложившим основу и укрепившим Казахское ханство в период правления Абылай хана. Это доказывает тот факт, что он с юных лет был доверен джунгарскому контайшы, а затем всю свою жизнь посвятил на укрепление казахских границ в восточном регионе. Абулпейиз Султан, его сын Көгедай Гун, его потомок Шарифхан Торе и др. казахская аристократия войдут в историю своими яркими и смелыми поступками. Мы считаем, что в нашей статье мы смогли прояснить и обобщить эти вопросы. Исследования по этой теме будут проводиться в будущем.

Ключевые слова: Династия Чингиза, Абильпейиз хан, Кёгедай Гун, сознание государственности, единство народа

Для цитирования: Гейноуз Дж., Беркинбаев О.У. Абилпейиз Султан и его потомки // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 704–724. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_704-724

Кіріспе

Қазақ хандығы дәуірінен бергі кезеңде ұлт тарихындағы әйгілі мемлекетшіл тұлғалардың бірі — Әбілпейіз сұлтан Әбілмәмбетұлы. Қазақ-жоңғар, қазақ-орыс, қазақ-шүршіт, қазақ-қалмақ қарым-қатынастары барысында өз дәуірінде үлкен мәмілегерлік қызмет атқарып тарихта қалған Әбілпейіз сұлтан Әбілмәмбетұлы мен оның ұрпақтарының қазақ даласының шығыс бөлігіндегі қазақтардың ірге теуіп мекендеуіне, жоңғардан босаған ежелгі жерге қанат жайып ілгерілеуіне қосқан үлесі зор. Осы жөнінде арнайы тоқталып қарастыру дұрыс болып табылады. Осы мақсатты жүреге асыру барысында қазақ қоғамы не себепті төрелерді өздеріне билеуші ретінде қарастырды және мұндай дәстүр қалай қалыптасты, Әбілпейіз сұлтан және оның ұрпақтары мысалында қалай жүргізілді деген сұрақтарға жауап іздеудің қажеттілігі туындайды.

Осы сұрақтарға жауап табу үшін ең әуелі қазақ халқының ертеден қалыптасқан рулық-патриархалды қоғамы туралы қарастырған дұрыс болмақ. Қазақ халқының саяси-әлеуметтік қоғамындағы хан-сұлтандардың рөлі ежелден заңдармен регламенттелген болатын. Қазақ қоғамында хандар кезеңінде бір-біріне қарама-қарсы екі негізгі әлеуметтік топ болды: ақсүйектер және қара сүйектер. Қоғамның осы әлеуметтік-таптық топтарға бөлінуі материалдық жағдайға емес, әлеуметтік шығу тегіне сүйенді. Жоғарғы ақсүйектер тобына хандар, қожалар, сұлтандар, оғандар немесе төрелер сияқты Шыңғыс әулеттері кірді. Шыңғыс әулеттері қандай да бір қазақ руларымен және тайпаларымен байланысы жоқ және қоғамның билеуші элитасы болған. Халықтың барлық басқа мүшелері, экономикалық жағдайына қарамастан, қара сүйек деп аталатын төменгі әлеуметтік топтың бөлігі болып есептелді (Берлібаев және т.б., 2013).

Қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымға қатысты қалыптасқан түсінігі бойынша ел басқару билігі «Арқар!» ұранды төре ұрпақтарында болуы тиіс еді. Бұл қағидат Қазақ хандығы құрылмастан бұрын, сонау Ұлы Моңғол империясы дәуірінде-ақ орнықса керек. Сондықтан да арғы бастауын Шыңғыс ханның «Ұлы Жасасынан», одан бергі «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолына», олардың заңды жалғасы «Тәуке ханның Жеті Жарғысына» ұласқан бұл жосықты қазақ рулары Ресей патшалығына бағынған ХІХ ғасырдың өзінде ұзақ уақыт қатаң ұстанып келген. Бұл үрдіс Патшалық Ресей үкіметі екі реткі басқару реформасын жүргізу арқылы ғана түбегейлі жойылғанын атап өткен жөн. Оған дейін қазақ халқының ежелден бері қалыптасқан билер соты Ұлы Далада қалтқысыз қызмет етіп келді. Тұңғыш ғалым Шоқан Уәлиханов қырғыз (қазақ) халқының өміріне көптеген жаңашылдықтар әкелген 40 жылдық Ресей ықпалынан кейін де ежелгі Қырғыз соты өзгеріссіз қалғанын атап өтті. Сот жүйесі қазіргі заманға дейін мың жыл бұрын да өзінің сипаттамаларын сақтап қалды (Валиханов, 1962)

Материалдар мен зерттеу әдістері

Бұл мақалада Әбілпейіз сұлтан мен оның ұрпақтарының өмірі мен қызметін зерттеу үшін тарихшы-ғалым И.В. Ерофееваның «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах» т.б. әдеби және тарихи дереккөздер, жеке коллекциялар, іргелі зерттеу еңбектері пайдаланылды. Ғылыми еңбекті орындау барысында тарихи зерттеулер жүргізудің талдау, ретроспективтілік, баяндау, тарихи-салыстырмалы, сипаттау, қорытындылау әдістері қолданылды.

Талқылау

Мақалада Әбілпейіз сұлтан мен оның ұрпақтары туралы тарихи дәлелдер, генеалогиялық тұжырымдар мен ғылыми түсіндірмелерді біріктіретін жан-жақты баяндау берілген. Зерттеу осы тарихи тұлғаның тарихи гобеленде қалдырған өшпес ізін көрсетеді, олардың мұрасы мен әлеуметтік-мәдени ландшафтқа қосқан үлесі туралы түсінік береді. Зерттеу Сұлтан мен оның ұрпақтарын тарихи объективке ала отырып, өз тұжырымдары мен түсіндірмелерін негіздеу үшін көптеген бастапқы дереккөздерге, тарихи құжаттарға, шежірелік жазбаларға және публицистикалық жұмыстарға сүйенеді. Себебі, Әбілпейіз сұлтан өзінің тарихта әлі лайықты түрде алынбаған көп қырлы тұлғалық қасиеттерімен және бүгінгі күнге өзектілігімен тарих шежіресіндегі басты тұлғалардың біріне айналып, тарихи талқылаулар мен түрлі мұрағаттық зерттеулердің негізі болуы тиіс. Әбілпейіз сұлтанның бізге беймәлім тұлғасын ашуға бағытталған, оның шығу тегі мен әлеуметтік-саяси салдарын зерттеуге ұмтылған. Тарихи жазбаларды, генеалогиялық деректерді және ғылыми тұжырымдарды біріктіре отырып, бұл мақала сұлтан мен оның ұрпақтарына жан-жақты талдау жасауға тырысты.

Нәтижелер

Қазақ қоғамындағы ежелден бері әбден орныққан сұлтандар институты мен билер соты Әбілпейіз сұлтан мен оның кейінгі бірнеше буын ұрпақтары заманында да мызғымас берік болды. Сұлтандар өздері басқарған қазақ рулары арасында баршаға мойындалған сословиелік иерархиясы ауқымында еркін билік жүргізді. Бұл өз кезегінде қазақ қоғамы билігінің өзара теңгерімділігін қамтамасыз етіп отырды. 1822–1825 жылдар аралығында қабылданған Сібір және Орынбор қазақтары туралы жарғылар Орта және Кіші жүздерді ұйымдастыруға өзгерістер енгізді және Бөкей Ордасын немесе Ішкі Орданы қоспағанда, жалпы хан басқару жүйесін іс жүзінде бұзды. Алайда, бұл жарғылар Шыңғыс ханның ұрпақтары болып табылатын дала феодалдарының ескі жергілікті басқару жүйесін түбегейлі жоя алмады. Қазақ қоғамының ерекшелігі: тіпті шектеулер болса да, билер соты сұлтандардың қоғамдағы маңыздылығын растай отырып, олардың рөлі мен ықпалын сақтап қала алды (Қазақстан тарихы, 2010: 657)

Қазақ қоғамының басқару күші ақсүйек тұқымнан шыққан сұлтандар мен қара халық арасынан шыққан ықпалды тұлғалардың (билер, байлар, батырлар) өзара теңгерімі арқылы көрініс тауып келді. Бұлардың аралық буыны – сұлтандарға қызмет ететін, олардың ел ішіндегі жарлық-бұйрықтарын орындап, алым-салық жинау, сот орындау т.б. іс-әрекеттерді атқаратын сословие – төлеңгіттер болды. Қазақ қоғамында олардың әрқайсысының іс-қызметі ежелден бері орныққан Дала заңы дәстүрі бойынша орындалып келді. Қазақ халқының бір бөлігі 1731 жылы Әбілқайыр хан, 1740 жылы Әбілмәмбет хан, Абылай сұлтандар мен олардың билігін мойындайтын би-батырлар Ресейге бодандық туралы ант бергенімен, көпке дейін бұл бағыныстылық формальді ғана болғаны белгілі. «Қазақтар Ресейге формальді түрде ғана бағынысты болды, олар кез келген жағдайда орыстарға қарсы қару кезеуге дайын еді» (Григорьева, 1858: 287) - деп атап көрсетті XVIII ғасырдың соңында Кіші жүз иеліктерін аралаған орыс армиясының офицері Егор Бланкеннагель. Патшалық Ресей билігі қазақ даласындағы сұлтандар билігін біржола әлсірету үшін 1868 жылы «Уақытша ережені» қабылдаған болатын. Осы кезеңге дейін орыс билігі тұсында қазақ даласын басқарудағы «аға сұлтан» лауазымы тек Шыңғыс тұқымдарына ғана тиесілі болса, XIX ғасырдың екінші ширегінен бастап қара қазақтан шыққан ықпалды билер де иеленетін болды. Құнанбай Өскенбайұлы, Ерден Сандыбайұлы, Мұса Шорманов, Шоң Едігеұлы, Жылғара Байтоқин, Есеней Естемесұлы т.б. әр жылдары Орта жүздің бөліктерінде аға сұлтан лауазымын иеленіп ел басқарды. Бұл біртіндеп қазақ қоғамында ғасырлар бойы қалыпты өмір сүріп келген төрелер институтының рөлінің әлсіреп, жойылуына әкеліп соқты.

Осы кезеңде қазақ халқының басқару билігінде ақсүйек сұлтандардың бірнеше ірі әулеті қызмет атқарып тұрған еді. Қазақ төрелер әулеті ішіндегі көрнектілерінің бірі – Әбілмәмбет және

оның баласы Әбілпейізден тараған ұрпақтар. Олардың қазақ арасындағы билік жүргізу кезеңі жоғарыда аталған Патшалық Ресейдің ақсүйек сұлтандар институтын күйретуінен кейін де жалғасты. Оның да өзіндік себебі болды, біз мұны Әбілпейіз сұлтан ұрпақтары билік жолының әр өңір, өлкелерде жалғасын табуы арқылы қарастыратын боламыз.

Әбілмәмбет баласы Әбілпейіз сұлтан – өзі өмір сүрген уақытта қазақ даласындағы саяси дипломатиялық істерге белсенді араласумен қатар, өзінен тараған ұрпақтарына да билік жолын мирас қылған ел иесі. Әбілпейіз сұлтан мен оның бірнеше буын ұрпағы шығыс бағыттағы ұланғайыр байырғы өлкеге қазақтардың мәңгілік қоныс тебуіне күш-жігерін, ғұмырын арнағандығына тарих куә.

Қазақ хандығы тұтастығының ақырғы кезеңінде өмір сүрген ірі мемлекет қайраткері Әбілпейіз сұлтан — Қазақ хандығының ұлы ханы Әбілмәмбет ханның екінші ұлы. Қазақ ішіндегі ақсүйек төре руының бастауында тұрған әйгілі жиһангер Шыңғыс қағанның он тоғызыншы буындағы ұрпағы болып табылады. Әбілпейіз ханның әулеті, ұрпақтары туралы қарастыру үшін оның өзіне дейінгі тектік шежіресін зерттеп білу маңызды. Жалпы қазақ шежірелері сияқты, төрелер шежіресі де әулет-әулет бойынша біршама айқын жинақталған: «Шыңғыс хан, одан Жошы хан, одан Тоқай Темір, одан Урунгбаш-Өзтемір, одан Ажика, одан Тақтақ, одан Темірқожа-Қожағұл, одан Бадақ-Бадағұл, одан Орыс хан, одан Құйыршық хан, одан Жәнібек хан, одан Жәдік хан, одан Шығай хан, одан, Есім хан, одан Салқам Жәңгір хан, одан Әз Тәуке хан, одан Болат хан, одан Әбілмәмбет хан, одан Әбілпейіз сұлтан туады» (Қойгелдиев, Омарбеков, 1992: 64). Әбілмәмбет хан — 1748–1771 жылдар арасында Үш жүзді басқарған ұлы хан. Әбілмәмбет хан – Әз Тәукенің ұлы Болат ханның баласы. Ол 1700 жылдар шамасында дүниеге келіп, балалық шағы Түркістан қаласында, атасы Тәуке мен әкесі Болат хандардың жанында өтеді. Атасы Әз-Тәуке дүниеден өткенде қазақтың ұлы ханы Қайып болғанымен, Болат хан Орта жүздің бір бөлігіне хан болып, Тұрсын ханмен бірге билеген. 1717 жылы Тұрсын хан болып, орнына үлкен ұлы Көшек хан отырады. 1718 жылы ұлы хан Қайып дүниеден өткенде Кіші жүз ханы Әбілқайыр ұлы хан болып танылады. Осындай сан алма-кезек ұлы хандар алмасуы кезінде Әбілмәмбет сұлтан да ел билеу ісіне араласа бастайды. 1723 жылы Болат хан дүниеден өткенде, інісі Сәмеке хан Орта жүздің ханы болып сайланады. Әбілмәмбет хан туралы деректер ауызекі және жазба түрде кездеседі. Солардың бірі – «көмекей әулие» атанған Бұқар жырау Қалқаманұлының Абылайға айтқаны: «Он бес жасқа келгенде, Арқада Әбілмәмбет төренің түйесін баққан құл едің» (Жазушы, 1965: 679). Демек Абылай хан 1711 (1713) жылы туды десек, Әбілмәмбет хан 1723 (1725) жылы Арқа жерінде жүрген болып шығады.

Хан еді Орта жүзге Әбілмәмбет,

Соғысып жауларына құрыпты шеп.

Үш жүздің қазақтарын жиып түгел,

Бел бұған елдің жауын жоялық деп (Бабалар сөзі, 2006: 400), - деген жолдар осы сындарлы кезең туралы айтылғаны анық. Әбілмәмбеттің осы кезеңдегі Қазақ хандығындағы, оның ішінде Орта жүзге қатысты шешуші мәселелерде үлкен салмағы болуын оның баласы Әбілпейіз сұлтанның сол тұста Жоңғария қонтайшысының қолына кепілдікке алынуынан танимыз. Бұл жөнінде мақалада арнайы тоқталатын боламыз. Қара қалмақтың 11 мың қолы 1739 жылдың жаз айларында Әбілмәмбет хан, Абылай сұлтан және Бараққа жеткізілді. Бұл кезең жоңғар қаупінің күшеюімен де сипатталды. Осы себепті 1740 жылы 28 тамызда Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтан Орынбор өкілдеріне ресми түрде ант беріп, олардың Ресейге деген адалдығы мен тиесілігін растады деп жазылған мәліметтер бар (Қайрат, 2016: 400).

Осындай қым-қуыт жағдайлар барысында Әбілмәмбет ханды біз Қазақ хандығындағы шешуші тұлғалардың бірі ретінде көреміз. Оның нақты куәсі – Жоңғария қонтайшысы Қалдан Сереннің Әбілмәмбет ханнан аманатқа бала сұрауы болып табылады. Аманатқа жай ғана немесе қатардағы кіші хандар мен сұлтандардың баласы алына бермеген. Аманат немесе тірідей кепілдікке елге беделді, ықпалды хандардың, билер мен батырлардың балаларын алатын болған.

«Ресейдің қарсылық амалдарына қарамастан, Елек өзенінің жоғары ағысында көшіп жүрген Әбілмәмбет 1742 жылдың күзінде кіші ұлы Әбілпейізді Жоңғарияға Нияз батырмен бірге амант қылып аттандырып, ол онда 1744 жылға дейін болады» (Төкейұлы, 2019: 264).

Болашақта үлкен әулеттің түп бабасы болатын қайраткер тұлға Әбілпейіз сұлтанның тарихи құжаттарда аты аталатын кезең осыдан басталады. Осы ретте өзінің ұлы Әбілпейіз сұлтанды Жоңғария қонтайшысына кепілдікке беріп жүрген Әбілмәмбет ханның балалары нешеу деген сұраққа байланысты жауап берудің реті келіп отыр. Хандар мен сұлтандар қазақ қоғамында, оның ішінде ауқатты адамдарда кеңінен қолданыста болған полигамия салтын ұстанған. Сол себепті де олардың екіден көп әйелі, көптеген ұлдары мен қыздары болған. Бұл бір жағынан басы көп болса, айналасына ықпалы мен беделі зор болуымен қатар, белгілі, беделді әулеттермен құдаласу арқылы ел ішіндегі билігін де нығайтып отырған.

Әбілмәмбет хан да өзге хан-сұлтандар тәрізді екі әйел алған екен. Әбілмәмбет ханның бәйбішесі – арғынның алтай руынан. Одан Болат есімді ұл туады. Екінші ұлы – Әбілпейіз, үшінші ұлы – Бөлтек. Тарихшы ғалым Ирина Ерофееваның дәлелдеуінше, үш ұлы барлығы бір әйелден туады (Ерофеева, 2014: 696).

Әбілмәмбет ханның екінші әйелі – Түркістан өңірінен шыққан Баба қожаның қызы екен. Кейінгі әйелдері болса, белгісіз. Деректер бойынша, Әбілмәмбет ханның төрт ұлы болды: Тәуке, Болат, Әбілпейіз, және Әбүлтек (Бөлтірік деп те аталады). Үлкен ұлы Болат арғын тайпасының қуандық тармағында Алтай руын басқарды. Екінші ұлы Әбілпейіз сұлтан Орта жүз сұлтандары арасында жоғары мәртебеге ие болды және найман мен қаракерей руының бір бөлігінің сұлтаны болды. Тәуке сұлтан болса Ұлы жүздегі тайпалардың бір бөлігін, атап айтқанда сарыүйсінді басқарды. Бұл мәліметтер Әбілмәмбет хан ұрпақтарының арасында ағайындылар болғанын және олардың ұрпақтары ұлы және орта жүздерді басқара отырып, қазақ қоғамында маңызды лауазымдарды атқарғанын көрсетеді. Әбілпейіз сұлтан және оның балалары мен немерелері оның мұрасын жалғастырды (Тілепов, 2001)

Әбілпейіз сұлтан, Әбілмәмбет ханның ұлы, және оның ұрпақтары, оның ішінде Қанғожа, Көгедай т.б. Орта жүзде билеуші рудың бай мұрасына ие. Тарихи құжаттар Әбілпейіз сұлтан мен оның ұрпақтарының қазақ хан билігінің дамуына қосқан елеулі үлесін айғақтайды. Әбілпейіз сұлтан қазақ даласының шығысында өмір сүрген наймандар мен қазақ руын қоса алғанда, едәуір аумақты басқарды. Бұл факт тарихшы және мұрағатшы Ирина Ерофееваның зерттеулерімен де расталады: «Әбілпейіз сұлтан (толық есімі *Әбілпейіз баһадүр сұлтан*, жазба деректерде *Абдулфеиз*, *Абулфаиз*, *Абулфеис*, туған жылы белгісіз – 1783) — сұлтан, найман тайпасының құрамындағы қаракерей руының билеушісі, Әбілмәмбет ханның баласы» (Төрөқұл, 2001: 592). Тоғыз таңбалы найман руының бірі – қаракерей. «Қаракерей – Орта жүз, найман тайпасының руы. Ұраны – Қаптағай!, Қабанбай!; Таңбасы – Бақан, Мүйіз, Шөміш. Шежіре деректеріне қарағанда, Қаракерей құрамына Тайлақ, Жайнақ, Қожамбет, Шүрентай, Тоқпақ, Мұрын, Ақымбет, Ерсары, Семізнайман, Болатшы, Сыбан, Қыржы, Байжігіт, Жастабан, Тума, Ақнайман, Балқабет атты рулық топтар мен аталар кіреді. Қаракерейлердің негізгі тобы Қазан революциясына дейін Зайсан уезін, біразы Семей, Өскемен және Лепсі уездерін мекендеген» (Қаратаев, 1972: 875). Қаракерей тайпасы – Хан батыры Қабанбай атанған әйгілі сардар Ерасыл туып шыққан әйгілі ел болғандықтан, өзге рулар арасында айбары асқақ болған. Мұндай беделді руға сұлтан болатын төре де осал болмауы тиіс еді. Әбілпейіз Әбілмәмбетұлының тағдырына қаракерейдің бір бөлігіне сұлтан болу жазылған екен. Қаракерейдің бір бөлігіне сұлтан болған Әбілпейіз Әбілмәмбетұлының осында келуінің өзі аңыз түрінде жетеді. Бұл турасында бірнеше ғасыр жүзінде халық жадында сақталып жетіп, кейінгі дәуірдегі кітаптардың бетіне түскен тарихи деректерде былай деп баяндалады. «Төресіз ел, төбесіз бел болмайды» деген қағиданы басшылыққа алған Боранбай би, Сырымбет би, Толыбай би, Қыстау және Ботақара батырлар сонау Түркістандағы Әбілмәмбет ханның бір баласын найман еліне төрелікке сұрап барады. Хан оларды жылы қарсы алады, елдегі жағдайға қызығушылық танытады және оларға жылы шырайлы

қонақжайлылықпен қарайды. Олар Түркістандағы Әбілмәмбет ханның қасында бірнеше күн болады. Ол елге оралғанда, ханның өзі бұл туралы сұрағаннан кейін ғана ақпаратпен бөлісті.

– Япыр-ай, баламның бәрін өзге елдер қалап, таратып әкетіп еді, – депті хан. Сол жерде Боранбай би:

– Алланың маған берген аяны рас болса, біздің төре ханымның құрсағында болуы тиіс, тақсыр, - депті.

Хан ханымды шақыртып алып сұрағанда, ол құрсағында үш айлық бала барын жасырмапты. Содан ұл болып туса беруге ханның уәдесін алып қайтады. Айтқанындай ұл бала дүниеге келеді. ...Би Боранбайлар Әбілпейізді Түркістаннан алып қайтқанда ол 12–13 жасар бала көрінеді» (Кәрімов, Асылбеков, 2014: 163). Мұнда есімдері аталатын рубасы билер – Әбілпейіз ханнан кемінде екі мүшелден астам жас үлкен кісілер. Атап айтқанда Түркістанға наймандар тобын бастап барған Боранбай би – өз дәуіріндегі елдік мәселелерге кеңінен араласқан белгілі тұлға. «Боранбай би Қалқаманұлы (Бибабам) (1704–1802) — қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы соғысына қатысқан батыр, белгілі би, Абылай хан ордасында бас би болған. Найман тайпасының қаракерей руы байыс бұтағынан шыққан» (Бекнұр, 2020: 235).

Би Боранбайлар өз еліне билеуші сұлтан болдыруға бір баласын сұрап барған кезеңде Әбілмәмбет ханның кіндігінен тараған ұлдардың ішінен өзге рулар меншіктемеген жас сұлтан болмауы түсінікті еді. Өзге қазақ рулары да басқалар арасында ықпал-дәрежесін нығайту үшін Шыңғыс ұрпақтары арасында кез келгенін емес, төре әулеттері арасында билік басында жүрген аталардан, ең ықпалды сұлтандардың балаларын алуға тырысатын болған. Қаракерей руы адамдарының іс-әрекетін де осымен түсіндіруге болады:

Айтқамын Әбілпейізді мен басында,
Бұл жерде айта кетем жалғасын да.
Өз Тәукенің төртінші немересі ол,
Айтылса мәні-жайын ұғасын да.
Ол өзі Әбілмәмбет баласы еді,
Көп халық төре етуге талас еді.
Атайдан бер қарайғы хандық жолы,

Оларға мирас әрі жалғас еді (Бабалар сөзі, 2006: 40), – делінгеніндей осы кезеңдегі қазақ төрелер әулеті арасында арысын айтпағанда берісі Есім, Жәңгір, Тәукеден бері Үш жүздің билігін қолға ұстап келе жатқан Болатұлы Әбілмәмбеттің айбар-беделі зор болатын.

Найман билерінің Әбілмәмбет ханнан өздерін басқарып, сұлтан болуға бір баласын сұрап барғаны туралы оқиға көптеген жыр-дастандарға арқау болған.

Атамыз одан арғы – Әбілпейіз,
Жалғанда мал мен басы болған егіз.
Жолдаспен алпыс кісі би Боранбай,
Алып кеп хан қойды деп естігенбіз (Төкейұлы, 2019: 125)

Бұл да арғы тарихтан хабар беретін жыр жолдары. Әбілпейіз сұлтанның бұл келісі құтты болады. Әбілпейіз сұлтанның Орта жүздегі найманның қаракерей руына төрелік еткендігі туралы орыс және шүршіт деректері көптеп кезігеді. «Әбілпейіз Найман Қаракерейлерге басшы болып 1748–1750 жылдары келген. Алып келгендер: Би Боранбай, Ботақара батыр, Сырымбет би, Қыстау би, Толыбай би. Алғашқы қонысы Шыңғыстаудағы Қызылшілік, Байқара бидің ауылы» (Артықбаев және т.б., 1999: 456).

Әбілпейіз бен оның ұрпақтары билік құрған өңірде, Аягөзде дүниеге келген әйгілі шығыстанушы тарихшы Құрбанғали Халид те сұлтанның Шыңғыстаудағы найман еліне төре болып келуі туралы былай деп жазған екен: «Балиғатқа әлі жетпеген бала, дәстүр бойынша, Әбілқайыр Нұралы ұлының қызы болып табылатын Бөкей ханның әпкесімен бірге бесік кертін (атаған күні) өткізеді. Әбіл Файз Сыбан аумағында орналасқан Байқара би ауылында тұрады.

Шыңғыс тауының етегіндегі Кос өзенінің бойында салынған мешіт 1860 жылға дейін болған. Имам Аюб қожа отбасы өзінің әулеттік желісін ел ішінде жалғастырады және маңызды. Бұл мешітті «Ханым патша мешіті» деп атайтын жер бар» (Құрбанғали, 1992: 304).

Ал Әбілпейіздің аманатқа алынып, Жоңғар қонтайшысының ордасына жіберілген уақыты найман ішіне келгеннен бірнеше жыл бұрын болған өмір кезеңі болып саналады. «1742 жылы, ол әлі жас кезінде, әкесі оны аманат ретінде Жоңғар қонтайшысы Галдан Цереннің (1727–1745) Ордасына жіберді және ол 1744 жылдың басына дейін сол жерде болды. Жоңғариядан оралғаннан кейін ол Орта жүздің қарақерей тайпасының билеушісі болды, сондай-ақ ойраттармен шектесетін даланың шығыс шетінде, кейінірек Цинь империясымен шектесетін қазақтар тобын басқарды. Бұл аумақ Шыңғыстау таулары, Аягөз, Көкше, Шыңғыс өзендері бойында, сондай-ақ Ертіс өзенінің сол жағалауында, Семей қаласына қарама-қарсы және Шаған өзенінің бойында (қазіргі Аягөз, Шығыс Қазақстан облысы, сондай-ақ Семей қаласының Бесқарағай және әкімшілік ауданы ауданында) созылады. Абылай сұлтанмен бірге 1757 жылы Қытайдағы Цинь империясымен дипломатиялық байланыс орнатып, өз өкілдерін Пекинге, император сарайына барған жалпықазақ елшілігінің құрамына жіберді. Келесі онжылдықтарда ол Шыңжаңдағы қытай билігімен тұрақты саяси және сауда қатынастарын сақтады» (Ерофеева, 2014: 366) - деп атап көрсетеді тарихшы ғалым Ирина Ерофеева.

Осылайша Әбілмәмбет ханның баласы Әбілпейіз сұлтан өзінің туып-өскен Түркістан қаласы мен оның қолайлы ауа райлы жылы өңірінен Арқаның шығыс бөлігінде жатқан Шыңғыстауға келіп, осында өзін билікке көтерген жұртқа қызмет ете бастайды. Қазақ қоғамындағы төрелік институтқа берілген уәкілеттілік шеңберінде билік жүргізеді. Ұрпақ өрбітіп, оларды да кейіннен молая түскен өзге руларға бас болдырып, өрісін кеңейте түседі. Әбілпейіз сұлтан ұрпақтары Қазақстанның шығыс өңірі мен Қытайға қарасты Алтай, Тарбағатай, Моңғолияның батыс бөлігінде мекендеген қазақтар арасында билік құрып, осы өңірлерді қазақтардың түпкілікті игеруіне үлкен еңбек сіңірді.

Әбілпейіз сұлтан ұрпақтарынан шыққан белгілі тарихи тұлғалардың өзі біршама баршылық. Осы ретте бір атап өтерлігі – тек Әбілпейіз сұлтан ұрпақтары ғана емес, күллі қазақ төрелері арасындағы бір ерекшелік – ондағы адам аттарын қойылуында өзіндік қалыптасқан, «меншікті есімдік база» бар екендігі. Бұл – барлық төрелер әулетіне ортақ ұқсастық үрдіс болып саналады. Түсінікті етіп айтқанда: қазақ төрелері арасында өз ұрпағына қазақша кісі аттары арасынан белгілі бір есімдерді көбірек қоятын үрдіс барын көреміз. Атап айтқанда Жәңгір, Абылай, Есім, Әбілпейіз, Қанғожа, Қасым, Әділ, Барақ, Бөкей, Уәли, Жәдік, Адай т.б. есімдер батыстағы Кіші жүз руларын билеген төре әулеттерінен шығыстағы Орта жүз руларына сұлтан болған төрелерге дейін біркелкі кеңінен тараған ат қою үрдісі болған себепті, оларға қатысты тарих пен шежірелерде жаңсақтыққа жол беріліп жатады. Бұл Әбілпейіз сұлтанның әулетіне де тән үрдіс. Әбілпейіз сұлтанның ұлдарынан тараған, оның немере, шөбере, шөпшектерінде де жоғарғыда атап өткен және т.б. төрелерде көп кездесетін есімдер тән. Әбілпейіз ұрпақтары арасында да көптеген ұқсас есімдер барын көреміз. Тарихшы ғалым Жәнібек Аллаярұлы Нұралыұлы Бөкей хан әулетіндегі есімдерге қатысты былай дейді: «Біздіңше Бөкейдің анасы Орта жүздегі төрелер тұқымынан болуы мүмкін. Себебі, Бөкей, оның інісі Шығай есімдері Орта жүздегі Жәдік әулетінен тарайтын төрелерге тән. Әрі бабаларының есімдерін өз балаларына қайталап қою төрелер тарихында жиі кездеседі» (Аллаярұлы, 2015: 454). Расымен де Әбілпейіз сұлтан тараған Жәдік әулетіндегі адам есімдері тарих пен шежірені зерттеушілер үшін біршама қиындық тудыратыны анық.

Әбілпейіз сұлтанның әйелдері мен олардан тараған ұлдары туралы мәліметтер тарихшы Құрбанғали Халидтің жазбасында анық берілген. Әбілпейіз сұлтанның төрт әйелі болыпты. Олардың әрқайсысынан тараған ұлдар – өз кезегінде қазақтың ірі руларын билеген.

Бірінші әйелі – Кіші жүз ханы Әбілқайыр ханның баласы Нұралы ханнан туатын Патшаханым ханым. Патшаханым ханымның шын аты – Айкүміс екен. Патшаханым ханымнан

Бопы сұлтан туады. Бопы сұлтанның туған жылын тарихшы, шежірешілер 1762–1763 жылдар деп есептейді. Қаракерейден Жалбы би Әбілпейізден келіп он төрт жасар Ағадайды әкеткенде, жанына Бопыны қосып жібергенге ұқсайды. Бопы сұлтан – қазіргі Абай облысына қарасты Аягөз, Алакөл айналасындағы өңірдің қазаққа қарауына еңбек сіңірген тұлға. Бопы сұлтанның жайлау Аягөз өзенін бойлай, Қоңыршәулі, Ақшәулі тауларының етегі болса, қыстауы Қарақұм құмынан Шыңғыстаудың етегіне созылып жатқан. Бопы төре сөзге шешен адам болғанымен, әр сөзін айшықтап отырып, уақыт ұтқызып алатын адам болғаны туралы мәлімет жеткен. Бопы сұлтанның кіндігінен Жанай, Жанкүшік, Солтыбай, Жанқабә, Жанқораз, Асанбек, Майлы, Оспан, Данияр, Мұрат, Мұсахан, Рүстем атты он екі ұл тараған. Осы он екі ұлдың ішінде Солтыбай төренің баласы Барақ сұлтанның өз заманында даңқы шыққан.

Солтыбай төре Әбілпейіз сұлтанның немересі, Бопы сұлтанның бәйбішесінен туған ұлы. Ол 1790 жылы дүниеге келеді. Солтыбай төре 1831 жылы Аягөз округі құрылғанда екі болыстыққа бөлінген сыбанның бір бөліміне халықтың таңдауымен ие болады. 1834 жылы Анна летнасы тағылған медальге ие болады. Солтыбай сұлтан 1847 жылы өмірден өткен. Солтыбай сұлтанның Барақ, Сейілхан, Абылай атты үш ұл туған. Солтыбайұлы Барақ сұлтан (1805–1862) жастайынан өзінің қажырлы мінезімен, ержүрек батырлығымен елге танылады. Өз дәуіріндегі ең көрнекті тұлғаның бірі болған Барақ сұлтан турасында айтылған, жазылған естеліктер көп. «Абай жолы» романында Зере ананың аузымен айтылатын:

Жақсы да болса қарағым,
Жаман да болса, қарағым.
Солтыбай төре бере ме,

Жақсы туған Барағын (Әуезов, 1991: 465), - деген жалғыз шумақтың өзі Солтыбайұлы Барақ сұлтанның қаншалықты мықты адам болғанын танытып тұрғандай.

Абай Құнанбайұлы және оның шыққан тегі, айналасы, әкесі аға сұлтан Құнанбай туралы жазған зерттеу еңбегінде Барақ сұлтан жайындағы мәліметтерді де қамтиды. Мұнда да Барақ сұлтанның өз тұстастары арасындағы биік тұлғасын, беделін танимыз: Құнанбай мен Бөжей арасындағы дау 1854 жылға дейін жалғасты. 1846 жылы тілмәш Николай Крутков тергеуді Құнанбай ауылына келіп бастады. Алайда, сол кезде Құнанбай мен Бөжей өзара бітiскен болып шығады. Оларға Аягөз округінің аға сұлтаны Барақ Солтабаев қосылып, тергеу тоқтатылды. Алайда, үш жылдан кейін, Құнанбай аға сұлтан болғаннан кейін, «Мұсақұл соғысы» орын алып, тергеу қайтадан басталды. Өткен оқиғада Барақ Солтабаев Құнанбаймен татуласқанын мойындап, қызын татуласу белгісі ретінде берді. Бөжей де мал алды (Жұртбай, 2009: 463).

Жоғарыда атап өткеніміздей, төре тұқымының қазақ қоғамындағы рөлін төмендету жолындағы патша үкіметінің саясаты күшіне әлі ене қоймаған кезде Барақ сұлтанның ықпал-беделі жоғары болғанын Тұрсын Жұртбайұлы «Құнанбайдың төре тұқымы Барақ Солтабаевтан төрелік іздеуі тегін емес. Өйткені, ол кезде Барақ – аға сұлтан, Құнанбай қатардағы болыс қана болатын» (Жұртбай, 2009: 275), - деп түйіндейді.

Барақ төре жайындағы анық мәліметтердің бірі – Ресей билігіне қарсы шыққаны үшін өлім жазасына кесіліп, ол жазасы мәңгілік жер аударуға алмастырылған поляк қаламгері, күрескері Адольф Янушкевичтің қазақ даласын санақ мәселесі бойынша аралаған кезінде Аягөз, Шыңғыстау өңірін аралған кезіндегі жазбаларында кездеседі. А. Янушкевич өзінің досы Густав Зелинскийге жазған хатында Барақ сұлтан жайында былай дейді: «...өз аталастарының арасында үлкен беделі бар екі адамды танып-білуге мүмкіндік берді. Олар жанған жұлдыз секілді даладағы барлық тайпаларға нұр төгеді. Барақ сұлтан мен Құнанбай туралы саған бірнеше сөз айтайын» (Янушкевич, 1976: 135).

Поляк, белорус халқына ортақ тұлға, жалынды күрескер Адольф Янушкевичтің жазушы, аудармашы, журналист Мұқаш Сәрсекеев аударған «Қазақ даласына саяхат бойынша күнделіктер мен хаттар» атты кітабында Барақ төренің батыр тұлғасы мен шалт қимылы, ел арасындағы беделі мен қимыл-әрекетінің елден ерек ептілігі жан жақты баяндалып, тамаша суреттелген: «Барақ

сұлтан – Шыңғысханнан тарайтын хандардың ұрпағы. Ол әлі дер шағында. Бұл жүзінен нұр төгілген және бойын кереметтей күш-қайрат билеген айбынды адам. Дала Геркулесінің бойына жомарт табиғат асқан ақыл мен қайсар мінездің үстіне жүрек жұтқан батылдықты да сыйлаған. Феодалдық заман баронының ұлы есепті. Ол серілік дәстүрінде тәрбиеленген: – садақты ешкім одан дөп атпаған, асауларды одан тез ешкім үйретпеген, ауыр тасты одан гөрі ешкім оңай көтермеген» (Янушкевич, 1976: 75)

Бір айта кетерлік, ескерерлік жағдай – қазақ халқының ортасында, XIX ғасырдың басынан кейін әр рудағы төре болып отырған әулеттер арасында билеуші болуға үміткерлер жеткілікті бола түсті. Бұл сұлтандар әулетіндегі үлкен демографиялық дүмпулердің арқасында болған нәтиже еді. Сондықтан да өз кезегінде бұрынғыдай төреге деген тапшылық жойылды. Ендігі жерде кез келген сұлтан баласы руға төре бола беру мүмкіндігі азайды. Бір әулеттен шыққан төрелер ішінен ел билері, ықпалды ақсақалдары өздеріне лайық, қолайлы деп танылған сұлтанды төре қоятын болды. Бұл жерде екі нұсқа болғанын көреміз. Бірінші, төре болатын сұлтан – пысық, алғыр, шешен, сол кезеңдегі руаралық тартыстар мен жоңғар, қалмақ қалдықтарымен болатын шайқастардан қайтпайтын сойылгер, қамшыгер, найзагер тұлға болуы тиіс еді. Солтыбайұлы Барақ төре – дәл осы бірінші талғам-таңдауға лайық азамат болғандығын А. Янушкевич былай деп суреттейді: «Қазақ турнирі бәйге болды, онда шабандоз, аңшы және батыл адам қуанышты бірінші болып сезініп, кеңінен танымал болды. Оның есімі бүкіл далаға тез тарады және осы жарысқа қатысқысы келген аңшылар оның жасыл туының астына барлық жағынан жиналды. Жас батыр, олжаға шабуыл жасайтын бүркіт сияқты, өзінің ықпалды күш-жігерін шашыраңқы үйірлерге таратты. Ол өз күштерінен тоғыз есе үлкен қарсыластарын жеңіп, туған ауылына аман-есен оралып, өзімен бірге мол олжа алып келді» (Янушкевич, 1976: 76). Және де мұндағы: «Жас батыр өзінің қолын Алатау жаққа талай бастап апарған» деген жолдар – тегіннен тегін жазылмаған. Ол заманда сұлтандар өзінің қарамағындағы елдің өріс-қоныс жайылылымы үшін, өзге рудың адамдарынан болған қисынсыз әрекеттер үшін басын бәйгеге тігіп, ашық майданға шығатын болған. Осыға орай Барақ сұлтан да Алатау баурайындағы елдерге қол бастап барып, мәселені шешіп отырған. А. Янушкевич өзі де Жетісу жерінде болып, Барақ төренің ерлік әрекеттері туралы көп естігендіктен, онымен кездескенде Барақты Еуропаның әйгілі рыцарьларына теңейді. Сондықтан да ол Барақ сұлтанның қайтпас қайсарлығын, алғырлығын баяндаудан аянбайды: «Оның батылдығы шотланд бүркіттеріне жасалған тау бүркіттерімен салыстырылады. Оның есімі Уолтер Скотттың роман кейіпкерлерінің жүрегінде қорқыныш пен үрей тудырады, ал дала қарақшылары одан қорқып қашып кетеді. Көптеген ақындар оны поэмада тұрғызды, бұл тайпалардың одан оттан қашуына әкелді. Жағдайлардың өзгеруіне байланысты ол қаруын уақытша кейінге қалдырды, бірақ оның Шыңғыс ханнан қалған қаны әлі салқындаған жоқ. Тіпті билеушінің күші мен алтынмен безендірілген сәнді шапан да оны ұстай алмайды. Оның келбеті байрондық бейнені еске түсіреді, ол күшті жаны бар, өз мақсаттарына жету үшін көпшілікті шабыттандыруға және жылжытуға қабілетті адам» (Янушкевич, 1976: 76).

Әбілпейіз сұлтанның ұлы Бопы сұлтанның тарайтын ұрпақтардан көптеген танымал тұлғалар шыққандығын атай отырып, Барақ сұлтанға көбірек тоқталмай өтпеуге болмайды деп білеміз.

Сұлтан ұрпағынан төре қоюдағы екінші бір таңдау – XIX ғасырда күш ала бастаған билер институтының қолайына жағатын, олармен артық айтысып, күш көрсетпейтін, «қолбала» есебіндегі жуас төре таңдап алу үрдісі де кеңінен көрініс тауып жататын болған. Мұндай төрелер азулы билердің айтқанынан шықпай, солардың сөзін сөйлейтін, мүддесін қорғайтын, әлжуаз билеушілер ретінде тарихта қалды. Олардың ішінде Шыңғыстаудан Алтайдың күңгей, Қобда беттеріне дейін билік жүргізген Әбілпейіз сұлтан ұрпақтарынан да әр әулеттерде баршылық еді.

Әбілпейіз сұлтанның екінші әйелі – Шаған ханым. «Еділ қалмағы, Барақ сұлтанның жесірі Шаған ханым. Шаған ханымға Әбілпейіз сұлтан 1751 жылы үйленген екен. «1750-ші жылдардағы соғыстардың бірінде қалмақтың атақты ханы Қандыжапты өлтіріп, ақ тулы Барақ алған екен дейді

екінші әйел қылып. Сұлулығына бола «Қызыл Шаған ханша» деп атайды екен. Барақ өлгенде Қызыл Шаған ханшаны сұлтанның асына барған қызыл тулы Әбілпейіз хан қалап алып, некелеген екен, содан Барақтан туған Қанқожа деген екі жасар ұлы бар Шыңғыстауға алып келген. Қанқожа Барақтан туғанымен, Әбілпейіздің қолында өсіп, кейіннен қытайдан «уаң» мансабын алды. «Уаң» хан дәрежесінде, «гүннен» бір саты жоғары, ханнан бір саты төмен атақ делінеді. Қанқожадан тараған ұрпақтардың ішінде әке жолын жалғастырған Жанбөбек болды. Тағы бір ұлы Сибанқұл орыс-қытаймен жауласып жүріп, ақыры итжеккенде өлді. Әбілпейіздің Шаған бикеден туған ұлы – Жолшы төре найманның ішінде мұрын деген елді басқарды. Жолшының бір ұлы орыс келген уақытта Аягөз дуанының аға сұлтаны болды» (Артықбаев, 2014: 412).

Жоғарыда атап өтілген мәліметке қарағанда Әбілпейіз сұлтанның әйелдері арасында Шаған бикенің ықпалды болғанын аңғарамыз. Оның анық белгісі – Әбілпейіздің өз кіндігінен туған ұлдарының бірі емес, Барақ сұлтанның туған Қанқожа сұлтанның өз орнын басу болып табылады. Жошы немесе Жолшы ретінде тарихи құжаттарда есімі ұшырасатын Жошы төре 1752–1753 жылдар шамасында дүниеге келген. Жошы төре есімі Цинь әкімшілігіне қатысты құжаттарда көбірек ұшырасады. Жошы сұлтан қаракерейдің мұрын руының төресі болған. Осы ретте бір ескерерлігі – Әбілпейіз сұлтанның бәйбішесінен туған Бопы сұлтан мен Шаған ханымнан туған Қанқожа сұлтан арасында өзара келіспеушіліктердің орын алғандығы, бір анадан туған Қанқожа мен Жошы сұлтандардың кейінгі билік жолы туралы мынадай мәлімет бар: «И.Г. Андреевтің кітабында 1790 жылдың аяғында Әбілпейіздің мұрагері Ханқожа сұлтан (Шаған ханыммен еріп келген бала, Барақ сұлтанның ұлы) Әбілпейіздің ұлы Бопы сұлтанмен келісе алмай, мұрындарды қабылдап, Шыңғыстаудан Қытай шекарасына жақын Нор Зайсан көлінің маңындағы жеті өзен бойына қоныс аударады. Жошы төре Қанқожамен бірге мұрындармен кеткен сияқты. Себебі, Ханқожа дүниеден өткен соң, мұрындарды Жошы басқарған. 1800 жылы Ханқожа өлімінен соң, патшаға Жошы төре «Ван» лауазымына ие болғысы келіп хат жазыпты. Бірақ оның тілегі қабылданбаған» (Төкейұлы, 2019: 82). Демек Әбілпейіз ұрпақтары арасында билік бөлісуге қатысты кейбір тұстарда келіспеушіліктер орын алып отырған деп білеміз.

Әбілпейіздің үшінші әйелі – қарақалпақ биінен туған Өзбике ханым. «Әбілпейіздің үшінші әйелі қарақалпақ қызы Өзбикеден туған, Ағадай Семіз Найман аталатын Байсиық ішінде. Оның баласы Бексұлтан қытайдан «күн» маңсабын алған, орыс келгенде Аягөз дуанының үшінші, аға сұлтаны болғаны белгілі. Жалпы, Ағадайдың үш әйелінен жеті ұлы болған, әулеттері Жетісу мен Лепсі бойында» (Құрбанғали, 1992: 155), - деп атап көрсетеді тарихшы Құрбанғали Халид. Әбілпейізұлы Ағадай сұлтан 1767–1841 жылдары өмір сүрген. Жалпы Ағадай сұлтан мен оның ұрпақтары қаракерейдің семіз найман тармағына билік жүргізгендігі туралы мәліметтер біршама баршылық. 1909 жылы жүргізілген зерттеуден Тентек өзені бойында қоныстанған қаракерейдің төбет және қарамыс рулары өздерін Ағадай сұлтанның төлеңгіттері болғандықтарын хабарлағандығы айтылады. Әбілпейіз баласы Ағадай сұлтан алғашқы рет осы өңірді қыстауға келгенде, аталған рулар сұлтанмен бірге көшіп келіп, осы өңірде біржола тұрақтап қалған екен. Бұл рудың адамдары өздерінің төресі Ағадай сұлтанның өз уақытында ел арасында сонымен қатар Чиң үкіметі тарапынан үлкен бедел мен құрметке ие болған адам болғанын айтқан. Соның белгісі ретінде 1786 жылы Ағадай сұлтан өзінің қарамағындағы елі атынан Мәнжі Чин императорына сәлем беріп барғанда, император оған асыл тас тағылған қос көзді «хуалин» сыйлаған екен. Ағадайдың басына қойылған таста 1841 жылы дүние салғаны туралы жазылғандығы айтылады. Ағадай сұлтан бұрынғы Алматы, қазіргі Жетісу облысы, Алакөл ауданы, Үшарал қаласынан 3–4 шақырым жерге жерленген екен, Ұрпақтары айтқан шежіреге сүйенсек, Ағадайдың үш әйелінен жеті ұл туған. Тапа ханымнан Бексұлтан мен Абыл. Айғаным ханымнан Міртемір, Бөкей, Ақымбаша, Есімі белгісіз үшінші әйелінен Дайыр мен Тәуке туған екен.

Әбілпейіз сұлтанның әйелдері санына қатысты екі түрлі дерек бар. Бірі – жоғарыда келтірілген Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамса» кітабында келтірілген дерек. Екіншісі – Әбілпейіз ханның тікелей ұрпағы Меллетхан Әленұлының шежіресі. Меллетхан шежіресі

бойынша Әбілпейіз ханның бірінші әйелі – Айкүміс (Патшаханым) Нұралы ханның қызы. Айкүміс анадан Бопы, Гадай, Ағадай атты ұлдар туады. Екінші алғыншақ әйелі – Қырғыз төресінің қызы Тұмар ханым. Тұмар ханымнан Көгедай, Сәмен, Жабағы төрелер туады. Ал әменгерлікпен алған үшінші әйелі – Қалмақ ханы Хандыжаптың қызы Шаған бикеден Ханғожа (Барақтың баласы), Жошы. Мұндағы Гадай сұлтанның тарихта болғаны рас. Қытай деректерінде Әліпейіздің отбасы туралы деректе сұлтанның төртінші ұлы Гадай деп атайды. Гадай сұлтан 1775 жылы Қытай патшасына елші болып барады. Гадай сұлтан туралы өзге деректер кездеспейді.

Әбілпейіз сұлтан найман арасына келіп ұрпақ өсіріп, өзі де үлкен әулетке айнала бастаған кезде, өзінің бір кездегі тағдырына ұқсас, керей руларына да төре қажеттігі туындайды. Әбілмәмбет ханның баласы Әбілпейіз сұлтанның найман руы ортасына келгеннен кейінгі басты мұраты – осы елдің өріс-қонысын кеңіту, өзге рулар мен айналадағы жат жұрттар арасында терезесі тең болуына жағдай тудыру болғанын көреміз.

Әбілпейіз ұрпақтары жайында шежірелердің ішінде Қазақстанда, Қытайда, Моңғолияда жинақталған деректерді қорыта отырып, сұлтаннан тараған ұлдарды мынадай тізбеде жазуға болады: Ханғожа (Шаған ханымнан туған Барақ сұлтанның баласы), Жошы, Бопы, Гадай, Ағадай, Көгедай, Сәмен, Жабағы сұлтандар.

Әбілпейіз сұлтанның үшінші әйелі – Қырғыз төресінің қызы Тұмар ханымнан тараған ұлдардың да өзіне тән өзгеше тағдыры бар.

Алыпты Әбілпейіз екі қатын,
Тұтынған барлығы да ата салтын.
Үш бала тоқалынан туған екен,

Жазайын үшеуінің төменде атын (Төкейұлы, 2019: 125), - деп айтылған мәліметке қарасақ, Әбілпейіз сұлтанның өз кіндігінен жаралған ұлдарының ішінен тоқалы Тұмар ханымнан – Көгедай, Сәмен, Жабағы сұлтандар туады. Көгедай, Сәмен, Жабағы сұлтандардың анасы Тұмар ханым турасында. «Ел аузынан жеткен аңыз бойынша Тұмар ханым Әбілпейіз сұлтанға келгеннен кейін түс көреді. Түсінде көктегі жарқырай толған айды көреді. Түсін еріне айтқан кезде: «Амандық болса, ұл табатын шығарсың. Амандық болып, дүниеге ұл бала келсе Көктегі ай қоямыз», - дейді. Айтқанындай өмірге ұл бала келіп атын Көктегіай қояды. Баланың азан шақырып қойған Көктегіай деген өзгеше есімі біртіндеп Көгедай болып өзгереді. Осылайша ат төбеліндей төре түгілі, барша қазақта бұған дейін болмаған жаңа есім пайда болады» (Рахметұлы, 1997: 258).

Қазақтар Жоңғария хандығы біржола құлаған кезеңнің алдында-ақ, аталған елдің өз ішінен ыдырап әлсірей бастаған тұсында ежелгі мекені шығыс өңірлерге ілгерілей көшіп, XVIII ғасырдың ортасында қазіргі Абай, Шығыс Қазақстан, Жетісу облыстары жерін біртіндеп игере бастағаны белгілі. Құрбанғали Халидтың айтуынша қазақтар 1740 жылдар шамасында Шыңғыс тауына келіп қойған. Ол туралы мәліметтер халық ауыз әдебиетінде де, орыс, қытай деректерінде де баршылық. «Жоңғарияда манчжур-қытай билігінің орнауымен Қазақстанның шығысындағы жер мәселесі шиеленісе түсті. Қытайлықтар жоңғарлардан босатылған жерлерге қазақ көшпенділерін кіргізеу үшін Іле өзені даласында және Тарбағатайда әскери бекіністер сала бастады. 1761 жылы Қытай императоры қазақтардың Аягөз өзенінен оңтүстікке қарай көшуіне тыйым салғандығы туралы жарлық шығарды. Бірақ та бұл тыйыммен ешкім санаспады, қазақтар Тарбағатайдағы жайылымдарды иелене берді. 1762–1765 жылдары Қытай әскерлері қазақтарды Жоңғария жерлерінен қуып шығуға байланысты бірнеше жазалау шараларын жүргізді. Дегенмен бұл әрекеттердің нәтижесі болмады, себебі қыстың басталуы мен қытайлықтардың кетуіне байланысты қазақтар осы территорияларға қайта оралды» (Рахметұлы, 1997: 14). Аталған көштің алдыңғы легінде Әбілмәмбет ханнан тараған төрелер мен олар басқарған рулар болды. Әбілпейіз сұлтан сол кезеңдегі ел шеті Шыңғыстауға келіп орын тепкен болатын.

Шыңғыстауға қарай беттеген қазақтар — абақ керейлер мен наймандар, арғын тобықтылар, уақтар, төлеңгіттер мен өзге де рулар болды. Жоңғария құлағаннан кейін қайта құрылымдалып,

жан саны өсіп, жаңа жерге көшкен бұл рулар келген мекенінде ежелгі Дала заңы бойынша өздеріне төре сайлап алуына тура келеді. Жоғарыда атап өтілгеніндей найман руының байыс бөлімі Әбілмәмбет баласы Әбілпейіз сұлтанды анасының құрсағында жатқанда-ақ қалап алып, өмірге келіп, ес біле бастағанда-ақ өз еліне алып кетіп билеушісі етіп тәрбиелеп алған болатын. Өз руына билеуші болатын төре ұрпағын ата-анасының баурынан тым ерте алып кетудің бір мәнісі – ру ортасына толық қалыптасып үлгермеген бала кезінде келіп, болашақ билер мен батырлар, өзге де ел ағаларымен кішкентай кезінен тай-құлындай бірге тебісіп өсетін болса, ол сұлтан еліне етене, халқына қайырымды, өз адамы болады деп санағандық болып табылады. Бұл үрдіс қазақтарда ғана емес, өзге халықтардың тәжірибесінде де болған. Ал ержеткен кезінде келген билеуші өзі бұған дейін өмір сүрген ортасына бейім тұратыны, мұндағы елдің ішкі жағдайына, жалпы мәселелеріне толық мән беріп, етене өзінің алмайтындығы жайлы аңыз-ертегілер де баршылық. Жасөспірім бала кезінде келіп, арғын қарауыл Дәулеткелді байдың жылқысын бағып, Есіл мен Көкшетау бойындағы атығай-қарауыл руларымен етене өскен Сабалақ лақапты Әбілмансұрдың Абылай аталып алғаш осы екі руға сұлтан болып тарих сахнасына шыққаны белгілі (Абылай хан, 1991: 365).

Шыңғыстауда жайлап отырған Әбілпейіз сұлтаннан өздеріне билеуші етіп сайлату үшін Ер Жәнібек Бердәулетұлы бастаған керей руының би-батырлары да осы кезеңде қамдана бастайды. Сөйтіп олар Әбілпейіз сұлтанның ордасына Қазыбекұлы Тауасар бастаған үлкен топты арнайы аттандырады: «1760 жылдары қазаққа Шыңғыстаудан асып, өрісін әлдеқайда кеңейтуге мүмкіндік туған. Сөйтіп алысқа қарай көшкен ел «төресіз ел болмайды» қағидасына бас ұрып, ел билеушілерден төре алып келуді жөн көрген. Мұндай төресінен алысқа көшкен елдің бірі абақ керейлер болатын. Алдымен керейлер Көшек ханның ұлы Әділ сұлтаннан бір ұлын алдырып, белгілі бір себептермен одан бас тартады да, Әбілпейіз сұлтанға жүгініп, Көгедайды әкелген. Абақ керейдің он екі атасынан он екі атқа мінер, атшы, қосшы, қазаншылары бар елуге жуық адам Әбілпейіз сұлтанға барыпты. Оларды бастап келген басшысы – жәнтекей ішіндегі сүйегі қазыбек, әрі батыр, әрі би Тауасар деген кісі. Әбілпейіз балаларының ішінен таңдауды билерінің өздеріне ұсынған соң кісілер бір ай жатып, балаларды бақылаған. Бір күні Тұмар ханымның үйіне келсе, төсекте үш ұлы ұйықтап жатыпты. Сөйтсе Көгедай шалқасынан жатып, екі жағына екі інісін құшақтап жатыр екен. Бұл кезде Көгедай жеті жаста, Сәмен бесте, Жабағы үшке енді толған. Мұны көрген билер: «Мынау құшағы кең, мейірімі мол, көпшіл болады екен. Оның үстіне сәби ұя бұзбайды. Ақылдан шықпай ауымызға қарайды, осыны алайық», - деген шешімге келген. Әбілпейізге Еженхан берген уаңдық таңбасын бастырған қағазын алып, Көгедайды ашамайға мінгізіп, елге қайтқан. Нәтижесінде көршілермен терезесі тең ел болған. Бірақ бала үйін сағынып құса болған соң, оны бауырларын көріп сағынышын бассын деп қайтып әкелген. Оның бауырларына деген сезімін көрген билер: «Түбінде бізге тоқтамауы мүмкін. Шешесі мен бауырларын қоса, түбін үзіп біржола әкетпесек, тағы сорлап қалармыз», - деп Әбілпейізден сұрайды. Ол кезде абақ керейдің ішінде бала егетін, сүндеттейтін, жаназа шығаратын адам болмапты. Халық оқу-тоқусыз қараңғы қалып жүргендіктен, ұйғыр мен өзбек ішінен жалынып жүріп молдаларды әкеледі екен. Олар да өте аз. Сондықтан Әбілпейіздің рұқсатымен Тұмар ханым үш ұлымен бірге жанына бір молда, бір қожа және бура мен қырғыздан үш жиен бар, барлық жиыны алты үй абақ керейге келіп біржола тұрақтаған» (Төкейұлы, 2019: 75)

Көгедай гүң шенін алып абақ керейге билеуші болғаннан кейін айналасындағы рулардың түртпегінен құтылып, тең дәрежеде өмір кеше бастаған. «Төресіз ел, төбесіз жер болмайды» деуінің мәнісі осы болған. Көгедай билігіндегі абақ елі Цинь патшасына жылына 81 ат салық беріп тұратын болған. Көгедай Пекиннен шен алып елге қайтқан соң Ер Жәнібек батыр:

Жігіті бар ел жаудан қорықпайды,
Шешені бар ел даудан қорықпайды.
Төресі бар ел ханнан қорықпайды,
Орның болды кемелді,

Керей енді теңелді, - деп бағалап, сұлтанды өзі қарсы алыпты. Сөйтіп абақ керейдің малы да өсіп, іргесі бекіп, жайма-шуақ өмір сүріп жатады» (Төкейұлы, 2019: 131). Көгедай гүн 1773 жылы туылып, он екі жасында Абақ Керейге төре болды. 1791 жылы Бейжіңге барып гүндық шен алды. Отыз тоғыз жыл ел билеп, 1824 жылы 51 жасында қайтыс болды. Көгедай гүндың тұсында абақ керей елінің мал-басы өсіп, он екі ата бұл рудың алдыңғы легі қазіргі ҚХР-дың Алтай аймағының аудандарын тегіс иеленді. Ел аузынан жеткен фольклорлық материалдарға қарағанда Көгедай гүң қарамағындағы халқы үшін жалпы алғанда жағымды билеуші болған.

Көгедайдың кіндігінен Тышқанбай (жастай өлген), Ажы (Жанғазы), Әдеке (Әділғазы), Солтеке (Солтанғазы), Тәтеке (Тәтен) деген балалар тараған. Бұлардың бәрі де ел билеген адамдар. Солардың ішінен Ажы (Жанғазы) сұлтан әкесі Көгедай гүң 1824 жылы қайтыс болғанда мирасқоры ретінде орнына отырып, он екі ата абақ керейді билейді. Ажы сұлтан – Әбілпейіз ханның немересі, ең ұзақ билік құрған төрелердің бірі. Ажы төренің туған жылы туралы нақты дерек жоқ. Кейбір деректерде 1807 жылы туған делінсе, енді бір деректерде 1797 жылы туған деп көрсетеді. Ажы төре қазіргі Шығыс Қазақстан облысының аумағындағы Қалба тауы маңында дүниеге келген. Көгедай төренің үлкен ұлы жастай қайтыс болған. Сондықтан інісі Жанғазы үлкені болып саналған.

«XV ғасырдың ортасында Керей мен Жәнібек хандардан басталған қазақ жұртындағы ел басқару үрдісі, яғни Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан тараған төре рулы ақсүйек сұлтандар институты бірнеше ғасыр бойы мызғымастан қызмет етті. Алайда түрлі тарихи факторларға байланысты Қазақ хандығы XVIII ғасырдың екінші жартысында, анығын айтқанда ұлы хан Абылай дүние салған соң бытырау-тарау күйге түсті. Қазақ халқының басқару билігін мейілінше ұсақтап, күшін әлсірету мақсатында Патшалық Ресей XIX ғасырдың өне бойында хандық билікті жою, ел ішіндегі төре әулеттерінің ықпал-беделін азайтуға қатысты іс-әрекеттерді үздіксіз жүргізумен болды» (Қабышұлы, 1997: 4). Мұндай жағдай Циньдік Қытай тарапынан байқала қоймағанымен, мұндағы билік құрылымы Ресейдегі басқарудан сәл өзгешелеу болды. Цинь империясына қараған қазақтар арасында сұлтандар билігі XX ғасырға дейін мызғымағанына қоса, мұнда билердің ықпалы да зор болды. Екі мемлекеттегі ұқсастық – қазақтарды біртұтас билік құрылымына қамтуға екеуінде де мүмкіндік бермегендігі. Қытайға қараған қазақтарды да ұсақ әкімшілік бірліктерге бөліп, шашыраңқы жағдайда ұстады.

Мәнжі Цинь империясына, ол империя құлаған соң Қытай Республикасына қараған қазақтар арасында төрелер билігі XX ғасырдың елуінші жылдарына дейін сақталды. Атап айтқанда әкесі Көгедай сұлтанның орнын басқан Ажы гүң 1797 жылы өмірге келіп, 1822–1867 жылдар арасында абақ керей руларын биледі. Ажы гүң тұсында абақ керейді билеу ісіне өзіндік реформа жасалды. Ажы гүң өзіне қарайтын елді нық билеу үшін он екі ата керей ортасынан төрт би сайлап алды. Олардың екеуі саны мол жәнтекей руынан (Көкен Мамытұлы, Топан Сатайұлы) және екеуін жәдік руынан (Бейсембі Дөненбайұлы, Құлыбек Жантеліұлы) сайлатты. Үштас жайлауында он екі керейдің билерінің қатысуымен ел басқарудың арнайы түзімін жасап, оны Абақ керей ережесі немесе «төрт би төре заңы» деп атады. «Абақ Керей Ережесі–қазақтың дәстүрлі ғұрыптық заңы. Ресей мемлекетінің қол астына кірмеген, дәстүрлі әдет-ғұрпынан ажырамаған қазақтардың бір бөлігі ұстанған құқықтар жинағы. Моңғолия Ғылым академиясының тарих ғылыми зерттеу институты қорынан табылған. 1996 жылы тұңғыш ғылыми айналымға түскен. Бұл заң жинағын түркітанушы ғалым С. Қаржаубайұлы Монғолияның орталық мұрағатынан алып, көне ұйғыр тілінде жазылған құжатты қазақшаға аударыпты. Ереже 17 тармақ, 35 баптан тұрады және екі бастаудан нәр алған болу керек: біреуі – қазақтың ежелден қалыптасқан әдет-нышандары, екіншісі – шарифаттың кейбір қағидалары. Мұнда қазақтың әдеттері басым екені сөзсіз. Бұл құжаттың қазақ халқының құқық тарихын зерттеуге өте қажет дерек екеніне күмәндануға болмайды. Және оның тағы бір ерекшелігі, ол – Орыс патшалығына қарамаған қазақтың ұстанған құқықтық жинағы екендігінде» (Жақып, 2011: 880). Ажы төренің заманында түзілген бұл басқару

заңын Қытай мен Моңғолиядағы қазақтар бір ғасырдан астам уақыт бойы ұстанып келді.

Ажы сұлтан басқарып тұрған заманда, 1864 жылы Цинь патшалығы мен Патшалық Ресей ортасында «Солтүстік-батыс шекара туралы келесім» деген құжат бойынша қазақ жерін бөліске салады. Осы кезде Ажы төре Ресей құрамына қараудан бас тартып, Қытайға қараған аумаққа түбегейлі қоныс аударады. Ажы төре 1867 жылы қазіргі ҚХР-дың Алтай аймағы, Жеменей ауданы жерінде дүние салады. Ажы сұлтанның ұрпақтары қазіргі күні ҚХР аумағында тұрады.

Ажы гүннің баласы Қасымхан төре 1834 жылы дүниеге келеді. Қасымхан төре отыз үш жасында әкесінің орнына гүң шенімен отырып, 1890 жылы дүние салғанға дейін 23 жыл ел билейді. Қасымхан гүң әкесі мен аталарына қарағанда жуас адам болғандығы жайлы айтылады. Ол 1848 жылдары Қазан мен Бұқара қалаларында оқып, діни білім алған адам. Оқуын бітіріп келгеннен кейін абақ керей ішінде ислам дінінің қанат жаюына атсалысады. Қасымхан төренің әйелдері мен ұрпақтары жайлы мынадай мәлімет бар: «Қасымхан төре үш әйел алған. Бәйбішесі Санияз төре әулетінен (Көшек ханның ұлы Санияз) шыққан Айбара ханым – білімді, ақылды, ақылына айбыны сай ержүрек адам болыпты. Ол Қасымханға ел басқаруда көмекші болып, жер дауы, жесір дауы сияқты істерге әділ шешім айтқан. Ел оны құрметпен «Айбар ханым» деп атаған. Алайда Айбар ханым құрсақ көтермепті. Қасымханның екінші әйелі керейдің ителі руынан шыққан Арбақай ханымнан Жеңісхан есімді ұл туған. Туа салысымен Айбар ханым: «Өзім тудым», - деп баурына басып, тәрбиелеп өсірген. Қасымханның үшінші әйелі – өзбек қызы Бопыш Бірбарақызынан Мұқаш туған. Қасымхан бұл екі ұлдан бөлек, өзінің қарындасынан туған жиені Бықышты баурына басып, оны үшінші баласы есептеген» (Төкейұлы, 2019: 144).

Қасымхан төре өмірден өткенде гүң шенімен абақ керейді билейді. Ол сауыр тауының Саршоқы деген жерінде 1863 жылы дүниеге келген. Жеңісхан төре 1912 жылға дейін ел билеп, қырық тоғыз жасында дүниеден өткен екен. Әкесінің ел басқару билігіне қоса, Чин билігі Жеңісхан гүңге Чин мен Ресей патшалығы ортасындағы сауда керуендерінің жұмыс ырғағын жауаптандырған екен. Сондықтан шегарадан ары-бері өткен керуендер Жеңісхан гүңге жолдама хаттарын көрсетіп, ол хаттарға гүң өз мөрін басып отырған. Бұл мөрдің бетінде шағатай тілінде: «Сұлтан Әбілпейізұлы гүң Көгедайұлы Ажы гүң ұлы Қасымхан гүң ұлы сұлтан Жеңісхан. 1899 жыл» деген жазу болған екен (Төкейұлы, 2019: 181).

Жеңісхан гүңнің бәйбішесі Қалманнан Сәдуақас, Шәу, Әлен (Әлмұхамет), кіші әйелі Метіке ханымнан Шәріпхан, Шаймардан, Шайсолтан сұлтандар туған.

Әбілпейіз сұлтанның шөпшегі Жеңісхан гүң Қасымханұлы 1911 жылы өмірден өтеді. Сүйегі Әбілпейіз ұрпақтарының қара орны Сауыр тауының теріскейіндегі Айыру деген жерге қойылады.

Жеңісхан төренің 1889 жылы Алтай аймағы, Жеменейде туған баласы Әлен уаң 23 жасында билікке келеді. 1911 жылы Цинь империясы құлап, орнына Жунхуа-Мингу мемлекеті құрылып, Әлен сұлтан жун-ван шенімен он екі абақ керейді билеу құқығына ие болады. Осылайша Әбілпейіз сұлтанның бері санағанда алтыншы буын ұрпақ ата мирасымен ел билеу ісін жалғастырады. «Алтай-Қобда қазақтарының жун-ваны» деген мөрлі шенмен билікке отырғанымен ол кезеңде Моңғолия өз алдына ел болғандығы, әрі ол жақтағы қазақтар арасында Әбілпейізұлы Сәмен төренің Қожамжарынан тараған ұрпақтар билік жүргізетіндіктен, ықпалы жүре қоймайды. Әлен төренің билігіне қазақтармен қоса Алтайдағы ұраңқайлар мен тываларды қоса билеу құқығы берілген. Ол ұзақ жылдар Қытай билігіне қызмет етіп, күш-жігерін арнайды. 1933 жылы Шыңжаң өлкелік үкіметінің мүшесі болады. 1939 жылы Шың Ши Сайдың бұйрығымен ел игі жақсыларымен бірге Үрімжі түрмесіне қамалады. 1944 жылы Үш аймақ төңкерісшілерінің қысымымен түрмеден босатылады. Гоминьдан үкіметі оны Өлкелік комитет бастығының орынбасары, Алтай аймағы уәлиінің орынбасары қызметтеріне тағайындайды. Коммунистер билікке келіп, Қытай Халық Республикасы құрылғанда да Әлен сұлтанның ел ішіндегі беделін ескеріп, оны Шыңжаң өлкелік халық үкіметі мәслихат кеңесі мүшесіне сайлайды. Ол осы кезеңде Шыңжаңдағы қазақтың асыл тұқымды мал шаруашылығын дамытуды қолға алып, Қазақстаннан ауылшаруашылық техникаларын, асыл тұқымды мал алдырады. Әлең гүң

1961 жылы қайтыс болады. Осылайша Әбілпейіз сұлтан ұрпақтарының үш ғасыр жүзіне жалғасқан билік тізбегі тәмам болады. Әлен уанның бәйбішесі Хадуан ханым да тарихи тұлға. Ол да Әбілпейіз сұлтанның ұрпағы. Көгедай сұлтанның Жанымхан атты ұлынан туған Мамырбек төренің қызы. Хадиша деген есіміне уаң шені қосылып, Хадуан аталған бұл ханым абақ керей ішінде көптеген жаңашылдық істердің бастамашысы болады. Сәулетті ғимарат салу, елді кәсіпкерлікке баулу, шекара саудасын дамыту істерін қолға алып, өлкелік әйелдер комиссиясының бастығы болады. Хадуан ханым 1963 жылы өмірден өтеді. Бұл кезде Чан кай Ши билігі құлап Тайваньға қашып, Қытайдағы коммунистік төңкеріс т.б. түрлі саяси өзгерістер болуы салдарынан Әлен сұлтанның баласы Зәкихан сұлтан елге билік жүргізе алмады. Осылайша, Әбілпейіз сұлтан ұрпағының абақ керейлерді бір жарым ғасырдан астам жыл басқарған билігі аяқталды.

Жеңісхан төренің Метіке ханымнан туған ұлы Шәріпхан төре (1900–1939) де Алтай аймағында ағарту жұмыстарын жүргізген саналы азаматтардың бірі болыпты. Алтайдың Бурылтоғай ауданы әкімі болған Шәріпхан сұлтан Алтайда тұңғыш малдәрігерлік, адамдәрігерлік пункттер ашқызады, педагогикалық мектеп құрып, театрлық қойылымдар қойғызады. Алтайдағы тұңғыш баспасөздің негізін қалап, халықтың арасындағы салық жүйесіне реформа енгізеді. Осындай жаңашыл тұлға Шыңжаң билеушісі Шың Шы Сай тарапынан болған зомбылықтың құрбаны болып, Үрімші түрмесінде қайтыс болады.

Әбілпейіз сұлтанның ұрпақтары Моңғолияны мекендеген қазақтар арасында да билік жүргізді. Олар туралы да тоқталып қарастырып өту дұрыс болмақ.

Әбілпейіз сұлтанның Тұмар ханымнан туған екінші ұлы – Сәмен төре (1775–1858). Ағасы Көгедай он екі ата абақ керей тайпасына гүң шенімен билік құрған кезде інілері Сәмен мен Жабағыға «фугогүн» немесе «орынбасар князь» деген атақ береді. Сәмен мен Жабағы Қалба өңірінде өмір сүреді. Сәмен төре өзіне қарасты руларды билеген. Сәмен төре жылқы өсіруді аса жақсы көрген екен. Ол 1858 жылы 84 жасында қайтыс болғанда, «он жеті мың жылқы біткен Сәмен төре» деген даңқы қалған екен. Сәмен сұлтанның он бір ұлы да дәулетті адамдар болыпты. Олар өздерінің асқан байлығын көрсету үшін түрлі қызықтамалар ұйымдастырған. Алтайдың күн бетінде Ақбұлақ деген өзеншенің былайша аталуы – Сәмен ұрпақтары қымызды молынан сауғызып, әлгі бұлаққа төктіріп, шақша ағызып жарыстырған деген аңыз бар Бұл турасында мынадай өлең жолдары бар:

Сәменнен байлар шыққан сара-санды,
Ойыны таңдандырған барша жанды.
Қымызға асып қалған шақша ағызып,
Соған да бәйге беріп шашқан малды (Төкейұлы, 2019: 154).

Сәмен сұлтанның кіндігінен тараған он бір ұлының ішінде екінші баласы Қожамжар төре өз заманында Әбілпейізден тараған абақ керей сұлтандары арасында ықпалды адам болады. «Қожамжар (Өжеке) Сәменұлы. Руы төре. Жошы хан, Әбілпейіз сұлтан ұрпағы. Батыр, би. Жылқышы, Көбештермен бірге қазақтың бір тобын Алтайдың теріскейіне қоныстандырған. Әкесі Сәменнің кіші гүңдігіне мирасқор болып, ол мирас бұл жақта Самархан, Жәңгір, Адаймен (1938 ж.) аяқталған. Төбе би Көгедайдың билігін 1824 жылы Ажы жалғастырған. Ол «қызылаяқтың» қастандығымен өлгенде «қызылаяққа» Қожамжар батыр аяусыз соққы берді. Сол үшін айбынды, киелі, ақылды Қожамжар бас билікті алуға тиіс еді. Бірақ билікті Ажы баласы, дәрменсіз Қасымхан алды. Қожамжардың бөліне көшкен бір себебі сол. Бұл бетте Қожамжар билігі рәміз түрінде жүзеге асты. Қожамжар Қобда бетіне келгенде әйгілі дінбасы Мұхамед Мүһминді (Қазірет атаң) ерте келіп Аққол басы Күйтінде алғаш мешіт салғаны туралы «Абақ керей» (Ж. Қадыс) шежіресінде жазылған, сол өңірде мешіт жұрты бар деп айтылып жүр. Жәңгірұлы Жадайдың зайыбы Қазірет атаңның қызы болғаны бұл жақындықты растай түседі» (Рахмет, 2018: 187).

Сәмен сұлтаннан Құдияр, Қожамжар, Жанияр, Данияр, Мадияр, Алдияр, Спандияр, Райымбек, Бақтияр, Молдияр, Дәулетжар деген ұлдар тараған. Осылардың ішінен Қожамжар, Райымбек, Дәулетжар ұрпақтары Моңғолияға қоныстанған.

Сәменұлы Қожамжар сұлтан (1800–1884) – Әбілпейіз ұрпақтары арасындағы елеулі тұлғалардың бірі. Ол ел-жұртқа батырлығымен аты шыққан адам болған. Батырлық дегенде, ауыл арасындағы рулық төбелестер емес, дүнген, қытай басқыншы, зорлықшыларына қарсы қол бастап шыққан әйгілі сардар болған. Қожамжар төрені ел-жұрты «Өжеке» деп қадірлеген екен. Өжеке төре әртүрлі жағдайларға байланысты Қытай жеріндегі қазақтардың бір бөлігін бастап, 1867 жылдары шеруші Жылқышы, жәнтекей Көбеш билермен бірге Алтайдың Қобда бетіне немесе қазіргі Моңғолия жеріне ауып көшеді. Қожамжар төре, Жылқышы, Көбеш билер 1867 жылы Қобда қаласындағы Мәнжі-Чин патшалығының өкілі хэбэй амбаньға тарту-таралғымен барып, өздеріне қараған елдің осы өлкеде түпкілікті мекендеп қалуына рұқсат сұрайды. Осылайша Моңғолиядағы қазақ диаспорасының қалыптасуына негіз қаланады. Қожамжар төре қазіргі Баян-Өлгий аймағы жерінде өзіне тиесілі шұрайлы қоныс алады. Сұлтан 1884 жылы қайтыс болғанда өзінің мекен тепкен өлкесі Сырғалы, Сұмдайрық өңірінің Әскертөбе баурайына қойылады. Бұл жер қазір Төре бейіті аталады екен.

Қожамжар төренің Самырхан, Батырхан, Молдахан, Шегір, Тырнахан атты бес ұлы болған. Осы ұлдарының ішінде Самырхан төре әкесінің билік жолын жалғастырады. Самырхан сұлтан 1824 жылы дүниеге келген. Әкесімен бірге Қобда бетке асқан. Самырхан сұлтан туралы деректердің арасында 1876 жылы әйгілі орыс саяхатшысы Г.Н. Потаниннің Батыс Моңғолияға алғашқы сапарында Далакөл босағасында отарда жатқан Самархан төренің жылқышыларына кезіккенін жазып қалдырған. Аталған жазбада: «Экспедиция простояла здесь четыре дня, обмениваясь визитами с киргизским султаном Самарханом, который очень любил соколиную охоту, имел трех беркутов (орлов) и показал, как они охотятся на лисиц. Этот султан не был богат, имел мало верблюдов, которые с трудом переносят жизнь на высоком плоскогорье, примыкающем с севера к водоразделу Монгольского Алтая и занимающем весь угол между Монгольским и Русским Алтаем. Султан дал экспедиции нового проводника до г. Кобдо, который провел ее по более трудной и далекой дороге, выбранной путешественниками потому, что прямая была уже описана русским топографом» (Обручев, 1947: 245). Бұл үзіндіден біз Самырхан төренің саятшы адам болғанын танимыз. Дегенмен Г. Потанин белгілегеніндей, Самырхан сұлтанның малға кедейлеу адам болмағаны тарихта көп айтылады екен.

Самырхан сұлтан 1890 жылы Алтайдың Қыран өзені бойында өмірден өтіп, сол жерге күмбездеп бейіт тұрғызған екен.

Самырхан сұлтан амбань аталып Моңғолиядағы қазақтарды билесе, оның ұлы Жәңгір төре (1841–1901) де амбань шенімен Қобда беттегі қазақтарға билік жүргізеді. Жәңгір төре — пысық, ауқатты ел ағасы болады. «Жәңгір төренің мыңға жуық жылқысы, екі мың қойы болған. Керейдің бір руынан 80–100 үй төлеңгіт ұстаған» (Сарай, Мініс, 1961: 241), - деп жазады, моңғолиялық тарихшы Сарай Асқанбайұлы. Жәңгір амбы он жылдай ел билеп, алпыс жасында өмірден өтеді. Баян-Өлгий аймағы, Алтай сұмыны жеріндегі Қарабұта өзенінің құйғанына өз өсиеті бойынша жерленеді. Жәңгір төренің екі әйелінен Адай, Жадай, Шадай, Шиеке, Биеке, Дәдеке, Сарқыт атты ұлдары болған екен.

Жәңгір амбының орнын баласы Адай төре (1865–1937) басады. Адай төре ел билеген тұста Моңғолия қазақтары «Жалама айдаған» деген зобалаңға тап болады. Осы кезеңде айдалған елмен бірге болған Адай төре қалмақ шеріктеріне қарсы ұйымдастырылған көтерілістің ішінде елмен бірге болады. Адай төре заманында ел билігі символдық мәнге көшеді. Моңғолияда 1921 жылы коммунистік төңкеріс жүріліп, әбден орныққан соң қызылдар билігі тарапынан сұлтандар, қожа-моллалар, бай-бағландарды қуғындау басталады. Адай төре 1938 жылы 72 жасында жазықсыз ұсталып, баласы Жұңғалдаймен бірге Қобда қаласына апарылып, сталиндік қуғын-сүргіннің құрбаны болады. Адай төреден Жұңғалдай, Бұқабай, Балықбай есімді ұлдары болыпты.

Қорытынды

Әбілмәмбет хан ұлы Әбілпейіз сұлтан ұрпақтарының Моңғолия қазақтары арасындағы билігі Сәмен төреге одан Қожамжарға, одан Самырханға, одан Жәңгірге, одан Адай төрелерге жалғасады. Коммунистер билік басына келген соң Әбілпейіз сұлтан ұрпақтарының Моңғолия қазақтары арасында билік құрған тізбегі аяқталды. Әбілпейіз сұлтаннан тараған ұрпақтың өзі қазіргі күні шар тарапта өмір сүріп жатыр. Бір кезде Түркістаннан найман билерінің қалап алуымен Шыңғыстауға келген жас баланың ұрпағы осылайша өсіп-өрбиді. Әбілпейіз сұлтанның дүниеден өтуі туралы мынадай дерек бар: «Деректерге қарағанда Әбілпейіз сұлтан 1783 жылы ауырып қайтыс болып, оның орнына баласы Ханғожа сұлтан болады. «Әбілпейіз сұлтан ауырып, 1783 жылы дүниеден өтті. 1784 жылы баласы Бопы төре оның сүйегін Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи зиратына апарып қойған. Генерал-майор Броневскийдің жазуынша, 1784 жылы Әбілпейіздің жылын өткізуге Цинь императорының бұйрығы бойынша Пекиннен амбань бастаған, құрамында 2 офицер, 6 маньчжур чиновнигі бар, 100 әскер қорғаушымен Қытай елшілігі Семипалатинск қамалына қарама-қарсы Шыңғыстаудағы Әбілпейіздің қонысына ақпан айында жетеді. Үш күннен кейін Әбілпейіз сұлтанның асы өтті. Асқа Қытай елшілігі әкелген 100 қой, 50 бас жылқы, 50 бас өгіз сойылды. Елшіліктің Әбілпейіз сұлтанның атынан ас берумен қатар негізгі мақсаты Әбілпейіздің орнына асырап алған баласы Ханқожаны мұрагер ретінде бекіту еді. Амбы ол жерден 7 күннен кейін еліне қайтқан. И.Г. Андреевтің жазуынша елшілік алты күн тұрақтап, аялдаған» (Төкейұлы, 2019: 99).

Өз дәуірінің кеменгер тұлғасы, қазақ жерінің тұтастығы мен оның кеңеюіне бар ғұмырын арнаған, осы мақсатты өзінен тараған ұрпақтарына да мирас еткен ардақты сұлтан Әбілпейіз Әбілмәмбет хан ұлының генеалогиялық тізбегі және олардың әр өңір, мемлекеттердегі іс-қызметі туралы қарастыра отырып мынадай қорытынды жасауға болады: Әбілпейіз сұлтанның өмір жолы – мемлекетшілдіктің жарқын үлгісі және бүгінгі орасан аумаққа ие болып отырған тәуелсіз Қазақстанның іргетасын бекемдеуге сонау XVIII ғасырда өмір сүрген айтулы сұлтандар, би-батырлардың өлшеусіз еңбегі бар. Бүгінгі ұрпақ осыны айқын сезініп, еліміздің болашағы үшін әрқашан алаң болумен қатар, сындарлы кезеңдерде ел іргесін бекіткен тұғаларды ұлықтап еске алуы парыз екендігін сезінуі керек.

References

- Abylai Khan, 1991 — *Abylai Khan* (zertteuler, makalalar) [Abylai Khan (studies, articles)]. Almaty: Gylym, 1991. (In Kaz.)
- Allayaruly, 2015 — *Allayaruly Zh.* Bokey xandı tolıq zerttep, qurmetteu – bugingi urpaq parızı. Qazaq xandıgına 550 jil [Full study and respect for Bokey Khan is the duty of today's generation. 550 years of the Kazakh Khanate]. Bulletin of the WKU. 2015. 454 p. (In Kaz.)
- Artykbayev etc., 1999 — *Artykbayev Zh., Moiseev V., Andreev I.G.* Zertteu enbekteri bilpejiz hannyn qazaq qogamındagy orny [The place of Abilpeiz Khan in Kazakh society. Astana: ENU bulletin. 1999. 456 p. (In Kaz.)
- Artykbayev, 2014 — *Artykbayev Zh.* Qazaq ushin basyn baigege san ret tikken Abilpejiz sultandy umytpajyq [Let's not forget Abilpeyiz Sultan, who repeatedly put his head in the race for the Kazakh people]. Semey: Bulletin of the SPU. 2014. 412 p. (In Kaz.)
- Auezov, 1991 — *Auezov M.* Abay zholy. 2 tomdyq [The way of Abai]. Almaty: Zhazushy, 1991. (In Kaz.)
- Beknur, 2020 — *Beknur A.* Qazaq batyrlarynyn tagdyry. Boranbay bi Kalkamanuly [The Fate of Kazakh batyrs. Boranbay bi Kalkamanuly]. Semey: Semey tany, 2020. 235 p. (In Kaz.)
- Berlibayev etc., 2013 — *Berlibayev B, Rajapov A., Baidildina S., Zhumagulov M.* Qazaqstan tarihy [History of Kazakhstan]. Almaty: AEZhBU, 2013. 215 p. (In Kaz.)
- Erofeeva, 2014 — *Erofeeva I.V.* Epistolarynoye naslediye kazakhskoy pravyyashchey elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-kh tomakh [Epistolary legacy of Kazakh ruling elite 1675–1821]. Collection of historical documents in 2 vol. Almaty: JSC "ABDI Company", 2014. 696 p. (In Russ.)
- Grigorieva, 1858 — *Grigorieva V.V.* Zamechaniya mayora Blankennagelya vposledstviye poyezdki yego iz Orenburga v Khivu v 1793–1794 [Remarks by Major Blankennagel after his trip from Orenburg to Khiva in 1793–1794]. Saint Petersburg: Niva. 1858. (In Russ.)

- Qazaqstan tarihy, 2010 — *Qazaqstan tarihy* (kone zamannan buginge dejin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. 5-Volume edition. Vol. 3. Almaty: Atamura, 2010.
- Qabyshuly, 1997 — *Qabyshuly I.* Qazaq tarihyynyn syndarly kezenderi [Critical periods of Kazakh history]. Zhana omir. 1997. August 15. (In Kaz.)
- Qairat, 2016 — *Qairat B.* Qazaqiya qalay otarlandı? [How was Kazakhia colonized?]. Astana: Zharys KZ. 2016. 400 p. (In Kaz.)
- Qarataev, 1972 — *Qarataev M.K.* Qarakerey. Qazaq Sovet Enciklopediyasy [Qarakerey. Kazakh Soviet Encyclopedia]. Vol. 1. Almaty: AS KazSSR, 1972. (In Kaz.)
- Karimov, Asylbekov, 2014 — *Karimov M., Asylbekov M.* Abilpeyiz [Abilpeyiz]. Karaganda: Litera, 2014. 163 p. (In Kaz.)
- Koigeldiev, Omarbekov, 1992 — *Koigeldiev M., Omarbekov T.* Qazaq handar shezhiresi [Chronicle of Kazakh Khans]. Almaty: Zhazushy, 1992. 64 p. (In Kaz.)
- Kurbangali, 1992 — *Kurbangali H.* Tauarih hamsa (Bes tarih) [Tawarih Hamsa (five histories)]. Translated: Totenaev B., Zholdasov A. Almaty: Qazaqstan, 1992. 304 p. (In Kaz.)
- Obruchev, 1947 — *Obruchev V.A.* Grigory Potanin [Grigory Potanin]. Moscow: USSR Academy of Sciences, 1947. (In Russ.)
- Rakhmet, 2018 — *Rakhmet Sh.* Gumyr-tarikh [Gumyr-tarikh]. Ulanbatyr: Kitab, 2018. (In Kaz.)
- Rakhmetuly, 1997 — *Rakhmetuly S.* Mongoliya qazaqtarinın shejiresi [Chronicle of the Kazakhs of Mongolia]. Olgii: regional printing house, 1997. 258 p. (In Kaz.)
- Saray, Metis, 1961 — *Saray A., Metis A.* Mongoliyadagi qazaqtar tarihi [History of Kazakhs in Mongolia]. Ulanbatyr: UTHU, 1961. 241 p. (In Kaz.)
- Babalar sozi, 2006 — *Babalar sozi:* Juz tomdiq [Grandfather's speech: One hundred volumes]. Vol. 32: Shejirelik dastandar. Astana: Foliant, 2006. 400 p. (In Kaz.)
- Tlepov, 2001 — *Tlepov Zh.* Tarih jane adebiet [History and literature]. Almaty: Nauka, 2001. 376 p. (In Kaz.)
- Tokeiuly, 2019 — *Tokeiuly K.* Qazaq xandarının urpagı torelar shejiresi [Chronicle of the descendants of the Kazakh Khans]. Ulanbatyr: Kitab, 2019. 264 p. (In Kaz.)
- Torekul, 2001 — *Torekul N.* Dalanın dara dilmarları [Individual dilemmas of the Steppe]. Almaty: Kazakhstan, 2001, 592 p. (In Kaz.)
- Ush gasir jirlaidi, 1965 — *Ush gasir jirlaidi:* (Qazan tonkeriske deyingi qazaq aqındarının shigarmaları) [Three centuries will sing: (works of Kazakh poets before the October Revolution)]. Almaty: Zhazushy, 1965. 679 p. (In Kaz.)
- Valikhanov, 1962 — *Valikhanov Ch.Ch.* Sobraniye sochineniy: v 5-ti tomakh [Collected works: in 5 volumes]. Vol 2. Alma-Ata: Gylym, 1962. (In Russ.)
- Yanushkevich, 1976 — *Yanushkevich A.* Kundelikter men xattar nemese Qazaq dalasına jasalgan sayaxat turali jazbalar [Diaries and letters or notes about a trip to the Kazakh steppe]. Almaty: Zhalyn, 1976. (In Kaz.). 135 p.
- Zhakyp, 2011 — *Zhakyp B.O.* Aybyn. Enciklopediya [Aybyn. Encyclopedia]. Almaty: Qazaq enciklopediyasy, 2011. 880 p. (In Kaz.)
- Zhurtbay, 2009 — *Zhurtbay T.* «Kuyesin, jurek... suyesin...»: (Abay: «Jan bostandıgı» nemese ruxani tawelsizdik) ["You burn, heart... you love...": (Abai: "Freedom of the soul" or spiritual independence)]. Almaty: Kaynar, 2009. 463 p. (In Kaz.)

Әдебиеттер

- Абылай хан, 1991 — *Абылай хан* (зерттеулер, мақалалар). Алматы: Ғылым, 1991. 365 б.
- Аллаярұлы, 2015 — *Аллаярұлы Ж.* Бөкей ханды толық зерттеп, құрметтеу – бүгінгі ұрпақ парызы. Қазақ хандығына 550 жыл. Орал. БҚУ хабаршысы, 2015. 454 б.
- Артықбаев, 2014 — *Артықбаев Ж.* Қазақ үшін басын бәйгеге сан рет тіккен Әбілпейіз сұлтанды ұмытпайық. Семей: СПУ хабаршысы, 2014. 412 б.
- Артықбаев және т.б., 1999 — Артықбаев Ж., Моисеев В., Андреев И.Г. Әбілпейіз ханның қазақ қоғамындағы орны. Астана: ЕҰУ хабаршысы. 1999. 456 б.
- Әуезов, 1991 — *Әуезов М.* Абай жолы. 2 томдық. Алматы: Жазушы, 1991. 465 б.
- Бабалар сөзі, 2020 — *Бабалар сөзі* (Жүз томдық). Т. 32. Шежірелік дастандар. Астана: Фолиант,

2006. 400 б.

Бекнұр, 2020 — *Бекнұр А.* Қазақ батырларының тағдыры. Боранбай би Қалқаманұлы. Семей: Семей таңы, 2020. 235 б.

Берлібаев және т.б., 2013 — *Берлібаев Б., Раджапов А., Байдильдина С., Жұмағұлов М.* Қазақстан тарихы. Алматы: АЭЖБУ, 2013. 315 б.

Валиханов, 1962 — *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений: в 5-ти томах. Алма-Ата: Гылым, 1962. Т-2. 456 с.

Григорьева, 1858 — *Григорьева В.В.* Замечания майора Бланкеннагеля впоследствии поездки его из Оренбурга в Хиву в 1793–1794. СПб.: Нива, 1858. 287 стр.

Ерофеева, 2014 — *Ерофеева И.В.* Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. (Сборник исторических документов в 2-х томах/Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева). Алматы: АБДИ Компани. 2014. 696 с.

Жақып, 2011 — *Жақып Б.О.* Айбын. Энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. 880 б.

Жұртбай, 2009 — *Жұртбай Т.* Күйесің, жүрек... сүйесің...: (Абай: «Жан бостандығы» немесе рухани тәуелсіздік). Алматы: Қайнар, 2009. 463 б.

Кәрімов, Асылбеков, 2014 — *Кәрімов М., Асылбеков М.* Әбілпейіз. Қарағанды: Litera, 2014. 163 б.

Қабышұлы, 1997 — *Қабышұлы И.* Қазақ тарихының сындарлы кезеңдері // Жаңа өмір. 1997. 15 тамыз. 4 б.

Қазақстан тарихы, 2010 — *Қазақстан тарихы* (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. Алматы: Атамұра, 2010. 3-том. 657 б.

Қайрат, 2016 — *Қайрат Б.* Қазақия қалай отарланды? Астана: Жарыс кз. 2016. 400 б.

Қаратаев, 1972 — *Қаратаев М.* Қаракерей. Қазақ Совет Энциклопедиясы. Алматы: ҚазССР ҒА, 1972. 1-том. 875 б.

Қойгелдиев, Омарбеков, 1992 — *Қойгелдиев М., Омарбеков Т.* Қазақ хандар шежіресі. Алматы: Жазушы, 1992. 64 б.

Құрбанғали, 1992 — *Құрбанғали Х.* Тауарих хамса (Бес тарих). Ауд.: Б. Төтенаев, А. Жолдасов. Алматы: Қазақстан, 1992. 304 б.

Обручев, 1947 — *Обручев В.А.* Григорий Потанин. Москва: АН СССР, 1947. 245 с.

Рахмет, 2018 — *Рахмет Ш.* Ғұмыр – тарих. Ұланбатыр: Китаб, 2018. 187 б.

Рахметұлы, 1997 — *Рахметұлы Ш.* Моңғолия қазақтарының шежіресі. Өлгий: Аймақтық баспахана, 1997. 258 б.

Сарай, Мініс, 1961 — *Сарай А., Мініс Ә.* Моңғолиядағы қазақтар тарихы. Ұланбатыр: УТХУ, 1961. 241 б.

Төкейұлы, 2019 — *Төкейұлы Қ.* Қазақ хандарының ұрпағы төрелер шежіресі. Ұланбатыр: Китаб, 2019. 264 б.

Төрәкұл, 2001 — *Төрәкұл Н.* Даланың дара ділмарлары. Алматы: Қазақстан, 2001. 592 б.

Тілепов, 2001 — *Тілепов Ж.* Тарих және әдебиет. Алматы: Ғылым, 2001. 376 б.

Үш ғасыр жырлайды, 1965 — *Үш ғасыр жырлайды:* (Қазан төңкеріске дейінгі қазақ ақындарының шығармалары). Алматы: Жазушы, 1965. 679 б.

Янушкевич, 1976 — *Янушкевич А.* Күнделіктер мен хаттар немесе Қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалар. Алматы: Жалын, 1976. 135 б.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan. Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 725–743, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_725-743

STUDYING OF THE HISTORICAL MEMORY PROBLEM IN KAZAKHSTAN: A HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

Tolkyn Yerisheva^{1*}, *Abdulvahap Kara*², *Makhsat Alpysbes*³

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University
 (47, Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
 Master's in History, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0000-0001-9939-9055>. E-mail: tolkyn_08.03.1987@mail.ru

*Corresponding author

²Mimar Sinan Fine Arts University
 (24, Meclis-i Mebusan Ave., 34433 Istanbul, Republic of Turkey)
 Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

³L.N. Gumilyov Eurasian National University
 (2, Satpayev Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Yerisheva T., Kara A., Alpysbes M., 2023

Abstract. *Introduction.* In recent years, Kazakhstani researchers have begun to show scientific interest in the phenomenon of historical memory. In particular, the problem of historical memory becomes the subject and object of study of historians, philosophers, sociologists, culturologists and other specialists in art sphere. The article attempts to study the works of Kazakhstani researchers who considered various aspects of the problem of historical memory. The main directions of the historical memory study in Kazakhstani science are described in the article. *Goals.* Analysis of the main scientific works on the problem of historical memory in the national historiography and identification of specific thematic groups in these publications and raising issues that require further study; identification of the main aspects of historical memory considered in these works; determination of the significance of a comprehensive and thorough study of the problem of historical memory in Kazakhstan. *Results.* Most of the work on the topic under study consists of scientific articles, the bulk of which were published in the materials of international, republican scientific and practical conferences, and in scientific journals. There are very few special studies and scientific monographs devoted to the problem of historical memory. Most of the works of Kazakhstani researchers on historical memory have been published over the past 7–8 years. Individual researchers carried out research projects on topics related to the historical memory

and published articles in the framework of the project. *Conclusion.* As a result of the national review, well-studied or insufficiently studied aspects of the phenomenon of historical memory in Kazakhstan historiography were identified. Analyzing Kazakhstani studies devoted to the problem of historical memory, the authors come to the conclusion that many aspects of this problem still require careful and systematic study.

Keywords: Memory, historical memory, historiography, Kazakhstan historiography, place of memory

For citation: Yerisheva T., Kara A., Alpysbes M. Studying of the historical memory problem in Kazakhstan: a historiographical review// Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 725–743. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_725-743

ТАРИХИ ЖАДЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДА ЗЕРТТЕЛУІ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Толқын Амантайқызы Еришева^{1*}, Әбдуақан Қара², Мақсат Алпысбесұлы Алпысбес³

¹А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)

тарих магистрі, аға оқытушы

 <https://orcid.org/0000-0001-9939-9055>. E-mail: tolkyn_08.03.1987@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Мимар Синан көркем өнер университеті
(24-үй, Меджлис-и Мебусан көш., 34433 Ыстамбұл, Түркия Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сатпаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Еришева Т., Қара А., Алпысбес М., 2023

Аңдатпа. *Kıriçne.* Соңғы жылдары Қазақстан ғалымдары тарихи жады феноменіне ғылыми тұрғыдан қызығушылық таныта бастады. Әсіресе, тарихи жады мәселесі тарихшылардың, философтардың, элеуметтанушылардың, мәдениеттанушылардың және басқа да гуманитарлық сала мамандарының назарына ілігіп, олардың зерттеу пәні мен нысанына айналып отыр. Мақаладатарихи жады мәселесінің әртүрлі қырларын қарастырған қазақстандық зерттеушілердің еңбектері зерттелді. Қазақстан ғылымындағы тарихи жадыны зерттеудің негізгі бағыттары сипатталды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – отандық тарихнамадағы тарихи жады мәселесіне арналған негізгі ғылыми еңбектерді талдау және осы жарияланымдардағы нақты тақырыптық топтарды анықтау және одан әрі зерттеуді қажет ететін мәселелерді белгілеу; бұл жұмыстарда қарастырылған тарихи жадының негізгі қырларын айқындау; Қазақстанда тарихи жады мәселесін жан-жақты әрі мұқият зерттеудің маңызын анықтау. *Нәтижелер.* Зерттеліп отырған тақырып бойынша жұмыстардың басым бөлігін ғылыми мақалалар құрайды және олардың көп бөлігі халықаралық, республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарында, ғылыми журналдарда жарияланған. Тарихи жады мәселесіне арналған арнайы зерттеулер мен ғылыми монографиялар өте аз. Тарихи жады бойынша отандық зерттеушілердің

еңбектерінің дені соңғы 7–8 жылда жарық көрді. Жекелеген зерттеушілер тарихи жадыға қатысты тақырыптарда ғылыми жобаларды орындап, жоба аясында мақалалар жариялады. *Қорытынды.* Тарихнамалық шолу нәтижесінде қазақстандық тарихнамада тарихи жады феноменінің жақсы зерделенген немесе аз зерттелген тұстары анықталды. Авторлар тарихи жады мәселесіне арналған отандық зерттеулерді талдай келе, аталмыш мәселенің көптеген аспектілері әлі тыңғылықты және жүйелі түрде зерттеуді қажет етеді деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: жады, тарихи жады, тарихнама, қазақстандық тарихнама, жады орны

Дәйексөз үшін: Еришева Т.А., Қара Ә., Алпысбес М.А. Тарихи жады мәселесінің Қазақстанда зерттелуі: тарихнамалық шолу // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 725–743 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_725-743

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Толкын Амантаевна Еришева^{1*}, *Абдухап Кара*², *Махсат Алпысбесович Алпысбес*³

¹Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова

(д. 47, ул. Байтурсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)

магистр истории, старший преподаватель

 <https://orcid.org/0000-0001-9939-9055>. E-mail: tolkyn_08.03.1987@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Университет изящных искусств имени Мимара Синана

(д. 24, ул. Меджлис-и Мебусан, 34433 Стамбул, Турецкая Республика) доктор

исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

³Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

(д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)

доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Еришева Т., Кара А., Алпысбес М., 2023

Аннотация. *Введение.* В последние годы казахстанские ученые стали проявлять научный интерес к феномену исторической памяти. В частности, проблема исторической памяти становится предметом и объектом изучения историков, философов, социологов, культурологов и других специалистов гуманитарной сферы. В статье изучены труды казахстанских исследователей, рассматривавших различные аспекты проблемы исторической памяти. Описаны основные направления изучения исторической памяти в казахстанской науке. *Цель и задачи исследования* – проведение анализа научных трудов по проблеме исторической памяти в отечественной историографии и определение конкретных тематических групп в этих публикациях и постановка вопросов, требующих дальнейшего изучения; определение основных аспектов исторической памяти, рассматриваемых в этих работах; определение значимости всестороннего и тщательного изучения проблемы исторической памяти в Казахстане. *Результаты.* Большую часть работ по исследуемой теме составляют научные статьи, основная часть которых опубликована в материалах международных, республиканских научно-практических конференций, в научных журналах. Существует очень мало специальных исследований и научных монографий,

посвященных проблеме исторической памяти. Большая часть работ казахстанских исследователей по исторической памяти были опубликованы за последние 7–8 лет. Отдельные ученые выполняли исследовательские проекты на темы, связанные с исторической памятью, и публиковали статьи в рамках проекта. *Выводы.* В результате историографического обзора выявлены хорошо изученные или недостаточно изученные аспекты феномена исторической памяти в казахстанской историографии. Анализируя отечественные исследования, посвященные проблеме исторической памяти, авторы приходят к выводу, что многие аспекты данной проблемы еще требуют тщательного и систематического изучения.

Ключевые слова: Память, историческая память, историография, казахстанская историография, место памяти

Для цитирования: Еришева Т.А., Кара А., Алпысбес М. Изучение проблемы исторической памяти в Казахстане: историографический обзор // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 725–743. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_725-743

Introduction

The phenomenon of historical memory is becoming more relevant in the formation of historical and cultural integrity. Kazakhstani scholars are looking for answers to theoretical and methodological questions related to national memory, studying this complex problem from the different points of view, and accumulating theoretical and empirical knowledge about national memory. These studies allow for a better understanding of this problem. There is no doubt that the memory of the past influences the present and the future. In general, a positive image of the past forms the national consciousness of the population and affects the internal and external policies of the state.

Modern challenges in foreign and Kazakhstani politics, the current situation at the international level require comprehensive strengthening of the historical memory of Kazakhstani people. Formation and preservation of historical memory is an important factor in ensuring national security of the country.

The problems of historical memory are causing deep contradictions between states and within the same society. Various external political forces may have an interest in shaping and preserving certain images of the past. The formation of historical memory in Kazakhstan is relevant in terms of maintaining independence in the face of modern foreign policy challenges, resisting external enemies, and preserving the integrity of the state's territory.

Formation of historical memory can also prevent challenges in Kazakhstani politics. Distortion of the past is a direct mean of destabilizing internal political processes. In this regard, the task of developing specific criteria for evaluating the role of events and individuals in the history of the state, and preventing the development of ideas that work against the consolidation of society in the future, is particularly relevant.

During the formation of the collective memory of the people, ethnogenesis of the Kazakh people in the history of Kazakhstan, the political and ethnic continuity of Altyn Orda and the Kazakhs, the birth and formation of the Kazakh statehood, historical figures who contributed to the development of Kazakhstan, national liberation uprisings, issues of Alash movement, events of the Soviet period, gaining independence in 1991 need to pay attention. Especially, different interpretations of the events of the Soviet period, political repressions and famine problems cause difficulties. In order to understand what happened it is necessary to pay attention not only to the victories of the state and the people in history, but also to the sad points of the past. It is important to restore historical justice to the victims of political persecution and famine, to form an objective historical memory of the tragic events of our history and pass it on to the next generation.

Images of the past can significantly influence the formation of life strategies of different social groups. In the 21st century, historical memory acts as one of the leading driving forces of the country's development. In this context, it is very important to study the works that differentiate the characteristics,

content, potential and factors contributing to the formation of historical memory of Kazakhstani society.

Materials and methods

The materials of the research work are monographs of foreign and Kazakh researchers on the topic of historical memory, the works published in the collections of international, republican scientific-practical conferences and scientific journals.

Guided by the principle of historicity, comparative-historical and chronological methods, problem-thematic position were used in the research. The comparative-historical method made it possible to compare the contents of works in the domestic historiography with each other and to identify their common features and characteristics. Chronological method was used to review the publications in chronological order. The specific thematic groups in historiography were determined by the problem-thematic approach.

Discussion

Scientific literature on the issue of historical memory can be divided into two groups. The first group includes the works of foreign researchers on historical memory in general, and the second group includes the researches of Kazakh scientists on the phenomenon of historical memory. We believe that it is impossible to analyze all the works on the issue of national memory within one article, so in this article the works of foreign and Kazakhstani authors are considered and analyzed.

M. Halbwachs, F. Yates, A. Assman, Ya. Assman, P. Nora, P. Hatton, Jacques Le Goff, Y. Rusen, P. Ricoeur and other foreign scientists were involved with the study of memory phenomenon and formed the theory and methodology of memory research. Most of the modern scientists are guided by the opinions and conclusions of these researchers. As a result, a special field of the research called Memory studies was formed and began to develop. Issues of historical memory have been widely published in foreign literature and have not lost their relevance to this day.

Many scholars consider French sociologist Maurice Halbwachs to be the founder of the scientific study of memory. In the 1920s and 1940s, he published several works on collective memory and introduced the term "collective memory" (Halbwachs, 2007). Later M. Halbwachs' works on the problem of collective memory were in demand and widely used.

In historiography, since the middle of the 20th century, historical memory has become an issue of interest to researchers. In the sixties of the 20th century F. Yates in his study «The Art of Memory», examined the classical tradition of the memory art, the role of memory in antiquity, the Middle Ages, and the Renaissance (Yates, 1997).

In the 70s and 80s of the 20th century, historical memory began to form in science as a new direction of the research. Since the 1980s, a set of problems related to the concept of "historical memory" has been considered in historiography. The range of works on the phenomenon of historical memory in historiography is very wide and devoted to the various topics. German Egyptologist, cultural scientist Ya. Assman's work on cultural memory was published in 1992. Ya. Assman developed the ideas of M. Halbwachs and created a theory of cultural memory, showing the difference between communicative and cultural memory (Assman, 2004).

A representative of the third generation of Annals school, under P. Nora's French historian leadership in 1984–1993, forty-five French historians participated in a large-scale historical project to study the problem of collective memory in France. P. Nora introduced the term "place of memory" (fr. lieu de mémoire) into scientific circulation (Nora, 1999).

Representatives of the Cambridge school on collective memory, the works of P. Connerton and A. Etkind are of high value for Kazakhstani researchers. P. Connerton published "How Societies Remember" in 1989 and "How Modernity Forgets" in 2009 (Connerton, 1989) (Connerton, 2009). P. Connerton described seven possible tactics of forgetting in historical politics: prescriptive forgetting; forgetting that is constitutive in the formation of a new identity; structural amnesia; forgetting as

annulment; forgetting as planned obsolescence; forgetting as humiliated silence (Connerton, 2008). P. Connerton drew attention to the way memory, which is transmitted through bodily and commemorative practices (Connerton, 2008).

In 2010–2013, A. Etkind headed the European research project "Memory at War: Cultural Dynamics in Poland, Russia, and Ukraine". A. Etkind identified two categories of cultural memory. The first category – "soft memory" – includes books, discourses, texts. The second – "solid memory" – includes monuments, museums, etc. (Etkind, 2004).

According to A. Etkind, the memory of the totalitarian regime can unite the states that were part of the Soviet Union. "Common memories of common suffering could unite people of Ukraine, Russia, Kazakhstan, Latvia, and other countries that suffered from the Soviet terror in approximately the same degree. If this happened, the post-Soviet space would be much more similar to the European Union, built on the memory of the victims of the war and the conviction that "this should not happen again" and the phenomenon of oblivion was tried to be explained as a process of displacement from consciousness of disturbing, traumatic impressions (Etkind, 2016: 40–41).

Since 2000, conferences on various issues of historical memory have been held in Russia, collections and collective works, monographs have been published. Russian scientists L.P. Repina, E.A. Rostovtsev, D.A. Sosnitskiy, I.M. Savelyeva, A.V. Poletaev, O.B. Leontieva, D.A. Amanzholova, A.V. Grozin and others are engaged in the study of historical memory. Russian historian L.P. Repina considered the problem of memory in an interdisciplinary discourse and analyzed various interpretations of the phenomenon of memory in the fields of philosophy, philology, psychology, cultural studies (Repina, 2016).

E.A. Rostovtsev and D.A. Sosnitskiy made a national memory problem study in Russian science and concluded that a common methodological position and terminology had not been formed in the research in that field (Rostovtsev, Sosnitskiy, 2014: 117). I.M. Savelyeva and A.V. Poletaev noted that researchers gave different definitions to the concept of "historical memory" (Savelyeva, Poletaev, 2008: 68). These researchers believe that the terms collective memory, social memory, cultural memory, and national memory have not been successfully used in recent decades to refer to mass or group understandings of the past, and it is incorrect to identify understandings of the past with (educated) memory. In his research, Poletaev used the term "simple notions of the past" (Savelyeva, Poletaev, 2008: 64). According to O.B. Leontieva, researchers of historical memory in Russia take the works of the founders of the foreign "memorial turn" as the theoretical and methodological basis of their research (Leontieva, 2015: 62).

D.A. Amanzholova's works examine the problem of historical memory in post-Soviet societies and show examples of the use of historical memory as a political resource in post-Soviet countries (Amanzholova, 2012) (Amanzholova, 2016). In addition, the problems of perception and interpretation of the victory in the Great Patriotic War in the historical memory of the youth of Russia and Kazakhstan and mutual relations between the two countries in the formation of historical memory are considered (Amanzholova, 2019) (Amanzholova, 2020).

In the context of "political memory" a book "Famine of 1932–1933 and political memory in the Republic of Kazakhstan" by A.V. Grozin was published. It presents the results of the study of Kazakh historiography and historical journalism in Russian, which examines the topic of famine in the 30s of the XX century on the territory of Kazakhstan (Grozin, 2014).

In general, researchers of national memory use the concept of "memory" in the sense of "common experience of people". National memory is interpreted as the collective memory of a group or as the social memory of a society.

We mentioned above that in the course of studying the phenomenon of memory, scientists proposed the terms of collective memory, social memory, cultural memory and historical memory. There is no universally accepted definition of these terms, and researchers have not come to a consensus regarding the phenomenon of memory. According to the researchers, the concept of cultural memory is mainly

used in German historiography (Ya. Assman, A. Assman), and the concepts of social and collective memory are used in French historiography (M. Halbwachs, P. Nora).

Topics related to the historical memory are hotly debated in the society. Therefore, there is a need to distinguish the phenomenon of historical memory in Kazakhstani historiography. For this, it is necessary to consider researches in this direction and determine their role and significance in Kazakhstani historiography.

Results

The study of historical memory is considered a new scientific direction for the science of Kazakhstan. Since the second decade of the 2000s, attention has been paid to the issue of historical memory in Kazakhstan. It should be noted that not only historians, but also philosophers, philologists, sociologists, political scientists and cultural scientists are engaged in the study of the phenomenon of historical memory in Kazakhstan. In 2015, the IV city scientific-practical conference of the Scientific Expert Group of the Assembly of People of Kazakhstan "Historical memory is a source of formation of Kazakhstani homogeneity" was held in Almaty (Historical memory, 2016).

Some of the articles included in this collection describe historical memory as a component of the historical consciousness of the people. Philosophical scientists D.D. Eshpanova and R.K. Kadyrzhanov's articles can be mentioned. D.D. Eshpanova studied the reflection of the deportation of peoples to Kazakhstan and the Great Patriotic War in the historical memory of ethnic groups of Kazakhstan (Eshpanova, 2016). R.K. Kadyrzhanov's work describes the historical memory as a form of historical consciousness, and historical consciousness as a form of national consciousness (Kadyrzhanov, 2016).

The traditional historical memory of Kazakh people and the images of well-known persons in the historical memory were described and studied by historians A.K. Rakhimbekova, I.V. Erofeeva, Z.G. Saktaganova, M.S. Nogaibaeva, A.K. Toksanbaev, G.Zh. Sultangazy and L.K. Mukataeva, A.K. Rahimbekova's article is dedicated to the historical memory of Kazakh people and the peculiarities of oral historiography. The author noted that the "memory" category was a significant factor of the oral historical tradition (Rahimbekova, 2019). The concept of "Field Oral Historiology" was introduced by V.P. Yudin. B.B. Irmukhanov writes: "It opened a new, "internal" layer of historical data of nomads, where historical knowledge was accumulated in the collective memory of the people" (Irmukhanov, 2007: 134).

Well-known historian I.V. Erofeeva matches the image of Alasha Khan in the oral memory of the people with Khaqnazar Khan based on the structural analysis of 22 original folklore texts. The scientist studied legends about Alasha Khan written in the 19th and early 20th centuries and published in hundreds of publications before the revolution (Erofeeva, 2016: 266). In another article I.V. Erofeeva analyzed the image of Altyn Orda Khan Zhanibek Khan (1342–1357) in the oral historical memory of Kazakhs based on the texts of Kazakh folklore (Erofeeva, 2021).

Z.G. Saktaganova's article analyzed the information in historical epics and legends about the life and heroism of Rayymbek Batyr preserved in the historical memory of the people, and studied the formation of memory about Rayymbek Batyr in the Soviet and post-Soviet years (Saktaganova, 2019). In M.S. Nogaibaeva and A.K. Toksanbaev's article, the psychological features of the ruler's behavior in nomadic society are reflected in ancient legends and myths (Nogaybayeva, Toksanbaev, 2019).

G.Zh. Sultangazy and L.K. Mukataeva's article is important. Based on the concept of collective memory, the authors analyzed "the relationship between society and the past by identifying and determining the importance of historical figures and events in the memory of society" using the social survey method. Based on the results of their social survey, the researchers came to the conclusion that the respondents know the history of their country superficially and that this is a feature of the collective memory (Sultangazy, Mukataeva, 2020).

At the same time, this aspect of historical memory has been studied by philosophers and cultural scientists. For example, A.A. Kudaybergenova's article analyzes the commemoration practices related to

the personality of M. Shokai, including the reflection of the image of this historical figure in monuments and cinematography (Kudaybergenova, 2020). K.S. Ermagambetova and D.E. Orazbaeva considered and analyzed the practice of commemoration in the East Kazakhstan (Ermagambetova, Orazbaeva, 2022).

M. Alpysbes was the first to point out the connection between the concept of "shezhire" and historical memory (Alpysbes, 1999: 18). M. Alpysbes studied the possibilities of using Kazakh family genealogies/lineages (shezhires) as historical evidence (Alpysbes, 2013). J.A. Artykbayev expressed a similar opinion about the meaning of the word shezhire: "Therefore, we believe that the concepts of "history" and "shezhire" in Kazakh language correspond to each other, but the second one has a deep meaning for our people as the knowledge of the past. Connecting the concept of "shezhire" with the concepts of the memory and a memory in Turko-Mongolian languages, we believe that it is better to understand it in the sense of "historical memory" (Artykbaev, 2012: 26).

People's historical memory and history-telling tradition, folklore issues were discussed by E.A. Abil and A. Kuzembayuly, K.A. Ensenov, N.N. Kurmanalina, Z.K. Suraganova, K.K. Sarsembina and A.A. Absadikov and H.Yu. Minnegulov, B.Zh. Smagambet. E.A. Abil and A. Kuzembayuly's article deals with the use of "Kirghiz (Kazakh) land use materials" published in 1898–1915 as data in the study of Kazakh historical memory (Abil, Kuzembayuly, 2021). A. Kuzembayuly, E.A. Abil and T. Alibek's monograph, on the basis of written data and historical memory recorded in folklore, the level of continuity of the people of Siberia with Kazakh ethnos was determined (Kuzembayuly et al., 2022).

K.A. Ensenov focuses on the works of oral history telling and notes "the intelligence of Kazakh people and the well-formed historical memory" (Ensenov, 2012: 100). N.N. Kurmanalina's articles analyze the peculiarities of the historical memory of Kazakh people (Kurmanalina, 2017a), (Kurmanalina, 2017b). Z.K. Suraganova and K.K. Sarsembina examine customs and ceremonies related to kymyz in the context of memory culture, and come to the conclusion that rites and rituals related to kymyz remain in the memory of modern Kazakhs as a cultural heritage with a high symbolic potential (Suraganova, Sarsembina, 2021: 264).

In works of A.A. Absadikov, H.Yu. Minnegulov's, folklore is considered as a source of people's historical memory (Absadykov, Minnegulov, 2016). B.Zh. Smagambet studied the role of ancient Turkic folklore in the social memory of Central Asian peoples and common cultural concepts in the collective consciousness of these peoples (Smagambet, 2014).

According to M.K. Koygeldiev's proposal, the scientific research center "Aitylgan Tarikh" was opened. In 2015, M.K. Koygeldiev's general editorship published a textbook called "Aitylgan Tarikh". Researchers believe that the name "oral history" accepted in Western historiography cannot reveal the peculiarity of this scientific direction, and instead proposed the name "Aitylgan Tarikh" (which means history that is memorized) (Aitylgan tarikh, 2015). M.K. Koigeldiev wrote about the "oral history": "In this term, priority is given to the function of language in preserving and conveying historical facts, and the role of memory is left out. The joint task of memory and language can be covered in more detail by the concept of "Aitylgan Tarikh" (Koygeldiev, 2013).

Z.B. Myrzataeva's article deals with the memories of Polish citizens who were deported to Turkestan and Sozak regions (Myrzataeva, 2019). K. Alimgazinov and E. Chilikova's article analyzes memories of Alash intellectuals (Alimgazinov, Chilikova, 2017). In 2019, "Zhivaya pamyat" a collective monograph entitled "Stalinism in Kazakhstan – History, Memory, Overcoming" was published. The collection consists of three parts: "History", "Memory" and "Art" ("Zhivaya pamyat", 2019).

On the issue of historical memory of the Great Patriotic War, A.A. Galiyev and A.Zh. Myrzakhmetova, A.S. Zhanbosinova and D.T. Tolgambaeva applied. A.A. Galiyev and A.Zh. Myrzakhmetova's article analyzes the memory of the Great Patriotic War in Russia and Kazakhstan (Galiev, Myrzakhmetova, 2019). In Zhanbosinova's work, the questions of the formation of historical memory about the Great Patriotic War in Kazakhstan are studied, commemorative practices are identified, and their content is revealed (Zhanbosinova, 2022). In work of D.T. Tolgambaeva, memory practices such as the opening of monuments and memorial complexes to the heroes and participants of

the Soviet Union, and museums are considered to preserve the memory of the Great Patriotic War (Tolgambaeva, 2019).

In Kazakhstan, several research projects on memory were implemented with the participation of philosophers and cultural scientists. Let's focus on the articles written and published within the framework of the scientific project "Memorial places in the modern culture of Kazakhstan: trends of commemoration in public spaces". In work of K.A. Medeuova and U.M. Sandybaeva, the connection between the current commemorative situation and the implementation of the state program "Sacred Geography of Kazakhstan" is shown (Medeuova, Sandybayeva, 2018). N.M. Sandybaeva and G.M. Alzhanova's article, according to P. Nora's "place of memory", M. Halbwaks, Ya. Assman, based on A. Assman's findings of cultural and collective memory, Bayanaul region is studied as a unique "place of memory" (Sandybayeva, Alzhanova, 2019). Another article by U.M. Sandybayeva analyzed memory practices and the process of memorization in Kazakhstan related to the civil war at the beginning of the 20th century (Sandybayeva, 2020). Z. Naurzbaeva in her article describes the role of genealogy in traditional Kazakh society and modern society, content of genealogy books, electronic genealogies, cultural memory in S. Kondybai's concept is considered also (Naurzbaeva, 2019).

Within the framework of the project "Actual practices of memory: conceptualization of the past and creation of identity in the contemporary culture of Kazakhstan" (2015–2017), the research team visited 46 museums, 60 memory sites and collected empirical materials from 8 regions of Kazakhstan (Medeuova, 2016: 452). As a result of the implementation of the project, in 2017, a collective monograph called "Memory places and practices in Kazakhstan" was published (Praktiki, 2017). Some of the authors involved in this project have published the results of their research within the framework of the project in the scientific journals.

K.A. Medeuova's article, a theoretical review of works on commemoration was made in order to determine the criteria for creating a typology of memory practices in Kazakhstan (Medeuova, 2016). In another article of the researcher, the memorial complexes that appeared in Kazakhstan in the post-Soviet period were studied, and in this work, on the basis of empirical material, an attempt was made to "understand the main trends of the revitalization of cultural memory in post-Soviet Kazakhstan" (Medeuova, 2020: 257). U. Sandybaeva and L. Bakhytova explored space-related memory sites in the social and cultural landscape of Kazakhstan (Medeuova et al., 2022).

Some key issues of historical memory in the Soviet period and historical memory in the post-Soviet period were discussed by A.A. Galiyev (Galiyev, 2016). In other articles of A.A. Galiyev, the issues of nation building and memory in Central Asian countries were studied (Galiyev, 2018a), (Galiyev, 2018b).

The problem of forming of the historical memory in the modern society was discussed and studied by Zh.B. Abylkhozhin, I.V. Krupko, M.I. Akylbaeva, A.S. Zhanbosinova, B.A. Erdembekov, Zh. Kundakbayeva, B.T. Tuleuova, V.V. Horovoi and L.K. Shotbakova. Zh.B. Abylkhozhin and I.V. Krupko analyzed the features of historical memory in nomadic society and its impact on modern public consciousness (Abylkhozhin, Krupko, 2020). I.V. Krupko revealed the meaning of several folklore plots in the historical memory of Kazakhstani society in his articles. Among them O. Suleymenov's work "Ainalayin" considered the replacement of the real text with a fictional text and the image of Otyrar library in Kazakhstani historiography (Krupko, 2020), (Krupko, 2022).

M.I. Akylbaeva in her article considers the problem of shaping historical memory among youth by using national visual codes (Akylbaeva, 2019). A.S. Zhanbosinova and B.A. Erdembekov's article is devoted to the issue of cultural memory formation in Kazakhstani society (Zhanbosinova, Erdembekov, 2017). B.T. Tuleuova, V.V. Horovoi and L.K. Shotbakova's articles discuss the issue of family memory formation in young people (Tuleuova et al., 2019).

Zh. Kundakbaeva analyzed history textbooks in Kazakhstan and considered the role of historical knowledge in forming the memory and identity of the young generation (Kundakbayeva, 2011). According to Zh. Kundakbayeva, formation and preservation of socio-cultural memory is an integral part of national self-identification and an important ideological function of the state. The researcher concludes

that preservation of historical memory is a national problem (Kundakbayeva, 2013). Zh. Kundakbayeva and D. Kasymova's article noted that the memory of the victims of Stalinism in Kazakhstan is formed through the creation of memorial complexes, expositions of specially built museums, memorial speeches of the president and other officials (Kundakbayeva, Kassymova, 2016).

In the materials of other international and republican conferences, in scientific journals, related to the topic of historical memory A.M. Turlybekova, S.B. Alimova, A.S. Sagatova and N.B. Tuyakova, A.O. Tursynbaeva, M. Nasimov, T.S. Kalenova and G.M. Zhalelova's articles were published. A.M. Turlybekova's article analyzes the explanations given to the concepts of historical consciousness and historical memory in scientific literature (Turlybekova, 2019).

S.B. Alimova's work analyzes the role of the programs "Cultural Heritage" and "Khalyk tarykh tolkynynda" in the formation of historical memory and national consciousness (Alimova, 2015). A.S. Sagatova and N.B. Tuyakova's article deals with the problem of forming historical memory based on the idea of "Mangilik El" (Sagatova, Tuyakova, 2021). A.O. Tursynbaeva's article deals with the role of historical memory in modernizing consciousness (Tursynbaeva, 2018). M. Nasimov identified historical memory as a factor in the formation of national identity and described the educational process and the role of mass media in the formation of historical memory (Nasimov, 2017). T.S. Kalenova and G.M. Zhalelova's work shows the importance of historical memory for a sovereign, independent country, the authors believe that historical memory is an integral part of national consciousness (Kalenova, Zhalelova, 2022).

Conclusion

From the above, it can be seen that specialists of domestic humanities and social sciences are engaged in researching various aspects of the problem of historical memory, and the scientific interest in the field of historical memory is forming and developing. Since the study of historical memory requires an interdisciplinary approach, it is also studied by Kazakhstani scientists based on this approach. In the last ten years, the number of scientific studies on the problem of historical memory has increased. This shows that Kazakhstani scientists have begun actively deal with this issue. Most domestic scientists interpret the term "historical memory" in different ways, and Kazakh researches that we reviewed did not provide a clear definition of the concept of "historical memory". In research, the terms "historical memory" and "place of memory" are often used interchangeably. A number of studies have shown the role of historical memory in the formation of identity. Some researchers have studied issues related to historical memory within the scope of scientific projects. However, as a result of the historiographical analysis, it was found that historians did not comprehensively and systematically study the issue of the historical memory of the society of Kazakhstan in domestic historiography.

Thus, the problem of historical memory is one of the most important and controversial topics in modern history science, which is interpreted in different ways, studied from the different perspectives. After all, there is no doubt that historical memory has a great potential to shape the national consciousness and unite society.

References

Abil, Kuzembayuly, 2021 — *Abil E.A., Kuzembayuly A.* "Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju" kak istochnik po izucheniju istoricheskoy pamyati kazahov Severnogo Kazahstana ["Materials on the Kirghiz land use" as a source for studying the historical memory of the Kazakhs of Northern Kazakhstan]. *Bylye Gody*. 2021. No. 16(3). Pp. 1463–1472. (In Russ.)

Absadikov, Minnegulov, 2016 — *Absadikov A.A., Minnegulov H.Ju.* Halyqtyn tarihi zhady zhane fol'klor [People's historical memory and folklore]. "Baitursynov readings – 2016". Part 2. "Science, production, business: contemporary state and ways of innovative development of the country". Kostanay: A. Baitursynov KSU, 2016. Pp. 223–225. (In Kaz.)

Abylkhozhin, Krupko, 2020 — *Abylkhozhin Zh.B., Krupko I.V.* Istoricheskij kontekst problem modernizacii obshhestvennogo soznaniia i kul'turnoi pamvati kazahstanskogo sociuma [Historical context of the problems of

modernisation of public consciousness and cultural memory of Kazakh society]. Bulletin of IICAS. Publication of the International Institute for Central Asian Studies. 2020. Vol. 30. Pp. 7–18. (In Russ.)

Aitylgan tarikh, 2015 — *Aitylgan tarikh*. Oqu quraly [Aitylgan tarikh. Educational tool]. Koygeldiev M.K., Nurtazina N.D., et al. Almaty: “Dastur”publishing house, 2015. 240 p. (In Kaz.)

Akylbaeva, 2019 — *Akylbaeva I.M.* Istoricheskaja pamyat' i pogruzhenie molodezhi v nacional'nye vizual'nye kody [Historical memory and the immersion of youth in the national visual codes]. “History of the Great Steppe: from the origins to the present”: Materials of the International Eurasian Forum. Nur-Sultan: L.N. Gumiyov ENU, 2019. 354 p. (In Russ.)

Alimgazinov, Chilikova, 2017 — *Alimgazinov Q., Chilikova E.* Tarihi zhady kenistigindegi Alash qozgalysy (Qazaqstan Respublikasy Prezidenti Arhivinin materialdaryna derektanulyq zhane arheografijalyq sholu) [Alash movement in the space of historical memory (source and archeographic review of the materials of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan)]. Society&Time. Scientific and expert Journal. 2017. No. 1(53). Pp. 55–71. (In Kaz.)

Alimova, 2015 — *Alimova S.B.* “Narod v potoke istorii”: o roli istoricheskogo nasledija v formirovanii kazahstanskoj identichnosti [“People in the stream of history”:the role of historical heritage in the formation of Kazakh identity]. Materials of the International scientific and practical conference. Vol. 1. Karaganda: E.A. Buketov KSU, 2015. Pp. 349–352. (In Russ.)

Alpysbes, 1999 — *Alpysbes M.A.* Istorija Kazahstana v kazahskom shezhire (mesto shezhire v izuchenii istorii) [The history of Kazakhstan in Kazakh shezhire (place of shegyre in learning of history)]: autoref. ...: 07.00.02. Karaganda, 1999. 30 p. (In Russ.)

Alpysbes, 2013 — *Alpysbes M.A.* Qazaq shezhiresi: tarihnalyq-derektanulyq zertteu: monografija. [Kazakh shezhire: historiographical and source study research: monograph]. Astana: “BG-Print” IE, 2013. 380 p. (In Kaz.)

Amanzholova, 2012 – *Amanzholova D.A.* Istoricheskaja pamyat' postsovetskogo obshhestva i kul'tura molodezhi: problemy preemstvennosti i vyzovy modernizacii [Historical memory of the post-Soviet society and youth culture: problems of succession and challenges of modernization]. History of Kazakhstan: teaching in school. 2012. No. 2. Pp. 2–4. (In Russ.)

Amanzholova, 2016 – *Amanzholova D.A.* Istoricheskaja pamyat' kak politicheskij resurs vo vzaimodejstvii postsovetskih stran [Historical memory as a political resource in the interaction of post-Soviet countries]. Human capital. 2016. No. 4(88). Pp. 83–85. (In Russ.)

Amanzholova, 2019 – *Amanzholova D.A.* Sociokul'turnye faktory Pobedy SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne i problemy formirovanija istoricheskaj pamyati molodezhi [Sociocultural factors of the Victory of the USSR in the Great Patriotic War and problems of the formation of historical memory of the youth]. Kazakhs in the Eurasian space: history, culture and sociocultural processes: collection of scientific works. Omsk: OSU, 2019. Pp. 19–24. (In Russ.)

Amanzholova, 2020 – *Amanzholova D.A.* Pamyat' o Velikoj Otechestvennoj vojne v Kazahstane – osobennosti interpretacii [Memory of the Great Patriotic War in Kazakhstan – special interpretation]. The Great Patriotic War in the historical memory of the nation: study, interpretation, lessons of the past: collection of materials of the All-Russian scientific and practical conference with international participation Novosibirsk: Parallel, 2020. Pp. 8–19. (In Russ.)

Artykbaev, 2012 — *Artykbaev J.A.* Qazaqtyn auyzsha dasturi: ugyym zhane tapsirleu maseleleri [Kazakh oral tradition: concepts and interpretation problems]. Akseleu Seydimbek: scientific heritage and independence (problems of oral history). Proceedings of the international scientific and theoretical conference. Astana: L.N. Gumilyov ENU, 2012. Pp. 19–28. (In Kaz.)

Assman, 2004 — *Assman Ja.* Kul'turnaja pamyat': Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaja identichnost' v vysokih kul'turah drevnosti [Cultural memory: Writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity]. Moscow: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2004. 368 p. (In Russ.)

Connerton, 1989 – *Connerton P.* How Societies Remember. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 121 p. (In Eng.)

Connerton, 2008 – *Connerton P.* Seven types of forgetting. Memory Studies, 2008. No. 1. Pp. 59–71. (In Eng.)

Connerton, 2009 – *Connerton P.* How Modernity Forgets. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 149 p. (In Eng.)

Ensenov, 2012 — *Ensenov K.A.* Qazaq halqynyn tarihi zhady zhane auyzsha tarih ajtu dasturi [Historical memory of the Kazakh people and tradition of telling oral history] // Akseleu Seydimbek: scientific heritage and independence (problems of oral history). Proceedings of the international scientific and theoretical conference. Astana: L.N. Gumilyov ENU, 2012. Pp. 98–100. (In Kaz.)

Ermagambetova, Orazbaeva, 2022 — *Ermagambetova K.S., Orazbaeva D.E.* Shygys Qazaqstan onirinde batyrlardy memorialdau urdisi: madeni antropologijalyq taldau [The process of commemorating heroes in the region East Kazakhstan: cultural anthropological analysis]. Keruen. 2022. No. 1. Vol. 74. Pp. 316–333. (In Kaz.)

Erofeeva, 2016 — *Erofeeva I.V.* Znakovyj personazh kazahskih predanij Alasha-han: istoricheskaja lichnost' i mif [Iconic character of Kazakh legends Alasha Khan: historical personality and myth]. Turkological Collection Moscow: Science – Eastern Literature, 1970. 2013–2014 / 2016. Pp. 256–292. (In Russ.)

Erofeeva, 2021 — *Erofeeva I.V.* “Dobryj” ili “svjatoj” Dzhani-bek-han (1342–1357) v ustnoj istoricheskoy pamyati kochevnikov-kazahov [“Good” or “holy” Janibek Khan (1342–1357) in the oral historical memory of the nomadic Kazakhs]. Golden Horde Review. 2021. Vol. 9. No. 1. Pp. 149–165. (In Russ.)

Eshpanova, 2016 — *Eshpanova D.D.* Rol' istoricheskoy pamyati v sociokul'turnom razvitii jetnosov Kazahstana [The role of historical memory in the socio-cultural development of ethnos of Kazakhstan]. Historical memory as a source of construction of Kazakh. Proceedings of the scientific and practice conference Almaty: IFPR CS MES RK, 2016. Pp. 71–80. (In Russ.)

Etkind, 2004 — *Etkind A.* Hard and Soft in Cultural Memory: Political Mourning in Russia and Germany. Grey Room (MIT Press). Special Issue: Memory/History/Democracy. 2004. Vol. 16. Pp. 36–59. (In Eng.)

Etkind, 2016 — *Etkind A.* Krivoje gore. Pamyat o nepogrebyennykh [Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied]. Moscow: Novoye literaturnoe obozrenie, 2016. 328 p. (In Russ.)

Galiyev, 2016 — *Galiyev A.A.* Otrazhenie sovetskoj istorii v politike pamyati sovremennogo Kazahstana [Reflection of Soviet history in the politics of memory of modern Kazakhstan]. World of Great Altai. 2016. No. 2(3.1) Pp. 430–440. (In Russ.)

Galiyev, 2018a — *Galiyev A.A.* Istorija i travmy proshlogo v politike pamyati gosudarstv Central'noj Azii [History and trauma of the past in the politics of memory of the state of Central Asia]. Historical memory: traumas of the past, contradictions of the present, perspectives of the future. A collection of articles on the results of the All-Russian scientific conference. Saratov: IC “Nauka”, 2018. Pp. 29–34. (In Russ.)

Galiyev, 2018b — *Galiyev A.A.* Politika pamyati v stranah Central'noy Azii i problemy naciostroitel'stva [The politics of memory in the countries of Central Asia and the problems of nation-building]. Bulletin of Zh. Balasagyn Kyrgyz National University. 2018. No. 2(94). Pp. 89–93. (In Russ.)

Galiyev, Myrzakhmetova, 2019 — *Galiyev A.A., Myrzakhmetova A.Zh.* (2019). Velikaja Otechestvennaja vojna v politike pamyati v Rossijskoj Federacii i Respublike Kazahstan [The Great Patriotic War in the politics of memory in the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan]. Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy series. 2019. Vol. 94. No. 2. Pp. 24–30. (In Russ.)

Grozin, 2014 — *Grozin A.V.* Golod 1932–1933 godov i politika pamyati v respublike Kazahstan [Famine of 1932–1933 and political memory in the Republic of Kazakhstan]. Moscow: Institute of Oriental Studies RAS, 2014. 178 p. (In Russ.)

Halbwachs, 2007 — *Halbwachs M.* Social'nye ramki pamyati [Social memory frames]. Moscow: Novoe izdatel'stvo, 2007. 348 p. (In Russ.)

Historical memory, 2016 — *Historical memory* as a source of construction of Kazakh identity. Proceedings of science and practice conference. Almaty: IFPR CS MES RK, 2016. 140 p. (In Russ.)

Irmukhanov, 2007 — *Irmukhanov B.B.* O nauchnoj preemstvennosti pri issledovanii problem istorii Kazahstana [Scientific continuity in the study of problems of the history of Kazakhstan]. The phenomenon of nomadism in the history of Eurasia. Nomadism and development of the state: Proceedings of the International Scientific Conference. Almaty: Dyke-Press, 2007. Pp. 133–144. (In Russ.)

Kadyrzhanov, 2016 — *Kadyrzhanov R.K.* Istoricheskaja pamyat' i nacional'noe stroitel'stvo v Kazahstane [Historical memory and national construction in Kazakhstan]. Historical memory as a source of construction of Kazakh identity. Proceedings of the science and practice conference. Almaty: IFPR CS MES RK, 2016. Pp. 81–87. (In Russ.)

Kalenova, Zhalelova, 2022 — *Kalenova T.S., Zhalelova G.M.* Nacional'nye cennosti i istoricheskaja pamyat' kazahskogo naroda [National values and historical memory of the Kazakh people]. Political space and social time: The power of symbols and the memory of generations. Collection of scientific papers of the XXVIII International

Kharaksky Forum. Simferopol: IT "ARIAL", 2022. Pp. 143–147. (In Russ.)

Koygeldiev, 2013 — *Koygeldiev M.K.* Memlekettiligini quryp zhatqan ulttyn tarihsyysy kuresker boluy kerek! [The historian of the nation that is building its state should be a fighter!]. *Mirror of Alash*. No. 95(1006). 7.06.2013. (In Kaz.)

Krupko, 2020 — *Krupko I.V.* Fol'klornye sjuzhety kazahstanskoj istoriografii: mezhdu pojetikoj i politikoj pamyati [Folkloric subjects of Kazakh historiography: between poetic and political memory] [Electronic resource]. Working paper No. 34: “Sujets folkloriques de l’historiographie kazakhe: entre poétique et politique de la mémoire” PAR IFEAC 04/08/2020 URL: <https://ifeac.hypotheses.org/6885> (access date: 12.06.2023). (In Russ.)

Krupko, 2022 — *Krupko I.V.* Otyrar kitaphanasynyn bejne zhane narrativ semiozisi: zhogalgan agartushylyqty izdestiru barysynda [Semiosis of the image and narrative of the Otrar library: in search of the lost enlightenment] [electronic resource]. “edu.e-history.kz” electronic scientific journal. 2022. No. 9(3). Pp. 112–125. URL: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_31_3_112-125 (access date: 10.06.2023). (In Kaz.)

Kudaybergenova, 2020 — *Kudaybergenova A.A.* Kommemoracija lichnosti Mustafy Shokaja: pamyatniki, kinematograf [Commemoration personality Mustafy Shokai: monument, cinematographer]. *Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Historical Sciences. Philosophy. Religion series*. 2020. No. 1(130). Pp. 107–118. (In Russ.)

Kundakbayeva, 2011 — *Kundakbayeva Zh.* History textbooks and their role in the construction of memory and identity of the young generation in Kazakhstan. Materials of the international scientific conference "Dulatovsky readings: historical science and teaching of history in modern Kazakhstan, Russia and the states of Central Asia" Almaty, 2011. Pp. 50–52. (In Russ.)

Kundakbayeva, 2013 — *Kundakbayeva Zh.* V poiskah istoricheskogo narrativa Kazahstana: “dialog pamyati” ili “nacional'naja pamyat” [In search of the historical narrative of Kazakhstan: "dialog memory" or "national memory"] [electronic resource]. Qazaqstan Tarihy portal. 10.08.2013. URL: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29146> (access date: 16.05.2023). (In Russ.)

Kundakbayeva, Kassymova, 2016 — *Kundakbayeva Zh., Kassymova D.* Remembering and forgetting: the state policy of memorializing Stalin's repression in post-Soviet Kazakhstan. *Nationalities Papers*. 2016. Vol. 44. Issue 4. Pp. 611–627. (In Eng.)

Kurmanalina, 2017a — *Kurmanalina N.N.* XVIII gasyrdagy qazaq jetnosy tarihi zhadynyn derektik erekshelikteri [Documentary features of the historical memory of the Kazakh ethnos in the 18th century]. *Actual scientific research in the modern world*. 2017. No. 9–4 (29). Pp. 11–16. (In Kaz.)

Kurmanalina, 2017b — *Kurmanalina N.N.* XIX gasyr oqigalary qazaq halqynyn tarihi zhadynda [The events of the 19th century are in the historical memory of the Kazakh people]. *Actual scientific researches in the modern world*. 2017. No. 9-4(29). Pp. 17–21. (In Kaz.)

Kuzembayuly et al., 2022 — *Kuzembayuly A., Abil' E.A., Alibek T.* Sibirskij ulus i kazahi: problemy jetnicheskoy preemstvennosti i istoricheskoy pamyati [Siberian ulus and Kazakhs: problems of ethnic succession and historical memory]. *Kostanay*, 2022. 256 p. (In Russ.)

Leontieva, 2015 — *Leontieva O.B.* “Memorial'nyj povorot” v sovremennoj Rossijskoj istoricheskoy nauke [“Memorial turn” in the contemporary Russian historical science] [electronic resource]. *Dialogue with time*. 2015. Vol. 50. Pp. 59–96. URL: <https://roii.ru/r/1/50.3> (access date: 10.06.2023). (In Russ.)

Medeuova, 2016 — *Medeuova K.A.* K voprosu o tipologii praktik pamyati v Kazahstane [The question of typology of practical memory in Kazakhstan]. *World of Great Altai*. 2016. No. 2(3.1). Pp. 450–458. (In Russ.)

Medeuova, 2020 — *Medeuova K.A.* Zatjanuvshajasja «sovetskost'» i transformacii kollektivnoj pamyati: sovetskie i postsovetskie memorial'nye kompleksy v Kazahstane [Lingering "Sovietness" and transformation of collective memory: Soviet and post-Soviet memorial complexes in Kazakhstan]. *New Literary Review*. 2020. No. 1. Pp. 256–274. (In Russ.)

Medeuova, Sandybayeva, 2018 — *Medeuova K.A., Sandybayeva U.M.* Sakral'naja geografija v Kazahstane: kommemorativnaja politika gosudarstva i lokal'nye praktiki v publicnyh prostranstvah [Sacred geography in Kazakhstan: state commemorative policy and local practices in public spaces]. *World of Great Altai*. 2018. No. 4(3). Pp. 438–447. (In Russ.)

Medeuova et al., 2022 — *Medeuova K., Sandybaeva U., Bakytova L.* Kosmicheskie mesta pamyati v Kazahstane [Space places of memory in Kazakhstan]. *Creativity and modernity*. 2022. No. 1(16). Pp. 64–67. (In Russ.)

Myrzataeva, 2019 — *Myrzataeva Z.B.* Tyl deportacijaga ushyragan poljak azamattarynyn estelikterinde (Turkistan, Sozaq audandary materialdarynyn negizimen) 1941–1945 zhzh. [In the memoirs of Polish citizens who

were deported to the rear (on the basis of materials from Turkestan, Sozak districts) 1941–1945]. Bulletin of the Abai Kazakh National Pedagogical University. Historical and Socio-Political Sciences series. 2019. No. 3(62). Pp. 24–30. (In Kaz.)

Nasimov, 2019 — *Nasimov M.* Tarihi zhadyny qalyptastyrudyn ozekti maseleleri [Actual problems of historical memory formation]. Human world: philosophical and social humanitarian journal. 2017. No. 2(72). Pp. 152–164. (In Kaz.)

Naurzbaeva, 2019 — *Naurzbaeva Z.* Rodoslovnye “shezhire” kak forma kollektivnoj pamyati [Genealogical “shezhire” as a form of collective memory] [electronic resource]. otuken.kz Site about Kazakh culture, music and mythology. 28.07.2019. URL: <https://otuken.kz/shezhire/> (access date: 23.06.2023). (In Russ.)

Nogaybayeva, Toksanbaev, 2019 — *Nogaybayeva M.S., Toksanbaev A.K.* Koshpeli kogamdagy bileushi bejnesinin anyz-ertegilerdegi korinisi [The image of the governor in tales and legends in the nomadic society]. [electronic resource]. “edu.e-history.kz” electronic scientific journal. 2019. No. 3(19). URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/81/34> (access date: 20.04.2023). (In Kaz.)

Nora, 1999 — *Nora P.* Francija-pamyat' [France-memory]. P. Nora, M. Ozuf, J. de Puymege, M. Vinok. Saint Petersburg: Saint Petersburg University Publishing House, 1999. 328 p. (In Russ.)

Praktiki, 2017 — *Praktiki i mesta pamyati v Kazahstane* [Practices and places of memory in Kazakhstan]. Medeuova K.A., Sandybaeva U.M., Naurzbaeva Z. et al. Astana: L.N. Gumilyov ENU, 2017. 350 p. (In Russ.)

Rahimbekova, 2019 — *Rahimbekova A.K.* Istoricheskaja pamyat' i stepnaja ustnaja istoriologija [Historical memory and steppe oral historiography]. Historical and pedagogical readings. 2019. No. 23. Pp. 175–180. (In Russ.)

Repina, 2016 — *Repina L.P.* Sobytiya i obrazy proshlogo v istoricheskoy i kul'turnoj pamyati [Events and images of the past in historical and cultural memory]. The New Past. 2016. No. 1. Pp. 82–99. (In Russ.)

Rostovtcev, Sosnitskiy, 2014 — *Rostovtcev E.A., Sosnitskiy D.A.* Napravleniya issledovanij istoricheskoy pamyati v Rossii [Directions of historical research in Russia]. Saint Petersburg University Bulletin. 2014. Ser. 2, Vol. 2. Pp. 106–126. (In Russ.)

Sagatova, Tuyakova, 2021 — *Sagatova A.S., Tuyakova N.B.* Historical memory in the era of independence. Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series. 2021. No. 4(104). Pp. 196–202. (In Eng.)

Saktaganova, 2019 — *Saktaganova Z.G.* Batyr Rajymbek Alban: chto nam o nem izvestno? [Rayymbek Alban Batyr: what do we know about him?]. World of Great Altay. 2019. No. 5(4). Pp. 479–490. (In Russ.)

Sandybayeva, 2020 — *Sandybayeva U.M.* Politika pamyati v postsovetskij period: memorial'nyj landshaft pamyati o Grazhdanskoj vojne v Kazahstane [The Politics of memory in the post-Soviet Period: the memorial landscape of the memory of the Civil War in Kazakhstan]. E-Scio. 2020. No. 9(48). Pp. 358–373. (In Russ.)

Sandybayeva, Alzhanova, 2019 — *Sandybayeva U.M., Alzhanova G.M.* “Mesta pamyati” kak kul'turnyj kapital regiona: sakral'nyj potencial Bajanaula "Memory place" as the cultural capital of the region: the sacred potential of Bayanaul]. World of Great Altay. 2019. No. 5(4). Pp. 629–649. (In Russ.)

Savelyeva, Poletaev, 2008 — *Savelyeva I.M., Poletaev A.V.* Obydennye predstavleniya o proshlom: teoreticheskie podhody [Common views of the past: theoretical approaches]. Dialogues with time: memory of the past in the context of history. Moscow, 2008. Pp. 50–76. (In Russ.)

Smagambet, 2014 — *Smagambet B.Zh.* Kone turki adebi muralary zhane Ortalyq Azija halyqtarynyn aleumettik zhady [Ancient Turkic literary heritage and the social memory of the peoples of Central Asia]. National strategies for the development of Turkic-speaking countries. Proceedings of the V Congress of Sociologists of Turkic-speaking countries Almaty, 2014. Pp. 511–518. (In Kaz.)

Sultangazy, Mukataeva, 2020 — *Sultangazy G.J., Mukataeva L.K.* Istoricheskaja pamyat' v uslovijah sovremennogo Kazahstana: poiski geroev i smyslov [Historical memory in the conditions of modern Kazakhstan: search for heroes and meanings]. [Electronic resource]. “edu.e-history.kz” electronic scientific journal. 2020. No. 2(22). URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/download/413/723> (access date: 25.05.2021). (In Russ.)

Suraganova, Sarsembina, 2021 — *Suraganova Z.K., Sarsembina K.K.* Kumysnye prazdniki, ritualy i ceremonii v kontekste pomnjashhej kul'tury Velikoj stepi [Kumis holidays, rituals and ceremonies in the context of the commemorative culture of the Great Steppe] [Electronic resource]. Historical Ethnology. 2021. Vol. 6. No. 2. Pp. 257–270. URL: <https://doi.org/10.22378/he.2021-6-2>. (access date: 25.05.2021). (In Russ.)

Tolgambaeva, 2019 — *Tolgambaeva D.T.* Pamyat' o Velikoj otechestvennoj vojne: praktiki memorializacii v sovremennom Kazahstane [Memory of the Great Patriotic War: the practice of memorialization in modern Kazakhstan]. Historical Memory of Belarus as a factor in the consolidation of society: materials of the International

science and practice conference. Minsk: LLC SUGART, 2019. Pp. 179–181. (In Russ.)

Tuleuova et al., 2019 — *Tuleuova B.T., Gorovoj V.V., Shotbakova L.K.* Rol' instituta sem'i v formirovanii istoricheskogo znanija molodogo pokolenija [The role of the family institution in the formation of historical knowledge of the young generation]. Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy series. 2019. Vol. 93. No. 1. Pp. 75–81. (In Russ.)

Turlybekova, 2019 — *Turlybekova A.M.* Interpretacija ponjatij istoricheskogo soznaniya i istoricheskoy pamyati v nauchnoj literature [Interpretation of concepts of historical consciousness and historical memory in scientific literature]. Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Series “Historical and socio-political sciences”. No. 3(62), 2019. Pp. 305–309. (In Russ.)

Tursynbaeva, 2018 — *Tursynbaeva A.O.* Sanany zhangyrtudagy tarihi zhadyrynyn roli [The role of historical memory in the renewal of consciousness]. Actual problems of world philosophy, human development, its consciousness and morality: Proceedings of the International scientific-theoretical conference Astana, 2018. Pp. 173–176. (In Kaz.)

Yates, 1997 — *Yates F.* Iskusstvo pamyati [The Art of Memory]. Saint Petersburg: Universitetskaya kniga, 1997. 480 p. (In Russ.)

Zhanbosinova, 2022 — *Zhanbosinova A.S.* Istoricheskaja pamyat' o Velikoj Otechestvennoj vojne v prostranstve Kazahstana [Historical Memory of the Great Patriotic War in the space of Kazakhstan]. Historical courier, 2022. No. 1(21). Pp. 133–144. (In Russ.)

Zhanbosinova, Erdembekov, 2017 — *Zhanbosinova A.S., Erdembekov B.A.* Koncepty kul'turnoj pamyati i social'nye praktiki v Kazahstane [Concepts of cultural memory and social practices in Kazakhstan]. Bulletin of Novosibirsk State University. History, Philology series. 2017. Vol. 16. No. 1. Pp. 29–39. (In Russ.)

Zhivaya pamyat, 2019 — *Zhivaya pamyat.* Stalinizm v Kazahstane – Proshloe, Pamyat', Preodolenie [Living Memory. Stalinism in Kazakhstan – Past, Memory, Overcoming]. Almaty: Dyke-Press, 2019. 272 p. (In Russ.)

Литература

Connerton, 1989 – *Connerton P.* How Societies Remember. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 121 p.

Connerton, 2008 – *Connerton P.* Seven types of forgetting, *Memory Studies*, 2008. No. 1. Pp. 59–71.

Connerton, 2009 – *Connerton P.* How Modernity Forgets. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 149 p.

Etkind, 2004 – *Etkind A.* Hard and Soft in Cultural Memory: Political Mourning in Russia and Germany // Grey Room (MIT Press). Special Issue: Memory/History/Democracy. 2004. Vol. 16 (Summer). Pp. 36–59.

Kundakbayeva, Kassymova, 2016 – *Kundakbayeva Zh., Kassymova D.* (2016). Remembering and forgetting: the state policy of memorializing Stalin's repression in post-Soviet Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 2016. Vol. 44. Issue 4. Pp. 611–627.

Sagatova, Tuyakova, 2021 — *Sagatova A.S., Tuyakova N.B.* Historical memory in the era of independence. // Bulletin of the Karaganda University. 2021. № 4(104). Pp. 196–202.

Абиль, Кузембайұлы, 2021 — *Абиль Е.А., Кузембайұлы А.* «Материалы по киргизскому землепользованию» как источник по изучению исторической памяти казахов Северного Казахстана // *Bylye Gody*. 2021. № 16(3). С. 1463–1472.

Абылхожин, Крупко, 2020 — *Абылхожин Ж.Б., Крупко И.В.* Исторический контекст проблем модернизации общественного сознания и культурной памяти казахстанского социума // *Вестник МИЦАИ*. 2020. Вып. 30. С. 7–18.

Айттылған тарих, 2015 — *Айттылған тарих.* Оқу құралы /Қойгелдиев М.Қ., Нұртазина Н.Д. және т.б. Алматы: «Дәстүр» баспасы, 2015. 240 б.

Ақылбаева, 2019 — *Ақылбаева И.М.* Историческая память и погружение молодежи в национальные визуальные коды // «Ұлы Дала тарихы: көне дәуірден қазіргі заманға дейін»: халықаралық Еуразиялық форумының материалдары. Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2019. 354 б.

Алимова, 2015 — *Алимова С.Б.* «Народ в потоке истории»: о роли исторического наследия в формировании казахстанской идентичности // Научное и творческое наследие академика Е.А. Букетова, Материалы Международной научно-практической конференции. Том 1. Караганда: КарГУ им. Е.А. Букетова, 2015. С. 349–352.

Алпысбес, 1999 — *Алпысбес М.А.* История Казахстана в казахском шежере (место шежере в

изучении истории): автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Караганда, 1999. 30 с.

Алпысбес, 2013 — *Алпысбес М.А.* Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу: монография. Астана: «BG-Print» ЖК, 2013. 380 б.

Аманжолова, 2012 — *Аманжолова Д.А.* Историческая память постсоветского общества и культура молодежи: проблемы преемственности и вызовы модернизации // История Казахстана: преподавание в школе. 2012. № 2. С. 2–4.

Аманжолова, 2016 — *Аманжолова Д.А.* Историческая память как политический ресурс во взаимодействии постсоветских стран // Человеческий капитал. 2016. № 4(88). С. 83–85.

Аманжолова, 2019 — *Аманжолова Д.А.* Социокультурные факторы Победы СССР в Великой Отечественной войне и проблемы формирования исторической памяти молодежи // Казахи в Евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы. Омск: Омский государственный университет, 2019. С. 19–24.

Аманжолова, 2020 — *Аманжолова Д.А.* Память о Великой Отечественной войне в Казахстане – особенности интерпретации // Великая Отечественная война в исторической памяти народа: изучение, интерпретация, уроки прошлого: сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. Новосибирск: Параллель, 2020. С. 8–19.

Артықбаев, 2012 — *Артықбаев Ж.А.* Қазақтың ауызша дәстүрі: ұғым және тәпсірлеу мәселелері // Акселеу Сейдімбек: ғылыми мұрасы және тәуелсіздік (ауызша тарих мәселелері) халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2012. 19–28 б.

Ассман, 2004 — *Ассман Я.* Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.

Әбсадықов, Миннегулов, 2016 — *Әбсадықов А.А., Миннегулов Х.Ю.* Халықтың тарихи жады және фольклор // «Байтұрсынов оқулары – 2016». «Ғылым, өндіріс, бизнес: қазіргі жағдайы мен елдің инновациялық даму жолы». Қостанай: А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ, 2016. 223–225 б.

Әлімғазин, Чиликова, 2017 — *Әлімғазин Қ., Чиликова Е.* Тарихи жады кеңістігіндегі Алаш қозғалысы (Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің материалдарына деректанулық және археографиялық шолу) // Қоғам&Дәуір. 2017. № 1(53). 55–71 б.

Галиев, 2016 — *Галиев А.А.* Отражение советской истории в политике памяти современного Казахстана // World of Great Altai. № 2(3.1) 2016. С. 430–440.

Галиев, 2018a — *Галиев А.А.* История и травмы прошлого в политике памяти государств Центральной Азии // Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего. Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С. 29–34.

Галиев, 2018b — *Галиев А.А.* Политика памяти в странах Центральной Азии и проблемы нациестроительства // Вестник Кыргызского Национального Университета имени Ж. Баласагына. 2018. № 2(94). С. 89–93.

Галиев, Мырзахметова, 2019 — *Галиев А.А., Мырзахметова А.Ж.* Великая Отечественная война в политике памяти в Российской Федерации и Республике Казахстан // Вестник Карагандинского университета. 2019. Т. 94. № 2. С. 24–30.

Грозин, 2014 — *Грозин А.В.* Голод 1932–1933 годов и политика памяти в республике Казахстан. Москва: Институт востоковедения РАН, 2014. 178 с.

Еңсенев, 2012 — *Еңсенев Қ.А.* Қазақ халқының тарихи жады және ауызша тарих айту дәстүрі // Акселеу Сейдімбек: ғылыми мұрасы және тәуелсіздік (Ауызша тарих мәселелері). Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2012. 98–100 б.

Ермагамбетова, Оразбаева, 2022 — *Ермагамбетова К.С., Оразбаева Д.Е.* Шығыс Қазақстан өңірінде батырларды мемориалдау үрдісі: мәдени антропологиялық талдау // «Керуен» 2022. № 1. 74-том. 316–333 б.

Ерофеева, 2016 — *Ерофеева И.В.* Знаковый персонаж казахских преданий Алаша-хан: историческая личность и миф // Тюркологический сборник. Москва: Наука – Восточная Литература, 1970. 2013–2014: 2016. С. 256–292.

Ерофеева, 2021 — *Ерофеева И.В.* «Добрый» или «святой» Джанибек-хан (1342–1357) в устной исторической памяти кочевников-казахов // Золотоордынское обозрение. 2021. Т. 9. № 1. С. 149–165.

Ешпанова, 2016 — *Ешпанова Д.Д.* Роль исторической памяти в социокультурном развитии этносов

Казахстана // Историческая память как источник конструирования казахстанской идентичности. Мат. науч.-практ. конф. Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2016. С. 71–80.

Жанбосинова, 2022 — *Жанбосинова А.С.* Историческая память о Великой Отечественной войне в пространстве Казахстана // Исторический курьер. 2022. № 1(21). С. 133–144.

Жанбосинова, Ердембеков, 2017 — *Жанбосинова А.С., Ердембеков Б.А.* Концепты культурной памяти и социальные практики в Казахстане // Вестник Новосибирского государственного университета. 2017. Т. 16. № 1. С. 29–39.

Живая память, 2019 — *Живая память.* Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление Алматы: Дайк-Пресс, 2019. 272 с.

Ирмуханов, 2007 — *Ирмуханов Б.Б.* О научной преемственности при исследовании проблем истории Казахстана // Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: сборник материалов Международной научной конференции Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 133–144.

Историческая память, 2016 — *Историческая память* как источник конструирования казахстанской идентичности. Мат. 4-й науч.-практ. конф. Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2016. 140 с.

Йейтс, 1997 — *Йейтс Ф.* Искусство памяти: Пер. с англ. Санкт-Петербург: Университетская книга, 1997. 480 с.

Кадыржанов, 2016 — *Кадыржанов Р.К.* Историческая память и национальное строительство в Казахстане // Историческая память как источник конструирования казахстанской идентичности. Мат. науч.-практ. конф. Алматы, 2016. С. 81–87.

Каленова, Жалелова, 2022 — *Каленова Т.С., Жалелова Г.М.* Национальные ценности и историческая память казахского народа // Политическое пространство и социальное время: Власть символов и память поколений. Сборник научных трудов. Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2022. С. 143–147.

Крупко, 2020 — *Крупко И.В.* Фольклорные сюжеты казахстанской историографии: между поэтикой и политикой памяти [электронный ресурс] // Working paper n 34: «Sujets folkloriques de l'historiographie kazakhe: entre poétique et politique de la mémoire» PAR IFEAC 04.08.2020. URL: <https://ifeac.hypotheses.org/6885> (дата обращения: 12.06.2023).

Крупко, 2022 — *Крупко И.В.* Отырар кітапханасының бейне және нарратив семиозісі: жоғалған ағартушылықты іздестіру барысында [электронный ресурс] // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2022. № 9(3). 112–125 бб. URL: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_31_3_112-125 (дата обращения: 10.06.2023).

Кудайбергенова, 2020 — *Кудайбергенова А.А.* Коммеморация личности Мустафы Шокая: памятники, кинематограф // Вестник Евразийского национального университета Л.Н. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2020. № 1(130). С. 107–118.

Кузембайулы и др., 2022 — *Кузембайулы А., Абиля Е.А., Алибек Т.* Сибирский улус и казахи: проблемы этнической преемственности и исторической памяти. Костанай: Региональный университет имени А. Байтурсынова, 2022. 256 с.

Кундакбаева, 2011 — *Кундакбаева Ж.Б.* Учебники истории и их роль в конструировании памяти и идентичности молодого поколения в Казахстане // Материалы международной научной конференции «Дулатовские чтения: историческая наука и преподавание истории в современном Казахстане, России и государствах Центральной Азии». Алматы, 2011. С. 50–52.

Кундакбаева, 2013 — *Кундакбаева Ж.* В поисках исторического нарратива Казахстана: «диалог памяти» или «национальная память» [электронный ресурс] // Qazaqstan Tarihy порталы. 10.08.2013. URL: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29146> (дата обращения: 16.05.2023).

Курманалина, 2017а — *Курманалина Н.Н.* XVIII ғасырдағы қазақ этносы тарихи жадының деректік ерекшеліктері // Актуальные научные исследования в современном мире. 2017. № 9–4(29). С. 11–16.

Курманалина, 2017б — *Курманалина Н.Н.* XIX ғасыр оқиғалары қазақ халқының тарихи жадында. // Актуальные научные исследования в современном мире. 2017. № 9–4(29). С. 17–21.

Қойгелдиев, 2013 — *Қойгелдиев М.Қ.* Мемлекеттілігін құрып жатқан ұлттың тарихшысы күрескер болуы керек! // Алаш айнасы. № 95(1006). 7.06.2013.

Леонтьева, 2015 — *Леонтьева О.Б.* «Мемориальный поворот» в современной Российской исторической науке [электронный ресурс] // Диалог со временем. 2015. Вып. 50. С. 59–96. URL: <https://roii.ru/r/1/50.3> (дата обращения: 10.06.2023).

- Медеуова, 2020 — *Медеуова К.А.* Затянувшаяся «советскость» и трансформации коллективной памяти: советские и постсоветские мемориальные комплексы в Казахстане // Новое литературное обозрение. 2020. № 1. С. 256–274.
- Медеуова, 2016 — *Медеуова К.А.* К вопросу о типологии практик памяти в Казахстане // World of Great Altai. 2016. № 2(3.1). С. 450–458.
- Медеуова, Сандыбаева, 2018 — *Медеуова К.А., Сандыбаева У.М.* Сакральная география в Казахстане: коммеморативная политика государства и локальные практики в публичных пространствах // World of Great Altai. 2018. № 4(3). С. 438–447.
- Медеуова и др., 2022 — *Медеуова К., Сандыбаева У., Бакытова Л.* Космические места памяти в Казахстане // Творчество и современность. 2022. № 1(16). С. 64–67.
- Мырзатаева, 2019 — *Мырзатаева З.Б.* Тыл депортацияға ұшыраған поляк азаматтарының естеліктерінде (Түркістан, Созақ аудандары материалдарының негізімен) 1941–1945 жж. // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. 2019. № 3(62). 24–30 б.
- Насимов, 2019 — *Насимов М.* Тарихи жадыны қалыптастырудың өзекті мәселелері // Адам әлемі: философиялық және қоғамдық-гуманитарлық журнал. 2017. № 2(72). 152–164 б.
- Наурызбаева, 2019 — *Наурызбаева З.* Родословные «шежіре» как форма коллективной памяти [электронный ресурс] // otuken.kz Сайт о казахской культуре, музыке и мифологии 28.07.2019. URL: <https://otuken.kz/shezhire/> (дата обращения: 23.06.2023).
- Ноғайбаева, Тоқсанбаев, 2019 — *Ноғайбаева М.С., Тоқсанбаев А.К.* Көшпелі қоғамдағы билеуші бейнесінің аңыз-ертегілердегі көрінісі [электронный ресурс] // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2019. № 3(19). URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/81/34> (дата обращения: 20.04.2023).
- Нора, 1999 — *Нора П.* Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. 328 с.
- Практики, 2017 — *Практики и места памяти в Казахстане* / Медеуова К.А., Сандыбаева У.М., Наурызбаева З.Ж. и др. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2017. 350 с.
- Рахимбекова, 2019 — *Рахимбекова А.К.* Историческая память и степная устная историология // Историко-педагогические чтения. 2019. № 23. С. 175–180.
- Репина, 2016 — *Репина Л.П.* События и образы прошлого в исторической и культурной памяти // The New Past. 2016. № 1. С. 82–99.
- Ростовцев, Сосницкий, 2014 — *Ростовцев Е.А., Сосницкий Д.А.* Направления исследований исторической памяти в России // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2014. Сер. 2. Вып. 2. С. 106–126.
- Савельева, Полетаев, 2008 — *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Обыденные представления о прошлом: теоретические подходы // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под редакцией Л. П. Репиной. Москва: Кругъ, 2008. С. 50–76.
- Сактаганова, 2019 — *Сактаганова З.Г.* Батыр Райымбек Албан: что нам о нем известно? // World of Great Altai. 2019. № 5(4). С. 479–490.
- Сандыбаева, 2020 — *Сандыбаева У.М.* Политика памяти в постсоветский период: мемориальный ландшафт памяти о Гражданской войне в Казахстане // E-Scio. 2020. № 9(48). С. 358–373.
- Сандыбаева, Альжанова, 2019 — *Сандыбаева У.М., Альжанова Г.М.* «Места памяти» как культурный капитал региона: сакральный потенциал Баянаула // Мир Большого Алтая. 2019. № 5(4). С. 629–649.
- Смағамбет, 2014 — *Смағамбет Б.Ж.* Көне түркі әдеби мұралары және Орталық Азия халықтарының әлеуметтік жады // Түркітілдес елдер дамуының ұлттық стратегиялары: түркітілдес елдер әлеуметтанушыларының V Конгресі материалдары. Алматы, 2014. 511–518 б.
- Султангазы, Мукатаева, 2020 — *Султангазы Г.Ж., Мукатаева Л.К.* Историческая память в условиях современного Казахстана: поиски героев и смыслов [электронный ресурс] // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 2(22), 2020. URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/download/413/723> (дата обращения: 25.05.2021).
- Сураганова, Сарсембина, 2021 — *Сураганова З.К., Сарсембина К.К.* Кумысные праздники, ритуалы и церемонии в контексте помнящей культуры Великой степи [электронный ресурс] // Историческая этнология. 2021. Т. 6. № 2. С. 257–270. URL: <https://doi.org/10.22378/he.2021-6-2.257-270> (дата обращения: 2021-06-22).

25.05.2021).

Толгамбаева, 2019 — *Толгамбаева Д.Т.* Память о Великой отечественной войне: практики мемориализации в современном Казахстане // Историческая память о Беларуси как фактор консолидации общества. Минск: ООО «СУГАРТ», 2019. С. 179–181.

Тулеуова и др., 2019 — *Тулеуова Б.Т.,* Горовой В.В., Шотбакова Л.К. Роль института семьи в формировании исторического знания молодого поколения // Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. 2019. Т. 93. № 1. С. 75–81.

Турлыбекова, 2019 — *Турлыбекова А.М.* Интерпретация понятий исторического сознания и исторической памяти в научной литературе // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». 2019. № 3(62). С. 305–309.

Тұрсынбаева, 2018 — *Тұрсынбаева А.Ө.* Сананы жаңғыртудағы тарихи жадының рөлі // Әлемдік философияның өзекті мәселелері, адам, оның санасы мен адамгершілігінің дамуы: III Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2018. 173–176 б.

Хальбвакс, 2007 — *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.

Эткинд, 2016 — *Эткинд А.* Кривое горе: Память о непогребенных. Пер. с англ. В. Макарова. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. 328 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan. Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 744–757, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_744-757

"THE UNRELIABLE PEOPLES" DISPERSED IN EASTERN KAZAKHSTAN AS A SEGMENT IN THE STUDY OF DOMESTIC HISTORY

Zhankadamova Gulmira Akikatovna¹, Ospanova Rysgul Ramazanovna², Kariyeva Toty Amangeldyevna³

¹Shakarim University
 (20A, Glinka Str., 071409 Semey, Republic of Kazakhstan)
 Researcher of the Department of Scientific Activity Management
 <https://orcid.org/0000-0003-3915-2303>. E-mail: ayaguz@mail.ru

²Abay Kazakh National Pedagogical University
 (13, Dostyk Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Associate professor, candidate of historical sciences of the department of «History of Kazakhstan»
 <https://orcid.org/0000-0002-6173-2286>. E-mail: ablai_angel@mail.ru

³Shakarim University
 (20A, Glinka Str., 071409 Semey, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History and Law
 <https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>. E-mail: kariyeva77@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Zhankadamova G.A. Ospanova R.R., Kariyeva T.A., 2023

Abstract. Introduction. The history of deportation is gaining increasing importance in historical research. It is worth noting the significance of studying this issue at the regional level through the examination of the interactions between the deported population and the local population. *Goals.* The main goal is to reconstruct historical reality by comparing data with scientific research, archival documents, and the memories of representatives of the German ethnic group who were deported to Kazakh territory, as well as witnesses of the events and their descendants. *Results.* As part of their scientific inquiry, the authors participated in scientific expeditions to the regions of Eastern Kazakhstan in order to meet with descendants of the deported peoples and uncover specific historical facts. Particularly, meetings took place with descendants of German nationality in the Borodulikha, Urzhar, Aksuat and Beskaragai districts of the Abai region. Comparative analysis allowed identifying issues related to the resettlement, adaptation, and daily life of the deported individuals on Kazakh land in the aforementioned districts. *Conclusions.* The information obtained from the descendants is highly valuable since they heard firsthand accounts from their parents and relatives during the deportation process. Additionally, these materials provide an opportunity to form an understanding of the fate of the German people, assess the history not just from the perspective of numbers and official reports, but from the viewpoint of individuals who found themselves in difficult life situations.

Keywords: Ethnicity, deportation, repression, «unreliable» peoples, adaptation, field expedition, memories, oral history, Eastern Kazakhstan

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of grant funding of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Deportation processes on the territory of East Kazakhstan and their reflection in historical memory (1937–1956)". (Registration number AP 15473239).

For citation: Zhankadamova G.A. Ospanova R.R., Kariyeva T.A. "The unreliable peoples" dispersed in Eastern Kazakhstan as a segment in the study of domestic history // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 744–757. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_744-757

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫСТАНҒАН «СЕНІМСІЗ ХАЛЫҚТАР» ОТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ СЕГМЕНТІ РЕТІНДЕ

Жанқадамова Гульмира Ақиқатқызы¹, Оспанова Рысгуль Рамазанқызы²,
Кариева Тоты Амангельдықызы³

¹Шәкәрім атындағы университеті

(20А-үй, Глинка көш., 071409 Семей, Қазақстан Республикасы)

ғылыми қызметті басқару бөлімінің ғылыми қызметкері

 <https://orcid.org/0000-0003-3915-2303>. E-mail: ayaguz@mail.ru

²Абай атындағы ҚазҰПУ

(13-үй, Достық, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырған

профессоры

 <https://orcid.org/0000-0002-6173-2286>. E-mail: ablai_angel@mail.ru

³Шәкәрім атындағы университеті

(20А-үй, Глинка көш., 071409 Семей, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

 <https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>. E-mail: kariyeva77@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Жанқадамова Г.А., Оспанова Р.Р., Кариева Т.А., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Депортация тарихы қазіргі уақытта тарих ғылымында маңызды бола түсуде. Депортацияланған халықтың жергілікті тұрғындармен қарым-қатынасын зерделеу арқылы бұл мәселені өңірлік деңгейде зерттеудің маңыздылығын атап өткен жөн. Қазақ жеріне қоныс аударған неміс ұлты өкілдерінің, оқиға куәгерлерінің, оның ұрпақтарының естеліктері және ғылыми зерттеулер мен деректерін салыстыра отырып тарихи шындықты қалпына келтіру негізгі *мақсат* болып табылады. *Нәтижелер.* Ғылыми зерттеу аясында авторлар депортацияланған халықтардың ұрпақтарымен кездесу және нақты тарихи фактілерді анықтау мақсатында Шығыс Қазақстан аудандарына және ауылдық округтеріне далалық экспедициялар жүргізді. Атап айтқанда, Абай облысының Бородулиха, Үржар, Ақсуат, Бесқарағай, Көкпекті, Аякөз аудандарында тұратын неміс ұлтының ұрпақтарымен кездесу өтті. «Сенімсіз халықтар» деп аталатын әлеуметтік топтың арнайы қоныстанушылардың күнделікті өмірі, олардың елді мекен аумағына бейімделу мәселелері, архив құжаттары, далалық экспедиция материалдар негізінде зерделенді. *Қорытынды.* «Сенімсіз күнделікті өмірі, олардың елдімекен аумағына бейімделу мәселелері, жергілікті халықпен біте

қайнасуы архив, ғылыми зерттеулер және ауызша деректер негізінде қарастырылды.

Түйін сөздер: Этнос, депортация, жер аудару, репрессия, «сенімсіз халықтар», бейімделу, далалық экспедиция, естеліктер, ауызша тарих, Шығыс Қазақстан

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Шығыс Қазақстан территориясындағы депортация үдерісі және оның тарихи жадтағы көрінісі (1937–1956 жж.)» гранттық қаржыландыру жобасының аясында дайындалды. (Жеке тіркеу нөмірі: АР 15473239).

Дәйексөз үшін: Жанқадамова Г.А., Оспанова Р.Р., Кариева Т.А. Шығыс Қазақстанға қоныстанған «сенімсіз халықтар» отан тарихын зерттеу сегменті ретінде // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 744–757 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_744-757

РАССЕЛЕННЫЕ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ «НЕБЛАГОНАДЕЖНЫЕ НАРОДЫ» КАК СЕГМЕНТ В ИЗУЧЕНИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

Жанқадамова Гульмира Акикатовна¹, Оспанова Рысгуль Рамазановна²,
Кариева Тоты Амангельдыевна³

¹Университет имени Шакарима

(д. 20А, ул. Глинки, 071409 Семей, Республика Казахстан)

научный сотрудник отдела по управлению научной деятельности

 <https://orcid.org/0000-0003-3915-2303>. E-mail: ayaguz@mail.ru

²КазНПУ им. Абая

(д. 13, просп. Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

кандидат исторических наук, доцент кафедры "Истории Казахстана"

 <https://orcid.org/0000-0002-6173-2286>. E-mail: ablai_angel@mail.ru

³Университет имени Шакарима

(д. 20А, ул. Глинки, 071409 Семей, Республика Казахстан)

кандидат исторических наук, старший преподаватель

 <https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>. E-mail: kariева77@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Жанқадамова Г.А., Оспанова Р.Р., Кариева Т.А., 2023

Аннотация. *Введение.* История депортации в настоящее время приобретает все большее значение в исторической науке. Следует отметить важность изучения данного вопроса на региональном уровне путем изучения взаимоотношений депортированного населения с местным населением. *Цель исследования.* Основной целью является восстановление исторической реальности в сопоставлении данных с научными исследованиями, архивными документами и воспоминаниями представителей немецкого этноса, депортированных на казахскую землю, свидетелей происшествий и их потомков. *Результаты.* В рамках научного изыскания авторы выезжали в составе научных экспедиций в районы Восточного Казахстана с целью встречи с потомками депортированных народов и выявлению конкретных исторических фактов. В частности, в Бородулихинском, Уржарском, Аксуатском, Бескарагайском районах области Абай состоялись встречи с потомками немецкой национальности. Сравнительный анализ позволил определить проблемы, связанные с переселением, обустройством и бытом депортированных в вышеназванных районах. *Выводы.* На основе архивных данных, научных исследований и устных

источников рассмотрена повседневная жизнь спецпоселенцев, считающихся «неблагонадежными народами», их адаптация в местах поселения, взаимодействие с местным населением.

Ключевые слова: Этнос, депортация, изгнание, репрессии, «неблагонадежные» народы, адаптация, полевая экспедиция, воспоминания, устная история, Восточный Казахстан
Благодарность. Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Депортационные процессы на территории Восточного Казахстана и их отражение в исторической памяти (1937–1956 гг.)». (Регистрационный номер: АР 15473239).

Для цитирования: Жанкадамова Г.А., Оспанова Р.Р., Кариева Т.А. Расселенные в Восточном Казахстане «неблагонадежные народы» как сегмент в изучении отечественной истории // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 744–757. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_744-757

Кіріспе

Елімізде Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылы 24 қарашадағы Жарлығымен барлық санаттағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау мақсатында және қазақ тарихының ақтандақтарын айқындауда арнайы мемлекеттік комиссия құрылып жұмыс жүргізілуде. Бұл мәселенің түйінін шешуге қоғамдық ғылымдар өкілдері, тарихшылар мен ғалымдар республикалық, өңірлік деңгейде тұрақты зерттеп, зерделеу жұмысы жүргізілуде. Комиссия тоғыз бағытта жұмыс жасауда, соның бірі Қазақстанға жер аударылған халықтар мен арнайы қоныс аударылғандар болып табылады.

Депортация мәселесі тек өткен ғасырдың 80-жылдарының екінші жартысынан бастап ғана ғылыми зерттеу объектісіне айналуда. Кеңес өкіметі көп ұлттың бірлігі жарасқан мемлекет ретінде танылуы тиіс болатын. Бірақ мемлекетте ұлт мәселесі шиеленісті жағдайда еді. Тағы бір негіз архив қойнауында сақталған құжаттардың арнайы құпия (гриф) мөрі болуы да зерттеу жүргізуге қол байлау жасағандығы болып отыр. Мемлекеттік деңгейде жұмыс жасап жатқан комиссия жұмысының бір бағыты Қазақстанға күштеп жер аударылған халықтар мен арнайы қоныстанушыларды толық заңдық және саяси түрде ақтауда архив қорларында сақталған жабық істерді құпиясыздандыру.

Тұтас халықтардың Қазақстан аумағына күштеп қоныстану мәселесін, олардың арнайы қоныстандыру жағдайындағы өмірін жан-жақты зерттеу қазіргі кезеңдегі тарих ғылымындағы әдіснамалық құралдардың жаңаруымен, жаңа архивтік, нарративті және ауызша дереккөздердермен, сондай-ақ отан тарихын зерттеу мен оқыту призмасы арқылы республика халқының қоғамдық санасын жаңғырту үрдістерімен алдын ала айқындалған.

Ақпаратты есте сақтау зерттеудің жаңа теориялық және әдіснамалық тәсілдерінің ауызша тарих айту технологияларымен байланысты. Қазіргі кезеңде, ең алдымен, күнделікті өмірді, оның этномәдени және әлеуметтік-эмоционалды аспектілерін тарихи зерттеулердегі әдістерін дамытудың негізінде ақпаратты қарастыруға мүмкіндік туды.

Халықты күштеп көшіру – еліміздің өткен тарихының қаралы беттерінің бірі. Кеңестік өкіметтің жаппай саяси қуғын-сүргін кезіндегі жазалау шаралары тек жекеленген санаттарға ғана емес, сонымен бірге жекелеген халық өкілдеріне қарсы қолданылды. Тоталитарлық жүйеге негізделген жекелеген халықтарды күштеп жер аудару әдісін қолданды. Күштеп жер аударылған халықтардың жағдайы өте ауыр болды. Қолында бір ғана сөмкесі бар адам бөтен елге, жерге келгеннен кейінгі жағдайы тым мүшкіл болатын. Қазақ жеріне депортацияланған халық өкіліне билік «сенімсіз адам» деп қарады. Сталиндік жазалау машинасы миллиондаған адамның тағдырына балта шауып, жүздеген мың отбасының шаңырағын шайқалтып, ондаған халықты жойған қасіретті де қайғылы кезең. Күшпен және заңсыз басып алған билікті ұстап тұру және жазалау және репрессиялық әрекеттерімен халыққа қарсы жоспарларын еркін жүзеге асыру үшін большевиктік-сталиндік режим барлық наразылық күштерін, барлық қарсыластарын аяусыз

басып отырды. Диктатураға бағынбағандар атылып, «халық жауы», «сенімсіз халықтар» ретінде жаппай қуғын-сүргінге ұшырап, елдің алыс аймағына дейін жер аударылды. Бұл жөнінде 1993 жылы 14 сәуірде қабылданған Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» заңында көрсетілді. Жекелеген халықтарға мемлекет тарапынан әртүрлі қысымдар қолданылды: күштеп қоныс аудару; арнайы қоныстарға орналастыру; күштеп жұмыс істету арқылы құқықтарын шектеу; ұлттық ерекшеліктері жағынан мемлекетке өте қауіпті, сенімсіз халықтар деп тану.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (ҚР ПА), Абай облысы Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы (ҚЗТҚО), Шығыс-Қазақстан облысының Мемлекеттік Архиві (ШҚОМА) құжаттары айналымға енгізілді.

Зерттеу объектісі болып табылатын «Сенімсіз халықтар қоныстанған аудандар» мәселесінің тарихнамалық негізін қазақ жеріне қоныстанған немістерге арналған «Из истории немцев Казахстана (1921–1975 жж.)» (Из истории немцев, 2000) деп аталатын құжаттар жинағы құрайды. Жинақта Қазақстанға депортация жасалған халықтар және немістердің өмірі, Қазақстан Компартиясы органдарының қызметі туралы құжаттар топтастырылған. Жинақтың ерекшелігі – 1921 жылдан 1975 жылға дейінгі аралықтағы деректерді қамтитындығында. Бұл КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1955 жылғы 13 желтоқсандағы Жарлығына байланысты, немістердің автономияға қайта оралуға құқығы жоқ. Бұл жинақтың құжаттарынан Қазақстанда немістерді қабылдау және орналастыру мәселесі туралы мол мағлұмат алуға болады.

Мақалада «жад» тұжырымдамасының объективті арқылы депортацияның антропологиялық және этномәдени мазмұнын зерттеу мәселесі қойылған. Сондықтан жүргізіліп жатқан зерттеудің теориялық және әдіснамалық тәсілі «есте сақтау» тұжырымдамасы болып табылады, ал дереккөздер сәйкесінше далалық экспедиция материалдарымен ұсынылған ауызша тарих материалдары екені хақ.

Мақаланы жазу кезінде авторлар жалпы ғылыми және арнайы әдістерді де пайдаланды. Олардың біріншісіне мыналар жатады: жүйелік әдіс, ситуациялық талдау әдісі, т.б. Бұл әдістер мемлекеттің немістерге қатысты депортация және оналту саясатының тарихын жан-жақты зерттеуге, оның жалпы және аймақтық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді. Әдістердің екінші тобына тарихи салыстырмалы әдістер жатады. Осы әдістерге сүйене отырып бұрыннан белгілі фактілерге жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізін тарихшылық, объективтілік және автор алға қойған міндеттерді жан-жақты зерттеу принциптері құрайды. Оларды пайдалану зерттелген тарихи деректің мәніне тереңірек үңілуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің эмпирикалық негізі далалық экспедиция барысында аудандарда шоғырланған немістерден жинақталған естеліктер болды. Дегенмен, сенімсіз халықтар қоныстанған арнайы аудандарды зерттеу ақтаңдақтар ақиқатын тануда өзекті болмақ.

Далалық экспедицияның материалдарының дерек ретіндегі ерекшелігі – оларда ресми құжаттарда кездеспейтін фактілер ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен бірге оның құндылығы тарихи дәйектерге негізделі отырып нақтыланды. Халық жадында сақталып қалған естеліктер тарихи жағдайды тереңірек түсінуге ықпал етті. Өткеннің объективті бейнесін қалпына келтіруге негіз болды.

Талқылау

Қазіргі кезеңде бүкіл халықтарды күштеп көшіру мәселесі тарих ғылымында өзекті болып қала береді. 1990 жылдардан бастап отандық тарихнамада монографиялар, құжаттар жинақтары, осы мәселе бойынша ғылыми мақалалар жариялануда. Қазақстан аумағындағы депортация тарихының әртүрлі аспектілері М.К. Қозыбаевтың (Қозыбаев, 1998), Қ.С. Алдажұмановтың

(Алдажуманов, 1997) еңбектерінде қарастырылған.

«Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы» жинағының авторлары көптеген деректерге сүйене отырып, Қазақстан аумағына жер аударылған халықтарды қоныстандыру және орналастыру процестерін айқындайды (Депортированные в Казахстан, 1998). Неміс этносының депортациялануы, оның қоныс аударуы және Шығыс Қазақстан аумағына қоныстану мәселесін Л.А. Бургарт зерттеу объектісіне айналдырған (Бургарт, 1997). М.Ч. Қалыбекованың монографиясында қазақ жеріне халықтарды депортациялау тарихы қарастырылады (Қалыбекова, 2019).

Алейда Ассман оқиға «куэгерлерінің ұрпақ» алмасуы есте сақтаудың басқа түрлерін «тірі жады-тәжірибе» жеке естеліктер мен ұжымдық жадының қарым-қатынасы негізінде қарастырады (Ассман, 2014).

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанның Шығыс өңіріне және Семей облыстарына неміс ұлт өкілдерінің қоныстануы, оларды орналастыру тарихы туралы мағлұмат беретін зерттеу жұмысы (Жақыпова, Смағұлова, 2020) архив құжаттары негізінде талданса, А.М. Мамырбеков «Шығыс Қазақстандағы неміс және поляк диаспораларының тарихы» (Мамырбеков, 2015) зерттеуінде Семей облысының аудандарындағы неміс ұлт өкілдерінің қоныстануы және олардың тұрмыс-тіршілігі туралы мәліметтер зерделенген. Кеңес Одағынан шекті аймақтарда орналасқан неміс ұлтын көшіру және оның салдары (Блинова және т.б., 2021), жер аударылғандардың бейімдеу мәселелері негізгі фактілермен талданады (Блинова, Чернова, 2009).

З.Ф. Сақтаганова (Сақтаганова, 2019), А.С. Жанбосинова (Жанбосинова, 2020), Б.Ж. Атантаева және т.б. (Атантаева және т.б., 2022) арнайы қоныстанушылардың күнделікті өмірі, олардың елді мекен аумағына бейімделу мәселелері, депортация процесі кезіндегі әйелдердің тағдыры ауызша деректер негізінде талданған. Демек, бұл еңбектерде осы халықтардың республикамызға қоныс аударуына қатысты материалдардың барлығы қамтылған. Құжаттар неміс ұлт өкілдерін күштеп қоныс аудару және саяси қуғын-сүргін туралы мәліметтерді қамтиды. Бірақ жер аударылған халықтарды қоныстандыру және орналастыру жұмыстары жергілікті жерде, яғни республика аймақтарында жүргізілді. Сондықтан бұл мәселенің мазмұнын ашу үшін жергілікті архив құжаттарының маңызы ерекше. Бірақ Қазақстанның жергілікті архивтарында өзге ұлт өкілдерінің күштеп қоныстандыру мәселесіне қатысты құжаттар жинағын шығару зерттеуде сұранысқа ие екендігін айқындап беріп отыр. Мәселен, республиканың шығыс өңірінің архивтарында бұл мәселе өте енжар. Әсіресе, неміс, поляк, ингуш, шешен сияқты ұлт өкілдерінің Абай облысының аудандарында мәжбүрлі жер аудару туралы құжаттардың жинағы жариялануы тиіс. Аталған аймақтың аудандарына байланысты көптеген құжаттар әлі ғылыми айналымға енген жоқ. Бұл осы аймаққа халықтардың депортациялануының толық бейнесін жасауға кедергі келтіреді.

Зерттеу тақырыбындағы ғылыми әдебиеттерге шолу аймақтық аспект контекстіндегі халықтарды депортациялау, архивтік дерек мен ауызша тарих материалдары негізінде тарихи жадыны зерттеу мәселесі қазіргі кезеңде де өзекті екенін көрсетеді.

Нәтижелер

Депортацияны заңнамалық рәсімдеудің соңғы нүктесі ретінде 1941 жылы 28 тамызда КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының «Еділдің Неміс автономиялық облысын жою туралы» Жарлығы шығарылды, «Еділ бойындағы немістерді Қазақстанға орналастыру туралы» және «немістерді Грузиядан, Әзірбайжаннан және Армян КСР-ден көшіру туралы» қаулылар қабылданды. «Еділ бойында тұратын немістерді көшіру туралы» жарлықта: «Еділ бойында тұратын немістердің арасында Германияның он мыңдаған тыңшысы мен жансызы бар екендігі және олар Германиядан кез-келген уақытта хабар алған жағдайда елде жарылыстар ұйымдастыруды көздейді», яғни Кеңес Одағына қарсы әрекет жасайды деп көрсетілген. Осы мәселе көтерілгеннен кейін Еділ бойындағы немістерді бірден мәжбүрлі қоныстандыру процесі жүргізіледі. Кейінірек немістердің

өздері сол күнді «қара бейсенбі» атайды. Сондықтан қауіпті әрекеттерді болдырмау үшін Кеңес басшылығы «Сенімсіз халықтар» деп немістерді Красноярск өлкесіне, Алтай өлкесіне, Омбы облысына және Қазақ КСР-не көшіру туралы шешім қабылдайды (Блинова және т.б., 2021: 97). Қаулыға сәйкес Қазақстан облыстарында күштеп қоныс аударушыларды қабылдау үшін облыстық штабтар құрылды (Из истории немцев, 2000; 97–98). Негізінде неміс ұлт өкілдерінен 1939 жылғы халық санағы бойынша КСРО территориясын 1 427 222 адам мекендеген екен. Қазақстанға 100 000 неміс ұлт өкілдері көшірілуге тиісті болды. Бірақ Қазақстанға 125 000 немістер мәжбүрлі қоныс аударған болып отыр. Семей облысына – 18 000, Шығыс Қазақстанға 17 000 немістер орналастырылды (Бугай, 1989: 159–160).

Неміс ұлт өкілдерінің барлығы дерлік депортацияға ұшырады, офицерлері мен сарбаздары майданнан шығарылды. Немістер зорлық-зомбылықпен қоныс аударғандардың ішіндегі ең үлкен ұлттық топ болды. Барлығы 1941–1942 жылдар аралығында 1 084 828 неміс қоныс аударды (Бугай, 1989: 137). Басқа дереккөздер бойынша, соғыс кезінде Қазақстанға 420 мыңнан астам неміс халқы жер аударылды (История российских немцев, 1993: 118).

1941 жылдың тамызында Қазақстанға 349 713 неміс жер аударылып, жергілікті немістермен қосқанда олардың жалпы саны 441 713-ке жетті. Еділ бойындағыларға қоса Украина, Солтүстік Кавказ және басқа аймақтардан немістер көшірілді. Қазақ жеріне күштеп жер аударылған тек неміс ұлты ғана емес, сонымен бірге 1944 жылдың бірінші тоқсанындағы мәлімет бойынша депортацияланған шешендер мен ингуштар, ізінше балкарлар, ал жыл аяғында месхет түріктері Орта Азия мен Қазақстанға әкелінді (Қозыбаев, 1998: 221).

Қазақстанға немістердің кезекті қоныс аударуы 1941 жылдың күз айлары болатын. Ресейдің Еділ бойы неміс автономиялық республикасынан Қазақстанның аймақтарына 438 280 неміс жер аударылды. Қазақстанның Шығыс территориясына 1941 жылы 35000 неміс қоныстандырылды. Оның 18000 адамын Семей облысына. Шамамен алғанда Қазақстанның әртүрлі аймақтарына 350–400 мыңдай неміс жер аударылды (Бургарт, 1997: 50). Еділ немістерінің Автономиялық Социалистік Кеңес Республикасы Эрленбах және Добрин кантондарынан 1941 жылдың тек 14–27 қыркүйегі аралығында Семей және Шығыс Қазақстан облыстарының аумағына депортацияланған немістер эшелондармен келе бастады. Жер аударылғандардың отбасылары келесі станцияларға түсірілді: Шемонаиха – 3 881 адам, Жаңғызтөбе – 8 467, Шар – 2052, Белағаш – 2197, Аягөз – 2205, Предгорное – 2682, Защита – 2350, Семей – 9 075, содан кейін олар облыстардың келесі аудандары бойынша бөлінді: Көкпекті, Шар, Белағаш, Новошувьба, Шемонаиха, Глубокое, Өскемен, Новопокровский (Депортация немцев Поволжья: URL).

Республикада арнайы қоныс аударушы-немістерді қабылдауға дайындық алдын-ала жүргізілді. Немістерді күштеп қоныстандыруы жоспарлы түрде болғандықтан оларды алдын-ала баспанамен қамтамасыз етіп, иеліктеріне жер және мөлшерлі түрде мал бөлініп берілуі тиіс еді. Бұл жағдайды жергілікті билік органдары, қауіпсіздікті қамтамасыз ету органдары ұйымдастырып, қадағалауы қажет болатын. Сонымен бірге тиісті органдардың қадағалауымен неміс ұлтының жиналуына, өзара басқосуына, белгілі бір мәселелерді талқылауға тиым салынды. Демек, дайындықтың алдын-ала жүргізілуі қоныстанған неміс ұлтының жағдайын жасап берді деген сөз емес. Оған архив деректері мен далалық экспедиция материалдары (естеліктер) дәлел бола алады.

Қазақстанға қоныстануы тиіс эшелонға жетекшілік ететін бастық, оның орынбасары және колонна әскерлерінің жауынгерлері қоныс аударушыларға 20 күндік азық-түлікті өздерімен бірге алып шығуын ескертті. Жоспар бойынша күніне бір рет арнайы пункттерде тұрақты түрде тегін ыстық тамақ және күніне екі рет қайнаған су нұсқауларға сәйкес берілуі керек. Халық арасында эшелондармен бірге дәрігерлер мен медбикелер болуы керек еді. Бірақ дайындық жұмысының еш нәтиже бермегенін уақыт көрсетіп берді. Мәселен, 1941 жылдың 13 тамызында Алматы шойын жолы арқылы Семейге жолға шыққан № 725 эшелонының адамдары азық-түлікпен қамтамасыз етілмей қалғандығы жайлы құжат дәлел. Азық-түлік жетіспей олардың ашыққан кездері де аз

болмаған (Мамырбеков, 2015: 47).

Шығыс Қазақстан аумағына немістер КСРО-ның әртүрлі аймақтарынан, соның ішінде Еділ, Саратов, Сталинград облыстарынан және т.б. жер аударылды. Белгілі болғандай, оларды қоныстандыру теміржол вокзалдарынан бастау алады. Колхоздар мен совхоздардың және жұмысшыларға деген өндірістік қажеттіліктерін ескере отырып, ауылдарға неміс отбасыларын орналастыру және оларға тегін тұрғын үй беру мүмкіндігін ескере отырып жүргізілуі мемлекеттің саясаты екендігі хақ.

Эшелондар белгіленген пункттерге жеткенге дейін талай адам көз жұмып, талай нәресте дүниеге келді. Мысалы, 1941 жылдың 14 қыркүйегінде Шығыс Қазақстанға бет алған № 725 эшелоны Семейге тоқтайды. Астрахан облысынан Семейге келгенге дейін тиелген 2 039 адамның 18-і Семейге жетпей жан тапсырған. Олардың біреуі жолда тұтқындалады, үшеуі денсаулығына орай жолдағы медициналық тірек пункттерге қалдырылды, біреуі қаза болып, қалғандары жолда қашып кеткендер есебіне енгізілді. Ал Аягөз арқылы Абыралыға жеткізілген № 733 эшелоннда 2 адам ауырып жолда түсірілген және 5 адам дүние салып, 5 нәресте дүниеге келген. № 734 эшелонымен Көкпектіге аттанған 2177 адамның жолда үшеуі қайтыс болып, жолшыбай үш бала дүниеге келген. Ал 4 неміс белгісіз себептермен жолда түсірілген. Тура осындай жағдайлар Шарға әкелінген немістер арасында да болды. Новошұльбаға жеткізілуі тиіс 1 692 адамның біреуі денсаулығы жарамай жолда түсірілген, 3 адам жолдағы бекеттерде белгісіз себептермен қалып қойған. Осы эшелонда үш сәби дүниеге келген екен (Мамырбеков, 2015: 56).

Немістерді қабылдау және орналастыру жөніндегі нұсқаулықта қоныс аударушыларға жеке пайдалану үшін мал және тұрғын үй беру көзделген. Алайда, бұның бәрі құжаттарға сәйкес жүргізілмеді (Из истории немцев, 2000: 109). Берілген үйлерде жылу мен жарық болмады. Үйлерді көмірмен, ағаш отынмен қамтамасыз ету дұрыс қадағаланған жоқ. Үржар ауданына қоныстандырылғандардың тұрмыс жағдайы өте ауыр болды. Мәселен, Молотов колхозына қоныс аударылғандар отбасыларына тұруға жарамайтын тұрғын жайлар берілген. Бұндай жағдайлар барлық аудандарда кездескен. Мысалы, Аякөз және Үржар аудандарының инспекторларына сөгіс жарияланып, берілген мерзімде жағдай реттелмесе, мемлекеттік тапсырманы орындамағаны үшін инспекторлардың сотқа тартылатыны ескерілген (ҚЗТҚО. 807-қ. 1-т. 1-іс. 118-п.).

Архив қойнауындағы мәліметтерден белгілі болғандай, арнайы қоныстанушыларды қоныстандыру және шаруашылық саласына орналастыру процесінде бірқатар күрделі қиындықтар болды: бос тұрғын үйдің болмауы, азық-түлік ресурстарының шектеулі болуы, кеңес және партия органдарының, жергілікті халықтың бірқатар басшыларының арнайы қоныс аударушыларға дұрыс қарамауы, сондай-ақ олардың арасында әртүрлі эпидемиялық аурулардың таралуы, әсіресе сүзек және т.б. (ҚР ПА. 708-қ. 9-т. 316-іс. 1-п.). Мысалы, 1941 жылы Шығыс Қазақстан облысының Бұқтырма ауданында 191 неміс қайтыс болды, оның ішінде жұқпалы аурулардан – 116 адам, оның ішінде 45 ересек және 71 бала. Сол ауданда 1944 жылы шешен ұлтының 25 адамы қайтыс болды, оның 16-сы жұқпалы аурулардан, оның ішінде ересектер – 12, 4-і – балалар (ШҚОМА. 1п-қ. 1-т. 4996-іс. 37-п.).

Арнайы қоныстанушылар үшін баспана тапшылығы олардың саны жылдан жылға артып келе жатқандығымен түсіндірілді, әсіресе неміс және шешен ұлттарының адамдары және оларды қысқа мерзімде орналастыру оңай болған жоқ. Сонымен қатар, оларға арнайы ұсынымдар тарапынан немқұрайдылық байқалды. Мұның бәрі арнайы қоныстанушыларды колхоздарда, совхоздарда және өнеркәсіптік кәсіпорындарда өндіріске тез және толық араласып кетуін қиындатты. Олардың халық шаруашылығының бір саласынан екіншісіне өз еріктерімен қоныстануы мәжбүрлі қоныстанушылар арасында олардың бұрынғы тұрғылықты жеріне қайта оралуы көптеген ерекшеліктерді тудырды.

Неміс ұлтын қазақ жеріне қоныстандыру кезінде «антисоветтік жағдайдың жандануы, кеңестік биліктің саясатына қарсы шығу, неміс ұлтын бұрыннан қалыптасқан колхоздарға қоныстандыру», ауыр материалдық жағдай және Қазақстанның КП(б) барлық партиялық

ұйымдары: «олардың ішінде немістер қоныс аударушылары бар және қоныс аударушы немістер келетін колхоздардағы саяси жұмысқа ерекше назар аударуды және саяси жұмыстың жүргізілуін қамтамасыз етуді» міндеттеді (Из истории немцев, 2000: 103–104).

Әр жылдың соңында өзге ұлттардың тыныс-тіршілігі жайында жоғарғы жаққа анықтамалар жіберіліп отырды. Кейбір анықтамаларда немістер арасындағы қылмыстар туралы мәлімет берілген, бірақ анықтамадан байқайтынымыз, немістер ауыр қылмыстарға бармаған. Қылмыстың көбі әкімшілік құқық бұзушылықтар. Мысалы, неміс әйелі Молярвейннің толық емес жанұялар мен баласыз аналарды мемлекеттің салықтан босатқаны жайлы жалған ақпарат таратқан. Өзі екі жыл бойы салық төлемеген. Қылмыстық кодекс бойынша, Молярвейн алты айға қара жұмысқа кесілген (ШҚОМА. 1п-қ. 1-т. 4996-іс. 35-п.).

Қоныс аударған өзге ұлттармен бірге немістерде үлкен кедергілерге тап болды. Көшіп келген неміс ұлт өкілдерінің азаматтары бірден ортамен біте қайнасып, тонның ішкі бауындай болып кетті деп айту қиын. Әуелгі де олар жергілікті халықтың тілін білмегендіктен ым-ишарамен сөйлессе, кейіннен орыс тілін меңгере бастады. Тіл білмейтін ортаға түсіп, қарым-қатынас жасау әлде қайда ауыр еді. Олардың басым бөлігі жұмысқа орналаспады. Жұмысқа орналаспаудың себептері арнайы қоныс аударушылардың негізгі бөлігі жергілікті жердің климатына бейімделе алмай әртүрлі ауруларға шалдықса, ал кейбір бөлігі шаруашылыққа ыңғайлы жылы киім мен аяқ киімнің болмауына байланысты жұмысқа шықпады, тіпті азық-түлік туралы айтпағанда, карточкалар бойынша нан сатып алуға мүмкіндік пен қаражат болмады, бұл немістердің арасында әртүрлі жұқпалы аурулардың туындауына және оның соңы өлімге әкелгендігі жөнінде дерек тіркелген. Еңбекке жарамды ер адамдардың басым бөлігі ауыр жұмысқа еңбекпен түзеу лагеріне жіберілді. Кейін олардың отбасы мүшелері арасында аш-жалаңаш күй кешкендігі жөнінде де мәліметтер тіркелген.

Қоныстанған неміс ұлт өкілдерін жұмысқа тарту мәселесі Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің 1942 жылғы 10 қаңтардағы қаулысы бойынша жүзеге асырылды. 17 мен 50 жас аралығындағы қоныстанушы неміс ұлт өкілдері жұмысқа тартылуға міндеттелінді. Немістер қаншалықты білікті де білімді маман болса да «сенімсіз» ұлттың өкілі болғандықтан тек қара жұмыстарға ғана жегілді. Немістер темірдей қатаң тәртіпке бағынуға тиіс болған. Биліктің айтқанын екі айтпай орындады.

Қазақ ауылдарына келген немістерді ауыл тұрғындары жылы қарсы алды. Оған негіз, ауыл шаруашылығындағы жұмыс істейтін қазақ ер адамдары майданға алынып, әйелдер мен балалар ауылдағы барлық жұмыстарды істеп, ауыртпалық соларға түскен. Сонымен бірге қазақы менталитетке тән ерекшелік қонайжайлылық, кең пейілділік басында баспанасы жоқ немістерге қол ұшын беріп көмектесу арқылы олардың басына түскен қиыншылығын кішкене болса да сейілтті.

Аудандарға күштеп қоныс аударылған немістер білім беру, ауыл шаруашылық, сауда, денсаулық сақтау және тағы басқа салаларда жұмыс істеді. Семей облысының Шұбартау, Үржар, Көкпекті, Ақсуат, Ново-Шульба, Бородулиха, Абыралы, Абай, Жарма, Шар, Георгиевка, Аякөз аудандарында еңбекке жұмылдыру қарқынды жүргізілгенін зерттеулерде де көруге болады (Мамырбеков, 2015: 59).

Қазақ жеріне мәжбүрлі түрде қоныс аударылғандардың саны бірте-бірте артқанын мына тарихи дерек нақтылай түседі. 1944 жылдың 1 шілдесіне республика бойынша есепте 218328 адам (71151 отбасы) – арнайы қоныс аударған немістер болды. Ал 1945 жылғы 1 қаңтардағы соғыстың соңына қарай ҚазКСР-да арнайы қоныс аударушылардың болуы туралы НКВД мәліметіне сәйкес олардың есебінде 243 722 адам (79 017 отбасы) болды (Хасанаев, 1998: 31).

«Сенімсіз халықтар» қоныстанған арнайы аудандар Сібір жері, Орта Азия және қазақ жері болған. Орталық өкімет оларға «Сенімсіз халықтар» деп айдар тағып, жергілікті халыққа үрей тудырған. Жергілікті халық депортацияланған ұлт өкілдеріне көмек қолын созған жағдайда, өте қатігездік танытып, жергілікті халықпен қоныстандырылған халық арасында қарым-қатынастың

жақсарып кетпеуі үшін бүкіл елдің алдында атып тастаған. Оны көзбен көрген, осы әрекетке куә болған адамдар «Сенімсіз халыққа» аяушылықпен қарағаннан басқа амалдары болмаған. Бұған дәлел Ұржар ауданы, Тәскескен ауылдық округінің тұрғыны Чарахметов Қанағат өзінің анасы туралы естелігінде былай дейді: «Менің анам Чарахметова Фрида Алексеевна 1934 жылы Днепропетровский облысы Алексеевский ауданы, Казаковка деген ауылда туған. Бүгінгі таңда ол кісі жасы 90-ға келіп отыр. Ол кісінің ұлты неміс болғандықтан 1941 жылы Қазақстанға депортацияланып келген екен. Аякөз ауданы Таңсық станциясына жер аударылып келеді, келген соң сол жерге түсіріліп далаға кәдімгідей егістік алқабына (поляға) тастап кеткен. Шешемнің тағдыры өте ауыр болды, 1937 жылы әкесін халық жауы ретінде атып тастайды, ол кісілер колхозда жай атқосшы болған, содан ол кісі колхозға келген комиссиямен бірге арбамен келе жатып биік өсіп тұрған жүгерілердің (кукурузалар) биіктігіне қарап, «Не деген керемет өсімдік! Ар жағына өтіп кетсең ешкім де көрмейді, тіпті Германияға да өтіп кетуге де болады екен» деп жай айта салған ғой. Сол күні түнде НКВД адамдары нағашы атамды алып кетіп, екі күннен кейін атып тастайды» (Далалық экспедиция материалдары. Информант Чарахметов Қ.).

Семей облысындағы еңбекке жұмылдыру жұмыстары НКВД-ның облыстық бөлімшесінің бастығы Плодоваға және облыстық әскери комиссар Мешкинаға жүктелді. Олар неміс поселкелері орналасқан Белағаш, Ново-Шульба, Бородулиха, Жаңа-Семей, Абыралы, Абай, Көкпекті, Ақсуат, Жарма, Шар, Георгиевка, Аякөз, Шұбартау, Ұржар аудандарында қара жұмысқа алу пункттерін ұйымдастырды. Еңбек отрядтарын түсіретін соңғы пункттерге дейін анықталды (Мамырбеков, 2015: 52).

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында Абай облысының аудандарына далалық экспедиция жасалғаны туралы жоғарыда айтылған болатын. Бородулиха ауданының, Новопокровка ауылдық округінің тұрғыны Горшкова-Айдарова Алтынжан Төлеуғазқызы өз естелігінде «1941 жылы соғыс басталғанда барлық немістер Еділ бойынан күштеп жер аударылды, кеңестік билік немістер жау жағында соғысады деп қауіптенді. Сондықтан Кеңес Одағы немістерді депортациялауға шешім қабылдады. Барлығына небәрі 24 сағат ішінде жиналуға бұйрық берілді. Үй-жайын, дүние-мүлкін тастаған біз мылтық кезеңгендердің үкімімен жүре бердік. Дәл сол кезде кім?, қайда?, не үшін апарарды? деген сұрақ мазалауы да мүмкін емес еді. Себебі, артық сұрақ қойсаңыз, сізді жақсы бір таяқ күтіп тұратындығы аян. Олардың ішінде емшектегі баладан, еңкейген кәріге дейінгі жастағы адамдардың бәрі бар еді. Сыртқы көрініс малды қораға қамағандай немістерді паромға әкеп тоғытты» – деп марқұм күйеуім әке-шешесінен естігенін айтып отыратын (Далалық экспедиция материалдары. Информант Горшкова – Айдарова А.Т.).

Бірақ жергілікті қазақ халқының қоныс аударушыларға деген пиғылы жоғары еді. Бұл туралы Бородулиха ауданы, Ново-Шульба ауылдық округінің тұрғыны, депортацияға ұшыраған халықтың ұрпағы Пономарёва Лида Михайловна былай дейді: «Әжем Шмидт Екатерина Андреевна мен анам Шмидт Альвина Багановнаның айтуы бойынша, мен үш жасымда біз тіркелу үшін комендатурасына бардық. Олар Еділден 1941, 1942 жылдары келді. Біреуінің жасы 12-де болса, екіншісі 13 жаста еді, олар бірден ауыр жұмысқа жіберілді. Жағдай өте қиын болды. Орыс халықтары бізді, немістерді жек көрді, «фашистер» деп айқайлайтын. Бірақ қазақтар мен шешендер бір үзік нанды бөліп жеп, бізге деген ықылас ниеті жақсы болды». Енді бірде Қазақстанға келген немістер өз естеліктерінде жергілікті тұрғындардың тағы бір көмегін атап өтеді: «егерде жергілікті қазақтар үй-күйі жоқ немістерді отбасыларына бөліп алып, екі-үш жыл пана қылмағанда біз бүгінде өмір сүрмес едік» - деп, еске алады (Далалық экспедиция материалдары. Информант Пономарева Л.М.).

Репрессия, аштыққа қарамастан ата-бабаларымыз күштеп көшірілгендерге соңғы нанын бөліп беріп, пана бола білді. Қазақ халқының көмегі туралы өзін «Атығай руынан шыққан қазақ» деп атаған белгілі Қазақстандық әдебиетші, жазушы Г. Бельгер. Тағы бірде, О.П. Шрейдердің күнделіктерінен: «Бізді Қазақстанға жер аударды, Шұбартау ауданы, Бақанас ауылы. Олар (қазақтар туралы) өте нашар, кедей өмір сүрді. Соған қарамастан бізге үнемі болысып тұрды.

Тіпті, неміс балаларының өзі күн көріп, ас ішу үшін жіптерден арқандар тоқып, отын ретінде сексеуілдер жинап қазақ ауылдарынан ас-ауқаттарын айрып жүрді (Блинова, Чернова, 2009: 193–194). Бұл Шұбартау ауданы, Бақанас ауылына жер аударылған немістер туралы дерек болып табылады.

Қиындықтарға қарамастан неміс халқы сол аймаққа бірте-бірте бейімделіп, өздерінің еңбекқорлығымен жергілікті халықтың құрметіне ие болды. Мәселен, Көкпекті ауданы Тассай ауылының (Большевик) тұрғыны Шнайдер Иван: «Мен үшін Отан – ол Қазақстан. Көпшілікпен қатар тірлік етіп жатырмыз, Алланың берген несібесі бар, Алла ғұмыр берсін. Өзімнің ортам, достарым, құда-жегжат, бала-шағам бар. Қазақ халқына басымды иемін. Менің келбетім неміс болғанымен, жан дүнием, жүрегім қазақ деп соғады. Мұсылмандықты қабылдадым, құран оқимын, бата беремін. Қазіргі жастар көп құран біле бермейді ғой, кей жағдайда келіп, зират басына барып құран оқып беруімді өтініп жататындар да бар ...

Е ее е, балам біздің балалы шақ осылай өтті. Енді ұрпағымыз өмірдің ащысын татып, қияметін көрмесін!» - деп әңгімесін тәмамдады (Далалық экспедиция материалдары. Информант Шнайдер И.).

Тарихи жадының өмір сүруінің негізі – отбасы немесе қоғам. А. Ассманның айтуынша, белгілі бір тарихи оқиғаларды есте сақтау отбасының немесе қоғамның 3 ұрпағының алмасу кезеңіне дейін талқыланатын болады (Ассман, 2014: 23). Әлеуметтік жадтың бір түрі – есте сақталған жадыны ешқашан ұмыта алмауы, яғни адамның есінде көрген ауыртпалықтың ұзақ уақыт бойы қорқыныш, үрей түрінде ойда қалуы ұрпақтардың жалтақ, жағымпаз болуына негіз болады. Бұл ерекшелік Қазақстан немістерінің тарихи жадында да көрінеді, олар үшін депортация тақырыбы отбасылық жадында «ұмытылмайтын» тарихи оқиға.

Күштеп қоныс аударудың қайғы-қасіреті өлшеусіз еді, оны басынан өткізгендер ешқашан ұмытпақ емес. Бұрын өмір сүрген жерлерінде олар барлық дүние мүлкін тастауға мәжбүр болды. Жүздеген мың «сенімсіз халықтарды» мал немесе тауар таситын вагондармен әкелді. Қоныстанушылар арасында эпидемиялық жұқпалы аурулар күшейіп кетті. Климаттық өзгеріс пен өте ауыр тұрмыстық жағдайлар қоныс аударушылар арасындағы өлімді көбейтіп жіберді. Бірақ депортациялық саясаттың қатал жағдайында олар аман қалып қана қоймай, Қазақ өлкесінен жаңа Отанын тапты, өздерінің ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалды, көп ұлтты Қазақ жерінде өзіне лайықты орнын алды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, 1930 жылдары басталған неміс ұлттық азшылығына қарсы қуғын-сүргін саясаты 1940-шы жылдар мен 1950-ші жылдардың басында аяқталды. 1950 жылдардың екінші жартысында кеңес немістері үшін берілген жеңілдік тек рақымшылық болды. Бұрынғы тұрғылықты жеріне оралудың заңды құқығын алмай, олар өздерінің мәртебесі бойынша әкімшілік қуғынға ұшырағандар санатында болды. Шынайы оңалтудың ұзаққа созылған процесі «биліктің» ниеттерінің шынайылығына сенімсіздік тудырды.

«Сенімсіз халықтар» ретінде жаппай қуғын-сүргінге ұшырап, елдің алыс аймағына дейін жер аударылған неміс ұлты бүгінде Қазақстанның этникалық құрамындағы негізгі ұлттың бірі болып табылады. Елімізді, қазақ жерін өз Отаным деп санайтын неміс ұлтының жергілікті халқына сіңісіп кеткендігі айқындалды.

Шығыс Қазақстанға қоныстанған «Сенімсіз халықтардың» күнделікті өмірі, олардың қоныстанған елді мекен аумағына бейімделу мәселелері, жергілікті халықпен араласып ассимиляцияға түсуі архив, ғылыми зерттеулер және ауызша деректер негізінде қарастырылды. Қазақ халқының ықпалы нәтижесінде өз ана тілін, әдет-ғұрпын, дінін, мәдениетін жоғалтқан неміс ұлты сол халық құрамына біртіндеп сіңіп, жұтылып кету үрдісі зерделенді. Салыстырмалы талдау жасау арқылы жоғарыда аталған аудандарда қуғын-сүргін көрген арнайы жер аударылған неміс ұрпақтарынан алынған ақпараттың құндылығы айғақталды.

Sources

CDRH — Center for Documentation of the Recent History of the Abay Region
 AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
 SAEKR — State Archive of the East Kazakhstan region

Дереккөздер

ҚЗТҚО — Абай облысы Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы
 ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің архиві
 ШҚОМА — Шығыс-Қазақстан облысының Мемлекеттік Архиві

References

- Aldazhumanov, Aldazhumanov, 1997 — *Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K.* Deportacija narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima [Deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime]. Almaty: Fond «XXI vek», 1997. 243 p. (In Russ.)
- Assman, 2014 — *Assman A.* Dlinnaja ten' proshlogo: memorial'naja kul'tura i istoricheskaja politika [The Long shadow of the past: memorial culture and historical politics]. Transl by B. Hlebnikov. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2014. 323 p. (In Russ.)
- Atantayeva et al., 2022 — *Atantayeva B.Zh., Zhankadamova G.A., Akhmetova R.D., Karibayeva A.S.* The history of the deportation of Germans to Kazakhstan in the memoirs of descendants // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. Vol. 141. No 4. Pp. 37–49. (In Eng.)
- Blinova etc., 2021 — *Blinova A.N., Smirnova T.B., Shlegel E.A.* Vliianie deportatsii na identichnost nemtsev Rossii i Kazakhstana [Influence of deportation on the identity of Germans in Russia and Kazakhstan]. Journal of Frontier Studies. 2021. Vol. 6. Pp. 91–116 (In Russ.)
- Blinova, Chernova. 2009 — *Blinova A.N., Chernova I.N.* Etnografiia semi i detstva nemetskogo naseleniia Zapadnoi Sibiri v XX – nachale XXI veka [Ethnography of the family and childhood of the German population of Western Siberia in the XX – early XXI century]. Omsk: Izdatelskii dom «Nauka», 2009. 326 p. (In Russ.)
- Bugai, 1989 — *Bugai N.F.* K voprosu o deportatsii narodov SSSR v 30–40-kh godakh [To the question of the deportation of the peoples of the USSR in the 30-40s]. History of the USSR. 1989. No. 6. Pp.135–144. URL: <https://xn--7sbxcach3agmieaceq1th.xn--p1ai/archive/1989-6> (In Russ.)
- Burgart, 1997 — *Burgart, L.A.* Nemtsy v Vostochnom Kazakhstane v 1941–1956 gg.: deportatsiia i zhizn v usloviakh spetsposeleniia [Germans in East Kazakhstan in 1941–1956: deportation and life in a special settlement]. Ust-Kamenogorsk: Intellect, 1997. 251 p. (In Russ.)
- Dalalyk ekspeditsiia materialdary. Informant Charahmetov K. — *Dalalyk ekspeditsiia materialdary* [Field expedition materials]. Informant Charahmetov K. (In Kaz.)
- Dalalyk ekspeditsiia materialdary. Informant Gorshkova–Aidarova A. — *Dalalyk ekspeditsiia materialdary* [Field expedition materials]. Informant Gorshkova–Aidarova A.T. (In Kaz.)
- Dalalyk ekspeditsiia materialdary. Informant Ponomareva L.M. — *Dalalyk ekspeditsiia materialdary* [Field expedition materials]. Informant Ponomareva L.M. (In Kaz.)
- Dalalyk ekspeditsiia materialdary. Informant Shnajder I. — *Dalalyk ekspeditsiia materialdary* [Field expedition materials]. Informant Shnajder I. (In Kaz.)
- Deportatsiia nemtsev Povolzhia v 1941 godu — *Deportatsiia nemtsev Povolzhia v 1941 godu* [Deportation of Volga Germans in 1941]. URL: wolgadeutsche.net/deportation Retrieved from <https://wolgadeutsche.net/deportation> (In Russ.)
- Deportirovannye v Kazakhstan ..., 1998 — *Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby* [Peoples deported to Kazakhstan: time and destinies]. Almaty: Arys-Kazakhstan, 1998. 428 p. (In Russ.)
- Istoriia rossiiskikh nemtsev..., 1993 — *Istoriia rossiiskikh nemtsev v dokumentakh (1673–1992)* [The history of the Russian Germans (1673–1992)]. Moscow: MIGUP, 1993. 447 p. (In Russ.)
- Iz istorii nemtsev..., 2000 — *Iz istorii nemtsev Kazakhstana (1921–1975): Sbornik dokumentov: Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan* [From the history of the Germans in Kazakhstan (1921–1975): Collection of documents: Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. Moscow: Gotika, 2000. 376 p. (In Russ.)
- Kalybekova, 2019 — *Kalybekova, M.Ch.* Naukandy zaman: kazak zherine halyktardy deportatsiialau tarikhy (1937–1956) [Campaign era: history of deportation of peoples to the Kazakh land (1937–1956)]. Almaty:

Niet, 2019. 208 p. (In Kaz.)

Khasanaev, 1998 — *Khasanaev, M.* «Dlia rasseleniia vydelit raiony Kazakhstana» (Arkhivnye dokumenty o deportatsii narodov v Kazakhstan) [«For resettlement, allocate regions of Kazakhstan» (Archival documents on the deportation of peoples to Kazakhstan)] Proceedings from Deportatsiia narodov i problema prav cheloveka: Seminar materials. (Pp. 28–34). Almaty: Fond XXI vek, 1998. Pp. 28–34. (In Russ.)

Kozybaev, 1998 — *Kozybaev, M.K.* Tarikh zerdesi (Zamana asuy) [Comprehension of history (at the pass of the era)]. Almaty: Gylym, 1998. 344 p. (In Kaz.)

Mamyrbekov, 2015 — *Mamyrbekov, A.M.* Shygys Kazakhstandagy nemis zhane poljak diasporalarynyn tarikhy (XX g.) [History of the German and Polish diasporas in East Kazakhstan (XX century)]. Semei: «Pro100Print», 2015. 192 p. (In Kaz.)

Saktaganova, 2019 — *Saktaganova, Z.G.* Fragmenty vospominanii deportirovannykh zhenshchin: adaptatsiia i zhizn v Kazakhstane [Memories' fragments of deported women: adaptation and life in Kazakhstan]. // World of Great Altay. No. 5(2). Pp. 232–247. (In Russ.)

Zhakypova, Smagulova, 2020 — *Zhakypova, T.U., Smagulova, S.O.* Shygys Kazakhstan oblysyna ozge ult okilderinin konystanuy (1941–1945) [Settlement of representatives of other nationalities in East Kazakhstan region (1941–1945)]. // Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University, Series «Historical and Socio-Political Sciences». 2020. No. 3(66). Pp. 365–372 (In Kaz.)

Zhanbosinova, 2020 — *Zhanbosinova, A.S.* Deportatsionnaia povsvednevnost: fragmenty ustnoi istorii spetspereselentsev [Deportation everyday life: fragments of the oral history of special settlers]. Proceedings from The Great Patriotic War of 1941–1945: the feat of the people and the lessons of history: International Online Scientific Conference (pp. 248–256). Kazan: Izdatelstvo: Institut istorii imeni Shigabutdina Mardzhani Akademii nauk Respubliki Tatarstan. 2020. Pp. 248–256. (In Russ.)

Әдебиеттер

Atantayeva etc., 2022 — *Atantayeva B.Zh., Zhankadamova G.A., Akhmetova R.D., Karibayeva A.S.* The history of the deportation of Germans to Kazakhstan in the memoirs of descendants // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. Vol. 141. No. 4. Pp. 37–49.

Алдажуманов, Алдажуманов, 1997 — *Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К.* Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 243 с.

Анес, 1998 — *Анес Г.* Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. 428 с.

Ассман, 2014 — *Ассман А.* Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. пер. с нем. Бориса Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 323 с.

Ауман, Чеботарева, 1993 — *Ауман В.А., Чеботарева В.Г.* История российских немцев в документах (1673–1992). Москва: МИГУП, 1993. 447 с.

Блинова, т.д., 2021 — *Блинова А.Н., Смирнова Т.Б., Шлегель Е.А.* Влияние депортации на идентичность немцев России и Казахстана. Журнал Фронтирных Исследований. 2021. Т. 6. № 4(24). С. 91–116.

Блинова, Чернова, 2009 — *Блинова А.Н., Чернова И.Н.* Этнография семьи и детства немецкого населения Западной Сибири в XX – начале XXI века. Омск: Издательский дом «Наука», 2009. 326 с.

Бугай, 1989 — *Бугай Н.Ф.* К вопросу о депортации народов СССР в 30–40-х годах [электронный ресурс]. История СССР, 1989. № 6. С. 135–144. URL: <https://xn----7sbxcach3agmieaceq1th.xn--plai/archive/1989-6> (дата обращения: 05.12.2022)

Бургарт, 1997 — *Бургарт Л.А.* Немцы в Восточном Казахстане в 1941–1956 гг.: депортация и жизнь в условиях спецпоселения. Усть-Каменогорск: Интеллект, 1997. 251 с.

Бухонова, Митропольская, 2000 — *Бухонова И.Н., Митропольская Т.Б.* Из истории немцев Казахстана (1921–1975 гг.): Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан. 2 изд. Москва: Готика, 2000. 376 с.

Далалық экспедиция материалдары. Информант Горшкова – Айдарова А.Т. — *Далалық экспедиция материалдары. Информант Горшкова – Айдарова А.Т.*

Далалық экспедиция материалдары. Информант Пономарева Л.М. — *Далалық экспедиция материалдары. Информант Пономарева Л.М.*

Далалық экспедиция материалдары. Информант Чарахметов Қ. — *Далалық экспедиция материалдары. Информант Чарахметов Қ.*

Далалық экспедиция материалдары. Информант Шнайдер И. — *Далалық экспедиция материалдары. Информант Шнайдер И.*

Депортация немцев Поволжья— *Депортация немцев Поволжья в 1941 году* [электронный ресурс] URL: <https://wolgadeutsche.net/deportation> (дата обращения: 12.03.2023)

Жақыпова, Смағұлова, 2020 — *Жақыпова Т.У., Смағұлова С.О.* Шығыс Қазақстан облысына өзге ұлт өкілдерінің қоныстануы (1941–1945 жж.). Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, 2020. № 3(66). 365–372 б.

Жанбосинова, 2020 — *Жанбосинова А.С.* Депортационная повседневность: фрагменты устной истории спецпереселенцев // Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: подвиг народа и уроки истории: материалы Международной научной онлайн конференции (20–21 октября 2020 года). Казань: Институт истории имени Шигабутдина Марджани Академии наук Республики Татарстан, 2020. С. 248–256.

Қалыбекова, 2019 — *Қалыбекова М.Ч.* Науқанды заман: қазақ жеріне халықтарды депортациялау тарихы (1937–1956 жж.). Алматы: Ниет, 2019. 208 б.

Қозыбаев, 1998 — *Қозыбаев М.Қ.* Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. Алматы: Ғылым, 1998. 344 б.

Мамырбеков, 2015 — *Мамырбеков А.М.* Шығыс Қазақстандағы неміс және поляк диаспораларының тарихы (XX ғ.). Семей: «Pro100Print», 2015. 192 б.

Сактаганова, 2019 — *Сактаганова З.Г.* Фрагменты воспоминаний депортированных женщин: адаптация и жизнь в Казахстане // Мир Большого Алтая. 2019. № 5(2). С. 232–247.

Хасанаев, 1998 — *Хасанаев М.* «Для расселения выделить районы Казахстана» (Архивные документы о депортации народов в Казахстан) // Депортация народов и проблема прав человека: Материалы семинара (12 июня 1997 года). Алматы: Фонд XXI век, 1998. С. 28–34.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan. Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 758–771, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_758-771

HISTORICAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN (1980–1990)

*Karlygash Zhylkyshybayeva*¹

¹Kazakh National Women's Pedagogical University
 (127/11, Makataev Str., 050000 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Science, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-7925-9557>. E-mail: karluwa1970@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Zhylkyshybayeva K., 2023

Abstract. *Introduction.* In Kazakhstan in 1950–1980, the history of Russia, and not the history of the Fatherland, was taught in schools and universities. The article considers the history of the development of historical education in Kazakhstan at the end of the twentieth century. *Goals and objectives* – to study the teaching of the history of Kazakhstan in secondary schools and higher educational institutions, to conduct a comparative analysis of the content of historical education, to identify changes in textbooks and teaching aids written in 1980–2000 in Kazakhstan. *Results.* The article, based on archival data, studies the content and teaching in secondary schools and universities in Kazakhstan. The importance of the subject of the history of Kazakhstan is shown. Using textbooks and teaching aids written before 1990, the policies of Soviet ideology were studied. The results of a survey of more than 100 people and interviews with contemporary witnesses helped clarify the reality of Soviet ideology. *Conclusion.* The political and social situation in society in the second half of the 1980s. and the crisis of the Soviet totalitarian system showed the need to get rid of class and party content. In the late 1980s and early 1990s, a socio-political change took place in the education system in Kazakhstan. The content of educational materials and textbooks published in the first years of independence underwent fundamental changes.

Key words: Historical education, communist policy, Soviet ideology, history of Kazakhstan, school, university, textbook, study guide, stagnation, independence

For citation: Zhylkyshybayeva K. Historical education in Kazakhstan in 1980–1990 // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 758–771. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_758-771

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1980–1990 ЖЫЛДАРДАҒЫ ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУ

*Карлығаш Кайсановна Жылқышыбаева*¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(127/11-үй, Мақатаев көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0001-7925-9557>. E-mail: karluwa1970@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Жылқышыбаева К.К., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақстанда 1950–1980 жылдар арасында мектептер мен жоғары оқу орындарында негізінен Ресей тарихы оқытылып, Отан тарихы оқытылмады. Мақалада ХХ ғасырдың аяғындағы Қазақстандағы тарихи білім берудің дамуы тарихы баяндалды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – 1980–2000 жылдардағы жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихының оқытылуы барысын зерттеу, Қазақстандағы тарихи білім берудің мазмұнына салыстырмалы талдау жасау, осы жылдарда жазылған оқулықтар мен оқу құралдарының арасындағы өзгерістер мен даму нәтижелерін анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада архив деректері бойынша 1980–2000 жылдар арасы Қазақстандағы жалпы білім беретін мектептер және ЖОО-ғы Қазақстан тарихы пәнінің мазмұны, оқытылуы мәселелері зерттелді. Қазақстан тарихы пәнінің оқу жүйесіндегі маңыздылығы көрсетілді. 1990 жылға дейінгі жазылған оқулықтар мен оқу құралдарынан кеңестік идеология саясаты зерделенді. Заман куәгерлерінен алынған сұхбаттар және 100-ден астам адамнан қабылданған сауалнама қорытындысы кеңестік идеологияны нақты айшықтауға мүмкіндік берді. *Қорытынды.* 1980 жылдардың екінші жартысындағы қоғамда орын алған саяси-әлеуметтік ахуал, кеңестік тоталитарлық жүйенің дағдарысы, сол кезеңде дәріптелген таптық, партиялық мазмұннан арылу қажет екендігін көрсетті. 1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың басында қоғамдық-саяси жаңару байқалды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында шыққан оқу құралдары мен оқулықтардың мазмұны түбегейлі өзгеріске ұшырады.

Түйін сөздер: Тарихи білім, коммунистік саясат, кеңестік идеология, Қазақстан тарихы, мектеп, жоғары оқу орны, оқулық, оқу құралы, тоқырау, тәуелсіздік

Дәйексөз үшін: Жылқышыбаева К.К. Қазақстандағы 1980–1990 жылдардағы тарихи білім беру // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 758–771 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_758-771

ИСТОРИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ (1980-1990 ГГ.)

*Карлығаш Кайсановна Жылқышыбаева*¹

¹Казахский национальный женский педагогический университет
(д. 127/11, ул. Мақатаева, 050000 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0001-7925-9557>. E-mail: karluwa1970@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Жылқышыбаева К.К., 2023

Аннотация. *Введение.* В Казахстане в 1950–1980 годы в школах и вузах преподавались история России, а не история Отечества. В статье рассмотрена история развития исторического

образования в Казахстане в конце XX века. *Цель и задачи исследования* – изучить преподавания истории Казахстана в общеобразовательных школах и высших учебных заведениях, провести сравнительный анализ содержания исторического образования, определить изменения в учебниках и учебных пособиях написанных в 1980–2000 годы в Казахстане. *Результаты*. В статье на основе архивных данных изучены содержание и преподавание в общеобразовательных школах и вузах Казахстана. Показана важность предмета истории Казахстана. По учебникам и учебно-методическим пособиям написанных до 1990 года, были изучены политика советской идеологии. Результаты опроса более 100 человек и интервью со свидетелями-современниками помогли уточнить реальность советской идеологии. *Заключение*. Политическая и социальная ситуация в обществе во второй половине 1980-х гг. и кризис советской тоталитарной системы показали необходимость избавления от классового и партийного содержания. В конце 1980-х – начале 1990-х произошло социально-политическое изменение в системе образования в Казахстане. Коренным изменениям подверглись содержание учебных материалов и учебников, изданных в первые годы независимости.

Ключевые слова: Историческое образование, коммунистическая политика, советская идеология, история Казахстана, школа, вуз, учебник, учебное пособие, застой, независимость

Для цитирования: Жылкышыбаева К.К. Историческое образование в Казахстане (1980–1990 гг.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 758–771. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_758-771

Кіріспе

1950 жылдардың аяғында Қазақстандағы мектептерде тарих пәнін оқытуда бірталай олқылықтар орын алды. Орталау мектепті (жеті жылдық) бітіретін оқушылар өз Отанының тарихынан білім алмады десек те болады. Оқушылар орта мектепті бітіргенде өз Отанының тарихын білмей шығатын болды. Бұл сол кездегі КСРО-ның кеңестік саясатының негізгі бағытының бірі болды. Тек, XX ғ. 50-жылдардың екінші жартысынан бастап қана осы олқылықтардың орнын толтыру үшін жұмыстар атқарыла бастады.

XX ғасырдың 60-жылдарының ортасынан бастап, қоғамдық-әлеуметтік даму барысында тоқырау белгілері айқын бола бастағандықтан, социалистік бағыттағы мемлекеттер кеңестік жолдан бас тартып, КСРО-ның жетекші рөлі төмендеді. КСРО-да ештеңе де өзгермеді және басқа идеялардың кіруіне де жол бермеді.

Тоқырау кезеңінің идеологиясында орыстандыру саясаты басты бағыттардың бірі болып қалыптасты. Ұлы орыстық шовинистік бағыт бойынша Отандық тарихи білім беру және ұлттық құндылықтардан гөрі кеңестік салт-сана дәріптеліп, орыс мәдениеті мен тарихының рөлін асыра бағалау үдерісі жүрді.

1980–1990 жылдар арасы Қазақстандағы тарихи білім беруді дамытуда кеңестік идеологияның іргесін шайқалтып, өзгеріске алып келген кезең болды.

Материалдар мен әдістер

1980–1990 жылдар арасындағы Қазақстандағы тарихи білім беру туралы деректер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің 1142, 1871, 2255-қорларында сақтаулы. Қор құжаттары Қазақстандағы 1980–1990 жылдар арасында жалпы білім беретін мектептер және жоғары оқу орындарында жүргізілген тарихи білім беру бойынша мол мәліметтер береді. Тарихи деректерді талдаудан өзге құжаттарда ЖОО-да тарих кафедраларындағы Қазақстан тарихы пәнінің мазмұны мен оқытылуы барысы, кафедралардың ғылыми-зерттеу жұмысының бағыты, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарындағы коммунистік идеологияның жүргізілуі туралы мәліметтер келтірілген.

Мақалада 1980–1990 жылдар арасындағы Қазақстандағы тарихи білім беруді зерттеуде

талдау, жүйелеу, жалпығылыми индуктивті, дедуктивті және ретроспективтілік, салыстыру, баяндау, сипаттау, есептеу, қорыту, жинақтау әдістері қолданылды.

Мәселен, жинақтау әдісі арқылы сауалнама жүргізілді. 1980–1990 және 1991–2000 жылдар аралығындағы Қазақстандағы тарихи білім беруді, Қазақстан тарихы пәнінің мазмұндық құрылымын, мәнін анықтау өте маңызды. Осы мақсатта Қазақстандағы 1980–2000 жылдар аралығында жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихы пәнінің оқытылуы басты мәселе ретінде қарастырылды. Осы себептен, 1980–2000 жылдар аралығында мектеп және университет бітіруші түлектерден сауалнама алынды. Сауалнама Қазақстан Республикасының әр жерінде тұратын 120 заман куәгерлерінің қатысуымен жүргізілді.

Сонымен қатар, сауалнама нәтижелеріне талдау жасай отырып, одан әрі тақырыпты зерделеу, нақтылау мақсатында PhD доктор Л.А. Бисембаевадан және тарих ғылымдарының докторы, профессор А.Б. Қалыштан сұхбат алынып, нәтижесі мақала жазу барысында қолданылды.

Салыстырмалық әдіс 1980–2000 жылдар арасындағы жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарында оқытылған оқу бағдарламалары мен оқулықтардың мазмұнын салыстыруға және көрсеткіштердің динамикалық жағдайын қарастыруға жағдай жасады.

Талқылау

Кенестік кезеңде 1980–1991 жылдары тарихи білімді дамыту қарқынды жүргізілді. Ғалымдар М.Қ. Қозыбаев, З.А. Алдамжаров, Г.Ф. Дахшлейгер, Д.И. Дулатова және т.б. еңбектері жарық көрді. Мәселен, ғалым Б.М. Сатершинов өзінің «Тарихи сана — тәуелсіздіктің рухани тұғыры» атты монографиясында: «Тарихи білім берудің мақсаты жан-жақты дамыған тұлғаның ойлау мәдениетінің қажетті компоненті ретіндегі тарихи сананың адам бойында қалыптастырумен ұштасып жатады. Тарихи білім адамның ғылыми дүниетанымының қалыптасуына, оның бойында адамгершілік мұраттардың егілуіне ықпал етеді. Отанға деген сүйіспеншілік, оның өткені мен бүгінгі мақтан тұту патриотизм деп аталатын сезімдердің құйылысын тудырады» (Сатершинов, 2011: 2), - деп тарихи білім берудің рөлі мен маңызын атап көрсетті.

Ал, 1980 жылдардың аяғында қоғамдағы демографиялық өзгерістер тарихи білімнің объективті дамуына мүмкіндік ашты. Атап айтатын болсақ, Б.А. Төлепбаев, М.Қ. Қозыбаев, К. Нұрпейіс, М. Қойгелдиев, А. Тәкенов, Қ.С. Қаражанов, Ф. Қозыбаева және т.б. ғылыми еңбектері тарихи білімнің даму қорын мол деректермен толықтырды.

Сонымен қатар, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда Қазақстан тарихы пәнінің жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарында оқытылуы тарихы туралы ғалым Т.Т. Тұрлығұлдың (Тұрлығұл, 2011: 11–18), Қ.Ж. Адамбосыновтың (Адамбосынов, 2006: 21–27) ғылыми-зерттеу жұмыстары мен еңбектерін атауымызға болады.

Мысалы, ғалым Т. Тұрлығұлдың «Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі» атты ғылыми еңбегінің маңыздылығы ғалым Қазақстан тарихы пәні мектептерде оқытыла бастағалы бері жарық көрген бағдарламалар, оқулықтар, басқа да қосымша құралдарды ғылыми – әдістемелік тұрғыда сараптаған (Тұрлығұл, 1994).

Республикадағы жоғары білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы туралы ғалымдар К. Жаманбаев, Қ. Жоламанов, Л. Рүстемов, Т. Катаев, К. Құнантаеваның өздерінің ғылыми еңбектерінде жаңа ғасырдағы жоғары мектептердің қоғамдық саяси орны мен маңызы туралы мәселелерді қарастырған.

Сонымен бірге тәуелсіз Қазақстан кезеңінде тарихи білімге қатысты және оның даму жолын саралаған көптеген еңбектер жарық көрді. Бұл ретте, Б. Әбдіғұлова, М. Әбусейітова, С. Жолдасбаев, М. Елеуов, Қ. Атабаев, Т. Омарбеков, Б. Кәрібаев, Г. Кәкенова және т.б. ғалымдардың еңбектерін атап кетуімізге болады.

Нәтижелер

XX ғасырдың басында кәсіби тарихшылар мен ұлт мүддесіне қызмет еткен тұлғалар С. Асфендияров, Т. Рұсқұлов, С. Сейфуллин, М. Тынышбаев, Н. Төреқұлов және т.б. тарихи білім беруді қалыптастырды. 1940–1950 жылдары Е. Бекмаханов, Г. Дахшлейгер, Ә. Марғұлан, К. Ақышев, А. Нүсіпбеков, Ә. Тұрсынбаев және т.б. тарихи білім беруді дамытуға өз үлестерін қосты. Бірақ ұлттық тарихнамада КОКП идеологиясы саясатынан ақиқатты айта алмады. Тарихи танымның маркстік-лениндік деп аталатын өрескел бұрмалауларға құрылған методологиясы орнықты. Жаңа методология тарихтағы тұлғаның рөлін тап күресі мен революциялар көлеңкесінде қалдырып, пролетариат іліміне үлес қоспағаны үшін ғылым, әдебиет салаларындағы ғалымдар әл-Фарабиді, Шоқанды, Абайды, Құрманғазыны лайықты ұлықтауға шектеу қойды, қоғамдық-экономикалық формацияның феодалдық–патриархалдық сатысында тежеліп қалған өлке, социализм тұсында «аға ұлттың көмегімен ғана қатарға қосылған Қазақстан» дегенді алға тартумен болды. Барлық мәселеге Мәскеудің көзімен қарауға ғана рұқсат берілді, шығармашылық бостандыққа шын мәнінде шектеу қойылды. Әрине бұл шектеу Ресей патшалығының отарлау саясатының, кеңестік кезеңдегі оқу-ағарту және білім саласындағы жүргізген реформаларының жалғасы екендігі белгілі (Қараған, Васаклі, 2020: 2504).

1958 жылы мектеп пен өмір байланысын нығайту туралы және Қазақ КСР-де «Халыққа білім беру жүйесін нығайту туралы» Республикалық министрлер кеңесі заң қабылдады. Заң бойынша сегіз жылдық мектеп оқушыларға барлық пәннен тиянақты білім беру керек. Ал, орта мектепте оқу мерзімі 11 жыл болуы қажет деді. 1959 жылы 8 қазанда КОКП Орталық комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесі «Мектептерде тарихты оқытудағы кейбір өзгерістер туралы» (Тұрлығұл, 1994: 22) қаулы қабылдайды. Осы қаулыға сәйкес орта мектептерде 1958–1959 оқу жылынан бастап Қазақстан тарихы қазақ мектептерінде 4 класқа арналған «Қазақ ССР тарихы» оқытыла бастады. Бұл оқу құралының авторы ғалым Т. Тұрлығұл болды. Ежелгі дүние мен орта ғасыр тарихы курстары әрқайсысы бір жылға қысқартылып, тек 5–6 сыныптарда ғана оқытылды.

1965–1966 оқу жылдары Қазақстан мектептері жаңа білім беру жүйесіне көшті. Бұған 1965 жылы 15-мамырдағы КОКП ОК мен КСРС Министрлер Кеңесінің «Мектепте тарихты оқытудың кейбір өзгерістері туралы» қаулысының әсері зор болды. Республиканың Білім беру Министрлігі мен педагогикалық ғылыми-зерттеу институты Қазақ КСР тарихының жаңа оқулықтарын ғылыми негізделген заман деңгейіне сәйкес келетін жаңа бағдарламаны талдауға кірісті. Республикалық Білім Беру министрлігі бекіткен 7–10 шы сыныптарға арналған тарих бағдарламасы 1966–1967 оқу жылдары күшіне енді. Жаңа бағдарлама бойынша профессор Е. Бекмаханов құрастырған Қазақ КСР тарихының жүйелі курсы 7–8 сыныптарда оқылды. Қазақ КСР тарихының хронологиялық шеңбері 7-сыныпта көне заманнан ХІХ ғасырдың аяғына дейінгі кезеңді қамтиды, ал 8-сыныпта империализм дәуірі кезеңін қамтиды. 1967–1968 оқу жылдары Қазақ КСР тарихы Е. Бекмаханов құрастырған оқулық 9–10 сыныптарда өте бастады. 1962 жылдан бастап Е. Бекмахановтың басшылығымен Отан тарихына қатысты алғашқы Хрестоматия жарық көрді. Бұл еңбекте сонау ерте заманнан 1960 жылдарға дейінгі болған тарихында елеулі оқиғалар, тарихи халқымыздың қайраткерлер жайлы құжаттардан, тарихи деректерден мол материалдар берілген. Қазақ КСР тарихы мектептерде КСРО тарихының жалпы бөлігі ретінде оқытылды. Профессор Е. Бекмахановтың оқулықтағы оқушылардың жалпы білім алу дайындығы деңгейі мен оқыту мақсаты, міндеттеріне сәйкес құрамды оқытылуы тиіс білім жүйесі мен көлемін толық анықтап берді. Қазақ мұғалімдері КСРО тарихшы бағдарламасымен 1978 жылға дейін өзгеріссіз жұмыс істеді. Сонымен тарих пәні жалпы білім беретін мектептерде:

1924–1935 оқу жылында – 14 сағат

1935–1936 оқу жылында – 21 сағат

1940–1941 оқу жылында 25,5 сағат

1958–78 оқу жылында 56 сағат (осы жылдан бастап Қазақстан тарихы)

1978–1990 оқу жылында 180 сағат оқытылды.

1991–2000 оқу жылында 221 сағат оқытылды.

Ал, төмендегі кестеден 1958–1959 оқу жылынан 1978 жылдар аралығында Қазақстан тарихы пәніне қатысты курстардың мазмұны өте қысқа, ұлттық тарихты оқытуға өте аз сағат бөлінді:

Кесте 1.

[Table 1.]

№	Сыныптар	Курс аты	Көлемі
1	4–5 сыныптар	«КСРО тарихынан эпизодтық әңгімелер»	8–10 сағ
2	7–10 сыныптарда	«КСРО тарихының жүйелі курсы» құрамында Қазақ ССР тарихы	47–48 сағ

Мектепке көмек ретінде Қазақ КСР тарихының әдістемелік құралы шығарылды, онда оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға көңіл бөлінді. Қазақ КСР тарихы сабағының үлгілері, оны жүргізу түрлері, оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру, қайталау, сабақтарын өткізу, Қазақ КСР тарихын оқытуды жоспарлау қаралған.

1970 жылдары оқытудың ақпаратты бағыты күшейе түсіп, оқыту үдерісін ұйымдастырудағы басты құрал жаңа – оқулықтар пайда болды. Тарихи білім беруде ілгері басқан бағыттармен қатар, оның дамуы қайшылықта болып, бар мүмкіншіліктерін тоқырау жылдарындағы толық жүзеге асыра алмады.

1970 жылы республика көлемінде 10154 мектепте 3 млн 140,8 мың оқушы оқыды, 1977 жылы мектептер саны 92376 оқушы саны 3 млн. 266,1 мыңға жетті. Аталған жылдың бірінші жартысында республика мектептері бағдарламасы Қазақ ССР тарихын оқытуға кірісті, оқушылардың дағдысы мен білімін қалыптастыруға, қазақ тілінде оқулықтар мен оқу құралдарының шығуына үлкен назар аударылды. Әсіресе, ғалым Т.Т. Тұрлығұлдың «IV кл. Қазақ ССР тарихын оқыту (1971), VII–VIII кл. Қазақ ССР тарихын оқыту (1973), IX–X кл. Қазақ ССР тарихын оқыту» (1973) үш кітабы қазақ, орыс тілдерінде жарық көрді.

1978 жылы енгізілген Қазақ КСР тарихының жаңа бағдарламасы бойынша оқытуға көшу 4–10 сыныптарда Қазақ КСР сабағында сағат көлемін арттырды. Тарих сапасын қалыптастыруға, тарихи құжаттарды оқушылардың көзқарасына пайдалануға, өлкетану материалын оқытуға, сабақтың құрылысы мен түрлеріне назар аударылды. Жекелей тақырыптарды оқыту әдістемелері, сыныптан тыс жұмыс, оқу үдерісінде тарих пен өлкетану материалының өзара байланысы, Қазақстан тарихы мен КСРО тарихы материалымен Коммунистік тәрбие беру тиімді жолдары зерттелді. Қазақстандағы мектептерде барлық оқулықтар Кеңес үкіметінің бақылауында болып, тарихи білімнің дамуына кеңестік идеология тікелей әсер етті.

Қазіргі кездегі Отан тарихындағы ең өзекті мәселелердің бірі тарихи-методологиялық әдістерді жетілдіру болып табылады. Тәуелсіздік алғаннан бері Кеңес өкіметі кезіндегі маркстік-лениндік методологиялық теориядан кеттік десек те, әлі де сол қалпымызда дамып келе жатырмыз. Өйткені, тарихты зерттеуде саяси тарих, тұлғалар тарихын ғана көрсетіп, макро тарихты ғана зерттеудеміз. Сондықтан зерттеу жұмысымызда 2 заман куәгерлерінен, тарихшы ғалымдардан сұхбаттар алынып, салыстырмалы талдау жасалынып, пәнаралық әдіс қолданылды.

PhD доктор Л.А. Бисембаевамен болған сұхбатта «Сол жылдарда оқытылған Қазақстан тарихы пәнінің негізгі мазмұны мен мәні туралы ойыңызды айтсаңыз» деген сұраққа ғалым: «Ол кездегі тақырыптар Кеңес Одағында қандай оқиғалар болды, кеңестік идеологияның өзі социализмді орнықтыруға, оны ұлықтауға бағытталды. Яғни, 1917 жылғы социализмнің орнауы, одан кейін оның қазақ жерінде еш кедергісіз жүзеге асуы, социализмге қарсы болғандарды, өзіміздің ұлт жанашырларын, үкіметке қарсы саясатты қолдаушылар ретінде танытты. Солай оқытты. Ол кездегі тарих мазмұны кеңестік идеологияның ықпалында ғана жазылды, шектеулі болды» (Zhylykshybaeva, 2023: 239–240) Сұхбаттағы жауап көрсетіп отырғандай, Кеңестік

идеология орыстандыру саясатын жүргізіп, халқымыздың тарихын оқытуға мүлдем қарсы саясат жүргізді деп тұжырым жасауымызға болады.

Сонымен қатар, мақала жазу барысында 1980–1990 жылдар арасында білім мен ғылымның дамуын, тарихи білім берудің шынайы жағдайын өз көзімен көрген заман куәгері, тарих ғылымдарының докторы, профессор А.Б. Қалыштан алынған сұхбат нәтижесі де осыны дәлелдейді. «1980–1990 жылдарға қарағанда 1991–2000 жылдары аралығында Отандық тарихымыз шынайы жазылды ма?» деген сұраққа ғалым Қалыш Боранбай Аманжолұлы: «Кеңес өкіметі кезінде идеологиялық саясат өте қатты болғаны тарихымыздан білеміз. Өзіміздің тарихымызға, түркі тектес халықтардың тарихына көңіл бөлінбеді. Тек қана орыс тарихы оқытылды. Ал, көңіл бөліп, қазақ халқының тарихын шынайы жазғандарды ұлтшыл деп соттады. Қазақ халқының атақты тарихшылары Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменовтар 25 жылға сотталды», - деп жауап берді. Бұл жауаптан көріп отырғанымыздай, Кеңес өкіметі қазақ халқының ақиқатты тарихын жазуға ешқандай да мүмкіндік бермеді Ал, «1980–1990 жылдар аралығында «Қазақстан тарихы» пәні кеңестік идеологияның негізгі құралы болды ма?» деген сауалдың жауабы тіпті осы ойымызды растайды: «Енді міндетті түрде. Мына гуманитарлық салада Кеңес өкіметі тарих арқылы өздерінің идеологиясын арттырып, ұстанып отырды. Оны ұстанбаса жұмыстан шығарып, соттап жіберетін. 1980–1990 жылдар аралығында «Қазақстан тарихы» пәні кеңестік идеологияның негізгі құралы болды. Кеңес өкіметі кезінде бір мақсат болды – ол Кеңес халықтары деген идеология еді. Біздерде төлқұжаттарды алып тастаймыз бәріміз бір кеңес халқымыз деген саясат жүргізді. Шынға келгенде орыстандыру саясатын жүргізді. Біздерді орыс қылғысы келді. Қазақстанда қалаларда барлық қазақ мектептері жабылды. Бірде-бір қазақ мектептері қалмады. Алматыда 1–2 мектеп болды. Енді бір 50 жыл болғанда қазақ халық ретінде құритын еді. Бір жақты орыстардың тарихын жақсы білетін едік. Ал, біздің 35 түркі тектес халық екендігімізді айтуымызға тиым салынды» (Zhylykshybaeva, 2023: 241–243) сол замандағы кеңестік саясаттың қандай деңгейде, қандай мақсатпен жүргізілгендігін нақты көрсетіп отыр. Тарихи шындық міне осы. Отан тарихының оқытылмауы Коммунистік партияға орыстандыру саясатын жүргізу үшін қажет болды. Қазақ елін мәңгүрт қылып, төл тарихын, түркі тектес халық екендігін білмеу үшін, өркениетін, мәдениетін, тарихын білмеуі үшін қажет болды.

Шындығында да Қазақстан көп ұлтты ел деген желеумен орыс тілін республикада 60 пайыз меңгерсе, қазақ тілін орыстардың 1 пайызы ғана меңгерді. Республикада барлық шыққан кітаптар 95 пайыз орыс тілінде басылды. Мемлекеттік, дипломатиялық, әскери салада іс құжаттары тек орыс тілінде жүргізілді. Ұлттық қатынастардағы қарама-қайшылықтар, тіл саясаты, білім, ғылым саласында, әлеуметтік, экономикалық, саяси, демографиялық, көші-қон үрдісінде кеңестік идеология кең қанат жайды.

Кеңес үкіметінің саясатында кеңестік идеология ең басты құрал болғандығын Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚРОМА) 1142-қордың 18, 1238, 1280, 1281, 1282, 1240-істерінен зерделенген төмендегі құжаттар да дәлел бола алады.

Мысалы: «Годовой отчет Исторического факультета по учебно-методической подготовки специалистов», «О дальнейшем совершенствований» обучения, методической и политико-воспитательной работе кафедры Истории СССР за 1981–1982 годы» деп аталатын 1504-істе: «КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1979 жылғы 26 сәуірдегі «Жоғары білім беруді одан әрі дамыту және жалпы білім беретін мектептерде оқушылардың оқыту сапасын арттыру және оларды еңбекке дайындау туралы» қаулыға сәйкес, КОКП XXVI съезінің, Қазақстан Компартиясының XV съезінде қабылданған шешімдер негізінде 1981–1982 оқу жылында Тарих факультетінің ұжымы оқу-әдістемелік, ғылыми-зерттеу және саяси-тәрбие бағытында алға қойылған міндеттерді орындау жолында аянбай еңбек етті» (ҚРОМА. 1142-қ. 1-т. 1505-іс. 2-п.), - деп жазылған. Яғни, бұл құжатта Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институты Тарих факультетінің «СССР тарихы» кафедрасының оқу-әдістемелік, ғылыми-зерттеу, саяси-тәрбиелік міндеттері көрсетілген. Тарих факультеті Совет Одағы

Коммунистік Партиясының XXVI съезі мен Қазақстан Коммунистік партиясының XV съезінің шешімдерін орындауға ат салысқан. Бұл келтірілген мәліметтерден, 1980–1990 жылдар аралығы Қазақстанның жоғары оқу орындарында тарихи білім беруде Коммунистік партияның алға қойған міндеттері ғана оқу курсы бағдарламасында оқытылған. Сол кезеңдегі талап сондай болған.

XX ғасырдың аяғындағы қоғамдағы демографиялық өзгерістер тарихи білім берудің дамуын да дағдарысқа әкелді. Әкімшіл-әміршіл басқару әдісі дағдарыстан алып шығуға дәрменсіздік көрсетті. Бірақ бұл дағдарыс қоғамда ашық айтылмады. Бұл сөзімізді ҚРОМА-нің 1142-қор, 1505-іс құжаттарымен растауға болады. Бұл құжаттардан Тарих факультеті бойынша жарияланған монография мен дәрістер фондының барлығы дерлік тек СССР тарихының мәселелерін зерделеуге арналған (ҚРОМА. 1142-қ. 1-т. 1505-іс. 8-п.) және 1980–1990 жылдары Қазақстанның жоғары оқу орындарына қазақ халқының тарихына қатысты дәрістердің оқытылуына шек қойылған.

Мысалы: ҚРОМА-нің 1871 қоры 586 ісінің құжаттарында Қазақ мемлекетік қыздар педагогикалық институтының «КПСС тарихы және ғылыми коммунизм» кафедрасы профессор-оқытушылары: профессор Г. Әбішев «Халықтар лениндік достығы туы астында» тақырыбында монография, «Жаңа маркстік-лениндік партияны құру» тақырыбында мақала, доцент Б.И. Искакова «Еңбекшілерді еңбекке коммунистік тәрбиелеудегі Қазақстан Компартиясының қызметі» деген тақырыпта ғылыми-зерттеу жұмыстарын және «Студенттік жастарға коммунистік тәрбие беру», «В.И. Ленин еңбек рөлі туралы», «Партия және социалистік қоғам» атты үш мақаласын жазып бітіргендігі туралы мәліметтер келтірілген (ҚР ОМА. 1871-қ. 2-т. 586-іс. 8-п.). Бұл жоғарыда келтірілген архив құжатынан сол кездегі Қазақстан ғалымдарының ғылыми-зерттеу жұмыстары қалай және қандай тақырыптарда жүргізілгендігін байқауымызға болады. Бірде-бір ғалым Коммунистік идеологиядан асып, басқа ұлттық тақырыптарда зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндіктері болмаған.

Ал, келесі архив құжатында, СССР тарихы кафедрасында өткізілген ашық сабақтарды талдау туралы мәлімет келтіріледі. «Жалпы орта білім беру жүйесінде ұлттық тарихты оқыту маңызды орын алады, ол студенттерді белгілі бір қоғамдық-саяси білім жүйесімен қаруландыруға, коммунистік дүниетанымын қалыптастыруға арналған. Бұл мақсатты шешуде КСРО тарихы кафедрасының бүкіл профессорлық-оқытушылық құрамының кәсіби-педагогикалық және идеялық-саяси бағыттылығының мазмұнын жетілдіруге үлкен талаптар қоя отырып, төмендегі өткізілетін ашық сабақтар мен дәріс мәтіндері жоспарланып отыр. Б.З. Загитова «Советтік Ресейдің халықаралық жағдайы», Х.Қ. Қасымбаев «КСРО-дағы социализм жеңісінің аяқталуы», дәріс мәтіндері: доцент О.С. Сексенбаев «II бесжылдықтың қорытындылары», «КСРО-ның құрылуы – лениндік ұлт саясатының салтанат құруы» (ҚР ОМА. 1142-қ. 1-т. 1505-іс. 15-п.), - деп жазылған. Бұл деректерді талдай отырып, СССР тарихы Қазақстанда Отан тарихы ретінде оқытылған. Кафедрада өткізілген ашық дәріс сабақтары да жалпыға дерлік тек СССР тарихы материалдарын, СССР партия съездінің шешімдерін, В.И. Лениннің еңбектері аясында ғана қарастырылған.

Сонымен қатар, кафедрадағы студенттерге оқу-тәрбие жұмысындағы жүргізілген идеология туралы қарастырсақ (ҚР ОМА. 1142-қ. 1-т. 1505-іс. 42-п.), бұл құжатта да Тарих факультетінде оқитын 1–4 курс студенттеріне саяси-тәрбие берудегі ең басты мақсат студенттерге коммунистік тәрбиені сіңіру. Осы мақсатта студенттерге партия съездерінің құжаттары оқытылған. Бұл бір ғана жоғары оқу орнындағы Отандық тарихи білім берудің жағдайын қарастырған архив құжаттары.

Ал, келесі бір ЖОО-ы ҚазмемқызПИ-де 1980–1990 жылдары «Қазақстан тарихы» пәнінің мазмұны мен мәні қандай болды? деген сұрақтарға Республикалық Орталық Архив құжаттарын қолдана отырып, талдау жасалады.

1871-қор «Отчет о работе кафедры Истории КПСС и научного коммунизма за 1973–1974 учебный год» деп аталатын 586 істегі құжатта: «КПСС тарихы және ғылыми коммунизм»

кафедрасында жүргізілген оқу-әдістемелік, ғылыми жұмыстардың барлығы дерлік СССР Министрлер кеңесінің белгіленген бағдарламасына сәйкес жүргізілген. Яғни, сол кездегі Қазақстандағы барлық жоғары оқу орындарында жүргізілетін білім беру бағдарламалары КСРО өкіметі бекіткен бағдарламаларға сәйкес жүргізілген. Сонымен қатар, архив құжатында кафедраның барлық оқу-әдістемелік жұмыстары марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектеріне, Коммунистік партияның XXIV съезінің шешімдеріне және қаулылары негізіне сүйенеді. Яғни, кафедрадағы оқулықтар, оқу құралдары, жазылатын мақалалар, ашық дәрістер және т.б тек қана партияның құжаттарын оқыту мақсатында жүргізілген. Бұл жерде Отандық тарихты оқыту туралы, ұлттық тарихи білім беру туралы сөз де қозғалмаған.

Осы құжатта ары қарай, студенттерге тарихи білім беруде кеңестік идеологияның қаншалықты деңгейде жүргізілгендігі туралы мәлімет бар. Сабақ барысында оқытылатын дәріс, семинар сабақтары, қосымша оқу-әдістемелік оқулықтар мен оқу құралдары, жүргізілетін ғылыми-зерттеу жұмыстарының барлығы марксизм мен ленинизм классиктерінің еңбектері, КПСС-тің съезд материалдары болғандықтан коммунистік идеология деңгейінде тарихи білімді қалыптастырған. Қазақ халқының тарихы мүлдем оқытылмаған. Оқытылса да оған басты көңіл аударылмаған, біраз ғана тақырыптар оқытылған. Жоғарыда келтірілген архив құжаттарындағы студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарынан Отан тарихы туралы ғылыми-зерттеу жұмыстары болмаған (ҚР ОМА. 1871-қ. 2-т. 586-іс. 10-п.). Себебі, Кеңес өкіметінің идеологиясының басты мақсаты қазақ жастарын орыстандыру болды. Отанының тарихын білмейтін жастарды басқару және қазақ ұлтын бағындыру да қиындық тудырмайтынын білді. Сондықтан кеңестік идеология осы мақсатын іске асыру үшін тарихи білім беру жүйесінде аянбай жұмыстар атқарды.

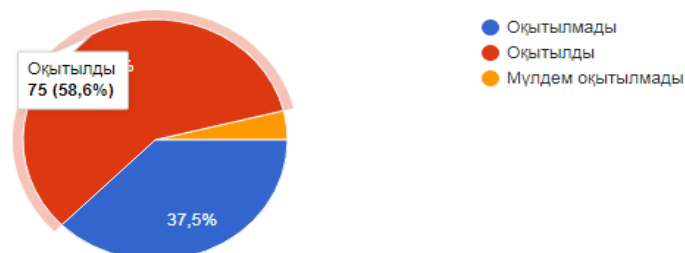
Мақаланы жазу барысында 1980–2000 жылдар арасы Қазақстан тарихы пәнінің оқытылуы және мазмұнына қатысты сол кезеңде мектеп бітіруші түлектердің, яғни заман куәгерлерінің пікірін зерттеу маңызды болды. Сол үшін Қазақстанның әр аймағының 120 бітіруші түлектерінен сауалнама алынып, талдау жұмыстары жүргізілді.

1. Сіз оқыған жылдары университетте «Қазақстан тарихы» пән ретінде оқытылды ма? – деген сұраққа сауалнамашылар

- Оқытылмады – 37,5 %
- Оқытылды – 58,6 %
- Мүлдем оқытылмады – 3,9 % деп жауап берді.

6. Сіз оқыған жылдары университетте «Қазақстан тарихы» пән ретінде оқытылды ма?

128 ответов

Диаграммада көрсетілгендей, Кеңестік кезеңде ЖОО-да Қазақстан тарихы пәні оқу жоспарында болған, бірақ өте аз мәліметтер берілген. Тек қана СССР тарихы оқытылған. Қазақстан тарихы пәнінен емтихан да қабылданбаған. Тек зачет (есептелінді) деп қабылданатын. Мен өзім 1987–1992 жылдар арасында Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика институтында оқығандықтан оны жақсы білемін. Тек 1991 жылы Тәуелсіздік алған кезден бастап қана Қазақстан

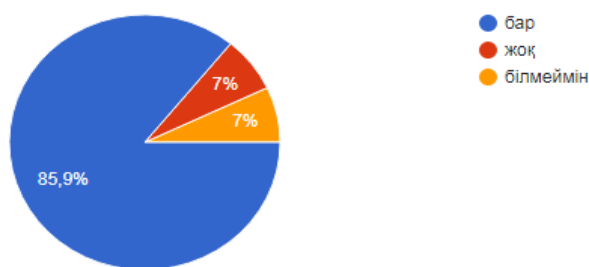
тарихы пәні оқытыла бастады. Кеңестік идеология саясатымен тарихи білім орыстандырылды.. Отанымыздың тарихын білуімізге шек қойылды. Кім бұл саясатқа қарсы шықса ол халық жауы атанып, қамауға алынып отырды. Сондықтан да сауалнамаға жауап беруші түлектердің жауабының әр түрлі болуы осы себепті болып отыр.

2. 1980–1990 және 1991–2000 жылдар аралығында оқытылған «Қазақстан тарихы» пәнінің мазмұнында айырмашылық, өзгерістер бар ма?

- Бар – 85,95 %
- Жоқ – 7 %
- Білмеймін – 7%

3. 1980–1990 және 1991–2000 жылдар аралығында оқытылған «Қазақстан тарихы» пәнінің мазмұнында айырмашылық, өзгерістер бар ма?

128 ответов

2-ші сұрақ бойынша сұрақтың қорытындысына келетін болсақ, бұл жерде 1980–1990 жылдарға қарағанда 1991–2000 жылдар аралығында оқытылған Қазақстан тарихы пәнінің мазмұнындағы айырмашылықтардың 85,95 пайыз екендігін байқап отырмыз. Яғни, 1980–1990 жылдары оқытылған Қазақстан тарихы пәні түгелдей 90 пайызға жуық өзгерістерге ұшыраған. Бұл нені білдіреді? Қағаз жүзінде оқытылды деп жазылса да, іс жүзінде тек СССР тарихы, КПСС тарихы, партия съездерінің шешімдері, маркстік-лениндік шығармалар оқытылғандығы белгілі. Міне, осы тарихи факт дәлелденіп отыр. Оны тек осы диаграмма ғана емес, сонымен қатар, ҚР ОМА. 1871, 2255, 1482, 1142-қорларының құжаттары және заман куәгерлері – ғалымдардан алынған сұхбат материалдары да дәлелдеп отыр.

Яғни, 1980–1990 жылдары Қазақстанның мектептері мен ЖОО-нда Қазақстан тарихы пәні оқытылмады десек те болады. Себебі оқытылса да өте аз ғана оқытылған. Тек СССР тарихы ғана толық оқытылған. Бұл жерден біз Қазақстан тарихының оқытылмауы Кеңес өкіметінің ең басты орыстандыру саясатының негізгі бағыты екендігін көруімізге болады.

Сонымен қатар, 1980 жылғы 14 қазан айындағы «СССР тарихы» кафедрасының отырысының № 2 хаттамасы құжатынан «СССР тарихы» кафедрасында қандай пәндер оқытылғандығы туралы мәліметті көруге болады:

Кесте 2. 1980 жылы СССР тарихы кафедрасында оқытылған пәндер
[Table 2. Subjects taught at the Department of History of the USSR in 1980]

№	Наименование дисциплин	лекции	семинар
1	История СССР	100	56
2	История Казахской СССР	70	20
3	История древнего мира	120	60
4	История средних веков	120	60
5	Новая история	72	30
6	Новейшая история	46	30
7	История русской литературы	100	16

8	ВИД	50	20
9	История преподавания истории	50	420
10	Основы государственного права	44	16
11	История стран Азии и Африки	40	16

(ҚРОМА. 1871-қ. 2-т. 1115-іс. 50-п.).

Бұл кестеде 1980 жылы Қазақстан тарихы пәні ЖОО-да оқытылғандығын дәлелдейді. Бірақ Қазақстан тарихы пәнінің мазмұны қазақ халқының тарихына сәйкес болмады. Себебі: ол жерде негізінен КПСС-тің съезд шешімдері, ҚССР партия материалдары және маркстік-лениндік классиктердің шығармалары оқытылды.

Яғни, Кеңес өкіметінің жүргізген идеологиялық саясаты арқасында Отандық тарихымыз оқытылмады. Тарихи санамыз уланып, тарихи білім беру 1980–1991 жылдарына дейін ұлттық бағытта жүргізілмеді.

Осы жағдайлар республика мен орталық арасында қарама-қайшылықтың шиеленісуіне объективті негіз болды. Осы кезеңде тарихи білім берудің дамуындағы мемлекеттік саясаттың шынайы бағыты айқын көрінді. Кеңес мемлекетінің шынайы саясаты, әлеуметтік және ұлттық қайшылықтар мерзімді баспасөз беттерінде ашық жарияланып, айтылуы қазақ халқының азаматтық және ұлттық сана-сезімінің өсуіне әкелді. Мұның өзі халықтың саяси-әлеуметтік белсенділігін күшейтуге көмектесті. Қайта құру жылдарында қазақ халқы өзінің тарихы, ұлттық қайта даму, ана тілі, мемлекеттік егемендік алу жөнінде, яғни тарихи білім берудің негізгі мәселелерінің талаптарын қоя бастады.

Сонымен қатар, Кеңес кезеңіндегі Қазақстан тарихы туралы зерттеулердің дені, негізінен алғанда, орыс тілінен аударылып келді, шетел ғалымдарының еңбегінің басым көпшілігіне тыйым салынды. 1986–1989 жылдары ҚР Компартиясының бас хатшысы Г.В. Колбиннің Қазақстанды басқаруы кезінде республика кадрларын тазалаудан өткізіп, асыра сілтеуге, шындықты бұрмалауға жол берді.

1980 жылдар елімізде қоғамдық саяси экономикалық үдерістерін қайта құру және мектеп реформаларын жүргізудегі айтулы оқиғалармен ерекшеленді. Осы КСР тарихының бағдарламасына сәйкес, жаңа бағдарламаға көшу қажеттілігі 1970 жылдардағы бағдарламасында тақырыпқа сәйкес емес, кейбір оқиғалар мен фактілерге тарихи баға берілмегендіктен туындады. Қазақ КСР тарихының жетілдірілген бағдарламасының бұрынғы бағдарламадан ерекшелігі одан артық ауыр материалдарды алып тастады, оның тәрбиелік идеялық, таным көзқарасын күшейтті, оқушылардың дағдысын, шеберлігін, білім көлемін анықтап берді, әдістемелік шарттарды жүзеге асыру, КСРО тарихы курсына еңбек, экономика, ерекшелігіне қарай жас мен уақытқа экология бағытындағы тақырыптарын енгізу, курсаралық байланыстарды күшейту, Қазақ КСР тарихын оқытуға сағаттарды бөлу және КСРО тарихы курсының құрамында оқу материалдарын тиімді оқыту жолдары қарастырылды. 1983 жылы жалпы құрастырылған бағдарламаға жетілдірілген өзгерістермен 1986–1987 жылдарға дейін пайдаланылып келді.

1980 жылдардың екінші жартысындағы қоғамда орын алған саяси-әлеуметтік ахуал, бір жағынан, кеңестік тоталитарлық жүйенің дағдарысы, сол кезеңде дәріштелген таптық, партиялық мазмұннан арылу қажет екендігін көрсетті. Екінші жағынан, 1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың басындағы қоғамдық-саяси жаңару пікірлердің көп-қырлылығымен байқалды. Қазақстанда 1980–1990 жылдар арасында Кеңес өкіметінің саясаты нәтижесінде жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарында қазақ халқына өз халқының тарихын оқуларына мүмкіндік бермеді.

КСРО кезінде 1920–1980 жылдардың соңына дейін тарихи білім кеңестік идеология бақылауында болғандықтан Қазақстанның ЖОО-да және жалпы білім беретін мектептерде жастардың санасына «Капитализм құриды, коммунизм жеңеді» деген сенімді ғана қалыптастырды. Бұған 1990 жылдарға дейін Кеңестік тарихи білімде шектеусіз үстемдік етіп

келген еуроцентрлікті қоссақ, мектепте тарихты оқытуда жіберілген кемшіліктерді байқау қиын емес. Коммунистік идеология 1990 жылға дейін Қазақстандағы тарихи білімнің дамуына, халықтың санасының қалыптасуына, Қазақстан тарихы пәнін оқытуда ЖОО-ы мен жалпы білім беретін мектептерде көптеген методологиялық қателіктер мен кемшіліктер кері әсерін тигізгенді.

1980–1990 жылдар арасында Қазақстандағы тарихи білім беруде Кеңес өкіметі саясаттың салдарынан: коммунистік идеологияның партиялық, таптық мүддесіне сай келмейтін фактілерді жасырды, жасыруға болмайтындарын барынша бұрмалады; бүкіл Кеңес елінде бірнеше ондаған ұлт тілдерінде жұмыс істейтін мектептер үшін тарих пәнінен бір ғана бағдарлама, оқулық шығарылды; олардың мазмұнын барынша идеологияландырылды; әр ұлттың өз тарихын оқытуға жол бермеді; Еуроцентрлік пен орыстану саясаты барынша дәріптелді (Тұрлығұл, 2011: 28–40).

Қорытынды

Қорыта келе, 1980 жылдан 1990 жылдар аралығында Қазақ КСР тарихын оқытуға сағаттарды бөлу біраз болса да көбейтіліп, тарихи білім беру дами бастаған болатын. 1990 жылы жалпы білім беретін мектеп бағдарламасына сәйкес, 1990–1991 оқу жылынан бастап Қазақстан тарихы дербес пән ретінде оқытылды.

1990-шы жылдары тарихи білім беру мазмұны дұрыс қалыптаса бастады. 1990 жылдардың бас кезінен бастап Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін реформалау басталды. Мұның өзі жоғары және орта білім беру саласында түбірлі өзгерістер жасауға жол ашты.

Яғни, 1980–2000 жылдарда жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихы пәнінің оқытылуы және оқу бағдарламаларының, оқу құралдары мен оқулықтардың жазылуы Отандық тарихи білім берудің дамуында айрықша орын алды. XX ғ. 80–90 жж. Қазақстандағы тарих ғылымы жалпы білім беретін мектептерге жаңа методология және тарих білімінің тұжырымдамасын дамытуда, тарихи білім беруде басты рөл атқарды.

Қазақстан Республикасында білім және ғылым саласында жүргізілген реформалар, қабылданған мемлекеттік бағдарламалар мен стратегиялар ұлттық тарихи білім берудің дамуына және Қазақстан Республикасының әлемдегі беделінің артуына жағдай жасады.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

References

Adambosynov, 2006 — *Adambosynov K.* XX. songy shiregi men 1920 deyin Kazakhstan medreselerindegi tarikh pani: bagdarlamalary, okulyktary [XX century the last quarter and 1920 History subject in madrasahs of Kazakhstan: programs, textbooks]. Almaty: Syrym, 2006. (In Kaz.)

Aiagan, 2012 — *Aiagan B.* Kazakstannın jana tarihi [New history of Kazakhstan]. Almaty, 2012. 107 p. (In Kaz.)

Altynsarın, 1879 — *Altynsarın İ.* Kirgizskaia hrestomatia [Kirghiz anthology]. Book 1. Orenburg: Tipografia İ.İ. Evfimovskogo-Miroviskogo, 1879. 112 p. (In Russ.)

Asfendyarov, 1993 — *Asfendyarov S.* Kazakstan tarihinin programı [Program of history of Kazakhstan]. Kazak tarihi jurnali. 1993. No. 2.Pp. 24-36. (In Kaz.)

Bekmakhanov, Bekmakhanov, 1987 — *Bekmakhanov E, Bekmakhanov L.* Kazakhstan tarihy [History of Kazakhstan]. Alma-Ata: AN KazSSR, 1987. 128 p. (In Kaz.)

Karzhy-economy sozdici, 2007 — *Karzhy-economy sozdici* [Financial and economic dictionary]. Almaty: QR Bilim zhane gylım ministerliginin Economica instituty, "Ziyatker" ZhSS, 2007. 640 p. (In Kaz.)

Kazakh SSR tarihy (köne zamannan byginge deyin), 1984 — *Kazakh SSR tarihy (köne zamannan byginge deyin)* [History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day)]. 5-vol. edition. Vol. 5. Almaty: Kazakh

SSR-nin "Gylym" baspasy, 1984. 728 p. (In Kaz.)

Karibaev, 2007 — Karibaev B. Shakarim Kudaiberdiuku jane Kazak Handığı kurulyının meseleleri, Shakarim Kudaiberdiulunın murası [Shakarim Kudaiberdiuly and the problems of the establishment of the Kazakh Khanate. The legacy of Shakarim Kudaiberdiuly.]. Respublikalık ғылыми-практикалық konferentsiya Алматы: Kazprint баспасы, 2008. 146 p. (In Kaz.)

Kozybaev etc., 2005 — *Kozybaev M., Nurpeyis K., Zhukeshev K.* Kazakhstan tarihy (1914–2004) [History of Kazakhstan (1914–2004)]. Almaty: "Mektep" baspasy, 2005. 248 p. (In Kaz.)

Kazakhstan Respublikasında tarihi sananı kalıptastıry tujırımdaması, 1995 — Kazakhstan Respublikasında tarihi sananı kalıptastıry tujırımdaması [The concept of formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Egemen Kazakistan, 1995, Pp. 5–7. (In Kaz.)

Kazakhstan Respublikasy Strategialyk josparlau ... — *Kazakhstan Respublikasy Strategialyk josparlau* jane reformalar agenttığı, Ulıtyq statistika bürosy [Agency for Strategic Planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. National Bureau of Statistics] <https://stat.gov.kz/respondent/form> (access date 02.02.2023). (In Kaz.)

Kunantaeva, 1970 — *Kunantaeva K.* Okushylardun okudan tıs birlestikteri. Muğalımder men tarbieshilerge arnalğan komekşı kural [Extracurricular associations of students. A tool for teachers and educators]. Almaty: Mektep, 1970. 91 p. (In Kaz.)

Kapağan, Bacaklı, 2020 — *Kapağan E., Bacaklı Y.* Alaş Orda Dönemi Kazak Edebiyatında Aydınlanma ve Millî Bilincin Yeniden İnşası / Enlightenment and Reconstruction of National Awareness in Kazakh Literature During Alash Orda Era. Journal of History Culture and Art Research, 9(2), 2020, 501-510 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v9i2.2448> (In Turk.)

Omarbekov, 2013 — *Omarbekov T.* Qazaq tırki memleketteri: kağanattar, ulystar men handyqtar [Kazakh Turkic states: khaganates, uluses and khanates]. Almaty: Qazaq ынiversiteti, 2013, 330 p. (In Kaz.)

Satershinov, 2011 — *Satershinov B.M.* Tarihi sana – tuelsizdiktin rukhani tугyry [Historical consciousness is the spiritual foundation of independence]. Almaty: FzhSI KBO, 2011. 291 p. (In Kaz.)

Turlygul, 2011 — *Turlygul T.* Mektepte Kazakhstan tarikhyn okytudyn theory of men adistemesi [Theory and methodology of teaching the history of Kazakhstan at school.]. Almaty: Karasai, 2011. 264 p. (In Kaz.)

Turlygul, 2011 — *Turlygul T.* Mektepte Kazakhstan tarikhyn okytudyn theory of men adistemesi [Theory and methodology of teaching the history of Kazakhstan at school.]. Almaty: Gylym, 1994. (In Kaz.)

Zhylkyshybaeva, 2023 — *Zhylkyshybaeva K.* 1980–2000 yıllar arasi Kazakhstan tarih eđitimi [History education in Kazakhstan between 1980 and 2000]. Turkiye: Konya, 2023. Kömen yayınları. 278 p. ISBN – 978-605-2074-90-6 (In Kaz.)

Әдебиеттер

Адамбосынов, 2006 — *Адамбосынов К.* XX ғ. соңғы ширегі мен 1920 ж. дейін Қазақстан медреселеріндегі тарих пәні: бағдарламалары, оқулықтары. Алматы: Сырым, 2006. 114 б.

Алтаев, 2011 — *Алтаев Ж.* Ғылым тарихы мен философиясы: ЖОО-ның магистранттарына арналған оқулық. Алматы: «Эверо», 2011. 81 б.

Алтынсарин, 1879 — *Алтынсарин Ы.* Киргизская хрестоматия. Книга 1. Оренбург: Типография: Ефимовского-Мировицкого. 112 с.

Асфендияров, 1993 — *Асфендияров С.* Қазақстан тарихының програмы // Қазақ тарихы журналы, 1993. № 2. 24–36 бб.

Аяған, 2012 — *Аяған Б.* Қазақстанның жаңа тарихы. Алматы, 2012. 107 б.

Бекмаханов, Бекмаханова, 1987 — *Бекмаханов Е, Бекмаханова Л.* Қазақстан тарихы. Алма-Ата: АН КазССР, 1987. 128 б.

Жылқышыбаева, 2023 — *Жылқышыбаева К.* 1980–2000 жылдар аралығындағы Қазақстандағы тарих білімі. Туркия. Кonya: «Көмен» баспасы, 2023. 278 б. ISBN – 978-605-2074-90-6

Кәрібаев, 2007 — *Кәрібаев Б.* Шәкәрім Құдайбердіұлы және Қазақ хандығы құрылуының мәселелері. Шәкәрім Құдайбердіұлының мұрасы. Республикалық ғылыми-практикалық конференция. Алматы: «Казпринт» баспасы, 2008. 146.

Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін), 1984 — *Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін)*. Бес томдық. V-том. Алматы: «Ғылым» баспасы, 1984. 728 б.

Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау ... — *Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі*. Ұлттық статистика бюросы <https://stat.gov.kz/respondent/form>. (дата посещения: 02.02.2023)

Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы, 1995 — Қазақстан тарихында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы. Алматы. Егемен Қазақстан, 1995. 5–7 бб.

Қаржы-экономика сөздігі, 2007 — *Қаржы-экономика сөздігі*. Алматы: ҚР Білім және ғылым министрлігінің Экономика институты, «Зияткер» ЖШС, 2007. 640 б.

Қозыбаев т.б., 2005 — *Қозыбаев М., Нұрпейіс К., Жүкешев К.* Қазақстан тарихы (1914–2004 жж.). Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. Алматы: «Мектеп» баспасы, 2005. 248 б.

Құнантаева, 1970 — *Құнантаева К.* Оқушылардың оқудан тыс бірлестіктері. Мұғалімдер мен тәрбиешілерге арналған көмекші құрал. Алматы: Мектеп, 1970. 91 б.

Қараған, Basaklı, 2020 — *Қараған Е., Basaklı Y.* Alaş Orda Dönemi Kazak Edebiyatında Aydınlanma ve Milli Bilincin Yeniden İnşası / Enlightenment and Reconstruction of National Awareness in Kazakh Literature During Alash Orda Era. Journal of History Culture and Art Research. 9(2). 2020. Pp. 501–510. DOI: <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v9i2.2448>

Омарбеков, 2013 — *Омарбеков Т.* Қазақ түркі мемлекеттері: қағанаттар, ұлыстар мен хандықтар. Алматы: Қазақ университеті, 2013. 330 б.

Сатершинов, 2011 — *Сатершинов Б.М.* Тарихи сана — тәуелсіздіктің рухани тұғыры. Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФЖСИ КБО, 2011. 291 б.

Тұрлығұл, 1994 — *Тұрлығұл Т.* Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. Алматы: Ғылым, 1994.

Тұрлығұл, 2011 — *Тұрлығұл Т.* Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. Алматы: Қарасай, 2011. 264 б.

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 772–789, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_772-789

ORIGIN OF THE TRIBES OF THE SENIOR ZHUZ ACCORDING TO SHEZHIRE: ULUS JUCHI OR MOGULISTAN?

Adilbek Albekovich Karatayev^{1*}

¹Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi
 (15B, Pushkina Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Researcher

*Corresponding author

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Karatayev A.A., 2023

Abstract. *Introduction.* The origin of the tribes of the Senior zhuz is a debatable issue, because according to the shezhire they originated from the Khushin emir Baiku from Ulus Juchi, who is known in folklore as Uysun Maiky biy, while in written sources some of the tribes of the Senior zhuz are mentioned only in the ulus of Hulagu and Chagatai, as well as in Mogulistan. *Goal and objective* of the research – to answer a question from what state have entered in structure Kazakh khanate tribes which have made Senior zhuz according to shezhire, and also analyses shezhire on reliability of the information. *Results.* Arguments in favour of the version about the heterogeneous origin of the tribes of the Senior zhuz were given, and the analysis of shezhire, folklore legends and written sources concerning the origin of these tribes was carried out. *Conclusions.* The tribes of the Senior zhuz are heterogeneous in their origin. It was established that tribes Sirgeli, Sary-Uysun, Kanly, Oshakty, Shapyrashty, Ysty, Shaksham come from Ulus Juchi, tribes Jalair and Katagan come from the state of Timurids, and tribes Dulat, Alban and Suan come from Mogulistan. It was also established that the Kazakh shezhire in general, and the Senior zhuz in particular, is an ideological construct, and a kind of medieval project of nation-building, initiated by the khans of the Urus khan dynasty to unite the subordinate population, their isolation from the tribes of neighbouring ethnic groups. It was also hypothesised that the Kazakh term "Zhuz" differs from the term "Ulus" in that it was not only an administrative-political unit, but also an inseparable genealogical system.

Key words: Senior zhuz, Ulus Juchi, Mogulistan, Dulat, Uysun, shezhire, Timurids

Acknowledgment. This work was financially supported by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR18574101).

For citation: Karatayev A.A. Origin of the tribes of the Senior zhuz according to shezhire: Ulus Juchi or Mogulistan? // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 772–789. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_772–789

ШЕЖІРЕ БОЙЫНША ҰЛЫ ЖҮЗ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ШЫҒУЫ: ЖОШЫ ҰЛЫСЫ НЕМЕСЕ МОҒОЛСТАН?

Әділбек Әлбекұлы Қаратаев^{1*}

¹Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты
(15Б-үй, Пушкин көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

*Автор-корреспондент

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Қаратаев Ә.Ә., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ұлы жүз тайпаларының шығу тегі пікірталас мәселесі болып табылады, өйткені шежіре бойынша олар фольклорда Үйсін Майқы би деп танылған Жошы ұлысынан шыққан Хушин әмірі Байқудан шыққан, ал жазбаша дереккөздерде Ұлы жүздің кейбір тайпалары тек Хулагу мен Шағатай ұлыстарында, сондай-ақ Моғолстанда табылған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* - шежіреге сәйкес Ұлы жүзді құрған тайпалар Қазақ хандығының құрамына қай мемлекеттен кірді деген сұраққа жауап беру, сондай-ақ шежіредегі ақпараттың дұрыстығын талдау. *Нәтижелер.* Ұлы жүз тайпаларының гетерогенді шығу тегі туралы нұсқаның пайдасына дәлелдер келтірілді, сондай-ақ шежіреге, фольклорлық аңыздарға және осы тайпалардың шығу тегіне қатысты жазбаша дереккөздерге талдау жасалды. *Қорытындылар.* Ұлы жүз тайпалары шығу тегі бойынша гетерогенді. Сіргелі, Сары-Үйсін, Қаңлы, Ошақты, Шапырашты, Ысты, Шақшам тайпалары Жошы ұлысынан, Жалайыр және Қатаған тайпалары Тимуридтер мемлекетінен, ал Дулат, Албан және Суан тайпалары Моғолстаннан шыққандығы анықталды. Сондай-ақ, жалпы қазақ шежіресі, атап айтқанда, Ұлы жүз шежіресі идеологиялық құрылым екені және Ұрыс хан әулетінен шыққан хандар бағынышты халықты біріктіру, оларды көрші этностардың тайпаларынан оқшаулау үшін бастамашылық еткен ұлттық құрылым бойынша ортағасырлық жоба екені анықталды. Сондай-ақ, қазақтың "Жүз" термині "Ұлыс" терминінен ерекшеленеді, бұл тек әкімшілік-саяси бірлік қана емес, сонымен бірге онымен тығыз байланысты генеалогиялық жүйе болды деген болжам жасалды.

Түйін сөздер: Ұлы жүз, Жошы ұлысы, Моғолстан, Дулат, Үйсін, шежіре, Тимуридтер

Алғыс. Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды (ИРН № BR18574101).

Дәйексөз үшін: Қаратаев Ә.Ә. Шежіре бойынша Ұлы жүз тайпаларының шығуы: Жошы ұлысы немесе Моғолстан? // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 772–789 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_772-789

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ПЛЕМЕН СТАРШЕГО ЖУЗА ПО ШЕЖИРЕ: УЛУС ДЖУЧИ ИЛИ МОГУЛИСТАН?

Адилбек Альбекович Каратаев^{1*}

¹Научный институт изучения Улуса Джучи

(д. 15Б, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Научный сотрудник

*Корреспондирующий автор

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Каратаев А.А., 2023

Аннотация. *Введение.* Происхождение племен Старшего жуза является дискуссионным вопросом, поскольку согласно шежире они происходят от хушинского эмира Байку из Улуса Джучи, который известен в фольклоре как уйсун Майкы бий, тогда как в письменных источниках некоторые из племен Старшего жуза упоминаются лишь в улусах Хулагу и Чагатая, а также в Могулистане. *Цель и задачи исследования* – ответить на вопрос о том, из какого государства вошли в состав Казахского ханства племена, составившие Старший жуз согласно шежире, а также анализ шежире на достоверность информации. *Результаты.* Были приведены аргументы в пользу версии о разнородном происхождении племен Старшего жуза, а также был проведен анализ шежире, фольклорных преданий и письменных источников касательно происхождения данных племен. *Выводы.* Племена Старшего жуза являются разнородными по своему происхождению. Установлено, что племена Сиргели, Сары-Уйсун, Канлы, Ошакты, Шапырашты, Ысты, Шакшам происходят из Улуса Джучи, племена Жалаир и Катаган – из государства Тимуридов, а племена Дулат, Албан и Суан – из Могулистана. Также было установлено, что казахское шежире в целом, и Старшего жуза в частности, является идеологическим конструктом, и своего рода средневековым проектом по национальному строительству, инициированным ханами из династии Урусидов для объединения подвластного населения, их обособления от племен соседних этносов. Также была выдвинута гипотеза о том, что казахский термин «жуз» отличается от термина «улус», тем, что оно являлось не только административно-политической единицей, но и неразрывно связанной с ней генеалогической системой.

Ключевые слова: Старший жуз, Улус Джучи, Могулистан, Дулат, Уйсун, шежире, Тимуриды

Благодарность. Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН № BR18574101).

Для цитирования: Каратаев А.А. Происхождение племен Старшего жуза по шежире: Улус Джучи или Могулистан? // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 772–789. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_772-789

Введение

Интерес к данной теме обусловлен ее малоизученностью с одной стороны, и значимостью – с другой. Значимость и актуальность темы заключается в исследовании происхождения части казахского народа, условно составляющей одну третью часть ее населения, и именуемой Старшим жузом. На данный момент мы не имеем исчерпывающего ответа на вопрос о происхождении племен Старшего жуза, и данное исследование является попыткой восполнить данный пробел.

Стоит отметить, что в различных трудах прямо или косвенно затрагивался данный вопрос, и ответы на него были диаметрально противоположными. Если в одних трудах говорилось о том, что Старший жуз сложился на основе могульских племен, то в других утверждается о том, что все данные племена происходили из Улуса Джучи.

Привлекая шежире, фольклорные предания, а также письменные источники, мы пришли к выводу о разнородном происхождении данных племен, а также о том, что шежире Старшего жуза в частности, и казахские шежире в целом, являются идеологическими конструктами, функцией которых является объединение племен различного происхождения. Целью данного исследования является попытка доказать данные гипотезы.

Материалы и методы исследования

При исследовании данной темы были использованы различные варианты шежире Старшего жуза, записанные исследователями XIX–XX веков, таких как Ч. Валиханов (Валиханов, 1984: 274), Н. Аристов (Аристов, 2007: 11–13), З. Садыбеков (Сәдібеков, 1994), Ж. Бейсенбайұлы (Бейсенбайұлы, 1994), С. Толыбеков (Толыбеков, 1992), Ш. Кудайбердыұлы (Құдайбердіұлы, 1991), Б. Момышулы (Момышұлы, 2010). Особенно ценными в их исследованиях являются фольклорные легенды о прародителях родов, обстоятельствах их происхождения и деталях из их биографий, помогающих выявить отсылки на исторические процессы, связанные с образованием Старшего жуза.

Также были использованы сведения из письменных источников как «Дафтари Чингиз наме» неизвестного автора, «Джами ат-таварих» Рашид-ад-дина, «Джами ат-таварих» Кадыргали бека Жалаира, «Тарих-и Рашиди» мирзы Мухаммада Хайдара дуглата. В отличие от шежире и фольклорных преданий, вышеуказанные источники давали более точные сведения о племенах, составивших Старший жуз, и личностях, игравших значимую роль в процессах образования данных племен и, в целом казахской истории.

Был проведен сравнительный анализ в части сравнения данных из фольклора и письменных источников, в результате которого выдвинута гипотеза о тождестве личностей предка племен Дулат, Албан и Суан – Байдибек бия, и дуглатского эмира Байдагана. Также используя сравнительный анализ данных генетических исследований и шежире мы пришли к выводу о том, что исконными уйсунами являются лишь Сиргели.

Посредством метода интерпретации сведений из шежире и фольклорных преданий были сделаны выводы, что племена Ошакты, Шапырашты, Ысты, Сары-Уйсун и Шакшам находились в составе Улуса Джучи, и прикочевав к могульским границам, вошли в состав Старшего жуза, наряду с могульскими дуглатами.

Обсуждение

Вопрос о происхождении племен Старшего жуза в своих исследованиях прямо или косвенно затрагивали такие ученые как Ч. Валиханов (Валиханов, 1984), Н. Аристов (Аристов, 2007), М. Тынышпаев (Тынышпаев, 2007), Х. Аргынбаев, В. Востров, М. Муканов (Аргынбаев и др., 2000), В. Юдин (Юдин, 2001), К. Пищулина (Пищулина, 1977), Ж. Сабитов (Сабитов, 2012), (Сабитов, 2014).

Ч. Валиханов в своем известном труде «Киргизское родословие» придерживается мнения о том, что дулаты происходят от нирун-монгольского племени Дуглат, а уйсуну от монгольского племени Ушин (Валиханов, 1985: 149).

Более детально этнический состав Старшего жуза исследовал Н. Аристов в своем исследовании «Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений, существующих родословных делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований». В ней он пишет о могульском происхождении дулатов, тимуридском происхождении жалаиров, о том, что сиргели, ошакты, ысты и шапырашты вошли в состав Старшего жуза раньше дулатов, и, что самое примечательное, – об искусственном конструировании шежире Старшего жуза, в котором сведения о родственных отношениях племен свидетельствуют о различных временах их вхождения в состав Старшего жуза (Аристов, 2007: 22–32). В данном исследовании мы также пришли к подобному выводу.

М. Тынышпаев в своей «Истории киргиз-казакского народа» высказывает мнение о могульском происхождении всех уйсуну, указывая, что они все присоединились к казахам при Тахир хане, после изгнания Султан-Саид хана из Жетысу, а происхождение канлы он выводит из Улуса Джучи (Тынышпаев, 2007: 10).

Х. Аргынбаев считает, что Старший жуз полностью сложился из племен, входивших в состав Могулистана (Аргынбаев и др., 2000: 23).

В. Востров и М. Муканов называют канлы, жалаирав и дулатов могульскими племенами (Востров, Муканов, 2007).

В. Юдин также считает канлы, дулатов, албанов и суанов выходцами из Могулистана (Юдин, 2001: 85). Также считает и К. Пищулина (Пищулина, 1977: 238).

Отличную от других версию предложил Ж. Сабитов в своих статьях «О происхождении казахских родов сары-уйсун, дулат, албан, суан, ысты, шапырашты, ошакты, сргелы» (Сабитов, 2012) и «Нируны и субклад C2a3–F4002 (старкларстер)» (Сабитов, 2014). Согласно генетическим исследованиям, большинство племен Старшего жуза имеют единое происхождение и общего предка (гаплогруппа C2a2–F4002). Данная гаплогруппа относится к «старкларстеру», то есть к родственникам Чингис-хана – монголам нирунского происхождения. Таким образом, был сделан вывод, что почти все племена Старшего жуза (за исключением шаньшкылы, жалаир и канлы) относятся к уйсунской подгруппе внутри гаплогруппы C2-старкларстер, и ведут происхождение от прародителя уйсунцев по шежире – Майкы бия. Сам же Майкы бий отождествляется с Байху из нирун-монгольского племени Баарин, а отец Майкы бия по шежире – Уйсун, отождествляется со старцем Усуном из того же племени. Таким образом, все племена, вошедшие в уйсунскую группу, считаются выходцами из Улуса Джучи, так как являются потомками Майкы бия.

Что касается нашей точки зрения, то она заключается в том, что племена Старшего жуза являются разнородными по своему происхождению. Исконными уйсунцами мы считаем племена Сиргели и Сары-Уйсун, происходящими из Улуса Джучи, и имеющие гаплогруппу N1a1a. Согласно «Дафтари Чингиз-наме» Чингис-хан даровал уйсуну Майкы бию тамгу «сирге» (Ivanics, Usmanov, 2002: 57), в следствие чего джучидские уйсунцы получили и название Сиргели, т.е. уйсунцы «с тамгой сирге». К предкам Сиргели согласно шежире относятся Бораши и его отец Ойсыл, которых мы идентифицируем с уйсунцем Аматам и его отцом Гайсой из «Дафтари Чингиз-наме» (Сабитов, 2016: 416). Сары-Уйсунцы согласно фольклорным преданиям также являются потомками Ойсыла, то есть исконными уйсунцами. В следствие чего, мы считаем племена Сиргели и Сары-уйсун выходцами из Улуса Джучи.

Дулатов, албанов и суанов, мы считаем потомками нирун-монгольского племени Дулат из Могулистана. Это и объясняет принадлежность большинства представителей данного племени к старкларстеру согласно генетическим исследованиям. Предка данных племен – Байдибек бия, мы отождествляем с первым эмиром дулатов Байдаганом, и, считаем, что они ведут свое происхождение от него.

Ошакты, Шапырашты и Ысты относятся к племенам с неясным происхождением. В одних вариантах шежире они являются потомками Ойсыла, а в других Байдибек бия. Разнообразный состав данных племен подтверждается и наличием гаплогрупп C2 и J1 среди их представителей.

Племя Шакшам также являются потомками Ойсыла – уйсунца Гайсы, согласно фольклору, и на наш взгляд, выходцами из Улуса Джучи.

Что касается неуйсунских племен, как Жалаир, Канлы и Шаньшкылы, то жалаиры и шаньшкылы-катаганы согласно письменным источникам являются выходцами из государства тимуридов, а канлы из Улуса Джучи. Канлы также были представлены в Могулистане, однако там они были известны как бекчики, вследствие чего, мы предполагаем, что они потомки джучидских канлы, которых возглавлял влиятельный эмир Тулубай при Узбек, Джанибек и Бердыбек ханах.

Результаты исследования

Старший жуз состоит из племен Жалаир, Канлы, Шаньшкылы (Катаган), Дулат, Албан, Суан, Сиргели, Ысты, Ошакты, Шапырашты, Сары-Уйсун, Шакшам. Все вышеперечисленные племена, кроме жалаирав, канлы и шаньшкылы известны под общим названием Уйсун.

Вопрос о том, из какого государства в состав Казахского ханства перешли племена, составляющие Старший жуз, является в определенной мере дискуссионным. Причиной этого является то, что согласно шежире, племена Старшего жуза происходят от Майкы бия уйсун, отождествляемого с нойоном Байку хушином, который был передан Чингис ханом его старшему сыну Джучи, и возглавлял часть войска Улуса Джучи. Вследствие данного факта предполагается, что племена Старшего жуза, имеющие общее название Уйсун, происходят из Улуса Джучи. Данной версии придерживаются историки Ж. Сабитов (Сабитов, Баймуханов, 2014: 3) и Р. Темиргалиев. Однако в других источниках мы видим, что некоторые племена Старшего жуза, к примеру дулаты, встречаются в Могулистане под именем дуглатов (Юдин, 2001: 75), и не упоминаются в составе Улуса Джучи, а также в списке джучидских племен «Илатийя» (Ромодин, 1973: 210–213). Для ответа на данный вопрос мы используем письменные источники, шежире и фольклорные предания об основателях племен.

1. *Сиргели.* По нашему мнению, исконным уйсунским племенем, происходящим от уйсун Майкы бия – хушина Байку нойона, является племя Сиргели. Согласно генеалогическим преданиям (Муминов, 2015), а также «Дафтари Чингиз-наме», Чингис хан после воцарения определил Майкы бию тамгу, называемую «сирге», откуда по всей видимости и произошло название племени Сиргели, что в переводе означает «имеющие тамгу в виде сирге». Таким образом, мы считаем, что Сиргели является вторым самоназванием джучидского племени Уйсун.

В предании «Об Амате, сыне Гайсы» из «Дафтари Чингиз наме» главным героем является Абат, сын Гайсы из племени Уйсун, который идентифицируется в шежире сиргели-уйсунов, как Бораш, сын Ойсыла (Сабитов, 2016: 416). Таким образом, два данных факта указывают на происхождение Сиргели от уйсун Майкы бия и его потомков Ойсыла (Гайсы, Айсы, Айсун) и Абата (Бораша).

Согласно казахскому шежире Сиргели не является именем человека, а является общим названием сыновей и внуков Ойсыла, сына Бахтияра, сына Майкы бия, тогда как все остальные племена, причисленные к уйсунам, происходят от Уйсила, другого сына Бахтияра. Тот факт, что в шежире племя Сиргели указано в отдельной ветке от остальных «уйсунских» племен может указывать на их отличное от других племен происхождение.

Согласно данным генетических исследований, племя Сиргели относится к гаплогруппе N1a1a, тогда как племена Дулат, Албан, Суан, Шапырашты, Сары-Уйсун по большей части к гаплогруппе C2, Ошакты к гаплогруппам C2 и R1a1a, Ысты к гаплогруппе J1 (Жабагин и др., 2020: 4).

Вышеприведенные факты подтверждают нашу гипотезу о разнородном происхождении племен с общим названием Уйсун. На основании вышеприведенных сведений из «Дафтари Чингиз наме», шежире и данных генетики, мы приходим к выводу, что исконными уйсунскими являются только сиргели с гаплогруппой N1a1a, которая по всей вероятности является гаплогруппой дарлекин-монгольского племени Хушин, из которого происходит Байку-нойон, известный в фольклоре как уйсун Майкы-бий с тамгой «сирге». Потомком Майкы бия является один из предков племени Сиргели – уйсун Абат, сын Гайсы. Таким образом, предками племени Сиргели являются известные представители политической элиты Улуса Джучи, а название Сиргели фактически является вторым самоназванием потомков уйсун Майкы бия/хушин Байку нойона. Из этого следует вывод о том, что Сиргели изначально были в составе Улуса Джучи.

Другой взгляд на данный вопрос содержится в статье Ж. Сабитова «Нируны и субклад C2a3-F4002 (старклартер)» (Сабитов, Баймуханов, 2014). Суть статьи в том, что уйсунские племена принадлежат к гаплогруппе C2, куда входит и чингисидский старклартер. Исходя из этого был сделан вывод, что данный старклартер относится к нирун-монголам, в число которых входят разные племена включая борджигинов, дуглатов, баарынов и других. Гипотеза Ж. Сабитова заключается в том, что все уйсунские племена происходят от старца Усуна из нирун-монгольского племени Баарын, либо от Байху, сына Джаринджара также из того же племени. Таким образом

объясняется общее происхождение этих племен, а также их принадлежность к нирун-монгольскому старкластеру. То есть, если бы Майкы бий принадлежал к хушинам, которые относятся не к нирунам, а к дарлекин-монголам, то это противоречило бы данным генетических исследований.

В свою очередь, гаплогруппу C2, мы также, как и Ж. Сабитов и М. Жабагин, считаем принадлежащим нирун-монголам, однако без привязки к уйсунам и Майкы бию. Согласно Рашид-ад-дину, к числу нирун-монголов относится племя Дулат, которое мы встречаем в Могулистане. Потомками дулатов мы считаем казахских дулатов, албанов и суанов, имеющих общее генетическое происхождение. Предполагаем, что нирунский старкластер относится именно к ним, а не ко всем уйсунам. Как мы указывали выше, мы считаем, что Майкы бий принадлежит к племени хушин, что тождественно казахским уйсунам, и его потомками являются только сиргели-уйсуны, принадлежащие к гаплогруппе N1a1a. Родственную связь по шежире между Сиргели и остальными племенами, мы считаем идеологическим конструктом, о чем будет указано ниже.

Следом возникает вопрос о том, когда племя Сиргели Уйсун вошло в состав Старшего жуза и как передало свое самоназвание большей части племен жуза. В своей статье «Об Алаша хане и формировании объединения алаш» (Каратаев, 2023), мы приводили сведения о бегстве уйсун Амата от Джанибек хана в Жетысу, вслед за Урус ханом. Причиной этому была политическая борьба между уйсунами во главе с Аматом и кыпчаками во главе с Могул-Бугой за власть в Улусе Джучи, в ходе которого уйсун потерпели поражение и АMAT был вынужден бежать. Далее Урус хан создает свой улус в Жетысу, у гор Алатау, где из трех сотен уйсун, аргынов и алшинов создает первые три жуза во главе с эмирами Аматом, Котаном и Алау. По всей видимости, именно в этот момент Старший жуз и получает второе самоназвание Уйсун, так как изначально состояло только из воинов племени Сиргели Уйсун.

На наш взгляд, племена изначально входившие в состав Улуса Джучи, наряду с Сиргели Уйсунами, как Канлы, Катаган, а также жалаиры, перешедшие от Тимуридов, не принимали самоназвание Уйсун и не входили в их состав. Тогда как могульские племена, которые подчинились потомкам Урус хана и вошли в состав Старшего жуза, такие как дулаты, принимали общее самоназвание Уйсун.

В генеалогических преданиях указывается о том, как Джанибек хан разгромил сиргели-уйсунов и вырезал большую их часть. В живых остались только внуки Ойсыла – Ысты, Ошакты и Шапырашты и их матери, которым пришлось искать убежища у Байдибек бия из племени Дулат, который взял их в жены. Другой внук Ойсыла – Кобысай, сын Бораша, остался у алшинов – родственников по матери, и когда повзрослел присоединился к остальным сородичам (Сәдібеков, 1994: 42). От него происходит племя Сиргели. Тем самым в фольклоре изначально показывается разнородное происхождение племен Сиргели и Дулат, а также указывается на неоднозначное происхождение племен Ысты, Ошакты и Шапырашты.

2. *Дулат, Албан, Суан.* Сторонники уйсунской версии происхождения дулатов предполагают, что дулаты не являются потомками могульских дулатов, аргументируя это данными из генетических исследований, о чем было указано ранее.

На наш взгляд казахское племя Дулат является тем самым могульским племенем Дулат. Сведений из письменных источников о нахождении дулатов в составе Улуса Джучи мы не находим. Нет их и в «Илатийя» – списке 92 племен Улуса Джучи (Ромодин, 1973: 210–213). Помимо очевидной схожести названий племен, аргументом в пользу данной версии является и география расселения нынешних дулатов в Жетысу, где ранее кочевали могульские дулаты. Также, стоит отметить, что племя Дулат не встречается в составе ногайцев, каракалпаков, узбеков и башкир, входивших в состав Улуса Джучи, кроме казахов, однако встречаются у кыргызов, которые входили в состав Могулистана. У кыргызов дулаты встречаются в составе племени Саяк под названием Дуулат (Бушаков, 1991: 122).

Согласно Рашид-ад-дину дуглаты являлись нирун-монгольским племенем, то есть монголами, происходившими от Алан-гоа. Во время Чингис-хана они были в союзе с ним и входили в его войско (Рашид-ад-дин, 1952а: 193). Подробная история племени Дуглат в Могулистане описана в труде «Тарих-и Рашиди» мирзы Мухаммада Хайдара дуглата.

Также в казахском шежире имеются косвенные доводы в пользу могульского происхождения племени Дулат. Предком дулатов, албанов и суанов в шежире указан Байдибек бий, которого мы отождествляем с эмиром Байдаганом – первым из дуглатов, который утвердился в Восточном Туркестане в XIII в., согласно мирзе Мухаммаду Хайдару дуглату (Сабитов, 2017: 584). Помимо сходства имен Байдибек и Байдаган, они указаны как первые из правителей дулатов/дуглатов.

Потомками Байдагана являются пятеро братьев – эмиров племени Дуглат в Могулистане. Это известный могульский политический деятель Камар-ад-дин и его братья Тулак, Шамс-ад-дин, Болатчи, Шайх Даулет. Последних трех мы идентифицируем в шежире казахских дулатов. Так Шамс-ад-дина мы отождествляем с Жанысом – родоначальником жаныс-дулатов, Болатчи с Ботбаем – родоначальником ботбай-дулатов, и Шайх Даулета с Сикымом (Шайхим) – родоначальником сикым-дулатов. У Ботбая два сына – Кудайкул и Шагай. Их отождествляем с сыновьями Болатчи – Кудайдатом и Ильяс Шахом либо Хызыр Шахом. Упоминания Байдагана и его потомков в шежире в качестве предков указывает на то, что казахские дулаты помнили о своих могульских корнях.

Так как Байдаган указан как дуглат, а албаны и суаны согласно шежире происходят от Байдибека и имеют общее происхождение согласно генетическим исследованиям, мы можем предположить, что племена Албан и Суан являются ветвями могульского племени Дуглат, а гаплогруппа C2, к которой они принадлежат является нируно-монгольской, так как дуглаты относятся к их числу.

Также суанов можно отождествить с нирун-монгольским племенем Сухан/Сукан (Очир, 2016: 121), однако их присутствие в Могулистане обнаружить не удалось. Известно, что нойоны Тагачар и Куту-Бука, эмир Дженгун из ветви Суканут племени Баарин были в составе войск хулагуидов (Хамидова, Миргалеев, 2019: 114). Албанов, в свою очередь, можно отождествить с племенем Албан/Албат в составе кереитов. При Тулуй хане упоминается Албакар баурджи из ветви Албан племени Кереит (Хамидова, Миргалеев, 2019: 104). Однако кереиты не входят в число нирун-монгольских племен, тогда как согласно генетическим исследованиям дуглаты, албаны и суаны происходят от одного предка и имеют нирунскую гаплогруппу C2, поэтому мы придерживаемся версии об их происхождении от могульских дуглатов эмира Байдагана/Байдибека.

Трудно установить точную дату перехода дулатов, албанов и суанов из Могулистана к Урусидам в Улус Джучи, но по всей вероятности, это случилось в первой трети XVI в., когда во время правления Султан-Саид хана могульское государство ослабло и территория Жетысу перешла под власть казахских ханов. О. Акимушкин пишет, что дуглаты имели большое влияние во время правления Султан-Саида (1514–1533), но уже при его сыне Абд-ар-Рашиде (1533–1560) главным племенем были барласы, а при его сыне Абд-аль-Кариме (1560–1591) наибольшим влиянием пользовалось племя Урдубеги (Акимушкин, 2010: 20). Следовательно, можно сделать вывод, что дуглаты, вместе с албанами и суанами, к 1530-ым годам перешли в состав Казахского ханства. Такого же мнения придерживается и М. Тынышпаев (Тынышпаев, 2007: 10).

Косвенным свидетельством тому, что племя Албан вошло в состав Казахского ханства до 1530-ых годов, является кыргызская легенда, приведенная С. Абрамзоном. В ней говорится о человеке по имени Дайр, возглавлявшем кыргызов, а затем отправившегося к казахам и ставшего родоначальником племени Албан (Абрамзон, 1990: 30). Видимо речь идет о казахском хане Тахире, который правил казахами и могульскими кыргызами в 1526–1533 г.г. (Абусейтова, 1985: 44).

3. *Сары-Уйсун*. Согласно преданиям из шежире, сары-уйсуны являются кирме, то есть инородным племенем, пришедшим со стороны.

Согласно преданию из шежире З. Садибекова, аул Байдибек бия подвергся нападению джунгаров, в ходе которого погибают девять его сыновей, рожденных от старшей его жены Сары-байбише. После этого он перекочевывает к горам Каратау, к сыновьям и внукам Ойсыла, и выдает замуж своих снох, оставшихся вдовами. Одну сноху выдает за уйсуну Калшу, а вторую за сарта Жакыпа. Потомки, родившиеся от Калши и Жакыпа, получили название Сары-уйсун от имени Сары-байбише (Сәдібеков, 1994: 68).

Согласно преданию из шежире Б. Момышулы, у Байдибек бия от старшей жены Сары-байбише было девять сыновей, которые погибли от врагов. Остались две дочери. Одну из них он отдал за Жакыпа, сына Киикбая из Младшего жуза. Жакып остался жить у родни своей жены. От Жакыпа родился Калша. Их потомков называют две ветви сары-уйсунов Жакып-Калша (Момышұлы, 2010: 3).

Как мы видим, в обоих вариантах предания сары-уйсуны являются кирме по отношению к потомкам Байдибек бия. С большой долей вероятности можем утверждать, что сары-уйсуны являются частью племени Сиргели-Уйсун, так как в первом предании Жакып указан как потомок Ойсыла, а во втором предании он указан как выходец из Младшего жуза, что подтверждает тот факт, что племена Сиргели-Уйсун и Сары-Уйсун прибыли со стороны запада, то есть с Улуса Джучи.

Что касается генетических исследований касательно происхождения сары-уйсунов, то число представителей данного племени, сдавших генетические анализы слишком мало, чтобы однозначно утверждать об их принадлежности к гаплогруппе С2.

Таким образом, мы можем утверждать, что Сары-уйсуны являются исконными уйсунами наряду с Сиргели, и являлись выходцами из Улуса Джучи.

4. *Ысты, Ошакты, Шапырашты*. В фольклоре говорится, что они были внуками Ойсыла, сыновьями Жанаса, Жалмамбета и Жарымбета, а затем после резни, устроенной Джанибек ханом, им пришлось искать убежища у дулата Байдибек бия, который взял их матерей в жены (Сәдібеков, 1994: 42). Эти сведения из преданий могут объяснить их разнородный генетический состав. По всей видимости эти племена разного происхождения из Улуса Джучи, бежавшие к могульским дуглатам. Вполне возможно, что эти племена инкорпорировали в свой состав некоторые части дуглатов, и этим объясняется наличие носителей гаплогруппы С2 в их составе, так как в шежире указано, что их матери вышли замуж за дулата Байдибека.

Как было указано выше Ошакты состоят из гаплогрупп С2, J1 и R1a1a, Ысты по большей части из J1, а Шапырашты по большей части из С2 и небольшого количества J1. Объединяющим элементом у всех трех племен является гаплогруппа J1, которая присутствует у них в разной степени частоты. Данная гаплогруппа с наибольшей частотой встречается на Аравийском полуострове, и, возможно, это указывает на то, что данные племена относились к потомкам проповедников ислама. Однако эта гипотеза не находит подтверждения в шежире и письменных источниках.

При этом они не являются родственными племени Сиргели, хотя указано, что все они происходят от Ойсыла. Скорее всего данные племена в Улусе Джучи состояли в подчиненном положении к уйсунам Амата, сына Айсы (Ойсыла, Айсула, Гайсы), и перейдя в состав подданных Урусидов, были включены в шежире в число потомков Байдибек бия. Таким образом, шежире указывает на то, что данные племена происходили из Улуса Джучи.

5. *Шакшам*. Сведения о племени Шакшам довольно редки. Согласно преданию из шежире З. Садибекова, в одном из походов уйсуну пленили калмакского юношу, и подарили его Караш бию, отцу Байдибека. Тот усыновил его, назвал его Байдуылом и сделал братом Байдибеку. От Байдуыла родился Шакшам.

Шакшамы упоминаются в стихе акына из племени Сиргели: «Алаштан бабам Ойсыл ағалаған, Қаһар қып хан Жәнібек қамалаған. Шақшам мен Шапырашты, Ысты, Ошақты, Сол күнде қашып Дулат сағалаған», что переводится как «Среди алашей предок наш Ойсыл был старшим, Его заточил в заключение хан Джанибек. Шақшам и Шапырашты, Ысты, Ошақты бежали, и нашли приют у Дулата» (Сәдібеков, 1994: 46). То есть шакшамы наряду с сиргели, ошақты, ысты и шапырашты бежали из Улуса Джучи от погрома, устроенного Джанибек ханом к дулатам. Таким образом их можно также считать выходцами из Улуса Джучи.

6. *Жалаир*. Жалаиры изначально, находившиеся в Улусе Хулагу, после походов эмира Тимура, вошли в состав его государства, и далее, часть жалаириров перешла в Улус Джучи, в юрт Урус хана.

Историю перехода жалаириров с состав государства Урус хана и его потомков мы можем установить с помощью трех источников: «Джами ат-таварих» Рашид-ад-дина, «Зафар наме» Шараф-ад-дина Йазди и «Джами ат-таварих» Кадыргали бека жалаира.

В «Джами ат-таварих» Рашид-ад-дина указано, что жалаиры, как и некоторые другие племена, имели собственную государственность в домонгольскую эпоху (Рашид-ад-дин, 1952а: 75). В эпоху Чингис-хана, одним из его главных военачальников был жалаир Мукали (Рашид-ад-дин, 1952а: 93). Далее Рашид-ад-дин упоминает эмиров из племени Жалаир в составе улусов Утедея и Хулагу. В их числе названы эмир Сапа и его внук Сартак-нойон, правивший в области Мазендаран в Северном Иране (Рашид-ад-дин, 1952а: 97–98). Данные эмиры также указаны в «Джами ат-таварих» Кадыргали бека как его собственные предки. Однако в приводимой им родословной Сартак-нойон является отцом эмира Саба, а не его внуком (Алимов, 2022: 171). В любом случае, данные сведения указывают на прямую преемственную связь жалаириров Казахского ханства от жалаириров улуса Хулагу. Что касается сомнений о том, что Кадыргали бек являлся выходцем из Казахского ханства, они легко устраняются словами самого Кадыргали бека о том, что его предки «были великими эмирами у потомков Урус-хана» (Алимов, 2022: 171).

После завоевания эмиром Тимуром государства Джалаиридов, жалаиры вошли в состав его государства. В 1375 году жалаир Адиль-шах и кыпчак Сары-Буга устроили мятеж, закончившийся поражением, и в итоге, им пришлось бежать к Урус хану, а затем от него к могульскому эмиру Камар-ад-дину из племени Дуглат. После данного мятежа эмир Тимур рассеял улус жалаириров и подчинил их своим эмирам (Ахмедов, 2008: 82).

Предполагаем, что жалаиры Адиль-шаха из Могулистана либо остальные жалаиры из государства Тимуридов позднее бежали к Урусидам в Улус Джучи. Кадыргали бек пишет о своих предках: «Его потомок – Джалаир Тебире-бий, а его потомком был Айтавулы-бий. Имена их всех известны. Они были великими эмирами у потомков Урус-хана» (Алимов, 2022: 171). Согласно приведенному Кадыргали беком шежире Айтавулы-бий является его седьмым предком. Если допустить, что он родился в середине XVI в., то время жизни Айтавулы бия приходилось на конец XIV – начало XV века, и он вполне мог быть современником и великим эмиром у Барак хана, внука Урус хана. Таким образом, можем сделать вывод, что жалаиры перешли из государства Тимуридов в число подданных династии Урус хана в конце XIV – начале XV в.в.

7. *Канлы*. Племя Канлы упоминается и в составе Могулистана, и в составе Улуса Джучи. Так к примеру, канлы во главе с эмиром Бекчиком входили в состав войск могульского хана Туглук-Тимура, направленных на завоевание Мавераннахра. Со временем племя Канлы исчезает со страниц летописей и его место занимает племя Бекчик (Юдин, 2001: 74).

В свою очередь Утемиш-хаджи в «Чингиз наме» говорит о том, что при Бердыбек хане «был человек с многочисленными и сильным родичами по имени Канглы Тулубай. Был он аталыком хана. Не преступал хан слов его, что бы ни говорил тот» (Юдин, 1992: 108). Данный Тулубай известен и из русских летописей, как видный политический деятель при Узбек хане, контролировавший ход казни князя Александра Тверского и его сына Федора в 1339 г., а также как глава войска, осаждавшего г. Смоленск в 1340 г. (Селезнев, 2013: 222). Мы видим, что канлы

присутствовали также и в Улусе Джучи, и были многочисленным и влиятельным племенем.

Предполагаем, что казахские канлы являются потомками джучидских канлы, а не могулистанских. Во-первых, Казахское ханство является преемницей Улуса Джучи, и большое количество племен, составлявших Улус Джучи, вошло в его состав. Во-вторых, могульские канлы взяли новое самоназвание – Бекчик, таким образом утратив старое самоназвание. В составе казахов племя Бекчик мы не находим.

8. *Шанышкылы/Катаган*. В «Джами ат-таварих» Кадыргали бека жалаира указано, что со времен Урус хана его войско делилось на два крыла: левое – «тысяча алашов», правое – катаганы (алимов). «Тысячу алашов» составляли три казахских жуза, тогда как катаганы не входили в состав жузов (Сабитов, 2018: 137). Племя Шанышкылы являлось частью племени Катаган согласно М. Тынышпаеву (Тынышпаев, 2007: 15) и «Маджма аль-ансаб ва аль-ашджар» дамуллы Абд-аль-Кадира (Абд ал-Кадир, 2005: 241). После победы Есим хана над Турсын-Мухаммед ханом в междоусобной войне, катаганы поддержавшие Турсын-Мухаммеда были разгромлены, и их часть под названием Шанышкылы вошла в состав Старшего жуза. Таким образом шанышкылы со времен Урус хана являлись казахским племенем, находясь изначально в составе катаганов, а затем в качестве отдельного племени Старшего жуза.

Племя Катаган, известные в «Джами ат-таварих» Рашид-ад-дина как катакины, изначально были врагами Чингис хана, однако затем были побеждены и покорились ему. Часть из них вошла в улус Тулуя. В период борьбы между Хубилаем, Аригбугой и Хайду часть катаганов ушла на запад в улус Хулагу (Очир, 2016: 206). Можно предположить, что катаганы вошли в состав войск Урус хана, переселившись из территории бывшего улуса Хулагу, входящей в состав государства Тимуридов, поскольку до этого периода они не упоминаются в числе джучидских или могульских племен.

9. *Другие племена*. Согласно различным вариантам шежире, в разное время в состав Старшего жуза входили племена Керейт, Минг, Юз, Кырк, Ергенекты и Абак, однако история происхождения данных племен не будет рассмотрена в данной статье, так как предметом её исследования является изучение происхождения племен, входящих в состав родоплеменной структуры Старшего жуза на данный момент.

Анализ шежире. Рассмотрев сведения о происхождении племен Старшего жуза и придя к выводу об их разнородном происхождении, приведем различные варианты шежире, чтобы рассмотреть, что оно, в свою очередь, говорит о данном вопросе.

Мы имеем несколько шежире, записанных в конце XIX – начале XX в.в., отображающих родоплеменную структуру Старшего жуза. Их записали Ч. Валиханов, Н. Аристов со слов Диканбай батыра, шежире З. Садыбекова, Ж. Бейсенбайулы, С. Толыбеков, Ш. Кудайбердыулы, Б. Момышулы.

1) Версия Ч. Валиханова: Тобей, у него четыре сына: Коелдер, Мекрен, Майкы, Когам. От Коелдера – Катаган. От Когама – Канглы. От Майкы – Абак. От Мекрен – Суманак и Чуманак. От Абака – Байдибек. От Байдибека – Сары и Джоркчи. От Джоркчи – Албан, Суан и Дулат (Валиханов, 1984: 284).

2) Н. Аристов приводит версию дулатского батыра Диканбая: Байшора – первопредок Старшего жуза. Его сын – Жуманбай. Его сын – Кейкибай. Его сын – Тобей. У него четыре сына: Майкы, Когам, Коюлдур, Мекраиль. От Майкы – Бахтияр, Канглы, Кырк-жуз, Мын-жуз. От Бахтияра – Уйсун и Сиргели. От Уйсун – Аксакал с тамгой абак и Жансакал с тамгой тарак. От Жансакала – Жалаир. От Аксакала – Караша бий. От Караша бия – Байдибек, у которого три жены: Сары-байбише, Зериб и Домалак. От Сары-байбише рождается Сарыуйсын. От Зериб – Джолмамбет. От Джолмамбета – Шапырашты, Ысты и Ошакты. От Домалак – Джаркычак. От Джаркычака – Албан, Дулат и Суан (Аристов, 2007: 11–12).

3) Версия З. Садыбекова: Уйсун – первопредок Старшего жуза. У него два сына: Койылдыр и Алкап. У Койылдыра три сына: Кырык, Мын, Жуз. Сын Алкапа – Ажап. Его сын – Айтахан. Его

сын – Абдиллахан. Его сын – Бабырхан. Его сын – Тахир хан. Его сын – Ахмет палуан. Его сын – Жамит. Его сын – Малик. Его сын – длиннородый Ыбырайым. Его сын – Курты бий. Его сын – Мастенхан, прозвище которого Бахтияр. Его сын – Тобе бий.

У Тобе бия два сына: Майкы бий и Ахмет бий. По одному варианту сын Ахмет бия – Ойсыл, по другим у него не было потомства. От Майкы бия – Еркетай, Ергенекты, Бахтияр, Абак. Потомки Еркетая ушли к башкирам, а потомки Ергенекты к узбекам. От Бахтияра – Ойсыл и Уйсил. От Ойсыла – Алихан, Тобеке, Жалмамбет, Жарымбет, Жарас. От потомков Алихана и Тобеке происходит племя Сиргели. Сын Жалмамбета – Ошакты. Сын Жарымбета – Шапырашты. Сын Жараса – Ысты.

От Уйсиля – Абак (Аксакал) и Тарак (Жансакал). Сын Абака – Караш бий. От Караш бия – Байдибек и Байдуыл. От Байдуыла – Шакшам. От Байдибека – Сарыуйсын и Жарыкшак. От Жарыкшака – Албан, Суан и Дулат. От Тарака – Шуманак и Сырманак (Садыбеков, 1994: 36–42).

4) Версия Ж. Бейсенбайулы: Ак, от него – Кейки. Его сын – Тобей. Его сыновья – Байтерек и Бахтияр. От Байтерека – Когам. Его сыновья – Канлы и Шанышкылы (Катаган). От Бахтияра – Котан. Его сын – Уйсун. Его сын – Майкы. Его сыновья – Ойсыл и Уйсил. Сын Ойсыла – Сиргели. Сын Уйсила – Сакал. Его сыновья – Аксакал (Абак) и Жансакал (Тарак). От Жансакала – Жалаир. От Аксакала – Караша бий. От него Байдулы и Байдибек. От Байдулы – Шакшам. От Байдибека – Байтоқты, Жалмамбет и Жарыкшак. От Байтоқты – Сарыуйсын. От Жалмамбета – Шапырашты, Ысты и Ошакты. От Жарыкшака – Албан, Суан и Дулат (Бейсенбайулы, 1994: 111).

5) Версия С. Толыбекова: Акарыс – первопродок Старшего жуза. Его сын – Туманбай. Его сын – Кейки бий. Его сын – Тобей. Его сыновья – Майкы, Когам, Куйылдыр, Мекрен. От Майкы – Бахтияр, Кырыкжуз, Мынжуз. Сын Когама – Канлы. Сын Куйылдыра – Катаган. Сын Мекрена – Жалаир. Сыновья Бахтияра – Сиргели и Уйсун.

Сыновья Уйсына – Аксакал с тамгой абак и Жансакал с тамгой тарак. Сын Аксакала – Караша бий. Сын Караша бия – Байдибек. Сыновья Байдибека – Жалмамбет, Жарыкшак и Сарыуйсын. Сыновья Жалмамбета – Шапырашты, Ошакты и Ысты. Сыновья Жарыкшака – Дулат, Албан и Суан. Сыновья Сарыуйсына – Жакот и Калша. Сын Жакота – Кырык. Его потомки ушли к узбекам (Толыбеков, 1992: 62–63).

6) Версия Ш. Кудайбердиева: Акарыс – первопродок Старшего жуза. Его сыновья – Жумабай и длиннородый Ыбырайым. Далее идет Кейки бий, являющийся сыном либо Жумабая, либо Ыбырайыма. Сын Кейки бия – Тобе бий. Его сыновья: Койылдыр, Когам, Майкы бий, Мекрейиль. Сын Койылдыра – Катаган. Сын Катагана – Шанышкылы. Сын Когама – Канлы. Сын Мекрейля – Жалаир. Сыновья Майкы бия – Бахтияр, Кырык жуз, Мын жуз.

Сыновья Бахтияра – Уйсун и Ойсыл. Сын Ойсыла – Сиргели. Сыновья Уйсына – Аксакал (Абак) и Жансакал (Тарак). Сын Аксакала – Караша бий. Сыновья Караша бия – Байдибек и Байтулы.

От старшей жены Байдибека – Сары байбише рождается Байтоқты. От него Мырзатаз. От него Жакыпкалша. От дочери Байдибека рождается Сыйлыксары. Сыйлыксары и Жакыпкалша вместе называются Сары Уйсун.

От средней жены Байдибека – Сланды ана рождается Жалмамбет. Его сыновья – Шапрашты, Ысты, Ошакты.

От младшей жены – Домалак ана (Нурила, Бибиажар) рождается Жарыкшак. Его сыновья – Албан, Суан, Дулат (Кудайбердіұлы, 1991: 71).

7) Версия Б. Момышулы, записанная со слов его отца – Момыналы Имаш-улы: Первопродок Старшего жуза – Жаншора. Его сын – Кейки бий. Его сын – Тобай. Его сыновья: Майкы, Когам, Мекри, Коилдир. Сын Когама – Канлы. Сыновья Мекри – Кырык, Жуз, Курама. Сыновья Коилдира – Каскарау, Мын, Жуз. Сын Майкы – Бахтияр. Его сыновья – Ойсул и Уйсун. Сын Ойсула – Сиргели. Сыновья Уйсина – Аксакал и Жансакал. Сын Жансакала – Жалаир. Сын Аксакала – Караша. Сыновья Караша – Байдуыл и Байдибек. У Байдибека три жены – Сары

байбише, Зерип, Домалак. Девять сыновей от Сары байбише погибли в походе. На одной дочери женился Жакып, сын Киикбая из Младшего жуза. Потомки Жакыпа – Сарыуйсуну. От Зерип родился Жармухаммед. У него три сына – Шапрашты, Ошакты и Ысты. От Домалак родился Жарыкшак. У него три сына – Албан, Суан, Дулат (Момышұлы, 2010: 8–10).

Как мы ранее рассмотрели, племена Старшего жуза имеют различное происхождение и, по большей части не являются родственными друг другу. Можно условно разделить их на несколько групп: 1) Джучидские уйсуну, куда входят Сиргели и Сары-уйсун; 2) Могульские дуглаты, куда входят Дулат, Албан и Суан; 3) Тимуридские племена Жалаир и Катаган (Шанышкылы); 4) Джучидские разнородные племена Канлы, Ошакты, Шапырашты, Ысты, Шакшам. Однако шежире показывает нам, что они происходят от одного общего предка, и это приводит нас к выводу о том, что шежире является конструктом, функцией которого является объединение разнородных племенных групп, происходивших из Улуса Джучи, Могулистана и государства Тимуридов.

Проанализировав шежире и фольклорные предания Старшего жуза, мы пришли к следующим выводам:

1. Племена разнородного происхождения встраивались в единый генеалогический конструкт посредством различных механизмов. Это такие механизмы, как:

1.1. Иерархичность по старшинству предка, когда одно из племен объявляется старше, а другие младше, и таким образом определяется главенство в жузе. К примеру, сиргели происходят от Ойсыла, старшего сына Бахтияра (Сәдібеков, 1994: 46), а дулаты, албаны, суаны – от Уйсила, младшего сына Бахтияра. Таким образом, мы видим как могульские дуглаты стали младшими по отношению к исконным уйсуну – сиргели. Через этот механизм дуглаты и стали уйсуну.

1.2. Иерархичность по старшинству возраста, когда одно из племен именуется старшим. Как к примеру племя Жалаир, которое считается самым старшим из всех казахских племен (Аристов, 2007: 32). Хотя, как известно, жалаиры не являются родственными другим племенам Старшего жуза, чтобы являться старше других. Скорее всего, под старшинством имелась ввиду близость к ханам, так как известно, что жалаиры издревле были старшими эмирами при Урусидях, по Кадыргали-беку, и в фольклоре их называют «ноқта ағасы» – «ханские конюшие», являвшиеся старшим племенем в жузе.

1.3. Усыновление, когда прародитель одного племени называется приемным сыном другого, таким образом его потомки считаются «кирме» – племенем инородного происхождения, инкорпорированным в состав другого племени. К примеру, отца Шакшама – Байдуыла усыновил Караш бий, отец Байдибека (Сәдібеков, 1994: 67). Таким образом, шакшамы являются кирме у уйсуну.

1.4. Взятие в жены женщин с детьми. Примеры этому, Ошакты, Сиргели, Ысты, которые являлись детьми, когда их матерей которых взял в жены Байдибек бий – прародитель дулатов, албанов и суанов (Сәдібеков, 1994: 42). По шежире, они являются внуками Ойсыла, которые встроились в шежире как потомки Байдибека, что указывает на процесс их ухода из Улуса Джучи к могульским дуглатам.

1.5. Зятья. Прародители сары-уйсуну – Жакып и Калша являются зятьями Байдибека, оставшихся жить у родственников жены, и таким образом вошли в шежире Старшего жуза (Сәдібеков, 1994: 68).

1.6. Возведение происхождения к личностям, не имеющим отношения к данному племени. К примеру, катаганы, минги, юзы и кырки, считаются потомками некоего Койылдыра. Из исторических источников нам известна лишь одна личность, имеющая подобное имя – Хуилдар сечен из племени Мангыт, являвшийся соратником Чингис-хана. Никакой связи между мангытом Хуилдаром и катаганами, мингами, юзами и кырками, мы не нашли. Также примером является возведение происхождения родов Бай-кыргыз и Жана-кыргыз, происходящих из пленных кыргызов, к одному из двенадцати сыновей Даута, предка атыггай-аргынов.

1.7. Братство. Предок уйсунов – Майкы бий согласно шежире является братом Когама – отца Канлы, Койылдыра – отца Катагана, Мекрена – отца Жалаира. Таким образом через искусственно созданные братские связи, конструировалось общее происхождение разнородных племен.

1.8. Возведение происхождения к правителям. В шежире З. Садибекова в качестве предков Старшего жуза указаны Бабырхан и Тахирхан, в которых мы узнаем тимурида Бабур шаха и урусиды Тахир хана (Сәдібеков, 1994: 37). Вполне возможно, что некоторые племена были подданными Бабура и примкнули к казахам при Тахир хане, поэтому они были включены в состав предков. Также и джучидский эмир Байку/Майкы и могульский эмир Байдаган/Байдибек указаны как предки, хотя они могли быть лишь правителями данных племен, а не прямыми предками. Также между Байку и Байдаганом в шежире установлена прямая родственная связь, в котором второй является потомком первого, и, таким образом, указывается подчиненное, младшее положение могульских дуглатов по отношению к джучидским уйсунам.

Помимо вышеуказанных механизмов конструирования шежире, возможно существуют и другие. Данная тема требует отдельного исследования.

2. Шежире является идеологическим конструктом, функцией которого было объединение разнородных племен посредством единой генеалогической системы, поскольку генеалогическое родство было одним из самых эффективных инструментов объединения кочевников. Шежире, фактически, цементировало этническую общность казахов, являясь по своей сути политическим проектом по национальному строительству. Предполагаем, что инициаторами создания данного идеологического конструкта являлись ханы из династии Урусидов.

К примеру, прародителем всех казахов является Алаша хан, от трех сыновей которого берут начало три жуза. Племена трех жузов, возводят свои родословные до этих трех сыновей Алаша хана, и, таким образом, каждый казах мог найти себя в этой системе, понять свое место в ней и узнать степень родства по отношению ко всем остальным казахам. Посредством данного идеологического конструкта, возводящего родословную каждого казаха к Алаша хану, фактически, скреплялось единство этноса.

Шежире каждого жуза по сути являлись также подобными проектами, объединяющими разнородные племена в единую общность, связанную родственными связями. К примеру, Старший жуз в фольклоре и письменных источниках именуется общим названием Уйсун, а Младший жуз – Алшин, тогда как в обоих жузах имеются и неуйсунские и неалшинские племена. Это примеры успешных идеологических конструктов.

Племена с аналогичными названиями, как у племен Старшего жуза, встречаются и среди узбеков, к примеру, Шанышкылы, Шапырашты, Сиргели, Суан, Уйсун, Жалаир, Канлы, которые входят в состав иных племен. Возникает вопрос о том, переселились ли они из состава казахов к узбекам, или мигрировали от узбеков к казахам. Однозначного ответа здесь нет, поэтому говорить об абсолютной достоверности казахских шежире нельзя.

3. Шежире имело идентификационную функцию, проистекающей из идеологической. Данная функция работала следующим образом: если кочевник знал свое шежире и мог отследить своих предков вплоть до первопредка всех казахов по шежире – Алаша хана, значит он являлся частью казахского народа. Нахождение в общеказахском шежире было подобно паспорту, показывающему принадлежность к этнополитическому объединению казахов, подчинявшемуся династии Урусидов. Таким образом, племена ведущие свое происхождение от общего легендарного первопредка посредством шежире обособливались от племен, входивших в другие этносы, как ногаи, башкиры, кочевые узбеки, кыргызы.

4. Старший, Средний и Младший жузы, в своей сущности, являлись частями уникальной системы, которая включала в себя и генеалогическую, и административно-политическую системы, которые были неразрывно связаны друг с другом. К примеру, говоря о

принадлежности определенного племени к жузу, мы подразумеваем и генеалогическую принадлежность через шежире к жузу, и административно-политическую через территорию жуза и подчинение династии Урусидов. Уникальность жузов в том, что это генеалогическая система, которая являлась одновременно и административно-политической. То есть племена, состоящие в одном жузе были скреплены сконструированными генеалогическими связями, которые не только указывают на родственную близость, но и на общую территорию кочевания и подчинение одной политической системе.

К примеру, термин «улус» в Улусе Джучи состоял из понятий «юрт» – территория кочевания и «эль» – племена, кочующие на территории юрта (Трепавлов, 2010: 30). Однако данные племена могли быть совершенно разного происхождения, и их объединяла лишь территория кочевания и подчинение определенному клану джучидов. Отличие термина «жуз» от «улус» в том, что в жузе весь «эль» – все племена «юрта» были связаны искусственно сформированными генеалогическими связями, через которые регулировались различные вопросы социально-политической жизни средневекового казахского общества.

Заключение

Таким образом, мы пришли к выводу, что шежире Старшего жуза является идеологическим конструктом, созданным для объединения племен разнородного происхождения, и выполняющим идеологические функции. Племена Старшего жуза, как было указано выше, перешли в состав Казахского ханства из различных государств, образовавшихся в ходе распада Монгольской империи. Племена Сиргели, Сары-Уйсун, Шакшам и Канлы происходят из Улуса Джучи, племена Дулат, Албан и Суан из Могулистана, образованного из восточной части Улуса Чагатая, а племена Жалаир и Шанышкылы-Катаган являются выходцами из государства Тимуридов, образованного из западной части Улуса Чагатая. Что касается племен Ошакты, Шапырашты и Ысты, то согласно фольклорным преданиям и генетическим исследованиям они являются разнородными и неясными по происхождению. Мы склоняемся к их происхождению из Улуса Джучи.

Литература

- Zhabagin et al., 2020 — Zhabagin M., Sabitov Zh., Tarlykov P., Tazhigulova I., Junissova Z., Yerezhepov D., Akilzhanov R., Zholdybayeva E., Wei L., Akilzhanova A., Balanovsky O., Balanovska E. The medieval Mongolian roots of Y-chromosomal lineages from South Kazakhstan. BMC Genetics, 2020, 21 (Suppl 1): 87. 8 p.
- Абд ал-Кадир, 2005 — *Абд ал-Кадир ибн Мухаммад-Амин*. Маджма ал-ансаб ва-л-ашджар. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 692 с.
- Абрамзон, 1990 — *Абрамзон С.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Бишкек: Кыргызстан, 1990. 480 с.
- Абусеитова, 1985 — *Абусеитова М.* Казахское ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата: Наука, 1985. 104 с.
- Акимушкин, 2010 — *Акимушкин О.* Шах-Махмуд Чурас. Хроника. Санкт-Петербург: Петербургское лингвистическое общество, 2010. 496 с.
- Алимов, 2022 — *Алимов Р.* Кадыр Али-бек. Джамии ат-таварих. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. 544 с.
- Аргынбаев и др. 2000 — *Аргынбаев Х., Мұқанов М., Востров В.* Қазақ шежіресі хақында. Алматы: Атамұра, 2000. 464 б.
- Аристов, 2007 — *Аристов Н.А.*, Қазақ этногенезі мен этникалық тарихы. Астана: Алтын кітап, 2007. 372 б.
- Ахмедов, 2008 — *Ахмедов А.* Йазди Шараф ад-Дин Али. Зафар-наме. Ташкент: издательство журнала «SAN'AT», 2008. 486 с.
- Бейсенбайұлы, 1994 — *Бейсенбайұлы Ж.* Қазақ шежіресі. Алматы: Атамұра, 1994. 160 б.

- Бушаков, 1991 — *Бушаков В.А.* Тюркская этнонимия Крыма. Москва: Академия Наук СССР. Институт языкознания, 1991. 341 с.
- Валиханов, 1984 — *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Том I. Алма-Ата: Главная редакция советской энциклопедии: 1984. 432 с.
- Каратаев, 2023 — *Каратаев А.А.* Об Алаша хане и формировании объединения «Алаш» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz.», 2023. Т. 10. № 2. С. 241–255.
- Құдайбердіұлы, 1991 — *Құдайбердіұлы Ш.* Қазақ руларының шежіресі. Целиноград: «Қаламгер» шығармашылық алқасы, 1991. 97 б.
- Момышұлы, 2010 — *Момышұлы Б.* Шежіре. Алматы: Өнер, 2010. 200 б.
- Муминов, 2015 — *Муминов Ә.* Қазақ жазбаларындағы хандар шежіресі. Алматы: Ғылым ордасы, 2015. 310 б.
- Очир, 2016 — *Очир А.* Монгольские этнонимы: вопросы происхождения и этнического состава монгольских народов. Элиста: КИГИ РАН, 2016. 286 с.
- Пищулина, 1977 — *Пищулина К.А.* Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). Алма-Ата: Наука, 1977. 289 с.
- Рашид-ад-дин, 1952 — *Рашид-ад-дин.* Сборник летописей. Том I. Москва: Издательство Академии наук СССР. 1952, 197 с.
- Ромодин, 1973 — *Ромодин В.А.* Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып I. Москва: Наука, 1973. 283 с.
- Сабитов, 2016 — *Сабитов Ж.М.* Ахмет, сын Айсула (Исы) из рода Уйсун (Уйшин) как эпический образ // Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. Черкесск, 2016. С. 414–418.
- Сабитов, 2017 — *Сабитов Ж.М.* «Маджму ат-Таварих» как источник по истории Улуса Джучи // Золотоордынское обозрение, 2017. Т. 5. № 3. С. 577–590.
- Сабитов, 2018 — *Сабитов Ж.М.* Происхождение термина алаш // Global-Turk. 2018. С. 131–139.
- Сабитов, Баймуханов, 2014 — *Сабитов Ж. Баймуханов Н.* Нируны и субклад C2a3–F4002 (старкларстер) // The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия), 2014. Том 6, №2. С. 1–9.
- Сәдібеков, 1994 — *Сәдібеков З.* Қазақ шежіресі. Ташкент: Өзбекстан, 1994. 144 б.
- Селезнев, 2013 — *Селезнев Ю.В.* Темники Узбека (опыт статистических заметок) // Золотоордынская цивилизация. № 6. 2013. С. 221–226.
- Толыбеков, 1993 — *Толыбеков С.* Қазақ шежіресі. Алматы: Қазақстан, 1992. 144 б.
- Трепавлов, 2010 — *Трепавлов В.В.* Золотая Орда в XIV столетии. Москва: Квадрига, 2010. 72 с.
- Тынышпаев, 2007 — *Тынышпаев М.* Қазақ халқының тарихы, этнографиясы мен археологиясы. Астана: Алтын кітап, 2007. 317 с.
- Хамидова, Миргалеев, 2019 — *Хамидова Ч., Миргалеев И.* Рашид ад-дин. Шуаб-и панджгана (Пять родословий). Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. 228 с.
- Юдин, 1992 — *Юдин В.П.* Чингиз-наме. Алма-Ата: Ғылым, 1992. 296 с
- Юдин, 2001 — *Юдин В.П.* Центральная Азия в XIV–XVII веках глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 384 с.
- Ivanics, Usmanov, 2002 — *Ivanics M., Usmanov M.* Das Buch der Dschingis-Legende (Daftar-i Cingiznama). Szeged, 2002. 336 p.

References

- Abd al-Kadir, 2005 — *Abd al-Kadir ibn Muhammad-Amin.* Madzhma al-ansab va-l-ashdzhar [Madzhma al-ansab va-l-ashdzhar]. Almaty: Dajk-Press, 2005. 692 p. (In Russ.)
- Abramzon, 1990 — *Abramzon S.* Kirgizy i ih jetnogeneticheskie i istoriko-kul'turnye svjazi [Kyrgyz and their ethnogenetic and historical-cultural relations]. Bishkek: Kyrgyzstan, 1990. 480 p. (In Russ.)
- Abuseitova, 1985 — *Abuseitova M.* Kazahskoe hanstvo vo vtoroj polovine XVI veka [Kazakh Khanate in

the second half of the XVI century] Alma-Ata: Nauka, 1985. 104 p. (In Russ.)

Ahmedov, 2008 — *Ahmedov A.* Jazdi Sharaf ad-Din Ali. Zafar-name [Jazdi Sharaf ad-Din Ali. Zafar-name]. Tashkent: izdatel'stvo zhurnala «SAN'AT», 2008. 486 p. (In Russ.)

Akimushkin, 2010 — *Akimushkin O.* Shah-Mahmud Churas. Hronika [Shah-Makhmud Churas. Chronicle] Sankt-Peterburg: Peterburgskoe lingvisticheskoe obshchestvo, 2010. 496 p. (In Russ.)

Alimov, 2022 — *Alimov R.* Kadyr Ali-bek. Dzhami at-tavarih [Kadyr Ali-bek. Dzhami at-tavarih] Kazan: Sh. Mardzhani Institute of History AS RT, 2022. 544 p. (In Russ.)

Argynbaev et al., 2000 — *Argynbaev H., Muqanov M., Vostrov V.* Qazaq shezhiresi haqynda [About kazakh shezhire]. Almaty: Atamura, 2000. 464 p. (In Kaz.)

Aristov, 2007 — *Aristov N.A.* Qazaq etnogenezi men jetnikalyq tarihy [Ethnogenesis and ethnic history of Kazakhs] Astana: Altyn kitap, 2007. 372 p. (In Russ.)

Bejsenbajuly, 1994 — *Bejsenbajuly Zh.* Qazaq shezhiresi [Kazakh shezhire]. Almaty: Atamura, 1994. 160 p. (In Kaz.)

Bushakov, 1991 — *Bushakov V.A.* Tjurkskaja jetnooikonomimija Kryma [Turkic ethnoiconomy of the Crimea]. Moscow: USSR Academy of Sciences. Linguistics Institute, 1991. 341 p. (In Russ.)

Hamidova, Mirgaleev, 2019 — *Hamidova Ch., Mirgaleev I.* Rashid ad-din. Shuab-i pandzhgana (Pjat' rodoslovij) [Rashid ad-Din. Shuab-i panjgana (Five genealogies)]. Sh. Mardzhani Institute of History AS RT, 2019. 228 p. (In Russ.)

Ivanics, Usmanov, 2002 — *Ivanics M., Usmanov M.* Das Buch der Dschingis-Legende (Daftar-i Cingiz-nama) [The Book of Genghis Legend (Daftar-i Cingiz-nama)]. Szeged, 2002. 336 p. (In Germ.)

Judin, 1992 — *Judin V.P.* Chingiz-name [Chingiz-name]. Alma-Ata: Gylym, 1992. 296 p. (In Russ.)

Judin, 2001 — *Judin V.P.* Central'naja Azija v XIV–XVII vekah glazami vostokoveda [Central Asia in the XIV–XVII centuries through the eyes of an orientalist]. Almaty: Dajk-Press, 2001. 384 p. (In Russ.)

Karatayev, 2023 — *Karatayev A.A.* Ob Alasha hane i formirovanii obedinenija «Alash» [About Alasha Khan and the formation of the association "Alash"]. «edu.e-history.kz». 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 241–255. (In Russ.)

Momyshuly, 2010 — *Momyshuly B.* Shezhire (Shezhire). Almaty: Oner, 2010. 200 p. (In Kaz.)

Muminov, 2015 — *Muminov A.* Qazaq zhazbalaryndagy handar shezhiresi [Shezhire of khans in Kazakh manuscripts]. Almaty: Gylym ordasy, 2015. 310 p. (In Kaz.)

Ochir, 2016 — *Ochir A.* Mongol'skie jetnonimy: voprosy proishozhdenija i jetnicheskogo sostava mongol'skih narodov [Mongolian ethnonyms: issues of origin and ethnic composition of Mongolian peoples]. Jelista: KIGI RAN, 2016. 286 p. (In Russ.)

Pishhulina, 1977 — *Pishhulina K.A.* Jugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine XIV – nachale XVI vekov (voprosy politicheskoy i social'no-jekonomicheskoy istorii) [South-Eastern Kazakhstan in the middle of XIV – early XVI centuries (issues of political and socio-economic history)]. Alma-Ata: Nauka, 1977. 289 p. (In Russ.)

Qudajberdiuly, 1991 — *Qudajberdiuly Sh.* Qazaq rularynyn shezhiresi (Shezhire of Kazakh tribes). Celinograd, «Qalamger» shygarmashylyq alqasy, 1991. 97 p. (In Kaz.)

Rashid-ad-din, 1952a — *Rashid-ad-din* Sbornik letopisej. Tom I [Collection of annals. Vol. I.]. Moscow: USSR Academy of Science, 1952. 197 p. (In Russ.)

Romodina, 1973 — *Romodina V.A.* Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii [Materials on the history of the Kirghiz and Kirghizia]. Issue I. Moscow: Nauka, 1973. 283 p. (In Russ.)

Sabitov, 2016 — *Sabitov Zh.M.* Ahmet, syn Ajsula (Isy) iz roda Ujsun (Ujshin) kak jepicheskij obraz [Akhmet, son of Aysul (Isa) from the Uysun (Uyshin) family as an epic image]. Nogajcy: XXI vek. Istorija. Jazyk. Kul'tura. Ot istokov – k grjadushhemu. Cherkessk, 2016. Pp. 414–418. (In Russ.)

Sabitov, 2017 — *Sabitov Zh.M.* «Madzhmu at-Tavarih» kak istochnik po istorii Ulusa Dzhuchi ["Majmu at-Tavarih" as a source on the history of Ulus Dzhuchi]. Golden Horde Review. 2017. Vol. 5. No. 3. Pp. 577–590. (In Russ.)

Sabitov, 2018 — *Sabitov Zh.M.* Proishozhdenie termina alash [Origin of the term Alash]. Global-Turk, 2018. Pp. 131–139. (In Russ.)

Sabitov, Bajmuhanov, 2014 — *Sabitov Zh., Bajmuhanov N.* Niruny i subklad S2a3-F4002 (starklaster) [Niruns and subclade C2a3-F4002 (starcluster)]. *The Russian Journal of Genetic Genealogy (Russian version)*, 2014. Vol 6. No. 2. Pp. 1–9. (In Russ.)

Sadibekov, 1994 — *Sadibekov Z.* Qazaq shezhiresi [Kazakh shezhire]. Tashkent: Ozbekstan, 1994. 144 p. (In Kaz.)

Seleznev, 2013 — *Seleznev Ju.V.* Temniki Uzbeka (opyt statisticheskikh zametok) [Warlords of Uzbek (experience of statistical notes)]. *Zolotoordynskaja civilizacija*, 2013. No. 6. Pp. 221–226.

Tolybekov, 1993 — *Tolybekov S.* Qazaq shezhiresi [Kazakh shezhire]. Almaty: Qazaqstan, 1992. 144 p. (In Kaz.)

Trepavlov, 2010 — *Trepavlov V.V.* Zolotaja Orda v XIV stoletii [Golden Horde in the XIV century]. Moscow: Kvadriga, 2010. 72 p. (In Russ.)

Tynyshpaev, 2007 — *Tynyshpaev M.* Qazaq halqynyn tarihy, jetnografijasy men arheologijasy [History, ethnography and archaeology of Kazakh people]. Astana: Altyn kitap, 2007. 317 p. (In Kaz.)

Valihanov, 1984 — *Valihanov Ch.Ch.* Sobranie sochinenij v pjati tomah [Collected Works in Five Volumes]. Alma-Ata: Glavnaja redakcija sovetskoj jenciklopedii: Tom I, 1984. 432 p. (In Russ.)

Zhabagin et al., 2020 — *Zhabagin M., Sabitov Zh., Tarlykov P., Tazhigulova I., Junissova Z., Yerezhepov D., Akilzhanov R., Zholdybayeva E., Wei L., Akilzhanova A., Balanovsky O., Balanovska E.* The medieval Mongolian roots of Y-chromosomal lineages from South Kazakhstan. *BMC Genetics* 2020, 21 (Suppl 1): 87. 8 p. (In Eng.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 790–801, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_790-801

THE STUDY OF POTTERY CERAMICS IN THE GOLDEN HORDE SETTLEMENT OF AKTOBE-LAETI IN THE XIII–XV CENTURIES

*Aida S. Margulan*¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 PhD student, researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Margulan A., 2023

Abstract. *Introduction.* Aktobe-Laeti is one of the settlements of the Golden Horde, existing on the northern route of the Great Silk Road of the XIII–XV centuries. In the medieval settlement, handicraft production was widely developed, the main part of which was pottery. The Atyrau Museum of Local Lore has preserved rich material of high value. Archaeologists have studied the ceramics of the Golden Horde for several decades, but still there are not enough publications devoted to the settlement of Aktobe-Laeti. *Goals and objectives* of this article consist in a systematic and comprehensive study of pottery of the medieval settlement, as well as the technology of its production. *Results.* Researchers of this article come to the conclusion that the Golden Horde ceramics in the style of design and method of manufacture has its roots in the countries of the Eastern Muslim world. Partially present Khorezmian forms, which is confirmed by the found artifacts. *Conclusion.* The formation of pottery craft culture took place along with the development of the general culture of Ulus Jochi. The laid technique was further developed and used in the manufacture of ceramic products in the medieval states of Central Asia, Tatarstan and the Volga region in the XV–XVI centuries.

Keywords. Medieval settlements, Golden Horde, Kazakhstan, archaeological excavations, pottery, irrigation ceramics, pipeline, craft

Acknowledgments. The article was prepared as part of the implementation of the program-targeted financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan « Ethnopolitical history of the Uluses of Chagatai, Kaidu and Moghulistan according to Arabic, Mongolian, Persian, Chinese and Turkic sources» (registration number: BR18574101).

For citation: Margulan A., Saikeneva D. The study of pottery in the Golden Horde settlement of Aktobe-Laeti in the XIII–XV centuries // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 790–801. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_790-801

ХІІІ–ХV ҒАСЫРЛАРДА АҚТӨБЕ-ЛАЕТИ АЛТЫН ОРДА ҚАЛАШЫҒЫНДА ҚЫШ ҒЫДЫСТАРДЫ ЗЕРТТЕУ

Аида Серікқызы Марғұлан¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

PhD-докторант, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Марғұлан А., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ақтөбе-Лаети ХІІІ–ХV ғасырлардағы Ұлы Жібек жолының солтүстік жолында орналасқан Алтын Орда қалашықтарының бірі. ортағасырлық қалашықта қолөнер өндірісі кеңінен дамыды, оның негізгі бөлігі қыш жасау болды. Атырау өлкетану мұражайында құндылығы жоғары бай материал сақталған. Археологтар бірнеше онжылдықтар бойы Алтын Орданың қыш ыдыстарын зерттеді, бірақ Ақтөбе-Лаети қалашығына арналған басылымдар жеткіліксіз. *Бұл мақаланың мақсаттары мен міндеттері* ортағасырлық қалашықтың қыш ыдыстарын, сондай-ақ оны өндіру технологиясын жүйелі және жан-жақты зерттеуден тұрады. *Нәтижелер.* Осы мақаланың зерттеушілері Алтын Орда керамикасы дизайн стилі мен өндіріс әдісі бойынша Шығыс мұсылман әлемінің елдерінен бастау алады деген қорытындыға келеді. Табылған артефактілер растайтын хорезмдік формалар ішінара бар. *Қорытынды.* Керамикалық қолөнер мәдениетінің қалыптасуы Жошы ұлысының ортақ мәдениетінің дамуымен қатар жүрді. Қалыптасқан техника ХV–ХVІ ғасырларда Орта Азия, Татарстан және Еділ бойындағы ортағасырлық мемлекеттерде керамикалық бұйымдар өндірісінде одан әрі дамып, қолданыла бастады.

Түйін сөздер: Ортағасырлық қалашықтар, Алтын Орда, Қазақстан, археологиялық қазбалар, керамика, суармалы керамика, құбыр, қолөнер

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Араб, моңғол, парсы, қытай және түркі деректері бойынша Шағатай, Қайду және Моғолстан ұлыстарының этносаяси тарихы» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған (тіркеу нөмірі: BR18574101).

Дәйексөз үшін: Марғұлан А. ХІІІ–ХV ғасырларда Ақтөбе-Лаети Алтын Орда қалашығында қыш ыдыстарды зерттеу // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 790–801 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_790-801

ИЗУЧЕНИЕ ГОНЧАРНОЙ КЕРАМИКИ В ЗОЛОТООРДЫНСКОМ ГОРОДИЩЕ АҚТӨБЕ-ЛАЭТИ В ХІІІ–ХV ВЕКАХ

Аида Сериковна Марғұлан¹

¹ Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, д. 28, 050010, Алматы, Республика Казахстан)

PhD докторант, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Марғұлан А., 2023

Аннотация. *Введение.* Актобе-Лаэти является одним из городищ Золотой Орды, существующий на северной трассе Великого Шелкового пути XIII–XV вв. В средневековом городище широко было развито ремесленное производство, основной частью которого являлось гончарное ремесло. В Атырауском краеведческом музее сохранился богатый материал, обладающий высокой ценностью. Археологи несколькими десятилетиями изучали керамику Золотой Орды, но все же публикаций, посвященных городищу Актобе-Лаэти недостаточно. *Цели и задачи* данной статьи состоят в системном и комплексном изучении гончарной керамики средневекового городища, а также технологии ее производства. *Результаты.* Исследователи данной статьи приходят к выводам, что золотоордынская керамика по стилю оформления и способу изготовления уходит своими корнями в страны восточного мусульманского мира. Частично присутствуют хорезмийские формы, что подтверждают найденные артефакты. *Заключение.* Становление гончарной ремесленной культуры проходило наравне с развитием общей культуры Улуса Джучи. Заложенная техника стала далее развиваться и использоваться в изготовлении керамических изделий в средневековых государствах Средней Азии, Татарстана и Поволжья в XV–XVI вв.

Ключевые слова. Средневековые городища, Золотая Орда, Казахстан, археологические раскопки, гончарное дело, поливная керамика, трубопровод, ремесло

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Этнополитическая история Улусов Чагатай, Хайду и Могулистана по данным арабских, монгольских, персидских, китайских и тюркских источников» (регистрационный номер: BR18574101).

Для цитирования: Маргулан А. Изучение гончарной керамики в золотоордынском городище Актобе-Лаэти в XIII–XV веках // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 790–801 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_790-801

Introduction

Ulus Jochi is one of the earliest state formations, which is the center of a pronounced medieval civilization with a rich material culture. At that time, the Golden Horde was a symbiosis of nomadic and urban culture, the reason for this was the nomads who established domination over the settled peoples in the XII-XV centuries. The material culture of the time remained fairly conservative. In the medieval settlement of Aktobe-Laeti, a revival of urban life was observed (Salamat et al., 2018: 16). The most interesting is how Muslim peoples have advanced in the art of making ceramics. Ceramic products were made of white and red clay, covered with blue watering, which gave an unusual texture and color. Stamps and rollers were also widely used. Red clay ceramics were also widely used, which was used in the manufacture of the heating system of the medieval settlement.

Materials and methods of research

In this article, the results of field research are studied and analyzed. Excavations were carried out by the Middle Volga expedition, led by Galkin Lev Leonidovich from 1974 to 1977 (Afanasyev, 1978: 511) He also headed the Volga-Ural archaeological expedition from 1981 to 1983. After that, this settlement was excavated by the Guryev youth detachment under the leadership of Afanasyev Vyacheslav Konstantinovich, as part of the West Kazakhstan expedition, led by Zeynulla Samashev from 1989 to 1991. During his work, a sufficient number of ceramics were discovered, as well as women's jewelry and men's clothing elements, horse harness parts and so on (Galkin et al., 2013: 5). The regional museum of the city of Atyrau has preserved reports for the years presented, as well as the archaeological artifacts found in the same museum.

Other materials devoted to the study of the Golden Horde settlement of Aktobe-Laeti were also studied. It was studied by such scientists as archaeologists Plakhov V.V., Kasenov M.S.,

Bisembayev A.A. Also, the settlement was studied in the publications of scientists Volkov I.V., Khasanov B.

Local historian Afanasyev V.K. in 1965 introduced this monument to a researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History, Archeology and Ethnography M.S. Mershchiev. After that, there was a scientific article by Mershchiev M.S. «Settlement of the XIII–XV centuries in Western Kazakhstan», published in 1969. In this article, the author draws attention to the existence of two archaeological sites near the city, Aktobe-Laeti and Saraichik (Mershchiev, 1969: 153). Despite the fact that the last city was studied systematically in 1937 during the expedition of the West Kazakhstan Department of the Society for the Study of Kazakhstan, under the leadership of Artyuzov N. and in 1950 under the leadership of Margulan A.Kh. during the West Kazakhstan expedition (Afanasyev, 1991: 44). The first city was studied later. As you know, Yakubovsky A.Yu. in his works pointed out the existence of developed cities in Western Kazakhstan, the times of the Golden Horde. He referred to the works of Ibn Batutta, who in 1334 visited the capital of Ulus Jochi – Sarai Berke (Afanasyev, 2003: 54). The name of this city is associated with the reign of Uzbek Khan, who moved the capital there from Sarai Batu. On his orders, mausoleums, mosques, madrasas, etc. were built there.

In 2012, students of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University were practicing at this archaeological site. In the field seasons of 2017 and 2019, archaeological excavations of the Aktobe-Laeti settlement were carried out under the leadership of an employee of the Kh. Dosmukhamedov Atyrau State University Ph.D. Marat Kasenov and Director of the Historical and Local History Museum of Atyrau region of the Department of Culture, Archives and Documentation of Atyrau region Rashida Kharipova. The artifacts found during this expedition will be discussed in this article (Information, 2019). After these excavations, the settlement was preserved, this fact was recorded during a field trip by employees of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in 2021. Due to the long standing of the Caspian Sea, the settlement was under water for a long time, so a unique cultural layer of 60 cm in size was preserved there, which consisted of soil with inclusions of animal bones and parts of ceramics. The Caspian Sea began to flicker for a short time in the 50s of the XX century. The cultural layer began to collapse under the influence of groundwater, livestock trampled it. After that, during the excavations, not the entire territory of the settlement, which is 200*80 meters, was dug up. Therefore, there are still cultural layers untouched by man, which may be studied in more detail in the future (Ualieva et al., 2014: 59).

The methods of this article are a comparative-typological method, which consists in the systematization and study of individual elements found during excavations of the Aktobe-Laeti settlement by analogy with similar artifacts found in Saraychik, or Selitryan settlement. Ways of processing ceramics, as well as shape and ornament will be considered. The next method is the natural-scientific method, which will be carried out in order to determine the material, the structure of ceramic products, and their chronology. The cultural-historical method was applied with the aim of combining all archaeological ceramics by dating, combining them into one culture of the historical period.

Discussion

Before considering the artifacts found on the territory of the medieval settlement, it is necessary to understand the role of settlements in the feudal society of nomads. First of all, the cities were shelters of nomadic tribes from harsh conditions. Most likely, Aktobe-Laeti in this case was a wintering ground, where nomads stayed in the cold months of the year from November to April. Although the climate of the Primorye was mild, the conditions of the Caspian Sea helped the Turkic tribes to survive the harsh winter. We must not forget that nature and the ecosystem in the XIII–XV centuries was different than today. Rivers tend to change course, and the Caspian Sea is periodically shallow and flooded. Scholars of medievalism noticed that the eastern part was overgrown with grass and the rivers leaned to the west. Thus, during the existence of the Aktobe-Laeti settlement in this area near the modern city of Atyrau, there was a green oasis and a full-flowing river, a tributary of the Ural River, flowed. Scientists came to

this conclusion after they studied what the city was built from. In order to make a raw brick, water was needed, and for cooking in tandors, wood and firewood were needed. Since it would have been difficult for medieval people to transport these components, most likely around the city at that time there was everything necessary for the functioning of the settlement (Afanasyev, 1996: 4).

According to Plakhov V.V., this settlement is in many ways similar to the Golden Horde cities built by the Mongols in the Volga region and in Western Kazakhstan. In the process of Mongol conquest to the West, especially in the first 30–40 years of the reign of Batu Khan, for a very long time the Mongols lived in yurts. After a while, merging and assimilating with the local population, they began to build houses from clay and reeds, which until now have been poorly preserved. After that, they began to build structures from raw bricks, it is the latter that have survived to this day. Aktobe-Laeti was located on the route of the Northern Silk Road and was a powerful transshipment point between the Yaik/Zhaiyk (Ural) and Itil /Yedil (Volga) rivers. Mostly in the city lived artisans, merchants, dehganes, who grew grapes, millet, barley, watermelons, melons, seeds. The grapes were grown by medieval farmers to make sugar. From the city, goods were sent in caravans along the Northern Silk Road, including silk, Persian porcelain and Russian furs. To serve the caravans, it was necessary to create large caravanserais. Near the modern city of Atyrau, they were Saraychik and Aktobe-Laeti. Since the scientist V.A. Afanasyev found there an elephant figurine, precious stones and metals, Plakhov V.V. comes to the conclusion about the functioning of the Great Silk Road in that area (Galkin et al., 2013: 77). Also, a medieval fishing town was found near modern Atyrau. The architecture of the medieval city belongs to the mixed Golden Horde decoration with Khorezmian style. So, in the city there is a sofa to the wall and a tandoor in the middle of the room is more typical for the cities of Central Asia. Most likely, the Khorezmian diaspora lived there, mixed with the local population. Also, according to the scientist Plakhov V.V., coins of Khulagu Khan were found at the excavations.

During the excavations conducted by Lev Galkin in 1977, during which the southeastern part of it was excavated, 12 premises were discovered. These premises were divided into residential and commercial areas. In the premises suitable for housing, sofas were found and heated with the help of canes. And in the economic premises, archaeologists found red clay burnt and not burnt vessels, sinkers for nets. Less often, archaeologists found irrigation products. And also, a handle from a ceramic vessel with a similar tamga found at the Selitryany settlement.

In the aerial photograph taken by L. Galkin, among the ruins of the settlement, the layout of the city is traced, narrow streets went from north to south. Sometimes they were interrupted, forming empty spaces, apparently for squares. The walls of the houses clearly appear from the cultural layer; the walls were made of mud brick. Whereas baked brick began to be used only from the end of the 15th century. Some walls are made of adobe saman. According to the layout, the settlement is very similar to the cities of that period, built in Bukhara and on the Volga delta. The mills are covered from the inside with several layers of lime composition. In the premises, heating systems were found, as well as fragments of glass. There were wooden beams in the buildings, the roof was covered with reeds or straw, some walls were made of clay and saman, as a result of which they did not survive. There are wells in the city that were used by the inhabitants. First of all, scientists found traces of the workshop, which ranks this city as a craftsman.

In 1993, Afanasyev V. found a bakery, a large tandoor filled with kizyaks. In the rooms that played the role of the kitchen, a large number of container vessels were found. Three of them were at the entrance (Khasanov, 2017: 131). In addition to residential and utility premises during excavations, one can notice ayvans – rooms without one wall in which it was possible to hide from the scorching sun in the summer. Tandors were not only indoors, but also in the yards, which were used for cooking, or making ceramic products in the fresh air. In addition, a large ceramic vessel was installed in the courtyard – the tashnau, which was buried in the ground. This vessel was used to collect rainwater in the yard if necessary for household use (Guzikov, 2019: 6). The pit, which was found by archaeologists, gives information that

the settlement was built on a site where there was an excess of yellow sand, which remains homogeneous in its structure and was used to make ceramic vessels.

To illuminate the room, lamps were used, mainly made of red clay. The lamps resembled saucers with edges bent inwards, with a hook for draining condensate and with a wick. On the opposite side of the lamp was a handle, in the form of a horn 2–3 cm in length. Compared to this settlement, 3–4 carob lamps were found on Saraychik.

Kitchen utensils in the bulk were red clay of different sizes and shapes. From small jugs to smokers and mugs. In terms of quantity, medium-sized vessels with wavy ornaments, circular lines and a herringbone in the form of a comb for carrying water prevail, kitchen utensils – with plates and bowls. The crockery was in great quantity. Including large watering bowls. The dishes were decorated mainly with a traditional arched pattern, in the center of which there was a lily flower, asters or water lilies. Unlike Saraichik, there are products with ornamentation of waves or herringbones (Samashev et al., 2008: 264).

Irrigation ceramics also have a plant pattern and animal style is used. A glaze is applied on top of the ceramics. Basically, blue and blue colors prevail, some individual bowls are made in green. Animals and plants in white outlines or their images are filled with white watering. There are no red dishes in the excavations. In an interview, L. Galkin once commented on the appearance of the upper part of the found vessel lid with the image of ram horns, similar to a modern Kazakh ornament.

Non-irrigated red clay pottery is the defining material for the monuments of the Golden Horde circle. Non-irrigated ceramics are characterized by great standardization, clarity of forms and simplicity of ornamentation, which is reduced mainly to a linear-wavy ornament. Widely used ceramic products of various shapes and sizes: boilers, pots, jugs, bowls, bowls, plates, basins, flasks, «pits» («tagora»), amphorae, hummus, hummus, spherical cones, piggy banks, tuvaks (sunaki), covers, lamps, candlesticks, devices for installing and carrying lamps, digiri, whistles, rattles and other toys, shingles, water pipes (cuburs), vessels in the form of a truncated cone, fishing weights, spinners, balls, «vessels with a mesh», «plugs», «discs with holes», pottery circles, jugs, «non-spillers». They did not have, as a rule, artistic design and complex ornamentation, but differed in high technical characteristics. Stamped gray-clay ceramics were also used, which were imprinted in parts in segmental ceramic forms (kalypov). The fact that stamped ceramics in the Golden Horde were made of various types of clays is written by Samashev Z., Plakhov V. and Kuznetsova O. (Samashev et al., 2008: 264).

In the Golden Horde, ceremonial porridge (with a white or pinkish base) and red-clay irrigation ceramics were produced in significant quantities. The range of porridge products is represented by bowls, dishes, albarello, vessels for rose water (gulabdans), bottles, jugs, devices for calams and inkwells. Red clay irrigation bowls, albarello, vessels for rose water (gulabdans), tuvaks, lamps, jugs and toys were produced. The comparative poverty of the forms of irrigation ceramics is combined with the incredible diversity and diversity of its ornamentation. Irrigation ceramics appears before us as a sea of colors, bright, diverse, and an abundance of patterns and compositions.

Among other products, ceramists made bricks, as well as watering mosaics and majolica on a porcelain and red clay base, carved terracotta tiles, window lattices-frames, carved and stamped pottery plates — details of the decorative decoration of buildings.

Results

During the excavations of 1975, conducted by the archaeologist from Moscow L. Galkin, 8 rooms and 2 burials were studied. Red clay ceramics were found on the premises. Almost in all rooms there was a tandoor, except for service. A ceramic dish was found in the third room. In the fifth room, a focus was found, with a diameter of 60 cm and a depth of 45 cm, as well as red-clay vessels. In total, about 8 premises were excavated and investigated, as well as 2 burials. The burials were made according to the Muslim type, did not contain things (Afanasyev, 1978: 210). In the course of excavations, red-clay dishes, bones of animals and fish were mainly found. Remains of ceramic pipes were found. The main difference,

according to which scientists determined the chronology of the existence of the settlement, was irrigation ceramics. It was distinguished by the fact that it was made of white clay of good quality, thoroughly mixed with a small amount of sand. The glaze was covered from above with a thin layer, which thickened to the bottom. A similar method was used when dipping the bowl into the glaze or when pouring the glaze from above. In color, it had different shades of about the same color, passing from green yellow to blue violet. There are also dishes, both one-sided and on both sides watered with glaze. This production technology was used by large craft workshops. Simultaneously with clay cookware was made of porridge, which is a flint mass mixed with glue, which filled a special form. A similar method of manufacturing arose due to the influence of Iranian, Caucasian and Far Eastern currents.

In the field season of 1977–1979, excavations were carried out with funds allocated by the Guryev Regional Museum of History and Local Lore. S.B. Bisenov, V.K. Afanasyev took part in the excavations. Manor No. 3, which consists of 13 premises, was investigated. In the first room, archaeologists discovered a red-clay lamp. Also, two humas were found here, the bottom of which is about 80 cm from the sough, with a wall thickness of about 1.5 cm. In the second room, elements of red clay ceramics, bones of animals and fish are also scattered. In the third room, the ruins of two hums were found – one with a diameter of 40 cm and another 60 cm, about one cm thick. One clay sinker. In this room there were also two more such hums. Hum is a large vessel, with one or two handles. The vessel is dilated on the upper side and narrowed in the lower part of the trunk. Such vessels became popular among the Romans, Greeks and Etruscans. Red clay hums were a mass ceramic product, used for the purpose of storing and transporting grain, wine, and oil. Hummus was also sometimes used as a burial urn among the peoples of the east.

In 1980-83, excavations of Aktobe-Laeti south of the former quarter continue. The total excavation in those years amounted to 326 square meters, several estates and an alley were opened. During this period, red-clay Golden Horde ceramics were found – hums, jugs, knots, knots, krini, pot-shaped vessels, dishes and bowls. Mostly such dishes were brown in color and were widely distributed in that era thanks to the functioning of the Great Silk Road (Kasenov, 2016: 160).

During the excavations of 1989–1991, excavations of the settlement were carried out under the leadership. During this season, a clay lamp was found. It was used as an oil lamp. The shape of the lamps of the Golden Horde originates from ancient Greece. In the 13th century, the shape of the lamp was unified and became a small, rounded tank with a flat bottom and small sides, there was also a short handle. Sepoys were also found – stands for laying ceramic products in a pottery oven. At the bottom of the glazed ceramic products can be observed traces of sepoy.

During the excavations in 2017–2019, a good preservation of the cultural layer was noticed, which, despite all the excavations in some parts of the settlement, was not touched. In the cultural layer, particles of bones of fish, animals and ceramics are visible. Archaeologists who have previously worked on the site claim that Aktobe-Laeti has only one cultural layer. But, in connection with the latest excavations, scientists come to the conclusion that the settlement hides at least three cultural layers, which gives hope for new archaeological discoveries in the future. Under it, the layout of the estates has been preserved, which can be seen on the surface. Unfortunately, the main height of the walls was destroyed, and the base went underground for several meters. During the excavations, both red-clay ceramic vessels and irrigation ceramics were found (Kasenov, 2007: 50).

During the excavations, a large number of ceramic fragments were found, as well as the most red-clay dishes, jugs and fragments of the lining, parts from the tandoor furnace were found. In such furnaces, ceramics were fired. And also, a lot of things used in the production of household items, that historians-archaeologists have formed an opinion about the settlement, as a hotbed of urban civilization with developed handicraft labor. In the artifacts found, the following red-clay Golden Horde ceramics can be distinguished: jugs with a handle, with two handles, without handles, as well as with a drain and without a drain. Bowls, plates, bowls, tagors. Amphorae were a vessel for transporting liquids, with a narrow neck and two arcuate handles attached to the trunk. Hums were without handles and were intended for

storage of loose and liquids. The variety of hums is as follows – without a throat with a whisk, with a roller-shaped whisk and with a cylindrical throat. Humchi is a small hummus for storage and carrying of liquid substances. Sunaki are relatively low pots with a flat bottom. Digiri – vessels for water-lifting wheels. Red clay whistles, toys, discs and a potter's wheel were also found. Balls with holes and a small ball inside (Fedorov-Davydov, 2001: 4). A polychrome bowl with a circular «Khorezmian» pattern was found. They are followed by smaller belts with ornaments. A bird-shaped vessel was also found. Usually in the Golden Horde ceramics there are waterfowl, captured in a calm state.

According to the medievalist A.A. Korablev, who studied the settlement in question for a long time, people settled in this territory much earlier than the XIII century. During the excavations of the settlement, silicon plates were found, as well as objects from the time of the Sarmatians, including ceramic products. The fact that Aktobe-Laeti was a connecting city located on the Silk Road between the Volga region and Khorezm is evidenced by the objects found atypical for the steppe territory of the Golden Horde, namely the found figurine of a plaster elephant. Tamgas specific to nomads were found on many objects identified during excavations. Ancestral tamgas were placed on the products by the potters themselves, or were made by order of artisan families for the purpose of identification. Although archaeological excavations have been carried out on this settlement more than once, according to the scientist, the settlement has been preserved much better than a similar Saraichyk (Korablev, 2023: 46).

Fedorov-Davydov G.A. in his work “The Golden Horde cities of the Volga region: Ceramics. Trading. Gen” gives a classification of ceramic products of that period. The jug found during excavations in Aktobe-Laeti, according to the classification of Fedorov-Davydov G.A., belongs to red clay medium jugs without handles, as well as having a small drain. The pitcher-shaped pot has a conical shape with a convex body, a truncated bottom and a weakly highlighted throat. At the same time, it is clearly visible that this product was made by local artisans, since it has a simple shape without ornament. Most likely, this item was used in everyday life (Fedorov-Davydov, 2001: 51). The jug was preserved in relatively satisfactory condition, it was found split in half. The parts of the jug were glued together by employees of the Atyrau Museum.

Fig. 1. Red-clay jug (Atyrau regional and local history museum)

Ceramic vessels were made of clay by pulling. Molding masses were used without visible impurities, or with a small admixture of sand. The firing was applied through. Stamps or roller stamps were widely used. Porcelain stoneware found. Kashin is a porous clay mass of white color. Basically, glaze was applied to the porridge to give it a more transparent and sparkling appearance. Used porcelain ceramics make the picture lighter and brighter. Watering enveloped the vessel and solidified in a thick layer. Kashin is a porous clay ceramic mass that, after firing, has a yellow or slightly pink color (Saiko, 1982: 133–138). Clay was mainly used white or light, only rich people could afford dishes made of such clay. White clay dishes were highly valued in Europe, but they began to be made there only in the Renaissance. In addition to the blue glaze, polychrome was used. Such ceramics are otherwise called «minai». With this technique, the enamel is partially superimposed by separate cells, thus, a smear was formed. Minai were made of high-quality light clay, with polychrome application on top of dishes and brush painting, sometimes cream and turquoise opaque glaze. In the dishes of the Aktobe-Laeti settlement there are drawings with plant and animal motifs. Although this technique of ceramics

production allowed manufacturers to depict whole oriental miniatures of the Middle Ages in bowls combining a variety of colors and textures.

Fig. 2. The bottom of the bowl with blue watering (Atyrau regional and local history museum)

Polychrome irrigation ceramics were widely used in the Golden Horde state, as well as blue irrigation, which was made of cobalt ultramarine paint. According to Volkov I.V., Belinsky I.V., Maslovsky A.N., this technology has spread widely from Iran. According to Kramarovsky M.G., ceramics of the Golden Horde still has "its own face". Such ceramics were widely used in the Timurid state, and then in the Golden Horde in the late XIV – early XV centuries. The preserved bottom of the bowl has polychrome tiles in the floral style of the octagon. The painting is classic underglaze. The technique of over glaze painting was characteristic of Sung China, while under glaze painting became popular in Seljuk Iran in the 12th century. Just like the Iranian octagons, the number eight was used in the Golden Horde. The petals are made in blue (cobalt oxide), the black color of the paint was achieved by oxidation of cobalt and copper. The bottom is made of kashin according to the type of minai, which arose during the genesis of polychrome ceramics of Iranian faience of the XII century (Fedorov-Davydov, 1976: 126). Then this style was transferred to the architectural decoration of building facades. At the same time, according to Kramarovsky M.G. The technology of making Golden Horde ceramics has gone a long way from the Chinese Sung type of making in red and green to Khorezm, where it changed to green-blue under the onslaught of Iranian trends. It became possible to find such Golden Horde ceramics throughout the Urals and the Volga region. Although Khorezm is the parity in the Golden Horde ceramics, it developed later, it developed independently of any other techniques (Kramarovsky, 2010: 15).

Fig. 3. Spherocone (Atyrau regional and local history museum)

In the Golden Horde ceramics there are spheroconic vessels. These are the most unusual and rare archaeological artifacts of the Golden Horde. They were made of clay, burned at high temperatures. They had an unusual shape – spherical on the sides and cone-shaped to the bottom. Most cones have a light brown clay tint. The outer part was decorated with stamped drawings and unusual patterns. In archaeological practice, some spherical cones have been found with liquid inside. N.I. Veselovsky suggests that spherical cones were used to transport mercury and ozokerite, A.F. Likhachev suggests that such artifacts served as lamps, but since there were no traces of soot on them. E.K. Kverfeldt suggests that perfumes or some oils with pleasant aromas were stored in these containers. Modern scientists come to the conclusion that these vessels were necessary for the transportation of water or medicines.

Among the significant heritage of the material culture of the cities of the Golden Horde of the Lower Volga region, we can safely call the heating system – the canvas heating system.

One of the objects of pottery production of the Golden Horde period is the heating system, which was based on adobe pipes. During the excavations of the Aktobe-Laeti settlement, parts of this system

were discovered that departed from the tandoor, which was installed in a can or furnace. The tandoor was usually located in the middle of the living space. From the tandoor and the kana, furnace pits were dug below the floor, along which ceramic pipes ran. Sufa beds were built on top of Canes, which were located along the wall. The cannas or chimneys were two or three-channel and had an exit from the house. A similar heating system for the room was similar to a Russian stove, and the peoples of China and Korea were heated in a similar way. The Sufa was the size of a human being. Straw was placed on top of the sufas. The length of the sufa found during the excavations of the Aktobe-Laeti settlement was 60–70 cm. The width of the sufa depended on the number of kans, and the length corresponded to the length of the wall. Tandoors were often destroyed at the places of incision of the canes, Tandoors in diameter ranged from 30 to 50 cm. During excavations in 1993, Afanasyev V.K. found a bakery consisting of several tandoors. One of which was filled with dung, which confirms its use in the furnace. In the summer, the hearth in the tandoor was kindled in iwans, rooms without one wall. Tandoors themselves were installed in almost all the dwellings of the Golden Horde. Only a few of them were designed to make food. Many of them were universal, they were used, as mentioned earlier, for heating rooms (Afanasyev V.K., 1996).

Conclusions

The main difference between the Golden Horde archaeological artifacts and the finds of other settlements of the XIII–XIV centuries are irrigated ceramic products with the presence of a stamped pattern, on top of which blue or green glaze is applied. Cookware is made of both yellow and white clay. The stamped ornament of the patterns of ceramic products has a floral, zoomorphic and geometric character. Often there are inscriptions in the Turkic language in Arabic. For longer operation and beauty, the vessels are covered with irrigation. The complex of red clay dishes was formed, very likely, under the influence of Khorezm and other cities of Central and Southern Kazakhstan. Vessels are characterized by a variety of forms, but still there are embossings on the vessels. Many vessels are not the same in size, which indicates a manual method of production, although stamps for the manufacture of such jugs have been found during excavations. Products are diverse in forms, but they cannot be compared with the elegance and novelty of the forms of ancient Greek ceramics. Golden Horde ceramics are more understandable and suitable for everyday use in everyday life.

In the manufacture, loess-like clay with impurities of quartz sand was used, as well as feldspars, in the micro impurities of which iron, pyrite, limestone and mica are contained. In the form of Golden Horde ceramics there are jugs with a high throat and a spherical torso, high hums with a small throat.

One of the distinctive features of the Golden Horde cities is the use of canoe heating system, which was typical for the peoples of South-East Asia. Such a system consisted of adobe pipe branches that moved away from the furnace, passing through brick or clay beds. Thus, the room was warmed in the cold season. The pipes along the canals were connected into one pipe standing next to the dwelling.

Modern scientists, when studying the material culture of Ulus Jochi, come to the conclusion that the production of ceramics in this medieval state begins already from the beginning of the XIII century. as a result of the mixing of the Mongol-Bulgarian and Kipchak-Khorezm traditions. The state strengthens the power of the descendants of Genghis Khan, over other ethnic groups, there is an urban and nomadic subculture. At the same time, the general principles of handicraft production are preserved throughout the Golden Horde, and material culture does not have any special differences. Its individual elements, both from the point of view of production technology and external, are distinctive for the entire culture of the Golden Horde societies.

References

Afanasyev, 1996 — *Afanasyev V.A. K istorii severo-vostochnogo Prikaspija. Reestr arheologicheskikh pamjatnikov oblasti (metodicheskoe posobie)* [On the history of the North-Eastern Caspian Sea. Register of archaeological monuments of the region (methodological guide)]. Atyrau: Almaz engineering, 1996. P. 92. (In

Russ.)

Afanasyev, 1978 — *Afanasyev V.A.* Issledovanie Zolotoordynskogo goroda Lajeti [Research of the Golden Horde city of Laeti]. Archaeological discoveries. Moscow: Pub.-house Institute of Archaeology of Academy of Sciences of the USSR. 1978. P. 511. (In Russ.)

Afanasyev, 1991 — *Afanasyev V.A.* K voprosu ob izuchenii pamjatnikov arheologii severo-vostochnogo Kazahatana [On the study of archaeological monuments of northeastern Kazakhstan]. Problematic issues of history of Western Kazakhstan. Guryev: Guryev Pedagogical Institute. 1991. Pp. 43–46. (In Russ.)

Afanasyev, 2003 — *Afanasyev V.A.* Po otrogam Velikogo Shelkovogo Puti [Along the spurs of the Great Silk Road]. Bulletin of AING. No. 3–4. Atyrau: Atyrau Oil and Gas University, 2003. Pp. 50–54. (In Russ.)

Fedorov-Davydov, 2001 — *Fedorov-Davydov G.A.* Zolotoordynskie goroda Povolzh'ya: Keramika. Torgovlya. Byt. [Golden Horde cities of the Volga region: Ceramics. Trade. Life] Moscow: Moscow University Publishing House. 2001. 256 p. (In Russ.)

Fedorov-Davydov, 1976 — *Fedorov-Davydov G.A.* Iskusstvo kochevnikov i Zolotoy Ordyi. Ocherki kul'tury i iskusstva narodov Evraziyskikh stepey i zolotoordynskikh gorodov [The art of nomads and the Golden Horde. Essays on the culture and art of the peoples of the Eurasian steppes and Golden Horde cities]. Moscow: Iskusstvo. 1976. 228 p. (In Russ.)

Galkin, Kasenov, Afanasyev, 2013 — *Galkin L.L., Kasenov M.S., Afanasyev V.K.* Srednevekovoe gorodishhe Aktobe-Lajeti (XIII–XV) [Medieval settlement of Aktobe-Laeti (XIII–XV)]. Atyrau: Kh. Dosmukhamedov ASU, 2013. 59 p. (In Russ.)

Guzikov, 2019 — *Guzikov L.L.* Aktobe-Lajeti istorija i sovremennost' [Aktobe-Laeti history and modernity]. Atyrau: Bylina, 2019. 46 p. (In Russ.)

Information, 2019 — *Informacija* arheologicheskikh raskopok srednevekovogo poselenija Aktobe-Lajeti [Information of the archaeological excavation o=–098765432Zxcvbnm005A the medieval settlement of Aktobe-Laeti] [electronic resource]. URL: <https://atyrau-museum.kz/ru/o-muzee/kulturnye-meropriyatiya/1573-informatsiya-arkheologicheskoy-raskopki-srednevekovogo-poseleniya-aktobe-laeti> (access date: 06.21.2023). (In Russ.)

Kasenov, 2007 — *Kasenov M.S.* Srednevekovoe gorodische Aktobe (Laeti) [Medieval settlement of Aktobe (Laeti)]. Bulletin of Kh. Dosmukhamedov AGU No. 1(8). Atyrau: Kh. Dosmukhamedov State University. 2007. 256 p. (In Russ.)

Kasenov, 2016 — *Kasenov M.S.* Ortagasyrlyk Aktobe – Laeti kalashygynyn zerttelu tarikh [Medieval Aktobe – the history of research of the town of Laeti]. Questions of history and archeology of Western Kazakhstan. Uralsk: Center for History and Archeology. 2016. 284 p. (In Kaz.)

Kramarovskij, 2010 — *Kramarovskij M.G.* Feniks iz Urgencha. K probleme polihromii v keramike Zolotoj Ordy [Phoenix from Urgench. On the problem of polychrome in the ceramics of the Golden Horde]. Golden Horde civilization. Vol. 3. Kazan: Feng. 2010. 252 p. (In Russ.)

Korablev, 2023 — *Korablev A.A.* Analiz material'noj kul'tury zolotoordynskogo gorodishcha Aktobe: problemy i perspektivy [Analysis of the material culture of the Golden Horde site of Aktobe: problems and prospects]. Vzaimodejstvie urbanizacii i nomadizma v Zolotoj Orde i ego istoriko-kul'turnoe znachenie. Almaty: Ch.Ch.Valihanov Institut of History and Ethnology, 2023. 172 p. (In Russ.)

Mershchiev, 1956 — *Mershchiev M.S.* Poselenie XIII–XV vekov v Zapadnom Kazahstane [Settlement of the XIII–XV centuries in Western Kazakhstan]. Culture of ancient pastoralists and farmers of Kazakhstan. Alma-Ata: Nauka, 1956. P. 153. (In Russ.)

Saiko, 1982 — *Saiko E.V.* Tekhnika i tekhnologiya keramicheskogo proizvodstva Srednej Azii v istoricheskom razvitiu [Equipment and technology of ceramic production in Central Asia in historical development]. Moscow: Nauka. 1982. 209 p. (In Russ.)

Salamat, Kipiev, 2018 — *Salamat S., Kipiev M.* Aktobe-Lajeti qalashygy [Aktobe-Laeti town]. Holy places that are monuments of history and culture in Atyrau region. Atyrau: Agatay baspasy. 2018. 96 p. (In Kaz.)

Samashev et al., 2008 — *Samashev Z., Kuznetsova O., Plakhov V.* Keramika Sarajchika [Ceramics of the Saraichik]. Almaty: Archeologiya, 2008. 264 p. (In Russ.)

Khasanov, 2017 — *Khasanov B.* Uly zhibek zholy boyyndagi ortagasyrlyk Aktobe-Laeti kalashygy [Medieval town of Aktobe-Laeti along the Great Silk Road]. Collection of materials of the international scientific and practical conference Ibn Batutta's journey along the Silk Road: promoting dialogue between cultures. Atyrau: Dosmukhamedov ASU, 2017. Pp. 130–132. (In Kaz.)

Ualieva, Ixanov, 2014 — *Ualieva G.K., Ixanov S.B.* The archaeological research of medieval settlement of Aktobe (Laeti). Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. Karagandy: A.E. Buketov Karaganda University. 2014. No. 2. Pp. 58–63. (In Eng.)

Литература

Ualieva, Ixanov. — *Ualieva G.K., Ixanov S.B.* The archaeological research of medieval settlement of Aktobe (Laeti) // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. Караганды: Карагандинский университет им. А.Е. Букетова. 2014. № 2. С. 58–63.

Афанасьев, 1996 — *Афанасьев В.А.* К истории северо-восточного Прикаспия. Реестр археологических памятников области (методическое пособие). Атырау: Алмаз инжиниринг, 1996 г. 92 с.

Афанасьев, 1978 — *Афанасьев В.А.* Исследование Золотоордынского города Лаэти // Археологические открытия. М.: Издательство Института археологии Академии наук СССР. 1977. С. 511.

Афанасьев, 1991 — *Афанасьев В.А.* К вопросу об изучении памятников археологии северо-восточного Казахстана // Проблемные вопросы истории Западного Казахстана. Гурьев: Гурьевский педагогический институт. 1991 г. С. 43–46.

Афанасьев, 2003 — *Афанасьев В.А.* По отрогам Великого Шелкового Пути // Вестник АИНГ. № 3–4. Атырау: Атырауский университет нефти и газа, 2003. С. 50–54.

Галкин, Касенов, Афанасьев, 2013 — *Галкин Л.Л., Касенов М.С., Афанасьев В.К.* Средневековое городище Актобе-Лаэти (XIII–XV). Атырау: АГУ им. Х. Досмухамедова, 2013. 59 с.

Гузиков, 2019 — *Гузиков Л.Л.* Актобе-Лаэти история и современность. Атырау: Былина, 2019. С. 46.

Информация, 2019 — *Информация* археологических раскопок средневекового поселения Актобе-Лаэти [электронный ресурс] URL: <https://atyrau-museum.kz/ru/o-muzee/kulturnye-meropriyatiya/1573-informatsiya-arkheologicheskoy-raskopki-srednevekovogo-poseleniya-aktobe-laeti> (дата обращения: 21.06.2023).

Касенов, 2007 — *Касенов М.С.* Средневековое городище Актобе (Лаэти) // Вестник АГУ им. Х. Досмухамедова. № 1(8). Атырау: АГУ им. Х. Досмухамедова. 2007. 256 с.

Касенов, 2016 — *Касенов М.С.* Ортағасырлық Ақтөбе – Лаэти қалашығының зерттелу тарихы // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Уральск: Центр истории и археологии. 2016. 284 с.

Крамаровский, 2010 — *Крамаровский М.Г.* Феникс из Ургенча. К проблеме полихромии в керамике Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Вып. 3. Казань: Фэн. 2010. 252 с.

Кораблев, 2023 — *Кораблев А.А.* Анализ материальной культуры золотоордынского городища Актобе: проблемы и перспективы // Взаимодействие урбанизации и номадизма в Золотой Орде и его историко-культурное значение. Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова. 2023. 172 с.

Мерциев, 1956 — *Мерциев М.С.* Поселение XIII–XV веков в Западном Казахстане // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1956. С. 153.

Сайко, 1982 — *Сайко Э.В.* Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. М.: Наука. 1982. 209 с.

Саламат, Кипиев, 2018 — *Саламат С., Кипиев М.* Актобе-Лаэти қалашығы. // Атырау облысында тарих және мәдениет ескерткіштері болып табылатын киелі жерлер. Атырау: Ағатай баспасы. 2018. 96 б.

Самашев, Кузнецова, Плахов, 2008 — *Самашев З., Кузнецова О., Плахов В.* Керамика Сарайчика. Алматы: Археология, 2008. 264 с.

Федоров-Давыдов, 2001 — *Федоров-Давыдов Г.А.* Золотоордынские города Поволжья: Керамика. Торговля. Быт. Москва: Издательство Московского университета. 2001. 256 с.

Федоров-Давыдов, 1976 — *Федоров-Давыдов Г.А.* Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов. М.: Искусство. 1976. 228 с.

Хасанов, 2017 — *Хасанов Б.* Ұлы жібек жолы бойындағы ортағасырлық Ақтөбе-Лаэти қалашығы // Сборник материалов международной научно-практической конференции Путешествие Ибн-Батутты по шелковому пути: продвигая диалог между культурами. Атырау: АГУ им. Х. Досмухамедова, 2017. С. 130–132.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 802–814, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_802-814

THE FATE OF KAZAKHSTAN WOMEN DURING THE YEARS OF POLITICAL REPRESSIONS (1920–1950)

*Kuralay K. Sarsembina*¹, *Makhabbat M. Kozybayeva*²

¹Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana
 (11/5, Kabanbay Batyr Ave., 010017, Astana, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>. E-mail: kuralai_sk@mail.ru

²Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana
 (11/5, Kabanbay Batyr Ave., 010017, Astana, Republic of Kazakhstan)
 PhD, director
 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Sarsembina K.K., Kozybayeva M.M., 2023

Abstract. *Introduction.* The article, based on archival data, analyzes the fate of women during the years of political repression. Intensive measures were taken to involve women in socialist construction and propaganda work was carried out in this direction at the state level. Women became the object of Soviet policy. *Goals and objectives*– to study the fate of politically repressed women in the 1920–1950s, based on new archival data. Correspondingly, it is necessary to show that measures of political repression covered all areas, that the issue of communist “equality of women” was carried out through political repression. In the article, based on data from the funds of the Central State Administration of the Republic of Kazakhstan, the Administration of the Republic of Kazakhstan, the Aktobe Regional State Archive, and the State Archive of the city of Astana, materials on political repressions against women are studied. *Results.* Political repression was directed against family unity. Wives, mothers, relatives and children of the so-called “enemies of the people” were subjected to massive political repression. *Conclusion.* At the same time, among the military personnel and representatives of deported nationalities there were also many women who were subjected to political repression. Even housewives were accused of dissent. Lawlessness knew no bounds.

Keywords: Political repression, totalitarianism, national consciousness, Soviet power, women, law, punishment, dissent, «Enemy of the people», ChSIR (members of the families of traitors to the Motherland)

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Mass Political Repression in Kazakhstan in the 20–50s of the 20th Century and Rehabilitation Processes: Creation of a Unified

Database” (Registration number OR 11465470).

For citation: Sarsembina K.K., Kozybayeva M.M. The fate of Kazakhstan women during the years of political repressions (1920–1950) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 802–814. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_802-814

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘЙЕЛДЕР ТАҒДЫРЫ (1920–1950 ЖЖ.)

Кұралай Қуандыққызы Сарсембина¹, Махаббат Мәлікқызы Қозыбаева²

¹Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының филиалы (11/5-үй, Қабанбай батыр даңғ., 010017, Астана, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>. E-mail: kuralai_sk@mail.ru

²Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының филиалы (11/5-үй, Қабанбай батыр даңғ., 010017, Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD докторы, директор

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Сарсембина Қ.Қ., Қозыбаева М.М., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада саяси қуғын-сүргін жылдарындағы әйелдер тағдыры деректер негізінде зерделенген. Кеңестік билік әйелдерді социалистік құрылысқа тарту шараларын қарқынды қолға алып, осы бағыттағы үгіт-насихат жұмыстарын мемлекеттік деңгейде жүргізді. Әйелдер де кеңестік саясаттың нысанына айналды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* 1920–1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тағдырын тың деректер негізінде зерделеу. Саяси қуғын-сүргін шараларының барлық саланы қамтығандығын, әйелдерге «тең құқық беру» саясаты қуғын-сүргін шараларымен жүргізілгендігін дәйектеу. Мақалада ҚРОМА, ҚРПА, Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, Астана қалалық мемлекеттік архиві қорларындағы деректер негізінде саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер зерделенді. *Нәтижелері.* Саяси қуғын-сүргін отбасы бірлігіне қарсы бағытталды. Күйеулері «Халық жауы» деп ұсталған тұлғалардың әйелдері, аналары, туған-туыстары, балалары жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырады.

Қорытынды. Сонымен бірге, қызметте жүрген әйелдер, депортацияланған ұлт өкілдері арасынан да саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер көп болды. Тіпті, үй шаруашылығына отырған аналар да аңдаусызда айтылған ойлары үшін айыпталды. Заңсыздықта шек болмады.

Түйін сөздер: Саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық сана, кеңес өкіметі, әйелдер, заң, жаза, келіспеушілік, «Халық жауы», «ЧСИР» (Отанын сатқандардың отбасы мүшелері)

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ХХ ғ. 20–50 жылдардағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау үрдістері: бірыңғай деректер базасын құру» тақырыбындағы бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: OR 11465470).

Дәйексөз үшін: Сарсембина Қ.Қ., Қозыбаева М.М. Саяси қуғын-сүргін жылдарындағы Қазақстандық әйелдер тағдыры (1920–1950 жж.) //«Edu.e-history.kz.» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. С. 802–814. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_802-814

СУДЬБЫ КАЗАХСТАНСКИХ ЖЕНЩИН В ГОДЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ (1920–1950 ГГ.)

Куралай Куандыковна Сарсембина¹, Козыбаева Махаббат Маликовна^{2*}

¹Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана (д. 11/5, пр. Кабанбай батыра, 010017, Астана, Республика Казахстан) кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>. E-mail: kuralai_sk@mail.ru

²Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана (д. 11/5, пр. Кабанбай батыра, 010017, Астана, Республика Казахстан) доктор PhD, директор
 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Сарсембина К.К., Козыбаева М.М., 2023

Аннотация. *Введение.* В статье на основе архивных данных анализируется судьба женщин в годы политических репрессий. Интенсивно принимались меры по вовлечению женщин в социалистическое строительство и велась пропагандистская работа в этом направлении на государственном уровне. Женщины стали объектом советской политики. *Цель и задачи исследования.* Исследование судеб политически репрессированных женщин в 1920–1950-е годы, основанное на новых архивных данных показать, что меры политических репрессий охватывали все сферы, что вопрос коммунистического «равенства женщин» осуществлялся посредством политических репрессий. В статье на основе данных фондов ЦГА РК, АП РК, Актюбинского областного государственного архива, Государственного архива города Астаны изучены материалы по политическим репрессиям в отношении женщин. *Результаты.* Политические репрессии были направлены против единства семьи. Массовым политическим репрессиям подвергались жены, матери, родственники и дети так называемых «врагов народа». *Заключение.* В то же время среди военнослужащих и представителей депортированных национальностей было также много женщин, подвергшихся политическим репрессиям. В инакомыслии обвиняли даже домохозяйек. Беззаконие не знало границ.

Ключевые слова: Политические репрессии, тоталитаризм, национальное сознание, советская власть, женщины, закон, наказание, инакомыслие, «Враг народа», «ЧСИР» (члены семей изменников Родины)

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20–50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных» (регистрационный номер: OR 11465470).

Для цитирования: Сарсембина К.К., Козыбаева М.М. Судьбы казахстанских женщин в годы политических репрессий (1920–1950 гг.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 802–814. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_802-814

Кіріспе

1920–1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін кеңестік үлгідегі тоталитарлық қоғамның қаншама адамның өмірін қиған, адамдарды өмір сүру құқығынан айырған қылмысын дәлелдейді. Сол бір зобалаң жылдары адам өмірі ойыншыққа айналып, талай тағдыр тәлкек болды. Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап қуғын-сүргінге жол ашты. Лениннің өзі «К вопросу о

национальной политике» деген еңбегінде былай деп жазған еді: «Вся политика правительства по отношению к евреям и другим извините за «правительственное» выражение «инородцам» сразу станет понятной, естественной, неизбежной, если взглянуть правде в лицо и признать несомненный факт, что страна переживает состояние плохо прикрытой гражданской войны. Правительство не управляет, а воюет» (Ленин, 1961: 65).

1920 жылдан бастап ВЧК-ГПУ-НКВД «антисоветтік мәліметтерді» тиянақты жинақтап отырғандығын да зерттеушілер әлдеқашан дәлелдеді (Советская деревня, 2000: 17).

Жак Россидің жазуынша 1920 жылдың басынан бастап-ақ «контрреволюциялық» немесе «кеңестерге қарсы» іс-әрекеті үшін айыпталғандар 6 айдан жоғары мерзіммен бас бостандығынан айыру жазасын иеленді. 1930-жылы РСФСР Қылмыстық кодексінің 58–10 бабымен 10 жылға сотталғандар саны миллионға жетті. Сөйтіп, ГУЛАГтағы адамдардың 25 процентін құраған (Росси, 1991: 25). «Контрреволюция мен спекуляцияға қарсы күрес апталығы» журналы (ЧК журналы) ату жазасына кесілгендер тізімін жариялап тұрған (Красная книга ВЧК, 1990). Кеңестік билік бұқаралық ақпарат құралдарын кеңес өкіметінің саясатын жүргізетін, халықты идеологиялық өңдейтін «құралға» айналдырды. Тіпті, 1930-жылдан бастап өлім жазасына кесілгендерге қатысты мәліметтер мемлекеттік құпияға айналды.

Ал, қуғын-сүргін саясатына жол ашып, жөн сілтеп отырған коммунистік партия еді. Партия адамдарды қудалауға жол ашқандықтан, архивтердегі партияға қатысты құжаттарда сол жылдардың қайғылы оқиғаларына қатысты деректер мол. Сот жүйесі өзінің дербестігінен айырылып, партияның орындаушысы болған жылдары заңсыздықта шек болмады. Сот жүйесі 1920 жылдың басынан «тап күресін» жүргізуге әзір болды. 1920–1930 жылдары сот жүйесі толығымен қайта құрылған соң, кеңестік жүйе репрессиялық саясат жүргізуге даяр болды. КСРО Конституциясында сот (157-бабы) мәжілістері ашық жүргізіледі, судьялар мен халық заседательдері дербес, тәуелсіз болып, заңға қана бағынады (155-бапта) деп жазылғанымен, шынайы өмірде басқаша болды. Сөз бен істің қабыспауы сол жылдары тамырын тереңге тартты.

Кеңестік заңдар тек қана жоспарлы экономиканы дамытуға қызмет етті. Адам проблемасы ескерілмеді. Кеңестік билік орнаған күннен бастап әйелдерді социалистік құрылысқа тарту шараларын қарқынды бастады. Осыған орай, әйелдердің әлеуметтік мәртебесін «өзгертуге» ұмтылды.

«...Ұлы Қазан революциясына дейін әйелдер күн ретінде пайдаланылған, енді Кеңес өкіметі орнағаннан кейін қазақ әйелінің күні туды...» (Ряднин, 1933: 7) - деген мазмұндағы ой-пікірлер баспасөзден берік орын алады. Сөйтіп, әйелдерге қатысты саясат өзінің «идеологиялық» негізін жасап та үлгереді. Нәтижесінде «әйел теңдігі» мәселесіне саяси мән беріледі. Сондай-ақ осы тұста Кеңес мемлекетінің жергілікті ұлт өкілдерінің әйелдері арасынан өз саясатын жүргізуге көмек беруші кадр даярлау ісіне де терең мән бергендігін айта кету қажет. Алайда бұл мәселе көптеген қиыншылықтарға тап болды. Әйелдердің арасынан кадр даярлау ісін жоғары деңгейге көтеру мақсатында арнаулы курстар ашылады. Осындай курстар қызыл отаулар жанындағы сауатсыздықты жою, жұмысшы, шаруа әйелдеріне кеңес өкіметінің саясатын түсіндіру мақсатында кадр даярлаумен айналысқан. 1926 жылы әйелдерге арналған 6 айлық курстар ұйымдастырылды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2357-іс. 91-п.).

1923 жылы 13 желтоқсанда Қазақстанда Орталық Атқару Комитеті жанынан әйелдердің тұрмысын жақсарту бойынша комиссия ұйымдастыру туралы қаулы қабылданды. Алайда комиссия әйелдердің құқықтық, экономикалық және тұрмыстық жағдайына қатысты түрлі деңгейдегі шараларды 1926 жылдың 14 қазан айынан бастап жүргізген (ҚР ОМА. 5-қ. 7-т. 6А-іс. 25-п.). Әйелдердің еңбегі мен тұрмысын жақсарту бойынша комиссия өз жұмысын әйелдер бөлімдерінің қызыл отаулары арқылы жүргізді. 1926-жылы республикада 13 көшпелі қызыл отаулар болса, ал 1930-жылы олардың саны 74-ке өседі (Женские клубы на Востоке, 1927: 120).

1920–1930 жылдары Қазақ өлкелік БК(б)П комитетінің әйелдер бөлімі, әйелдердің саяси-құқықтық және экономикалық жағдайын өзгертуге бағытталған саясатты жүргізетін, демек

партия нұсқауларын орындаушы органға айналды.

Қазақ әйелдерін кеңестік құрылысқа тарту саясаты қазақ дүниетанымындағы «ана образына» соққы берді. Сондай-ақ, әйелдерді социалистік құрылысқа тарту шаралары да қуғын-сүргінмен ұштасты.

Кеңестік билік құлаған соң ғылыми зерттеулер жарық көріп, тоталитарлық қоғамның табиғаты мен мәнін, мазмұнын ашатын еңбектер жарияланды. Еңбекпен түзету лагерлерінің тарихына арналған кітаптар да халыққа жетті (Хлевнюк, 1992: 73).

Елімізде де саяси қуғын-сүргін зобалаңына қатысты ғылыми еңбектер жарық көрді (Шаймуханова, Шаймуханова, 1997: 175). К. Нұрпейісов (Нұрпейіс, 2007), М. Қозыбаев (Қозыбаев, 2006), М. Қойгелдиев (Қойгелдиев, 2004), Т. Омарбеков (Омарбеков, 1997), Қ. Алдажұманов және басқа да белгілі тарихшылар кеңестік биліктің жазалау саясатын көрсететін құнды ғылыми еңбектерін жариялап, төл тарихымыздың «ақтаңдақ парақтарын» зерттеуге қомақты үлес қосты.

Материалдар мен әдістер

Саяси қуғын-сүргін жылдарында жазықсыз жазаланып, адам айтқысыз азап көрген аналардың естеліктері негізінде, сонымен қатар Алматы (ҚР Орталық мемлекеттік архиві), Астана қалалық мемлекеттік архивіндегі, Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві деректер негізінде мақала даярланды. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау

Кеңестік билік 1920 жылдан бастап жергілікті халықтың салт-дәстүр ерекшеліктерін түбегейлі өзгертуге бағытталған декреттер қабылдай бастады. Мәселен, сол жылы елімізде қалың малға тыйым салуға қатысты қабылданған декреттің мазмұны репрессиялық шаралармен айқындалды. Қалыңмал (мал немесе өзге де мүлік түрлері) екі есе тәркіленіп, құда болған тараптарға 1 жыл бас бостандығынан айырылатын жаза түрі белгіленді. Қылмыстық Кодекстің 196 бабымен айыпталғандарға қорғану құқығын пайдалануға заң жүзінде тыйым салынды.

Кенес өкіметі өз саясатын түпкілікті орнықтыру үшін мейрамдарды көптеп енгізді. Жоғарыда аталған қалың малға тыйым салынған декреттің жариялану құрметіне орай «Қазақ қыздарының азат етілген күні» деген мереке пайда болды. Ол 10 жыл бойына «тойланған».

1928 жылы РСФСР қылмыстық кодексінің «Рулық тұрмыс қалдықтарын құрайтын қылмыстар туралы (о преступлениях, составляющих пережитки родового быта)» деп аталатын 10-шы тарауы өмірге келеді (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2828-іс. 50-п.). Салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа қарсы күрес жылдан жылға өршіп, тіпті құда түсу рәсіміне қатысқандар да партиядан шығарылып, айыпқа тартылған.

Архив құжаттарына қарай отырып, кеңестік билік қуғын-сүргінді қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктеріне қарай даярлаған деп айтуға негіз бар. Мысалы, 1926 жылы «Рулық күрестің жетекшілерін жауапқа тарту» үшін РСФСР Қылмыстық Кодексіне 236-бап енгізіледі (ҚР ОМА. 1380-қ. 1-т. 118-іс. 7–4-пп.). «Рулық күреске қарсы шаралардың» заңдық негізі даяланады. Салт-дәстүрге қарсы қарарлардың орындалуы да қатаң тексерілген.

1928 жылғы 10 желтоқсанда Қазақ өлкелік БК(б)П комитеті мәжілісі әйелдерді кеңестік құрылысқа тарту саласында: «...кісі өлтіру мен зорлық-зомбылықты бай-кулактар және діни қызметкерлер тарапынан таптық күреске қарсы контрреволюциялық қылмыс ретінде қарастыру керек...» деген шешім қабылдаған (Ақтөбе ОМА. 9-қ. 1-т. 371-іс. 15-п.).

1928 жылы юстиция қызметкерлері тұрмыстық қылмысқа қатысты, кеңес заңы, әйелдер құқығы туралы әйелдер арасында 276 баяндама жасаған. Осы жылы Қазақстан халық соттары тарапынан ұйымдастырылған 738 көрсеткіш сот процестерінің шамамен 50 проценті әйелдерге қатысты қозғалған тұрмыстық қылмыс болды (Ақтөбе ОМА. 9-қ.; 1-т., 622-іс. 193-п.).

«Патриархальды қалдықтарға» қарсы күрес жылдан-жылға күшейе түскен. Мәселен, 1928-жылы 1-ақпанда Қазақ өлкелік комитеті бюросында «Қалың мал және көп әйел алушылықпен күрес туралы» қарардың орындалуын тексерудің қортындысы қаралады (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 8-іс. 5-п.). Нәтижесінде әйелдер арасындағы үгіт-насихат жұмыстарын одан әрі жақсарту мақсатында қызыл отаулар санын көбейту жөнінде шешім қабылданады. Сөйтіп, әйелдерді социалистік құрылысқа тарту және рулық қалдықтармен күресу шараларының ауқымы кеңейе түскен. Осы мақсатпен «Қалың мал мен көп әйел алушылық жойылсын» деп аталынатын қоғам құрылады (Ақтөбе ОМА. 9-қ. 1-т. 371-іс. 3-п.).

Әрбір губерниялар «Қалың мал мен көп әйел алушылыққа қарсы күрес» туралы баяндамаларды жиі жасап, орталық комитетке арнайы есеп беріп отырған.

Халық Комиссарлар Кеңесі және Орталық Комитеттің сол кезеңдегі құжаттарына зер салғанда, 1925–1928 жылдар аралығында қазақ әйелдерін социалистік құрылысқа тарту ісінің баяу болғандығын байқаймыз. Ал, 1929–1935 жылдары осы мәселе төңірегінде партияның нұсқаулары үсті-үстіне жарияланып, өлкелік комитет бюросының отырысында мәселелер жиі-жиі көтерілген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2952-іс. 21-п.). Оның себебі, саяси-экономикалық науқандарға қазақ әйелдерін белсенді қатыстыру мақсатынан туындаса керек. 1927 жылы "Әйелдердің тұрмысы мен еңбегін жақсарту ісі" бойынша комиссия әйелдерді бесжылдық жоспарға қатыстыру мақсатында оларды өндіріске тарту туралы Республика Халық Шарушылық Орталық Кеңесіне арнайы хат жолдайды. Алайда осы мәселеге Халық Шарушылық Орталық Кеңесі қарсылық білдірген (ҚР ОМА. 5-қ. 7-т. 6А-іс. 126-п.).

1928 жылғы 11 тамыздағы Қазақ Еңбек Халық Комиссариаты қаулысымен ірі өндірістік кәсіпорындар жанынан әйелдерді қара жұмысқа тарту мақсатында нұсқаушылар бөлімі ұйымдастырылады. Арнайы маман болмаған соң кәсіпорындарда жұмыс жасаған әйелдердің басым көпшілігі ауыр қол еңбегімен айналысты. Сол жылдары Қазақстандағы өндіріс саласында жұмыс жасаушы әйелдердің облыстық жиналыстары тұрақты түрде өткізілген. Нәтижесінде, әйелдерді өндіріске тарту ісі жетістіктерге жеткен.

1931 жылы 29 мамырда Қазақ өлкелік БК(б)П комитеті бюросы Республика Халық Еңбек Комитетінің (наркомтруд) әйелдерді өндіріске тарту шаралары туралы баяндамасын тыңдап, әйелдер еңбегінің өндірісте пайдаланылуы туралы жоспарды бекітеді (Ақтөбе ОМА. 9-қ. 1-т. 371-іс. 25-п.). Нәтижесінде Қазақстан өнеркәсіп орындарында әйелдердің үлес салмағы артты. Ағылшын зерттеушісі, Д.Ж. Бейкер «...1929–1937 жылдар аралығында әйелдердің 2/3-і өндіріске тартылды, екінші бесжылдықтың соңында өндіріспен құрылыс саласында әйелдер ерлердің мамандығын игере бастады. Ал, 1937 жылы Қазақстанда әрбір 5-ші шахтер мен әрбір 6-шы құрылысшы әйел болды» деген пікірді айтады (Козыбаев, 1990: 6).

Өндіріс орындары мен темір жол бекеттері бойында қуғын-сүргін шараларының кең көлемде жүргізілуінде, әйелдер де ер адамдармен бірге жазықсыз қуғын-сүргінге ұшыраған. 1925–1938 жылдардағы қуғын-сүргін саясатына темір жол бойы, заводтар мен өнеркәсіп орындарының, көлік (транспорт) саласының қызметкерлері мен арнайы аударылғандар (спецпереселендер) көп ұшырады.

Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған қазақстандық әйелдер толыққанды зерттелген жоқ. Ф.И. Голощекин Қазақстанға келісімен қуғын-сүргін шараларының қарқынды жүргізілуіне жол ашты. Халықтың мүддесіне қайшы оғарыдан жүргізілген саяси-экономикалық науқандар халықтың наразылығын тудырды. Қарсылық көрсеткендерге жалпылама «айыптар» тағылып, нәтижесінде ер адамдармен бірге әйелдер де жазықсыз айыпталды.

1929–1931 жж. кеңестік биліктің халыққа жасаған заңсыздығы салдарынан болған халықтық көтерілістердің жетекшілері мен қатысушылардың отбасы мүшелері де түгелдей қудаланды. Олардың санын толық анықтау керек. Жазалаушы отрядтардың жауыздыққа толы іс қимылынан үрейленіп, бастары ауған жаққа ауа көшіп, мәжбүрлі босқынға айналғандардың ішінде әйелдер мен балалар да көп болды. Танымал тарихшы ғалым Х. Әбжанов 2023 жылы жарияланған

«Алаш және халық көтерілістері» атты мақаласында Қарақұм көтерілісінің бел ортасында жүрген А. Шәйменова мен Б. Алданаева туралы тың деректерді жариялаған еді: «Құжаттарды іздеу және сұрыптау үстінде көтерілісшілер қатарында жүрген екі әйел ғана көзімізге түсті. Әсіресе, Айбарша Шәйменованың ерлігі бөле-жара айтуға лайық. Қарақұм көтерілісінің бел ортасында жүріпті. Ақ туды қолға алып, ауыл-аыл арасында насихат жүргізген, кеңеске қарсы қарулы күреске шақырған. Үнжұрғасы түскендерге: «Сендер де жігітсіңдер ме, қоян жүрек қорқақсыңдар», «Қазақ халқының бостандығы үшін қан төгіндер» деп ұрандаған екен. Көтерілісшілер жазаланғанда Айбарша 10 жылға сотталды, күйеуі Қали 3 жыл алды. Ал, екінші әйел Б. Алданаеваның тағдыры әзірге беймәлім. Әйелдер көтерілісшілерге тамақ даярлағаны, киім-кешектерін жуғандығы құжаттарда айтылады. Ендеше, қаһарлы жылдарда әйелдер күрестен тыс қалмады. Олардың ерлігі құрметке, арнайы зерттеуге лайық» (Әбжанов, 2023: 13).

1997 жыл «Жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды еске алу жылы» болып аталынған соң, репрессияға ұшыраған тұлғалар, әсіресе жазықсыз жазаланған әйелдер туралы бірқатар естеліктер жарияланып, облыстардан шығарылған «Азалы кітап-книги скорби» жазықсыз саяси қуғын көргендердің аты-жөндерін тарих бетінде мәңгілік қалдырды. Алайда, аталған кітаптарда жазылған әйелдердің тізімі де толықтыруды талап етеді. Енді, «Азалы кітап-книги скорби» кітап беттеріндегі зобалаң жылдары жазықсыз құрбан болған әйелдердің ұлттық санын, әлеуметтік құрамы және т.б. деректерді талдасақ: Алматы облысы бойынша 2011 жылы жарияланған «Азалы кітапта» 66 әйел жазылған. Оның ішінде орыс ұлты – 37; қазақ – 1; поляк – 2; украин – 7; еврей – 6; неміс – 5; венгр – 1; белорус – 1; дүңған – 1; поляк – 1; эстон – 1; ұлты көрсетілмеген – 3 адам. Әлеуметтік құрамы түрліше. 14 адам жұмыссыз деп көрсетілген. 2 монашка, 2 дәрігер, 1 медсестра, 3 колхозшы, 5 мұғалім, 7 экономист, статистик,

Ату жазасына кесілгендер саны-41, ал қалғандары түрлі мерзіммен сотталған. Сотталғандардың ішінде 1 ҚазМУ кітапханашысы, 1 Союзпечать іс басқарушысы бар. Ату жазасына кесілгендердің әлеуметтік құрамы келесідей: 2 колхозшы, 1 монашка, 1 машинистка, 3 жұмыссыз әйел, 8 үй шаруашылығындағы әйел, 2 аудармашы, 1 тігінші, 4 мұғалім, 2 бухгалтер, 1 еден жуушы, 1 киім тігуші, 5 адамның қызметі жазылмаған.

Ату жазасына кесілгендер қатарында 2 студент бар, оның бірі Шахзада Шонанова. Аталған кітапта: «ШОНАНОВА Шахзада род. в 1903 г., ур. Джанбейтинск. р-на ЗКО. прож. в гор. А-Ате, казашка, ст-ка 3 –го курса биофака. Осужд. ВС ВКВС СССР 09.03.1938 г. Реабилитирована опред. ВКВС СССР от 08.03.1958 г. (469 стр).», -деген деректер жазылған. Алайда Ш.Шонанованың атылғаны белгілі. Ату жазасына кесілген екінші студент туралы келесідей мәліметтер жазылған: СУКИНА Антонина Яковлевна род. в 1904 г. в провинции Харбин. Китай, проживала в г. Алма-Ате, русская, студентка. Осуждена ТР. УНКВД по Алма-Атинской обл. 07.10.1938 г. по ст. 58-1 а УК РСФСР к ВМН, расстреляна 08.10.1938 г. Реабилитирована заключением прокуратуры Каз СССР 16.06.1989 г. (Книга скорби-Азалы кітап, 2011: 395).

Алматы облысы бойынша 1996 жылы шыққан Азалы кітапта саяси қуғын-сүргінге ұшыраған 37 әйел жазылған, алайда «Книга скорби-Азалы кітап. Захоронение «Жаналық» кітабында 27 әйелдің аты –жөндері қайталанады. Осы аталған кітапта қуғын-сүргін зобалаңына ұшыраған 10 әйелдің 9-ы АЖК. Үкім орындалған. 1-уі сотталған. Ұлттық құрамы келесідей: орыс-2, Еврей-3, Неміс-1, Украин-2, Поляк-1.

Білімдері жазылмаған. Кәсіптері, қызметтері келесідей: бухгалтер-1; үй шаруашылығында-2; тігінші-1; педагог-1; акушерка-1; техник-2; тігінші-1. Сотталған-1. (Книга Скорби, 1996: 360 с.).

Ақтөбе облысы бойынша 1997 жылы жарық көрген «Қуғын-сүргін құрбандары» кітабында Ақтөбе облысы бойынша 263 әйел саяси қуғын-сүргінге ұшырағандығы жазылған. Оның 94-і орыс; 55-і қазақ; 39-ы неміс; 38-і украин; 13-і еврей; 6-уы поляк; 3-уі финка; 3-і татар; 2-уі белорус; 2-уі латыш; 2-уі молдаван, 2-уі грузин, 2-уі азербайджан, 1-уі эстон; 1-уі шешен ұлтының өкілдері. Олардың 21-і АЖК (ВМН); 28 өзге өңірлерге жер аударылған. Қалғандары түрлі

мерзіммен сотталған. (Қуғын-сүргін құрбандары, 1997).

Солтүстік Қазақстан облысы бойынша 33 әйел саяси қуғын-сүргінге ұшыраған. Барлығы ату жазасына кесілген. Үкімнің орындалғаны туралы анықтамада көрсетілмеген. Ұлттық құрамы келесідей: орыс – 15; еврей – 6; Неміс – 3; Татар – 2; Эстон – 1; Украин – 2; Поляк – 2; Литовка – 1; Ұлты көрсетілмеген – 1.

Бастауыш білімі бары – 10; толық емес орта білімді – 2; орта білімді – 10; жоғары білімді – 3; аяқталмаған жоғары білімді – 2; сауатсыз – 3. Кәсіптері, қызметтері келесідей: дәрігер – 1, мұғалім – 3; студент – 1; бухгалтер – 6; машинистка – 2; облторг бастығы – 1; «Ленин туы» газеті редакциясының хатшысы – 1; контролер – 1; іс жүргізуші – 1. (Книга скорби, 2002: 210)

Л. Толстой атындағы Қостанай облыстық әмбебап ғылыми кітапханасы сайтынан (<http://www.kstounb.kz/kz> Қостанай облысы бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған және ақталған тұлғалар тізімі) жазылған. Қостанай облысы бойынша 28 әйел саяси қуғын-сүргінге ұшыраған. Барлығы ату жазасына кесілген. Үкімнің орындалғаны туралы анықтамада көрсетілмеген.

Ұлттық құрамы келесідей: орыс – 22; украин – 5, неміс – 1. Бастауыш білімі бары – 16; толық емес орта білімді – 2; орта білімді – 2; жоғары білімді – 1; сауатсыз – 5. Кәсіптері, қызметтері көрсетілмеген.

Жоғарыдағы деректерді зерделегенде, колхозшы, жұмысшы әйелдердің арасында саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің көп болғандығы байқалады. Сонымен қатар жазықсыз жазаланғандардың басым көпшілігінің бастауыш білімі болған.

Саяси қуғын-сүргін құрбандары балаларының естеліктер жинағын да құнды дерекер бар. Мәселен, АЛЖИР мұражайы құрастырған «Ұрпақтар ұмытпайды» жинағында саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалардың Гүлнар Дулатова, Гүлнар Хайретдин, Аргуня Жақыпқызы, Аман Нұрмақов, Татьяна Никольская және т.б. балаларының естеліктері топтастырылған (Ұрпақтар ұмытпайды, 2017).

Нәтижелер

Әйелдер кеңестік биліктің саясатын жүргізуге пайдаланылды. Осы мақсатта, дәстүрлі түрде қалыптасқан әйел-ана, отбасы түсініктеріне мүлдем басқаша мазмұн берілді. Архив деректерінде әйелдерге қатысты жиналыстардың хаттамаларында «әйелдерге косметика, әдемілік туралы ойланбай, социалистік құрылысқа қалай қызмет етуді ойлану қажеттілігін» бұйырған жолдар да тым жиі кездеседі. Жер жерден құрылған «Қызыл отаулар» да әйелдерге қатысты кеңестік саясаттың өнімді болуына қарқынды ықпал етті. Әйелдерге Маркс, Ленин, Сталин еңбектері оқытылды. Қарсы айтылған болмашы пікірлерге саяси мән берілді. ОГПУ мәлімдемелерінде әйелдердің кеңестерге қарсы пікірлері де жиі кездеседі.

Кеңестік саясаттың әділетсіз, адам құнын бұзған шараларына әйелдер де қарсылық танытып, қарсы пікірлерін айтқан. Әйелдердің кеңестік билікке қатысты айтқан теріс пікірлері «Алашордашылар, байлар, кулактар, молдалардың іс-әрекеті» ретінде қабылданған.

Жазықсыз жазаланған әйелдердің толық тізімін шығару қиындық туғызуда. Кеңестік билік түрме мен лагер тұтқындары туралы мәліметтерді толтырғанда жүйесіздік пен ретсіздікке орын алдырған. Мәселен, көп жағдайда тұтқындардың жалпы саны айтылып, ер мен әйелдердің статистикалық есебі жеке дара көрсетілмейді.

Округтік және халық соттарының статистикалық мәліметтерінде 1932 жылғы 7 тамыздағы заң бойынша сотталғандар арасынан әйелдер бөлініп те көрсетілмеген. Статистикалық мәліметтерде тек қана әлеуметтік құрамы, қызметі, үкімге ғана мән берілген (Ақтөбе ОМА. 13-қ. 6-т. 42-іс. 38-п.). Мысалы, 1931 жылы республика бойынша 45753, 1932 жылы 23515, ал 1933 жылдың I жартысында 10322 адамның сотталғаны жазылған. Олардың ішінен әйелдердің бөлініп көрсетілмеген (ҚР ОМА. 1380-қ. 2-т. 451-іс. 18-п.).

ЮХК, ПП ОГПУ органдары сотталғандар тізімін жиі-жиі сұратып, оларды қатаң бақылаған. Мысалы, 1931 жылғы 24 тамыздағы жазылған тізімдегі 274 адамның ішінен Мамонова Матрена (5327-іс), Романнюк Ольга (4389-іс), Станевская Елена (4491-іс), Бравкова Нина (4949-іс) деген әйелдердің аты-жөндері қана кездесті (ҚР ОМА. 1380-қ. 1-т. 263-іс. 306-п.).

1925 жылы да сот тергеу орындары тарапынан заңсыздықтар қатары көп жіберілген. Үстінен қылмыстық іс қозғалғанын білмей, сотталған әйелдер көп болған. Қарақалпақ автономды облысының, Төрткүл қаласы тұрғыны А.П. Белова облыстық прокуратурада хатшы қызметінде жүргенде ҚК-ң 67–73 баптарының 1-бөлімімен айыпталады. Дәлелдің жеткіліксіздігінен қылмыстық іс тоқтатылса да, жұмыс жасай алмаған. Осыған байланысты А. П. Белова 1925 жылы 6 қыркүйекте құжаттарын тезірек жіберуді өтініп, бір жапырақ нан табу үшін қандай да болсын, кез-келген мекемеге жұмысқа орналасуы керектігі туралы ЮХК-на шағымданған. Алайда, тиісті орындар ешқандай жауап бермеген. 1926 жылы 24 қарашада А.П. Белова тағы да арызданған. Тек қана 1927 жылы қыркүйек айында «құжаттарын алуға рұқсат» деген жауап алған (ҚР ОМА. 1380-қ. 1-т. 164-іс. 115-п.).

Тіпті, халық медицинасын пайдалану арқылы адам емдеу ісімен айналысқандар да айыпталған. Орынбор қорғаушылар комиссиясының мүшесі А.В. Лазов 1928 жылы РСФСР Жоғарғы Соты жанындағы прокурорға жазған мәліметтерінде Е.В. Розанова деген азаматшаның сотсыз, тергеусіз, заңсыз емдеумен айналысқаны үшін сырттай сотталып кеткендігін келтіреді. Е.В. Розанова өзіне қарсы қылмыстық істің қозғалғанын да білмеген (ҚР ОМА. 1380-қ. 1-т. 173-іс. 70-п.).

ЮХК құжаттары арасындағы «Азаматтардың өтініштері мен арыздары» - деп аталатын істерде қылмыстық жауапкершілікке тартылған тұлғалардың КСРО Прокурорына, тіпті Мәскеуге жазған шағым хаттары өте көп. Онда өздерінің ОГПУ тарапынан көп қудалау көргендіктерін жазады. Жауапқа тартылғандарға ПХК тарапынан көрсетілген қорлықтар туралы тиісті орындарға хабарлаған прокурорлар жаппай тұтқынға алынған (ҚР ОМА. 1380-қ. 1-т. 64-іс. 11-п.).

РСФСР Жоғарғы Сотының қазақ бөлімінде 1925–1938 жылдардағы құжаттарда да жазықсыз сотталған әйелдер аз кездеседі. Мысалы 1925 жылғы қылмыстық-соттық және шағымдау істерінде әйелдер кездеспейді (ҚР ОМА. 251-қ. 3-т. 10-п.). 1926 жылғы есепте ғана 6 әйелдің аты-жөні ғана жазылған. 79-іс Рыболова А., 103-іс Тюрина З., 138-іс Чернова М., 139-іс Неткачева, 140-іс Попова, 143-іс Васильева А. (ҚР ОМА. 251-қ. 4-т. 5-п.). 1927 жылдық қылмыстық істерде 7 әйелдің аты-жөні ғана кездессе (ҚРОМА. 251-қ. 5-т. 13-п.). 1929-30 жылдардағы сотталғандар ішінде 3 әйелдің аты-жөні келтірілген (ҚР ОМА. 251-қ. 6т. 12-п.).

Қостанай еңбекпен түзету үйінде 1931 жылы 24 шілдеде 715 тұтқын болса, оның 24-і әйел болған (ҚР ОМА. 1380-қ. 1-т. 263-іс. 322-п.). Сол жылдары «контрреволюциялық іс-әрекеті» үшін айыпталғандар саны күрт артқан (ҚР ОМА. 251-қ. 7-т. 4-п.). 1933 жылғы Жоғарғы Соттың қазақ бөлімінің құжаттарында Л. Ладушкина және М. Нурманова деген әйелдер қана жазылған. Олар 1932 жылғы 7 тамыздағы заң бойынша сотталған (ҚР ОМА. 251-қ. 11-т. 2-п.). 1935–1937 жылдардағы қылмыстық жауапкершілікке тартылғандар арасында, тек қана ҚК-ң 109 бабымен сотталған Жақсыбаева Қайныш (№ 9 іс), РСФСР ҚК-ң 59-3 бабымен сотталған Асылбекова және Джалбаева (№ 75 іс), 1932 жылғы 7 тамыздағы заң бойынша айыпталған Сартбаева Куляш (№ 462 іс) және О.И. Костомарова (№ 513 іс) деген есімдер ғана жазылған (ҚР ОМА. 251-қ. 13-т. 1-п.). Жоғарыда айтылған әйелдердің жеке істері 1956 жылғы 26 шілдедегі жасалған актімен жойылған.

1933–1934 жылдардан бастап әйелдерге, отбасыға қарсы бағытталған қуғын-сүргін саясаты қарқынды деңгейде жүргізілген. (Сборник законодательных и нормативных актов, 1993: 223).

1935 жылдың 29 сәуірдегі ГУИТУ-дың 672761 нөмерлі нұсқауында «Жасы жетпей айыпталғандарды ересектерден бөлек ұстау тәртібі» бұйырылады. Сөйтіп, «халық жауының» 12 жастан жоғары балалары ерекше мәжіліс шешімімен «Отанын сатқанның отбасы мүшесі» ретінде 5–8 жыл мерзіммен ЕТЛ-ға айдалған.

1933–1936 жылдар аралығында республика облыстық соттары бойынша сотталғандардың

қорытынды есебін шығарғанда, 1933 жылы 21805 адам (әйелдер көрсетілмеген), 1934 жылы 17257 адам (әйелдер көрсетілмеген), 1935 жылы – 16233, оның 612-сі әйел, 1936 жылы 20426 айыпталушының 1007-сі әйел екендігі анықталады (ҚР ОМА. 1380-қ. 2-т. 491-іс. 16-21-пп.).

Келтірілген мәліметке қарай отырып және де өзге де ЮХК құжаттарын зерттегенде 1930–1934 жылдарда сотталған немесе қылмыстық іске тартылған әйелдер туралы мәліметтердің жазылмағандығына куә боламыз.

Республика халық соттарымен айыпталған әйелдердің санын анықтасақ: 1935 жылы 611 әйел, оның 2-уі 1932 жылғы 7 тамыздағы заң бойынша, ал 86-сы ҚК 59-3, 54-і 59-7 баптарымен (Басқару тәртібіне қарсы Одақ үшін аса қауіпті қылмыстар) сотталса, қалғандары туралы жөнді мәлімет жазылмаған (ҚР ОМА. 1380-қ. 2-т. 561-іс. 3-п.). 1936 жылы басқару тәртібіне қарсы 6205 адам айыптаса, оның 237-сі әйел, ал қызмет бабында қылмыс жасаған 5596 адамның 2223-і әйел, мүліктік қылмыс жасаған 5202 адамның 215-і әйел, рулық тұрмыс қалдықтарына байланысты қылмыс жасаған 468 адамның 16-сы әйел болған. Сонымен, осы жылы 20261 адам сотталса, оның 981 әйел болған. Ал 258 әйел мүліктік қылмыс жасап сотталады. Сонда барлығы 1249 әйел үстінен қылмыстық іс қозғалған (ҚР ОМА. 1380-қ. 2-т. 561-іс. 3-п., 5–13-пп.).

Сонымен қатар, Астана қалалық мемлекеттік архивіндегі 65 қорда жазықсыз сотталған әйелдерге қатысты деректер бар. Әйелдердің көпшілігі ашаршылық жылдары сотталған. 75-80 жастағы әйелдердің де жеке істерін кездестірдік.

Қорытынды

1920–1950 жж. саяси қуғын-сүргін зобалаңына әйелдер де балалар да ілікті. Халықтың мүддесімен ұштаспаған кеңестік реформалар саяси қуғын-сүргінмен ұласты. Азаматтар үстінен (оның ішінде әйелдерді де айтып отырмыз) заңсыз түрде қылмыстық істер өте көп қозғалған. Адам құқы өрескел бұзылған.

Жазықсыз сотталған әйелдердің әлеуметтік жағдайы қатаң ескерілген. Адамдардың қандай әлеуметтік ортадан шыққанына қарап айыпталғандар тарапынан жазылған арыз-шағымдар қаралған. Бай мен діни тұлғалардың отбасы мүшелері адам санатына алынбаған (Астана ҚМА. 65-қ. 1-т. 5765-іс. 71-п.).

Зобалаң жылдары өзге аймақтардан арнайы жер аударылған әйелдер де, өнідіріс орындарында жұмыс жасаған әйелдер де қуғын-сүргінге көп ұшырады. Саяси қуғын-сүргіннің ауқымы адам ақылына сыймайды. Заңсыздықта шек болмағандықтан, тыңғылықты әрі ұзақ жылдарға созылатын зерттеу жұмыстарын талап етеді.

Отбасы тәрбиесі арқылы тұлға қалыптасады. Адамның мемлекетшіл санамен тәрбиеленуі де отбасынан бастау алады. Отбасыны «кеңестік мазмұнмен» тәрбиелеу саясаты қарқынды жүргізілгендіктен, ұлттық сана екінші орында қалды. Бай немесе ұлтын сүйген зиялылардың (Алаш), діни тұлғалардың ұрпақтары қоғамнан шеттетілді. Шыққан тегі колхозшы болу «мақтаныш» болды. Артық ой айтқандар қудаланды. Жалған тарих (тарихи тұлғаларды теріс бейнеде көрсеткен) оқытылып, жаттатылды. Баланы кеңестік қоғам «тәрбиеледі». 1920–1950 жылдары жүргізілген саяси қуғын-сүргін шараларына аналар да, сәбилер де, қариялар да ілікті. Адамның өмір сүру құқығы өрескел түрде аяққа басылды.

Sources

- CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
- AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
- Aktobe RSA — Aktobe regional state archive
- Astana CSA — Astana city state archive

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
 ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің архиві
 Ақтөбе ОМА — Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві
 Астана ҚМА — Астана қалалық мемлекеттік архиві

References

- Abylhojin, 1991 — *Abylhojin J.B.* Tradicionnaia struktura Kazahstana: Socialno-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniia i transformacii, 1920–1930 gg. [The traditional structure of Kazakhstan: Socio-economic aspects of functioning and transformation, 1920–1930]. Alma-Ata: Gylym. 240 p. (In Russ.)
- Abzhanov, 2023 — *Abzhanov H.M.* Alash zhane halyq koterilisteri [Alash and people's uprisings]. Bulletin of the Abai KazNPU: "History and Political-Social Sciences" series, 2023. No. 3 (78). Pp. 7–14. (In Kaz.)
- Berikbaeva etc., 2011 — *Berikbaeva R., Medvedeva T., Yalymov N., Kuanyshbaeva V.* Kniga skorbi – Azaly kitap. Zahoronenie «Zhanalyk» [Kniga skorbi – Mourning book. "Jhanalyk" burial.] List of martyrs (text). Almaty: Arys, 2011. 483 p. (In Russ.)
- Buhonova, Gribanova, 1998 — *Buhonova I.N., Gribanova E.M.* Politicheskie repressii v Kazahstane v 1937–1938 gg. [Political repressions in Kazakhstan in 1937–1938]. Almaty: Kazakstan, 1998. 333 p. (In Russ.)
- Danilov etc., 2000 — *Danilov V., Berelovich A., Vert N.* Sovetskaya derevnya glazami VCHK-OGPU, NKVD. Dokumenty i materialy. 1918–1922 [The Soviet village through the eyes of the AREC – the USPA, the PCIA. Documents and materials. 1918–1922]. Vol. 1. Moscow: ROSSPEN, 2000. 864 p. (In Russ.)
- Geller, Nekrich, 2000 — *Geller M.Ya., Nekrich A.M.* Utopiya u vlasti. Istoriya Sovetskogo Soyuzs s 1917 goda do nashih dnei [Utopia is in power. History of the Soviet Union from 1917 to the present day]. Moscow: MIK, 2000. 856 p. (In Russ.)
- Harlamova, Rakisheva, 2002 — *Harlamova O.B., Rakisheva A.T.* Kniga skorbi – Azaly kitap; kaz. istoriko-prosvet. o-vo "Adilet" ("Spravedivost"); Akimat SKO RK. [Book of Sorrow – Azaly Kitap; "Adilet" ("Justice") Kazakh historical enlightenment society; Akimat of North Kazakhstan region of Kazakhstan]. Issue 7: Severo-Kazahstanskaya oblast. Almaty: Kazakhstan, 2002. 210 p. (In Russ.)
- Hlevnyuk, 1992 — *Hlevnyuk O.V.* Prinuditel'nyj trud v ekonomike SSSR. 1929–1941 gg. [Forced labor in the economy of the USSR. 1929–1941]. Svobodnaya mysl', 1992. No. 2. Pp. 73–84. (In Russ.)
- Kniga skorbi, 1996 — *Kniga skorbi – Azaly Kitap.* Rasstrelnye spiski [Book of Sorrow – Book of Mourning. Execution lists.]. Almaty: Adilet, 1996. 360 p. (In Russ.)
- Kojgeldiev, 2004 — *Kojgeldiev M.Q.* Ul'tyq sayasi elita. Qyzmeti men tagdyry (XVIII–XX gg.). [National political elite. Service and fate (XVIII–XX centuries)]. Zertteuler. Almaty: Zhalyn, 2004. 400 p. (In Kaz.)
- Kozybaev, 1990 — *Kozybaev M.K.* Zhenshchiny Sovetskogo Vostoka v zarubezhnoj istoriografii [Women of the Soviet East in foreign historiography]. Alma-Ata: Gylym, 1990. 38 p. (In Russ.)
- Kozybayev, 1992 — *Kozybayev M.Q.* Aqtandaqtar aqiqaty. Oqu quraly [The truth of excuses: a training manual]. Almaty: Qazaq universitety, 1992. 272 p. (In Kaz.)
- Lenin, 1961 — *Lenin V.I.* Polnoe sobranie sochinenij [Full collection of essays]. Vol. 25. Mart-Iyul' 1914. Moscow: GIPL, 1961. 407 p. (In Russ.)
- Nurpejis, 2007 — *Nurpejis K.* Tarihi tulgalar. [Historical figures]. Almaty: Qazaq enciklopediyasy, 2007. 199 p. (In Kaz.)
- Omarbekov, Omarbekov, 2004 — *Omarbekov T., Omarbekov Sh.T.* Qazaqstan tarihyne zhane tarihnamasynadagy ul'tyq kozqaras [National perspective on the history and historiography of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universitety, 2004. 388 p. (In Kaz.)
- Pravoohranitel'nye organy, 1991 — *Pravoohranitel'nye organy v SSSR: uchebnik* [Law enforcement agencies in the USSR: textbook]. Moscow: Moscow University, 1991. 288 p. (In Russ.)
- Rossi, 1991 — *Rossi Zh.* Spravochnik po GULAGU [Guide on the Gulag]. P. 1. Moscow: Prosvet, 1991. 269 p. (In Russ.)
- Ryadnin, 1933 — *Ryadnin M.* Iz rabstva na lesa socialisticheskoy strojki [From slavery to the scaffolding of socialist construction]. Alma-Ata-Moscow: Politizdat, Kazahstanskoe otdelenie, 1933. 46 p. (In Russ.)
- Sbornik zakonodatel'nyh i normativnyh aktov, 1993 — *Sbornik zakonodatel'nyh i normativnyh aktov o repressiyah i reabilitacii zhertv politicheskikh repressij* [Collection of legislative and regulatory acts on repression and rehabilitation of victims of political repression]. Moscow: Respublika, 1993. 223 p. (In Russ.)

Shajmuhanov, Shajmuhanova, 1997 — *Shajmuhanov D.A., Shajmuhanova S.D.* Karlag [Karlag]. Karaganda: National Agency for Press and Public Information of the Republic of Kazakhstan, 1997. 175 p. (In Russ.)

Ugolovnyj kodeks, 1935 — *Ugolovnyj kodeks RSFSR: s izmeneniyami na 15 oktyabrya 1935 g.* [Criminal Code of the RSFSR: as amended on October 15, 1935]. Moscow: Ogiz, 1935. 189 p. (In Russ.)

Urpaqtar umytpajdy, 2017 — *Urpaqtar umytpajdy* [Generations will not forget]. Semey, 2017. 517 p. (In Kaz.)

Velidova, 1990 — *Velidova A.S.* Krasnaya kniga VChK [Red Book All-Russian Emergency Commission]: In 2 vol. Vol. 1. 2nd specified edition. Moscow: Politizdat, 1990. 415 p. (In Russ.)

Zhenskie kluby na Vostoke — *Zhenskie kluby na Vostoke* [Women's clubs in the East]. Moscow: Politizdat, 1927. 120 p. (In Russ.)

Әдебиеттер

Абылхожин, 1991 — *Абылхожин Ж.Б.* Традиционная структура Казахстана: Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации, 1920–1930 гг. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 240 с.

Берикбаева Р. и т.д., 2011 — *Берикбаева Р., Медведева Т., Ялымов Н.* Книга скорби – Азалы кітап. Захоронение «Жаналық». Мартиролог (текст). Ред.: Куанышбаева В. Алматы: Арыс, 2011. 483 с.

Бухонова И.Н. и др., 1998 — *Бухонова И.Н., Грибанова Е.М. и др.* Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг. Алматы: Казакстан, 1998. 333 с.

Велидова, 1990 — *Велидова А.С.* Красная книга ВЧК: В 2 т. Т. 1. 2-е изд., уточн.. Москва: Политиздат, 1990. 415 с.

Геллер, Некрич, 2000 — *Геллер М.Я., Некрич А.М.* Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. Москва: МИК, 2000. 856 с.

Данилов и др., 2000 — *Данилов В., Берелович А., Верт Н.* Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ, НКВД. Документы и материалы. 1918–1922. Т. 1. Москва: РОССПЭН, 2000. 864 с.

Әбжанов, 2023 — *Әбжанов Х.М.* Алаш және халық көтерілістері // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, 2023. № 3(78). Б. 7–14.

Женские клубы, 1927 — Женские клубы на Востоке. Москва: Политиздат, 1927. 120 с.

Книга скорби, 1996 — *Книга скорби – Азалы Кітап.* Расстрельные списки. Алматы: Адилет, 1996. 360 с.

Козыбаев, 1990 — *Козыбаев М.К.* Женщины Советского Востока в зарубежной историографии. Алма-Ата: Ғылым, 1990. 38 с.

Кугын-Сургін Курбандары — Жертвы репрессий. Актюбинская область. Актөбе, 1997. Т. 1. 314 с. Т.2. 278 с. Т.3. 250 с.

Козыбаев, 1992 — *Козыбаев М.К.* Ақтандақтар ақиқаты: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 272 б.

Қойгелдиев, 2004 — *Қойгелдиев М.Қ.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы: Жалын, 2004. 400 б.

Ленин, 1961 — *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. Т. 25. Март – июль 1914. Москва: ГИПЛ, 1961. 407 с.

Нұрпейіс, 2007 — *Нұрпейіс К.* Тарихи тұлғалар. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. 199 б.

Омарбеков, 2004 — *Омарбеков Т., Омарбеков Ш.Т.* Қазақстан тарихына және тарихнамасындағы ұлттық көзқарас. Алматы: Қазақ университеті, 2004. 388 б.

Правоохранительные органы, 1991 — *Правоохранительные органы в СССР: учебник.* Москва: Издательство Московского университета, 1991. 288 с.

Росси, 1991 — *Росси Ж.* Справочник по ГУЛАГУ. Ч. 1. Москва: Просвет, 1991. 269 с.

Ряднин, 1933 — *Ряднин М.* Из рабства на леса социалистической стройки. Алма-Ата-Москва: Политиздат, Казахстанское отделение, 1933. 46 с.

Сборник законодательных и нормативных актов, 1993 — *Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий.* Москва: Республика, 1993. 223 с.

Уголовный кодекс, 1935 — *Уголовный кодекс РСФСР: с изменениями на 15 октября 1935 г.* Москва: Огиз, 1935. 189 с.

Ұрпақтар ұмытпайды, 2017 — *Ұрпақтар ұмытпайды*. Семей. 2017. 517 б.

Харламова, Ракишева, 2002 — *Харламова О.Б., Ракишева А.Т.* Книга скорби – Азалы Кітап; каз. историко-просвет. общество «Адилет» («Справедливость»). Акимат СКО РК. Вып. 7: Северо-Казахстанская область. Алматы: Казахстан, 2002. 210 с.

Хлевнюк, 1992 — *Хлевнюк О.В.* Принудительный труд в экономике СССР. 1929–1941 гг. Свободная мысль. 1992. № 2. С. 73–84.

Шаймуханов, Шаймуханова, 1997 — *Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д.* Карлаг. Караганда: Нац. агентство по делам печати и массовой информации Республики Казахстан, 1997. 175 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 815–829, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_815-829

MYRZAGAZY ESPOLOV – ALASH ACTIVIST

Guldana Tastekova^{1*}, *Mahsat Alpysbes*², *Dilshodbek Urakov*³

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University
 (118, Tauelsizdik Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
 PhD Student

 <https://orcid.org/0009-0007-9403-7611>. E-mail: tastekova.guldana@gmail.com

*Correspondent author

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
 (2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@mail.ru

³Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan
 (4, University Str., 100174 Tashkent, Republic of Uzbekistan).
 Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of World History

 <https://orcid.org/0000-0003-2977-001X> E-mail: urakov.d.nuuz@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Tastekova G.B., Alpysbes M.A., Urakov D.Zh., 2023

Abstract. *Introduction.* The article examines the life and socio-political activities of the representative of the Kazakh national intelligentsia, Myrzagazy Espolov. Based on archival sources, his personality formation is considered within the walls of the Orenburg Russian-Kazakh teacher's school. After the revolutionary events of 1917, Myrzagazy Espolov was actively involved in the political sphere, having supported the ideas of the Alash movement. *Goals and objectives* – to reveal from a historical point of view the features of the socio-political activity and life of Myrzagazy Espolov, the reasons that influenced the formation of his public opinion, as well as to study his place and role in the Alash movement, to investigate the socio-journalistic heritage; to reveal the origin and ways of personality formation; to study the life and work of M. Espolov during the period of political repression. *Results.* The article reveals the period of activity of Espolov as chairman of the military council of the Alash Horde and one of the organizers of the Alash army. An assessment of his activities as a member of the Turkestan Central Executive Committee is given, and his activities in the People's Commissariat of Agriculture of the Turkestan ASSR are also investigated. *Conclusions.* Espolov shared the fate of many prominent representatives of the Kazakh people who fell into the millstones of the Soviet totalitarian system and was repressed. On April 9, 1938, he was shot and buried in the Leningrad region. The study of numerous

documents and archival materials shows that this person played a significant role in the controversial events of the early twentieth century. His whole life can be seen as a desire for transformation for the benefit of the fatherland, through personal contribution. On November 4, 1988, by the decision of the Judicial Board for Criminal Cases of the Supreme Court of the Kazakh SSR, M. Espolov was fully rehabilitated.

Keywords: Myrzagazy Espolov, Orenburg teachers' Russian-Kazakh school, newspaper «Kazakh», Alash, congress, military council, commissariat, People's Commissariat of Agriculture

For citation: Tastekova G.B., Alpysbes M.A., Urakov D.Zh. Myrzagazy Espolov – activist Alash // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 815–829. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_815-829

МЫРЗАҒАЗЫ ЕСПОЛОВ – АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ

Гүлдана Батталқызы Тастекова^{1*}, Махсат Алтысбес², Дилишодбек Жамолиддинович Ураков³

¹А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
(118-үй, Тәуелсіздік көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0009-0007-9403-7611>. E-mail: tastekova.guldana@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@mail.ru

³Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті
(4-үй, Университет көш., 100174 Ташкент, Өзбекстан Республикасы).

тарих ғылымдарының докторы, «Дүниежүзі тарихы» кафедрасының меңгерушісі

 <https://orcid.org/0000-0003-2977-001X>. E-mail: urakov.d.nuuz@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Тастекова Г.Б., Алтысбес М.А., Ураков Д.Ж., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада қазақ ұлттық зиялы қауымының өкілі Мырзағазы Есполовтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі зерттеледі. Архив көздеріне сүйене отырып, оның жеке тұлғаның Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебіндегі қалыптастыруы қарастырылады. 1917 жылғы революциялық оқиғалардан кейін, Мырзағазы Есполов Алаш қозғалысының идеяларын қолдай отырып, саяси салаға белсене араласады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Мырзағазы Есполовтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметінің ерекшеліктерін, оның қоғамдық көзқарасының қалыптасуына әсер еткен себептерін, Алаш қозғалысындағы орны мен рөлін, қоғамдық-публицистикалық мұрасын тарихи тұрғыдан ашу; тұлғаның шығу тегі мен қалыптасу жолын зерттеу; М. Есполовтың Алаш қозғалысы қызметіндегі рөлін анықтау; М. Есполовтың публицистикалық қызметін зерттеу; М. Есполовтың қуғын-сүргін кезеңіндегі өмірі мен қызметін қарастыру. *Нәтижелер.* Мақалада архив деректері негізінде Есполовтың Алаш Орда әскери кеңесінің төрағасы және Алаш әскерін ұйымдастырушылардың бірі ретіндегі қызметі ашылады. Оның Түркістан Орталық Атқару комитетінің мүшесі ретінде қызметіне баға беріледі, сондай-ақ Түркістан АССР жер халық комиссариатындағы қызметі зерттеледі. *Қорытынды.* М. Есполов 1937–1938 жылдардағы кеңестік тоталитарлық жүйенің диірмен тастарына түсіп, саяси қуғын-

сүргінге ұшырады. 1938 жылы 9 сәуірде ол атылып, Ленинград облысында жерленді. Ұлттың бірегейлігі мен тұтастығын сақтау жолында бар ынта-жігерімен аянбай қызмет атқарған Мырзағазы Есполовтың тағдыры осылай аяқталған еді. 1988 жылы 4 қарашада ҚазКСР Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының шешімімен М. Есполов толық ақталды.

Түйін сөздер: Мырзағазы Есполов, Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебі, «Қазақ» газеті, Алаш, съезд, әскери кеңес, комиссариат, жер халық комиссариаты

Дәйексөз үшін: Тастекова Г.Б., Алпысбес М., Ураков Д.Ж. Мырзағазы Есполов — Алаш қайраткері // «Edu.e-history.kz.» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. С. 815–829. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_815-829

МЫРЗАҒАЗЫ ЕСПОЛОВ – ДЕЯТЕЛЬ АЛАШ

Гульдана Батталовна Тастекова^{1}, Махсат Алпысбес², Дилишодбек Жамолиддинович Ураков³*

1Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова
(д. 118, ул. Тәуелсіздік, 110000 Костанай, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0009-0007-9403-7611>. E-mail: tastekova.guldana@gmail.com

*Корреспондирующий автор

2Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@mail.ru

3Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
(д. 4, ул. Университетская, 100174 Ташкент, Республика Узбекистан.)

доктор исторических наук, заведующий кафедрой «Всемирная история» НУУз

 <https://orcid.org/0000-0003-2977-001X>. E-mail: urakov.d.nuuz@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Тастекова Г.Б., Алпысбес М.А., Ураков Д.Ж., 2023

Аннотация. *Введение.* В статье исследуется жизнь и общественно–политическая деятельность представителя казахской национальной интеллигенции Мырзагазы Есполова. Опираясь на архивные источники, рассматривается его формирование личности в стенах Оренбургской русско-казахской учительской школы. После революционных событий 1917 года Мырзагазы Есполов активно включается в политическую сферу, подержав идеи движения Алаш. *Цель и задачи исследования* – раскрыть с исторической точки зрения особенности общественно-политической деятельности и жизни Мырзагазы Есполова, причины, повлиявшие на формирование его общественного мнения, а также изучить его место и роль в движении Алаш, исследовать общественно-публицистическое наследие; раскрыть происхождение и пути формирования личности; изучить жизнь и деятельность М. Есполова в период политических репрессий. *Результаты.* В статье на основании архивных источников раскрывается период деятельности Есполова в качестве председателя военного совета Алаш Орды и одного из организаторов Алашского войска. Дается оценка его деятельности в качестве члена Туркестанского Центрального исполнительного комитета, а также исследуется его деятельность в народном комиссариате земледелия Туркестанской АССР. *Выводы.* В 1937–1938 годы Есполов разделит судьбу многих видных представителей казахского народа, попавших в жернова

советской тоталитарной системы и был репрессирован. 9 апреля 1938 года он был расстрелян и похоронен в Ленинградской области. Изучение многочисленных документов и архивных материалов показывает, что данная личность сыграла значимую роль в неоднозначных событиях начала XX века. Всю его жизнь можно рассматривать как стремление к преобразованиям на благо отечества, посредством личного вклада. 4 ноября 1988 года решением Судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда КазССР М. Есполов был полностью реабилитирован.

Ключевые слова: Мырзагазы Есполов, Оренбургская учительская русско-казахская школа, газета «Казах», Алаш, съезд, военный совет, комиссариат, народный комиссариат земледелия
Для цитирования: Тастекова Г.Б., Алпысбес М., Ураков Д.Ж. Мырзагазы Есполов – деятель Алаш // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 815–829 (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_815–829

Кіріспе

Қазақ елінің тарихында азаттық үшін күрескен әр кезеңде ұлтжанды ұрпақ өкілдері болды. Олардың барлығының арманы мен мақсаты қазақ елі, жерінің тәуелсіздігі еді. Азаттық идеясы ата-бабалар арманы бүгінгі тәуелсіздік идеясымен сабақтас. Осындай ұлт мүддесін қорғаған және табандылық танытып, күрес жүргізген Алаш қозғалысына қатысқан азаматтар болды. Түбінде азаттық алып, жарық күнді көретін ұрпақтың болатындығына сеніп кетті. Сол Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің қатарында Мырзагазы Есполов та жүрді.

М. Есполов тұлғасының қалыптасу және даму кезеңі ХХ ғасырдың 1-жартысының уақыт дәуіріне түсті. Осы уақытта Қазақстан аймағында қоғамдық-саяси қызмет саласында білімді қазақ азаматтарының едәуір тобы жұмыс істеді. Өкінішке орай, ұлттық мемлекеттік пен мәдени прогреске ұмтылған бұл топтың аз ғана бөлігі жұртшылыққа белгілі. Осы уақытқа дейін М. Есполов тұлғасы өте аз зерттелген тұлғалардың қатарында. Ол саналы түрде өзі таңдаған жолынан ауытқымай, ел болашағы үшін құрбан болса да, ұзақ жылдар бойы ұлтына беймәлім болып келді. Сондықтан, Мырзагазы Есполовтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін тарихи тұрғыдан зерттеу қазіргі заман талабы қажет етіп отырған өзекті мәселе.

Материалдар мен әдістер

Зертеу барысында архив қорларының құжаттық материалдары кеңінен қолданылды. Мысалы: Қостанай облысының мемлекеттік архивінің 654 қоры, Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінің И-95, Р-74, Р-536 қорларының, Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінің 667, 1701-қорларының және Орынбор облысының мемлекеттік архивінің 10-қорының құжаттық деректері пайдаланылып талдаулар жасалды. Тарихи дерек көзі ретінде ХХ ғасырдың басында жарық көрген ұлттық баспасөз «Қазақ», «Ақ жол», «Сары-Арқа» газеттерінің материалдары да пайдаланылды. Сонымен қатар жазба дереккөзі ретінде ғылыми басылымдар мен құжаттық жинақтардың материалдары пайдаланылды, ғалымдардың тақырыпқа қатысты зерттеу еңбектерінің материалдарына сілтемелер жасалынды. 2022 жылы жарыққа шыққан «Алаш ісі. 1920–1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» (Қойгелдиев және т.б., 2022) жинағынан құнды мәліметтер алынды. «Алаш әскері. 1918–1920 жж.» (Әбдіғалиұлы, 2017) жинағында архив дереккөздері негізінде Алаш милициясының құрылу тарихы және оған М. Есполовтың қатысуы егжей-тегжейлі баяндалған. Зерттеу барысында «Алаш в истории государственности Казахстана: идеи, судьбы, наследие. Сборник архивных документов и материалов» (Қозыбаева және т.б., 2018) жинағының материалдары да қолданылды.

Аталған мақаланы жазу барысында тарихи салыстыру және талдау әдістері мен объективтік, тарихилық принциптері қолданылды. Тұлғатану принциптері микротарих әдістерінің негізін қамтитыны белгілі. Бұл әдістің негізінде М. Есполовтың өмірі мен қызметін зерттей отырып (микротарих), ХХ ғасырдың басындағы ірі әлеуметтік-тарихи үрдістер (макротарих) туралы да

білім қалыптастыра аламыз.

Талқылау

М.Е. Есполовтың өмір жолы мен қызметін, кейбір ғылыми шығармаларын зерттеу 1990 жылдардан басталды. Ал, жалпы 1917 жылғы революцияға дейінгі мерзімді басылымдарда М. Есполовтың мақалалары мен қоғамдық қызметі сирек болса да кездеседі. Кеңес Үкіметі тұсында М. Есполовтың өмірі мен қызметі, ғылыми мұралары мүлде зерттелген жоқ. Тек, XX ғасырдың 20-шы жылдарында жарыққа шыққан С. Сейфуллиннің (Сейфуллин, 1927) және Н. Мартыненконың (Мартыненко, 1929) еңбектерінде М. Есполовтың есімі кездеседі. Бұл уақыттарда ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылық мұрасы коммунистік бағытта жүргізілсе, 1937–1938 жылдардан бастап тоталитарлық жүйе үстемдігіне байланысты Алаш зиялылары туралы зерттеулер жүргізілген жоқ. Тарихи тұлғаларды, қазақ зиялыларды іргелі еңбектерде жанама түрде ғана қарастырылумен шектелді.

Әрине, М. Есполов туралы мемлекетіміз тәуелсіздік алғаннан кейін бірқатар зерттеулерде айтылды. Олардың ішінде Алаш тақырыбын зерттеуге үлкен үлес қосып, алаштану саласын қалыптастырған аға буын тарихшы ғалымдар К. Нұрпейіс (Нұрпейіс, 1995), М. Қойгелдиев (Қойгелдиев, 2008), Д. Аманжоловалар (Аманжолова, 1993) бар. Сонымен қатар, М. Әбсеметов (Әбсеметов, 1990), Т. Хазретәлі (Хазретәлі, 2013), сияқты ғалымдардың ғылыми мақалаларында ғана осы тұлға бойынша үзінді мәліметтер кездеседі. Бірақ, біз қарастырып отырған М. Есполов туралы арнайы зерттеу әлі күнге дейін жазылған жоқ. Оның есімі Д. Қамзабекұлы (Қамзабекұлы, 1998), Т. Уяма (Уяма, 2000) мақалаларында, қысқаша энциклопедиялық мәліметтерде (Алаш қозғалысы, 2008; Алаш қозғалысы, 2014), Алашқа қатысты шыққан монографияларда (Алаш һәм Алаш Орда, 1995; Алаш қозғалысы, 1995; Алаш һәм Түркістан, 2013) жанама түрде ғана кездеседі.

Зерттеу нәтижелері

Мырзағазы Есполов жайлы деректер аз. Деректерде оның тегі әр түрлі нұсқада Есполов, Есболов, Испулов, Исполов, Еспулов түрінде кездеседі. Бірінші нұсқа қазақ тілінің орфоэпиялық ал, екінші нұсқа орфографиялық ережелеріне сай келеді. Ол өз тегін қазақ тіліндегі құжаттарда Есполов, Есболов қолданса, орыс тіліндегі құжаттарда Испулов деп қолданған. Мысалы, «Қазақ» газетіне мақалаларын жариялағанда М. Есболов немесе Мырзағазы деп жазған, ал Түркістан АКСР-ның жерхалкомындағы құжаттарда Испулов деп жазылған (ҚР ОМА. Р-74-қ. 4-т. 22-іс. 4–5-п.). Біз зерттеу жұмысымызда тегін Есполов деп қолдандық.

Қазақ халқының тарихында жарқын із қалдырған Алаш арыстарының бірі және бірегейі — Мырзағазы Есполов бұрынғы Торғай облысы Қостанай уезі Аманқарағай болысының № 4 Жолдыбай ауылында дүниеге келген. Қазіргі Қостанай облысы Әуликөл ауданы Аманқарағай ауылы.

Мырзағазы Есполов қай жылы дүниеге келді? Осы сұрақты талқылау кезінде кейбір пікірталас сәттерінен бастау керек. Бұл мәселе көбінесе XIX ғасырда қазақ халқында метрикалық кітаптардың жоқтығынан, сондықтан туу туралы тиісті жазбалардың болмауынан туындайды. Осылайша, бүгінгі күні әртүрлі зерттеушілер негізге алған Есполовтың туған жылын анықтайтын бірнеше нұсқалары бар. Негізгі нұсқаларды қарастырайық.

2017 жылы жарық көрген «Алаш әскері (1918–1920 жж.)» жинағының құрастырушысы Б. Әбдіғалиұлы Мырзағазы Есполовтың туған жылын 1896 жыл деп көрсетеді (Әбдіғалиұлы, 2017: 52). Аталған жинақта Алаш әскеріне байланысты құнды материалдар жинақталған, автор Алаш қайраткерлеріне жеке тоқталмайды.

Келесі бір құжат М. Есполовтың Орталық ауыл шаруашылық Банкідегі қызметімен байланысты. Қазақ ауыл шаруашылық кредит қоғамының жауапты қызметкерлерінің тізімінде М. Есполов өз қолымен туған жылын 1887 жыл деп жазады (ҚР ОМА. Р-536-қ. 1-т. 6а-іс. 52-п.).

Тағы бір нұсқа, Орынбор мұғалімдер мектебінің құжаттарымен байланысты. Архив

қорларындағы материалдармен танысу барысында, Мырзағазы Есполовтың 1910–1914 жылдары Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебінде оқыған кездегі жеке ісі түсті. Мұғалімдер мектебінің талабы бойынша, оқуға түсу үшін, метрикалық куәлік немесе тууды растайтын куәлік қажет болды. Орынбор мектебіне жіберілген куәлігінде былай жазылған: «Удостоверение дано сие от Старшины № 4 аула Аманкарагайской волости Кустанайскаго уезда Тургайской области киргизу вверенного мне аула Мырзагазы Испулову в том, что он, Испулов, по имеющимся у меня сведениям, родился в июнь месяце тысяча восемьсот девяносто четвертого (1894) года, что и удостоверяю подписанием с приложением должностной печати. Июнь 12 дня 1910 года» (ҚР ОМА. И-95-қ. 1-т. 111-іс. 6-п.).

Мырзағазы Есполовтың 1891 жылы дүниеге келгенін келесі құжаттар растайды: 1910 жылы 27 тамыз № 62 Әуликөлдегі екі кластық қазақ-орыс училищесін бітіргені туралы куәлігі (ҚР ОМА. И-95-қ. 1-т. 111-іс. 5-п.). Сонымен қатар, Гүлнар Міржақыпқызы Дулатованың «Алаштың сөнбес жұлдыздары» еңбегінде «Ұрқия Есболова – Оралова кім?» деп аталатын бөлімінде Мырзағазы Есполовтың туған сіндісі Ұрқия былай дейді: «Мырзағазы Испулов, кейде Есболов деп жазылатын. 1891 жылы Қостанай уезінің Аманқарағай болысының 4-ші ауылында туған» (Дулатова, 2012: 135). Келесі құжаттарға келетін болсақ, 1929–1930 жылдары жүргізілген № 78754 қылмыстық іс бойынша Мырзағазы Есполов өзінің айғақтарында оның 38 жаста екенін көрсетті (Қойгелдиев және т.б., 2022: 473). Бұл оның 1891 жылы дүниеге келгенін білдіреді. Осы деректерге сүйене отырып Мырзағазы Есполов 1891 жылы туылған деп айтуға негіз бар.

Енді Мырзағазы Есполовтың отбасы туралы қысқаша тоқталып кетсек. Әкесі Еспол Арғын – Өтей руынан тараған. Анасының есімі Жанғайша. Еспол әулеті Аманқарағай өңірінде белгілі ауқатты тұқымдардың бірі болған. Есполдың Досмағамбет, Шаяхмет, Мырзағазы, Мырзахмет, Қазыбай атты бес ұлы, Ұрқия есімді бір қызы болған. Заман ағымын жақсы түсіне білген әкесі Еспол Мырзағазыны жасынан өнер мен білім іздеуге баулиды, оқуға қабілетті балаларын Ресейдің оқу орындарында оқытады.

Алғашқы білімін Мырзағазы Есполов Әуликөлдегі екі кластық қазақ-орыс училищесінде алады. Оқуын жақсы нәтижемен аяқтағаннан соң, білімге құштарлығы осымен тоқталмай, 1910 жылы Орынбор қаласындағы орыс-қазақ мұғалімдер мектебіне оқуға түседі (ҚР ОМА. И-95-қ. 1-т. 111-іс. 2-п.).

Мұғалімдер мектебі 1883 жылы 10 сәуірде Орск қаласында Ы. Алтынсариннің күшімен ашылды, бірақ содан кейін өрт салдарынан 1889 жылы Орынборға көшіріледі, онда ол бұрынғы татар мұғалімдік мектебінің ғимаратында, дәлірек айтсақ, Орынбор шекаралық комиссиясы жанындағы қазақ балаларына арналған бұрынғы мектепте орналасқан. Бір кезде мұнда Ы.Алтынсариннің өзі де білім алған және бүгінгі күні бұл ғимаратқа (Советская, 7) ескерткіш тақта орнатылған (Тугай, 2018: 354). Васильев осы мектеп туралы былай жазды: «ставшая главным поставщиком учителей для русско-казахских школ в Тургайской области» (Васильев, 1896: 117). Торғай, Қостанай, Ырғыз мектептерінің түлектеріне облысқа мұғалім ретінде оралу үшін осындай мектеп құру, біз бүгін айтқандай, мақсатты бағытты көздеді. Екінші жағынан, бұл Алтынсарин ойластырған кеңейтілген білімнің бір түрі еді. 1892 жылдан мектепте орыс балалары да оқи бастады. Уақыт өте келе оқушылар құрамы кеңейе түсті, ал Васильев атап өткендей, мектепте тек Торғай өңірінен ғана емес, Оралдан, тіпті Бөкей Ордасынан да келген балалар оқыды. Алайда, Торғай облысы ғана Орынбордағы мұғалімдер мектебіне жыл сайын 250 рубль бөліп, патронаттауды жалғастырды. Орынбор мұғалімдер мектебіндегі білім алу ақысыз болды, тәрбиеленушілердің күн көрісі қазыналық есептен бөлініп тұрды. Дегенмен бюджетті үнемдеу үшін, үкімет шәкіртақының бюджеттік нормаларын қысқартты. Сонымен қатар, Васильев мектептің жыл сайын алатын мемлекеттік шәкіртақының саны өте аз екенін айтты. Осы жағдайға байланысты «халық мұғалімдеріне қойылатын жоғары талаптарға» сай болу үшін, талапкерлер неғұрлым қатаң және мұқият іріктеуден өтіп, «қырғыз студенттерінің үздік күштері» мұғалімдер мектебіне қабылданды. Сондықтан Мырзағазы Есполовтың мұғалімдер мектебіне түсуі кездейсоқ

емес еді, ол байыпты дайындықтан өтіп, Торғай облысының стипендиаты болды.

1914 жылы Мырзағазы Орынбор мұғалімдер мектебін бітіреді. Бұл жөнінде ақпаратты «Қазақ» газетінде жарияланған шағын мақаладан көре аламыз: «Биыл Оренбург киргизски ушителски ышколасын 5 қазақ баласы бітіріп шықты. Мырзағазы Есполов, Қазы Мұхамбет Ибрашев, Шайх Бейсеуов, Рахметолла Қаржаубаев. Бұлардың ішінде Есполов қана Торғай облысынан қалған төртеуі Орал облысынан». Мақала газеттің 1914 жылғы 8 маусым 65 нөмірінде жарияланған. Қазақ газетінің басшылары қазақ жастарының оқу бітіргенін қуанышпен жариялағанын көреміз (Смағұлова және т.б., 2009: 360).

1914 жылы тамыз айының 1 жұлдызынан бастап Халық училищилер инспекторының қаулысымен түлек Мырзағазы Есполов Қостанай уезінің Забеловский 2-сыныптық училищеге мұғалім қызметіне тағайындалады (ҚР ОМА. И-95-қ. 1-т. 111-іс. 2-п). 1914 жылы «Қазақ» газетінің № 76 санында: «Биыл Оренбург киргизски ушителски ышколасын бітірген талапты жастарымыздан Мырзағазы Есполов Қостанай уезінде Забеловски двухкласный ышколасына ушител болып сайланды. Жолдастары үшін адресін береді: Денисовское почт. отд. Тургайской обл., пос. Забеловский, 2-х класное училище, учителю М. Испулову» (Смағұлова және т.б., 2009: 152). Мұғалімдік қызмет жолы осылай басталады да, 1916-шы жылға дейін жалғасады. Осы уақыт аралығында ол тек мұғалімдік қызмет атқарып қана қоймай, ел өміріне қоғамдық саяси оқиғаларға да ат салысады.

1916 жылы қарашада Мырзағазы Есполов қызметтен шығып, «Қазақ» газетінің үндеуі бойынша майдандағы тыл жұмысында жүрген қазақтарға көмектесу үшін Орынборға келеді. Орынбордан Ахмет Байтұрсыновтың нұсқауымен Мәскеудегі Әлихан Бөкейхановқа жолығады. Мырзағазы ел азаматтарымен бірге қара жұмысқа алынып, Батыс майданда оқ пен оттың арасында окоп қазып, қара жұмыс істегендердің ортасында жүріп, ұйым құрып, үкімет арқылы олардың тұрмыстық жағдайын жеңілдетуге бар күшін салды. Мырзағазы Есполов Әлихан Бөкейхановпен бірге 1916 жылдың 23 желтоқсанынан 1917 жылдың 12 қаңтары аралығында Минскі маңындағы Батыс майдандағы Земгордың қол астындағы тыл жұмысындағы қазақтарды аралап, олардың жағдайларымен танысып, үкімет тарапынан берілетін жеңілдіктердің орындалу-орындалмауын қадағалады. Сонымен қатар, М. Есполов Минскідегі жұмысшы қазақтардың жағдайын зерттеуге тапсырма алады. Зерттеудің негізінде баяндама дайындап комитетке ұсынады. Басты талаптарының бірі – орыс бөлімі сияқты комитеттің жанынан қазақ жұмысшылары бөлімін ашуды ұсынады. 1917 жылы 5 ақпанда Минскідегі «Земство және қала одақтары» жанында өзара жұмысқа алынғандарға көмек көрсететін «бұратаналар бөлімі» ашылды. Алғашында Минскідегі бұратана бөлімінің басшысы Әлихан Бөкейхановтың орынбасары қызметін атқарса, кейіннен Киевте ашылған бұратана бөлімінің басқарушысы болады (Қойгелдиев, 1995: 199–200). Майдандағы қазақ жұмыскерлерінің жағдайын «Қазақ» газеті арқылы білдіріп, «Адасқан жігіттер», «Күнбатыс майданынан», «Жұмысшылар жайында доклад» деп аталатын мақалаларын жариялайды (Қазақ, 1917а: 216).

Осы уақытта Мырзағазы Есполов белсенділермен бірге, майданда жүрген жігіттердің саяси танымы мен белсенділігін арттыру мақсатында, «Еркін дала» атты саяси ұйым құрады. «Еркін дала» ұйымы майданда жүрген жастар арасында пайда болып, бірақ ол жақта ұйымдық тұрғыдан құрылуға қажет болмаған соң, елге оралғанда шілде айының алғашқы жартысында «Қазақ» газетінің жанында Орынборда өз орталығын ашты. Ұйымды құрушылар Асфендияр Кенжин, Нәзір Төреқұлов, Мырзағазы Есполов, Тел Жаманмұрынов, Мұса Сейдалиев, Хайретдин Болғанбаев және Ахмет Байғұрин. Бұлардан басқа ұйымға Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатұлы ағза мүше болды (Қойгелдиев, 1995: 206).

Ұйым халықтың сауатын ашуды, қазақша газет, журналдарды, мектепке қажетті оқу құралдарын шығаруды, мұқтаж шәкірттерге тегін оқу орындары мен ауруханаларды ашуды, майдан жұмысына қатынасқан жігіттер мен олардың жақындарына тиісті жәрдем беруді өз міндетіне алған. Көріп отырғанымыздай «Еркін даланың» алдына қойған мақсаты зор еді және

олардың мазмұны негізінде ағартушылық және халықтың қоғамдық-саяси белсенділігін көрсетуге саятындығын аңғару қиын емес. Бірақ бұл ұйым ұйымдасқан түрде қанат жайып, ел өміріне араласып кете алған жоқ. 1917 жылдың екінші жартысындағы аласапыран оқиғалар оған мүмкіншілік бермеді. Дегенмен, бұл қауымның тізіміне жазылған кісілердің түгелі «Алаш» партиясының құрамына еніп, саяси өмірге белсенді араласуын тоқтатпады (Қойгелдиев, 1995: 208).

Ақпан төңкерісінен кейін тыл жұмысына алынған жігіттерді елге қайтару кезінде де Мырзағазы Есполов елеулі еңбек атқарды. Уақытша үкіметтің қара жұмысқа алынғандарды қайтару туралы жарлығы үлкен қуанышты жаңалық еді. Майдандандағы жұмысшылар елге қайтуымен бұратаналар бөлімінің жұмысы тоқталып қалмады. Әлихан Бөкейханов Торғай облысы комиссары болып тағайындалып елге қайтқан соң, бөлімнің басшыларының бірі ретінде барлық жұмысты Мырзағазы Есполов өз қолына алды. Бұратаналар бөлімінің ендігі міндеті деп жазды Есполов: «... 1) былтырдан бері адасып жүргендерді, аурып қалғандарды іздеп қарастыру; 2) жұмыста жүріп қол аяқ көзден айрылып, кем кетік болып қалғандарға қазынадан жәрдем әперу шарасын табу» (Қойгелдиев, 1995: 210). Осындай жұмысты атқаруды қолдарына алған бөлім қызметкерлері тек қазынаның ғана жәрдеміне сүйенбей, халық арасына да үндеу салған. Бұл үндеулерін Қазақ газетінде «Жәрдем жию керек» деген атаумен жариялаған. Мұнда «Басқармадан өтінеміз: халыққа еркіншілік, бостандық алып беру жолында алысып, абақтыға түскен, айдалған, қазір босатылған сабаздардың һәм жұмысшылардың үйде қалған жарлы бала-шағаларының пайдасына ақша жинауды. Өзіміз азат етілген азаматтар пайдасына 10 сом һәм жұмысшылардың бала-шағаларының пайдасына 100 сом жібердік. Жұрт жұрттығын қылмай қалмас деген дәмеміз зор» деп халықты да бұл істен алыс болмауға шақырады (Қазақ, 1917б: 222). Өздеріне артта түрлі қалаларда ауруханаларда қалған, жоғалып кеткен жігіттерді іздеп тауып, қамқорлық жасап, елге жеткізуде барлық күш жігерлерін жұмсады. Күнбатыс майданындағы жұмыс Мырзағазы Есполовты жаңа қайраткерлік деңгейге көтерді.

Барлығы аяқталған соң Мырзағазы Орынборға оралады. Туған елге келгендегі алғашқы атқарылатын іс-әрекеттердің бірі ретінде қазақ қоғамында сондай-ақ бүкіл Ресей жерінде орын алған саяси өзгерістерде ұлт мүддесін алға қойып, автономия алу мәселесі тұрған еді. Мырзағазы Есполов алдыңғы қатарлы қазақ интеллигенциясымен бірге жаңа саяси өзгеріс жасаудың дайындық жұмыстарына белсене араласты. Әлихан Бөкейхан комиссарлық қызмет атқара жүріп өзінің артынан ерген, әсіресе майдандағы бұратана бөлімінде бірге болған белсенді жастар алдындағы борышын ұмытқан емес. Мәселен, оның бұйрығы бойынша Киевтегі бұратана бөлімінің бұрынғы бастығы Мырзағазы Есполов Богуруслан уездік комиссарының орынбасары, Минскіде бұратана бөлімінің бұрынғы хатшысы Елдес Омаров Торғай уезі 2 учаскесінің Шаруалар бастығы міндетін уақытша атқарушы болып бекітіледі (Қойгелдиев, 1995: 242–243).

Елде қалыптасқан саяси өзгерістерді тиімді пайдалану үшін жер-жерде құрылтай жиналыстар шақырылып, болашақ ұлттық автономияның дайындық жұмыстары басталды. 1917 жылдың көктем мен жаз айлары қазақ жұртының қоғамдық саяси өмірінің барыншы жанданған уақыты еді. Міне, осы шақта саяси билікке ұмтылған қазақ зиялылары орталық езгіден есеңгіреген елінің басын біріктіріп, ортақ мақсат пен мүддеге барлық күш жігерін жұмылдыра күрес жүргізгендігі және сондай күрестерінің бірі – қазақ қауымының талап-тілегінен туындаған, қазақ қоғамының келешек мүддесін көздеген жалпы қазақ съезін ұйымдастыру тұрған еді. Мырзағазы Есполовта қатарластарынан қалмай қазақ съездеріне белсене ат салысты.

Мырзағазы Есполов Торғай облысы қазақтарының бас қосқан екінші съезіне төраға болып, ел ішіндегі саяси өзгерістерді шешуге өз үлесін қосты. Торғай облысы қазақтарының екінші съезі 1917 жылдың 20–25 тамыз аралығында Ақтөбе қаласында өткен. Съезге Ақтөбе, Қостанай, Ырғыз, Торғай уездерінен барлығы 150 делегат қатынасқан. Съезд төралқасына Мырзағазы Есполов (төрағасы), Сағындық Досжанов, Ахмет Тұнғаншин (серіктері), Тел Жаманмұрынов, Абдулхамид Жөндібаев (хатшылары) сайланды. Съезд мәжілісін С. Досжанов кіріспе сөзбен

ашады. Съезді құттықтап, сөз алған азаматтардың қатарында Ақтөбе уездік Жер Басқармасының төрағасы Немец, Ақтөбе уездік комиссары Мыцо, Ақтөбе қаласының басшысы Гамбашидзе, Ақтөбе қаласындағы татар халқының өкілдері мен мұсылман ұйымдары атынан Алюков пен Юмакаев болды. Съезде қаралған мәселелер жалпы қазақ съезінің қаулысынан кем болмады. Ең өзекті 15 мәселе: мемлекет билеу түрі, қазақ халқына автономия, жер мәселесі, сот мәселесі сияқты мәселелер өзгертілместен қабылданады (Илиясова, 2007: 45–46).

Съезде қаралған Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттарды белгілеу мәселесі тартысты болған. Торғай облысынан А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтың кандидатуралары ұсынылады. Торғай облысынан баратын депутаттардың кандидатурасы туралы мәселе бес жерде, яғни 1917 жылғы наурызда Минскіде Күнбатыс майданындағы оқыған жастардың Кеңесінде, сәуірдегі Торғай облысының съезінде, шілдедегі жалпы қазақ съезінде, тамыздың басында Орынборда «Еркін дала» қауымының съезінде қаралып, соның бесеуінде де А. Байтұрсынов пен М. Дулатов ұсынылған. Съезге қатысқан өкілдер екеуінің де бір уезден, бір рудан екенін біледі. Бірақ, олар бір рудың баласы болса да депутаттыққа олардың туысы мен шықан жері шарт емес. Ақтөбеліктердің осы съезде «ата санап, ағаш керткені» жарамады (Қазақ газеті, 1917в: 242).

М. Есполов бастаған 10 өкілдің атынан жазылған бір мәліметте көрсетілгендей, «Торғай облысындағы Сүмбіледе өткен съезде «Руссиялық жалпы мемлекет жиылысында» сайланғандарға риза болмай, бөтен кісілерді көрсеткен тізімге наразылық білдірген съезд бастығы Мырзағазы Есполов хәм Қостанай уезінің өкілдері съезді тастап шығып кеткен» (Атаниязов, 1922:13). Бұдан шығатын қорытынды, Торғай облыстық қазақ съезінде Құрылтай жиналысына депутаттар белгілеу мәселесінің тартысты талқыланғаны, ұлт тұтастығына нұқсан келтіретін руға бөлінушіліктің көрінісі айқын байқалады. Әрине, халқының тағдыры қыл үстінде тұрған аласапыран заманда, ата санап, руға бөлінушілік қазақ қоғамына кері әсерін тигізді.

Тұжырымдасақ, 1917 жылдың сәуір және тамыз айларында болып өткен Торғай облыстық қазақ съездерінде заман ағымындағы өзекті мәселелер талқыланып, оны іске қосуда жетістіктерімен қатар, кемшіліктерге де орын берілгені байқалады. Соған қарамастан, белгілі бір дәрежеде нақты іс-әрекеттерге қол жеткізілді. Қазақ зиялыларының Мырзағазы Есполов сияқты ондаған, жүздеген өкілдері осы съездерді шақырып олардың жұмысына белсене араласулары арқылы белгілі дәрежеде саяси күрес тәжірибесінің мектебінен өтті.

1917 жылдың 2 қазанында облыстық комиссар Әлихан Бөкейханов бұйрығымен М. Есполов Қостанай уездік комиссарының көмекшісі болып тағайындалады (ОО МА. 10-қ. 2-т. 242-іс. 16-п). Өзінің түрмеде берген жауаптарында: «Өткен жәрмеңкеге байланысты біз келушілерден Қостанай Қырғыз съезін шақырып, Қостанай уездік бөлімін құрдық, оның төрағасы болып мен сайландым. 1917 жылғы өткен Алашорданың құрылтайына науқастығыма байланысты қатыса алмадым. Қостанайдан өкіл болып қатысқан адамдар мені Қостанай уезінің тұрақты соты етіп тағайындағанын айтты» делінген (Қойгелдиев және т.б., 2022: 475). Осыдан байқайтынымыз Есполовтың екінші жалпықазақ съезіне қатыспаған, сәйкесінше, депутаттар тізімінде кездестірмейтін себебі де осы деп ойлаймыз.

1917 жылы жоғарыда айтылған жұмыстардың нәтижесі ретінде Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуы болды. Қазақ жерінде жаңа үкіметтің құрылуы қазақ зиялыларының ұзақ жылдар бойғы қажырлы еңбектің жемісі еді. Қазақ елінің өзін-өзі басқара алатын, ұлттық мүддесін қорғай алатын мемлекеттік жүйе құруға, қазақ жеріне ішкі Ресейден қоныс аударуға шек қоюға ұмтылды. Партия халықтың ұзақ жылдар бойы аңсаған арманын орындауға талпынды. Жаңа құрылған үкімет өз бағдарламасын ұсынып, жүзеге асыруға кірісті. Негізгі мәселенің бірі Алаш әскерін жасақтау еді. Осы бағытта Мырзағазы Есполов қызмет етті.

«Әскери кеңес құру туралы» Алашорданың 1918 жылғы 11 маусымдағы қаулысына сәйкес өңірлерде облыстық және уездік әскери кеңестер құрылды, «оларға большевиктермен күресу үшін жігіттерді әскерге шақыру тапсырылды». Алашорданың облыстық кеңестері «Алаш әскерін құру үшін жігіттерді әскерге шақыруға» уәкілеттік етті (Мартыненко, 1992: 109). Міне, осы

кезден бастап жарияланған қазақ милициясына жігіттерді алу арнайы бұйрық бойынша жүргізіледі.

1918 жылы жазда Орынборда Алашорда үкіметінің Торғай бөлімі құрылды, кейіннен атауы «Облыстық әскери кеңес» деп өзгертілді. Бөлім басшысына Мырзағазы Есполов, ал мүшелеріне Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов және Сейдәзім Қадырбаев тағайындалды. Кеңес бірінші кезекте «Ақтөбе уезінің аймағында, кейін Қостанай уезінде жігіттер мен қаржы жинауға кірісті, Самара Комитетінің Құрылтай жиналысынан өз үкіметі арқылы қару-жарақ пен киім-кешек алынды. Ал командалық құрам – Орынбор әскери басшылығынан шақырылды» (Әбдіғалиұлы, 2017: 52–53).

1918 жылы 14 шілдеде Мырзағазы Есполов шаруа және қазақ депутаттарының Төтенше Қостанай уездік съезі отырысына қатысты (ҚО МА. 654-қ. 1-т. 1-іс. 105–106-пп.). Съезде Мырзағазы Есполов және Елдес Омаров Төралқа алқасына сайланды. Күн тәртібінде ағымдағы мәселелер, Уақытша Сібір үкіметіне деген көзқарас, шаруа және қазақ одағының құрылуы, Одақ басқармасы мен қаражатын сайлау, Қостанай уезінің халық билігінің Уақытша комитеті туралы, азық-түлік, орман және жер туралы мәселелер болды. Съезд отырысы большевиктердің билігі бүкіл халықтың билігі емес, оның еркіне басқыншылар мен зорлаушылар болғанын назарға ала отырып және жан-жақты талқылап, шаруа және қазақ депутаттарының Төтенше Қостанай уездік съезі Уақытша Сібір үкіметінің тұлғасында төңкеріс пен жаңа билікті қарсы алды. Сонымен қатар, Қостанай уездік съезі Уақытша Сібір Үкіметі қысқа уақыт ішінде Сібір Құрылтай жиналысын шақырып, елді Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына жеткізеді деп үміттенді.

Қостанай уездік съезінде Мырзағазы Есполовтың қызметін талқылайтын болсақ, оны 7 адамнан тұратын жер туралы және жалпы жерді пайдалану комиссиясына сайлады (ҚО МА. 654-қ. 1-т. 1-іс. 105–106-пп.). Аталған комиссияның жерге байланысты қорытындыларын негізге ала отырып, съезд келесі қаулы шығарды:

біріншіден, уездегі жер мәселесін шешуді негізге ала отырып, Құрылтай жиналысы қабылдаған негізгі заң белгіленсін;

екіншіден, осы заңның жергілікті жағдайларға байланысты бейімделуі, жалпы алғанда, Сібір Құрылтай жиналысына, ал егжей-тегжейлі жергілікті уездік земствоға ұсынылсын, осыған байланысты жер комитетінің істері Земство уезіне берілсін;

үшіншіден, бұл мәселені Сібір Құрылтай жиналысы шешкенге дейін, басқа аймақтардың орталық провинцияларынан уезге көшу тыйым салынады;

төртіншіден, қоныс аударудың жабылғаны туралы хабарландыруларға қарамастан келген барлық қоныс аударушылар уақытша тұрғындар болып саналады;

бесіншіден, биылғы жылы уездік жер комитетінің рұқсатынсыз немесе өкімдеріне қарамастан пайдаланылатын шөп шабу үшін өз бетінше басып алынған жер учаскелері, шөп шабу өнімдері келісім бойынша мүдделі тараптар арасында бөлінеді;

алтыншыдан, болыстық Земство басқармалары жанынан татуластыру камералары қалпына келтірілуі тиіс, олар үшін құрылтай Сібір жиналысы Нұсқаулық әзірлейді;

жетіншіден, алым баптары облыстық Земствоның тапсырыстарымен таратылады;

сегізіншіден, Уезд Земствосына уезде тұрмыс пен жерді пайдаланудың барлық ерекшеліктерін жақсарту жөніндегі жұмыстарды жалғастыру.

Қорытындылай келе, Мырзағазы Есполов жер комиссиясының құрамында бірінші кезекте Қостанай уезінің аумағына қоныс аударуды тоқтатты.

Жалпы «Алашорда» тарихындағы елеулі оқиға Самарадағы «Құрылтай жиналысы» (Комуч) үкіметінің құрылуы еді. Бұл «Жиналыс» үкіметі большевиктерге де, Сібір (Колчак) үкіметіне де қарсы, Біртұтас Федеративтік Ресейді құруды ұсынды. Негізгі күші казактар, бас қолбасшы атаман Дутов. Ол ұлттардың автономиясын, соның ішінде Башқұртстан мен «Алаш» автономиясын мойындады (Жұртбай, 2008: 332). 1918 жылы 13 тамызда Мырзағазы Есполов Алаш Орданың Торғай бөлімшесін басқарып тұрған уақытында, Самарадағы құрылтай

жиналысына Алашорда атынан қатысады (РФ МА. 667-қ. 1-т. 16-іс. 14–18-пп.).

Кеңеске: Құрылтай жиналысы Комитет мүшелерінің ерекше уәкілетті Тухватуллин, Құрылтай жиналысы мүшелерінің Самара комитетінің уәкілі Богданович, Құрылтай жиналысының мүшесі Фахретдинов, Орынбор казак әскерінің өкілі, сол әскердің әскери атаманы генерал-майор Дутов және өкілдері қатысты: губерниялық земстводан Правдухин, қалалық өзін-өзі басқарудан Крангачев, Торғай облысынан Лаванов, Башқұртстаннан Валидов және казактардан Есполов. Құрылтай жиналысы мүшелері Комитетінің төтенше уәкілетті В.В. Подовицкий төрағалық етті. Жиналыста автономия мен әскер мәселесі талқыланды (РФ МА. 667-қ. 1-т. 16-іс. 14–18-пп.).

Жиналыста Мырзағазы Есполов жалпы қазақтардың жағдайымен таныстырып шықты. Ол Орал, Торғай, Түркістан, Жетісу мен Семей облыстары және Астрахань губерниясында халықтың көп үлесі қазақтар болатыны айтты. Содан кейін аталған жерлерге қоныс аударушылар орналаса бастады, тіпті кейбір жерлерді қазақтардан қоныстанушылардың саны асып кетті. Әсіресе, 1906 жылғы жаппай қоныстану ерекше екпінмен жүрді. М. Есполов бұл қоныстандыруды мемлекеттік мекемелер қолдағандықтан да, 1912 жылы Қасиетті синод бір қазаққа екі қоныстанушыдан келетіндей етіп орналастыру туралы жоспар жасағаны туралы айтты.

Хабарламаны жалғастырып, М. Есполов Ақпан төңкерісінен кейін қазақтардың арасында автономия алу мәселесі басты саяси бағыт ретінде күш алғандығы туралы айтты. Барлығы да: бұл мәселені шешетін Құрылтай жиналысы шақырылады деп үміттенді. Дегенмен де Құрылтай жиналысын күтпестен қазақтар 1917 жылы 13 шілде күні жалпықазақ құрылтайында автономия жариялады. Өкіметтің большевиктерге өтуіне байланысты 6–13 желтоқсандағы облыстық құрылтай қазақтардың автономия жариялау жөніндегі бірінші құрылтайдың шешімін бекітті. Орталық казак үкіметінің тұрақты орны Семей қаласы болады деп шешті. Осымен бірге жергілікті қоныс аударушылармен келісім жүргізіліп, олар қазақ автономиясы құрамында қала ма, жоқ па, сол туралы жергілікті ұсақ құрылтайлар өтті, бірақта құрылтайды большевиктер таратып жіберді. Семейді большевиктер басып алғаннан кейін 20 күн ғана өмір сүрді. Қаланы чехословактар қызылдардан тазартқаннан соң қазақ үкіметі қайтадан іске кірісті. Айта кететін мәселе, үкімет әкімшіліктің азаматтық істеріне араласқан жоқ, тек автономияға дайындық жұмыстары жүргізілді деп Мырзағазы Есполов хабарлама жасады (РФ МА. 667-қ. 1-т. 16-іс. 14–18-пп.).

Мырзағазы Есполовтың хабарламасынан кейін, Торғай облысының өкілі Лаванов сөз сөйледі. Ол Торғай облысында қазақтар – 58 %, ал орыстар – 42 % туралы айтты. Қазақтарды жеке ажыратып бөле алмайсың, өйткені олар орыстармен араласып отыр деген тұжырымға келді. Лаванов хабарламаны жалғастырып, Торғай облысы үш үкіметтің – Сібір, Құрылтай жиналысы мүшелерінің Самар үкіметі және Қазақ үкіметінің ықпалында тұрғаны туралы айтты. Мұндай жағдайда жұмыс істеу мүмкін емес екендігін қосты. «Облыстың үш уезі Самараға іш тартады. Сібір үкіметіне де мойын бұратындар бар, олар Құрылтай жиналысынан кейін Самараға өтуге ыңғайланып отыр. Қалған екі уезд таза қазақтар, оларды Сібір үкіметіне қосқаннан гөрі қазақ «Алашорданың» территориясына қосқан әділетті болар еді» - деп қорытындылады Лаванов.

М. Есполовтың жарыссөзде не айтқаны белгісіз. Бірақта қаулыдағы:

«1. Башқұртстан мен Алашорда автономия алуы керек, бірақ орыс аралас болыстар земствоның құрамында қалады» – деген келісімге қол жеткізуі Алаштың тәуелсіздігін мойындату деген сөз (РФ МА. 667-қ. 1-т. 16-іс. 18-пп.).

Самар үкіметі Алаш Орда әскеріне қару-жарақ беруден де тартынбайды (Сарыарқа, 1919: 74). Ал, Торғай облысының милициясы үшін келісілген бұл қару-жарақтың алдын Мырзағазы Есполов барып, алып та келеді (Жас Азамат, 1918: 5). Қазан айының соңында Торғай облысының Комуч уәкілі С. Қадырбаев Дутовтың тапсырмасымен Ор қаласына барды. Бұл жерде Есполов басшылығындағы Алашорданың әскери кеңесі орналасқан соң барған болатын. Оған алаштық топтарды қару-жарақпен қамтамасыз ету тапсырылған еді. Дутовтан алған және жеке адамдардан жиналған қару-жарақты Қадырбаев Орға жіберді. Ол 600 винтовка мен бірнеше пулемет болатын

(Аманжолова, 2013: 243).

Алаш қозғалысы большевиктік қысыммен тоқтатылғаннан кейін, 1919 жылғы сәуірдегі Кеңес Өкіметінің «кешірімін» пайдаланып, 1920 жылдан бастап Мырзағазы жаңа қоғамның шаруашылық басқару жұмыстарына кіріседі. Орынборда аялдауға болмайтынын біліп, 20-жылдардың басында-ақ қуғын-сүргіні азырақ Түркістан автономиялы республикасының орталығы Ташкентке қоныс аударды. Мұнда Жер халық комиссариатында (ҚР ОМА. Р-74-қ. 4-т. 22-іс. 4–5-пп.), Түркістан Орталық Атқару комитетінде, қырғыз (қазақ) мектептері білім беру бөлімінде жауапты қызметтер атқарды.

Негізгі жұмысымен қабат М. Есполов шығармашылық жұмыстармен де айналысты: «Ақ жол» газетінің жанашыры болды, 1922 жылы дүниеге келген мәдениет көркейтушілердің «Талап» атты қауымның басқарма мүшесі ретінде көзге түсті. «Талап» ұйымының жәрдемімен қаладағы оқығандар мен шәкірттерге Ы. Алтынсарин жөнінде, ағартушының қилы тағдыры мен шығармашылығы туралы дәріс оқып, пікір алмасу сабақтарын өткізді. Мырзағазы Есполов аудармашылық қабілеті арқасында ресейлік профессор Д. Кудрявскийдің «Как жили люди в старину» атты танымдық зерттеу кітабын «Арғы мәдениет» деген атпен аударып шықты. Сонымен қатар белгілі ғалым Ю.Вагнердің «Рассказы о воде» ғылыми еңбегін «Су хақындағы әңгімелер» деген атаумен аударды. Бұл кітаптар 1924 жылы Түркістан мемлекеттік баспасынан Ташкентте жарық көрді (Қамзабекұлы, 1998: 180–181).

М. Есполов Сталиндік қудалауға 1929 жылы түсті. № 78754 қылмыстық іс бойынша 43 азамат тұтқындалыпты. Олардың ішінде А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабайұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Дулатұлы т.б. азаматтар бар еді (Қойгелдиев және т.б., 2022: 837). 1929 жылы 16 тамызда олар Алматы түрмесінен Мәскеудің Бутырка абақтысына айдалды. 1930 жылы 4 сәуірде Біріккен саяси Басбасқарманың алқасы (коллегия) 13 кісіні ату жазасына кесті. Осы жазаны алғанның арасында белгілі азаматтардан Ахмет, Міржақыптан кейін Мырзағазының есімін көреміз. Бірақ 1931 жылы 13 қаңтарда жоғарыда аталған алқа үкімі кейбір азаматтар үшін бұзылып, оларды 10 жыл мерзімге жер аударған. М. Есполов мен М. Дулатов Ақ теңіз – Балтық каналының бойындағы Сосновец стансасына, әйгілі Соловкиге айдалған. М. Есполовтың осында жүріп, фельшерлік курстардан өтеді. Басында көмекші фельдшер, кейіннен лагер лазаретінің меңгерушісі болады. 1934 жылы бір саяси науқанның кезінде көппен бірігіп түскен суреті сақталған. Міржақып 1935 жылы қазан айында лагердің лазаретінде науқастан қайтыс болады (Әбсеметов, 1990: 9). Мырзағазы ардақты ағасын, жерлесін, идеяласын ақтық сапарға шығарып салады. Мырзағазы Есполов мерзімі айақталғаннан соң да осында қалып қызмет ете береді. 1937 жылы репрессия оты шалып қайта тұтқындалады. 1938 жылы 9 сәуірде Ленинградта «Ерекше Үштіктің» шешімімен атылады. Мырзағазы Есполов екі рет ақталады. 1960 жылы Ленинград қалалық соты Президумының қаулысымен бірінші рет ақталады (Булатова, 2013: 96). 1988 жылы 4 қарашада ҚазКСР Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының шешімімен М. Есполов екінші рет ақталды.

Қорытынды

М. Есполов — ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілі, қазақ халқының ұлттық прогресс пен демократиялық дамуын ұран етіп көтерген ірі қайраткер, ағартушы, отты жүректі дара тұлға. Торғай өңірінен шыққан алашордашы Мырзағазы Есполов өзінің кәсіби біліктілігі жағынан Алаш қозғалысындағы ұлттық саяси элита өкілдерінің алдыңғы легінде болды.

Жетпіс жылға жуық уақыт бойы М. Есполов «Халық жауы» - деп аталып, тарих көшінен тиісті орнын ала алмай келгені кұпия емес. Бүгінгі ұрпақ үшін М. Есполовтың қандай ауқымды тарихи міндетті орындағаны енді ғана белгілі болып отыр. Жоғарыда біз көрсеткен тарихи зерттеулер мен деректер Мырзағазы Есполовтың «Алаш» қозғалысындағы өзіндік бір ерекше орны болғандығын және Алаш автономиясының құрылуында белсенді қызмет атқарып, ата-бабамыз аңсаған азат ел болумен, өзінің тәуелсіз мемлекетін құру идеясына үлес қосқандығын

айқын көрсетеді. Дегенмен де, отандық тарих ғылымында Алаш қайраткері Мырзағазы Есполовтың ғұмыры мен қызметін терең зерттеудің қажеттілігі айқын байқалады. Алда, қайраткердің мұрасынан тағылым алу, оны насихаттау, жас ұрпаққа жеткізу міндеті тұр.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
SA RF – State Archive of the Russian Federation.
SA KR – State Archive of Kostanay region.
SA OR – State Archive of the Orenburg Region.

Дереккөздер

ҚО МА – Қостанай облысының мемлекеттік архиві.
ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.
РФ МА – Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві.
ОО МА – Орынбор облысының мемлекеттік архиві.

References

- Abdigaliuly, 2017 — *Abdigaliuly B.* Alash askeri. 1918–1920 jj. [The Alash army. 1918–1920]. Astana: QR Prezidenti janyndagy QSZI, 2017. 392 p. (In Kaz.)
- Alash Orda, 1918 — *Alash Orda.* Jas Azamat, 1918. No. 5. September 1. (In Kaz.)
- Amanzholova, 2013 — *Amanzholova D.* Alash: istoricheskij smysl demokraticeskogo vybora [Alash: The historical meaning of Democratic Choice]. Almaty: Tajmas, 2013. 400 p. (In Russ.)
- Atanilazov, 1922 — *Atanilazov M.* Alash partiasyna [To the Alash party]. Qyzyl Qazaqstan. 1922. No. 13. 13 p. (In Kaz.)
- Bulatova, 2013 — *Bulatova D.* Espolov. 90 let spustja [Espolov. 90 years later]. Almaty: Umit, 2013. 232 p. (In Russ.)
- Dylatova, 2010 — *Dylatova G.M.* Alashtyn sónbes juldyzdary: estelik-esse [Eternal stars of Alash: memoir-essay]. Almaty: Mektep, 2010. 360 p. (In Kaz.)
- Ilyasova, 2007 — *Ilyasova K.M.* Qazaq ult-azattyq qozgalysy. Qazaq sezderi [Kazakh National Liberation Movement. Kazakh congresses]. Sáyir 1917 j. – jeltoqsan 1919 j.: qujattar men materialdar jinagy. Vol. 4. Almaty: El-shejire, 2007. 352 p. (In Kaz.)
- Járdem juy kerek, 1917 — «*Járdem juy kerek*» [«We need help»]. Qazaq, 1917. No. 222. (In Kaz.)
- Jumysshylar jaynan, 1917 — «*Jumysshylar jaynan*» (Kúnbatys maidanyan), «Adasqan jigitter» [«About the workers» (From the Western Front), «Lost guys»]. Qazaq. 1917. No. 216. (In Kaz.)
- Jurtbai, 2008 — *Jurtbai T.* Uranym – Alash. Túrme áfsanasy [My motto is Alash. Prison legend]. Vol. 1. Almaty: El-shejire, 2008. 432 p. (In Kaz.)
- Jurtbai, 2011 — *Jurtbai T.* Dvizhenie Alash: Sbornik materialov sudebnyh processov nad alashevцами [The Alash movement: A collection of materials of the trials of Alash residents]. 3-volume edition. Almaty: FF «El-shezhire», 2011. Vol. 2. 376 p. (In Russ.)
- Kozybaeva et al., 2018 — Alash v istorii gosudarstvennosti Kazahstana: idei, sudby, nasledie. Sbornik arhivnyh dokumentov i materialov [Alash in the history of Kazakhstan's statehood: ideas, destinies, heritage. Collection of archival documents and materials]. Comp: M.M. Kozybaeva, Z.T. Sadvokasova, F.R. Lebaev. Almaty: TOO «Litera-M», 2018. 432 p. (In Russ.)
- Martynenko, 1992 — *Martynenko N.* Alash-Orda: Sbornik dokumentov [Alash-Orda: Collection of documents]. Alma-Ata: «Ajkap» small publisher, 1992. 192 p. (In Russ.)
- Qamzabekuly, 1998 — *Qamzabekuly D.* Alashtyn Myrzagazysy [Alash's Myrzagazy]. Juldyz. 1998. July 7. (In Kaz.)
- Qoigeldiev etc., 2002 — *Qoigeldiev M.K., Myrzataeva Z.B., Mirzakulova R.M.* Alash isi. 1920–1930 jj. OGPU jurgizgen jasandy tergeu isiniń qūjattary men materialdary [The Alash affair of 1920–1930 . Documents and materials of the investigative case fabricated by the OGPU]. Birinshi tom. Almaty: «Ǵzdatelstvo LEM» LLP, 2022. 984 p. (In Russ.)
- Qoigeldiev, 1995 — *Qoigeldiev M.* Alash gozgalysy: oqy quraly [Alash movement]. Almaty, Sanat. 1995.

368 p. (In Kaz.)

Saryarqa, 1919 — *Saiasi ángime* [Political conversation]. Saryarqa. 1919. No. 74. March 26. (In Kaz.)

Seifylin, 2009 — *Seifylin S.* Tar jol taigaq keshy [The narrow road is slippery]. Almaty: Jazyshy, 2009. 432 p. (In Kaz.)

Smagulova etc., 2009 — *Smagulova S.O., Anes G.Q., Zamzaeva T.A.* Qazaq gazetі. 1914 jyl [Kazakh newspaper. 1914]. Almaty: Arys, 2009. 504 p. (In Kaz.)

Tileshov E., Qamzabekuly D., 2014 — *Tileshov E., Qamzabekuly D.* Alash qozǵalysy [Alash movement]. Entsiklopediialyq anyqtamalyq. Almaty: Sardar, 2014. 528 p. (In Kaz.)

Tileshov etc., 2008 — *Tileshov E., Qamzabekuly D., Nurahmetov I.* Alash qozǵalysy [Alash movement]. Almaty: Sardar, 2008. 324 p. (In Kaz.)

Torgai oblysynyn qazagyna, 1917 — *Torgai oblysynyn qazagyna* [Kazakh of Torgai region]. Qazaq. 1917. No. 242. (In Kaz.)

Tugaj, 2018 — *Tugaj T.I.* Orenburgskaja russko-kazahskaja uchitel'skaja shkola v formirovanii nacional'noj intelligencii [Orenburg Russian-Kazakh school of teachers in the formation of national intelligentsia]. Devyatye Bol'shakovskie chtenija. Orenburgskij kraj kak istoriko-kul'turnyj fenomen: sbornik statej mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. Orenburg : Izdatel'stvo OGPU, 2018. 412 p. (In Russ.)

Uyama, 2000 — *Uyama.* The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century (Kimitaka Matsuzato, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Sapporo, 2000. Pp. 70–99. (In Eng.)

Vasil'ev, 1896 — *Vasil'ev A.* Istoricheskij ocherk russkogo obrazovanija v Turgajskoj oblasti i sovremennoe ego sostojanie [Historical sketch of Russian education in the Turgay region and its current state]. Orenburg: Turgajskij obl. stat. komitet, 1896. 226 p. (In Russ.)

Әдебиеттер

Uyama, 2000 — *Uyama.* The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century (Kimitaka Matsuzato, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Sapporo, 2000. Pp. 70–99.

Аманжолова, 2013 — *Аманжолова Д.* Алаш: исторический смысл демократического выбора Историческая монография. Алматы: Таймас, 2013. 400 с.

Атаниязов, 1922 — *Атаниязов М.* Алаш партиясына. Қызыл Қазақстан, 1922. № 13. 13 б.

Әбдіғалиұлы, 2017 — *Әбдіғалиұлы Б.* Алаш әскері. 1918–1920 жж. Астана: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2017. 392 б.

Булатова, 2013 — *Булатова Д.* Есполов. 90 лет спустя. Алматы: Үміт, 2013. 232 б.

Васильев, 1896 — *Васильев А.* Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Оренбург: Тургайский обл. стат. комитет, 1896. 226 с.

Дулатова, 2010 — *Дулатова Г.М.* Алаштың сөнбес жұлдыздары: естелік-эссе. Алматы: Мектеп, 2010. 360 б.

Ілиясова, 2007 — *Ілиясова К.М.* Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Қазақ съездері. Сәуір 1917 ж. – желтоқсан 1919 ж.: құжаттар мен материалдар жинағы. Т. 4. Алматы: Ел-шежіре, 2007. 352 б.

Жәрдем жию керек, 1917 — *«Жәрдем жию керек»* // Қазақ. 1917. № 222.

Жұмысшылар жайынан, 1917 — *«Жұмысшылар жайынан»* (Күнбатыс майданынан), «Адасқан жігіттер». Қазақ, 1917. № 216.

Жұртбай, 2008 — *Жұртбай Т.* Ұраным – Алаш. Түрме әфсанасы. 1-том. Алматы: Ел-шежіре, 2008. 432 б.

Жұртбай, 2011 — *Жұртбай Т.* Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. Т. 2. Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. 376 б.

Козыбаева и т.д., 2018 — *Козыбаева М.М., Садвокасова З.Т., Лебаев Ф.Р.* Алаш в истории государственности Казахстана: идеи, судьбы, наследие. Сборник архивных документов и материалов. Алматы: ТОО «Литера-М», 2018. 432 с.

Қамзабекұлы, 1998 — *Қамзабекұлы Д.* Алаштың Мырзағазысы. Жұлдыз, 1998. 7 шілде.

Қойгелдиев және т.б., 2002 — *Қойгелдиев М.К., Мырзатаева З.Б., Мирзакулова Р.М.* Алаш ісі. 1920–1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары. 1-ші том. Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2022. 984 б.

- Қойгелдиев, 1995 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы: оқу құралы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.
- Мартыненко, 1992 — *Мартыненко Н.* Алаш-Орда: Сборник документов. Алма-Ата: Малое издательство «Айкап», 1992 г. 192 с.
- Саяси әңгіме, 1919 — *Саяси әңгіме.* Сарыарқа, 1919. № 74. 26 наурыз.
- Сейфулин, 2009 — *Сейфулин С.* Тар жол тайғақ кешу. Алматы: Жазушы, 2009. 432 б.
- Смағұлова және т.б., 2009 — *Смағұлова С.О., Әнес Ф.Қ., Замзаева Т.А.* Қазақ газеті. 1914 жыл. Алматы: Арыс, 2009. 504 б.
- Торғай облысының қазағына, 1917в — *Торғай облысының қазағына.* Қазақ. 1917. № 242
- Тугай, 2018 — *Тугай Т.И.* Оренбургская русско-казахская учительская школа в формировании национальной интеллигенции // Девятое Большаковские чтения. Оренбургский край как историко-культурный феномен: сборник статей международной научно-практической конференции. Оренбург: Издательство ОГПУ, 2018. 412 с.
- Тілешов және т.б., 2008 — *Тілешов Е., Қамзабекұлы Д., Нұрахметов И.* Алаш қозғалысы. Алматы: Сардар, 2008. 324 б.
- Тілешов және т.б., 2014 — *Тілешов Е., Қамзабекұлы Д.* Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар, 2014. 528 б.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Rwdnkj gf 'lp'vj g'Tgr wdrie'qh'Kazakhstan"
 Grgevtqple'uelgpv'le'iqwtpen"ef wQ/j kvqt {0h }"
 J cu'dggp"kuwgf 'cu'c'iqwtpen'ukpeg"4236"
 KUP "4932/5; ; 60"
 Xqr0320tu06."pp0830-842."4245"
 Lqwtpenj qo gr ci g->j vr u-1gf wQ/j kvqt {0h }"

FTAXP"TMPHTI"TKUVK25042"
 j vr u-1f qkQti I32073; 654932/5; ; 6a4245a58a6a830-842"

TRAGEDY OF THE 1920S–1930S: THE FATE OF THE KAZAKHS WHO MOVED TO MONGOLIA

Botabek B. Tokishkadirov¹, Anar B. Bakytzhanova², Dinara K. Kairat³

³PIE "ëUj cnetko "Wpkxgtukv{ "qh'Ugo g{ì "
 *42'c.'I rknk'U0'293622'Ugo g{.'Tgr wdrie'qh'Mc| cnj ucp+ "
 Rj F "Uwf gpv"
 ©"j vr u-1kqtef Qti I222/2223/9624/37; 20G/o ckn"dqvcgdm 9B o cktw"
 , Eqttgur qpf kpi "cwj qt

⁴Crknj cp"Dqngknj cp"Wpkxgtukv{ "
 *33.'O cpi kkn'Gri'U0'293622'Ugo g{.'Tgr wdrie'qh'Mc| cnj ucp "
 Ecpf kf cvg'qh'J kvqtkecn'Uelgpegu"
 ©"j vr u-1kqtef Qti I222/2225/4969/7; 520G/o ckn"cpct4326B o cktw"

⁵Crknj cp"Dqngknj cp"Wpkxgtukv{ "
 *33.'O cpi kkn'Gri'U0'293622'Ugo g{.'Tgr wdrie'qh'Mc| cnj ucp "
 Master's kpi"J wo cpkkgu"
 ©"j vr u-1kqtef Qti I222/2224/8532/34560G/o ckn"fkmgmktcv09B o cktw"

Í 'Ej Æj 0Xcrknj cpqx'K G."4245"
 Í "Vqnkuj nef kqx'DD0'Dcm{v j cpqxc'COD0'MktcvF (M)4245

Abstract. *Introduction.* "K'lu'hpqy p'vj cvf vt kpi 'vj g'3; 42u'cpf '3; 52u.'w'pf gt 'vj g'kphw'peg'qh'Uqx'kv'r qrk { " qp'vj g'vgttkqt { "qh'Mc| cnj ucp. "Mc| cnj "ëmwæmü "y gcmj { "r gcucpva+cpf "r gcucpva'y gtg'httegf "vq'rgcxg" vj gk" j qo grcpf "cpf" go ki tevg" cdtqcf 0' O quv'qh' vj go "y gpv"vq" pgk j dqt kpi "eqwptkgu" uwej "cu" Ej kpc. " O qpi qrk. "Kpf kc. "Chi j cpkucp. "Rcnkucp"cpf "Vwtng{0' Cv'vj cv'vko g. "uelgpv'le"uwwf lgu'dgi cp"vq"cr r get"qp" vj g'y j gtgcdqwu'qh'vj gug"o ki tcpvu. "vj g'r qrk'lecn'ukwcv'vqp"qh'vj g'eqwptkgu'y j gtg'vj g{ "ugwngf. "xkgy u'qp" vj go. "cu'y gni'cu'vj g'uqekcn'cpf "r qrk'lecn'hcvg"qh'Mc| cnj u'cdtqcf 0'F wt kpi "vj g" { gctu'qh'kpf gr gpf gpeg. "vj g" Mc| cnj "f keur qtc'cdtqcf "j cu'r ckf "cwgpv'vq"vj g'eqpf kkpqu'ht' t'gwtpkpi "vq'vj g'eqwpt { 0'Dw'vj g'pwo dgt" qh'Mc| cnj u'cdtqcf "f kf "pqv'f getgcug'0'Uqo g'qh'vj go "ctg'Mc| cnj u'lp'O qpi qrk'0' Cnj qwi j "f qo guke"cpf " htgki p'tgugctej gtu'vqwej "wr qp"uqo g'vqr leu'cdqww'Mc| cnj u'lp'O qpi qrk. "o cp{ "qh'vj go "ctg'f gxqvgf "vq" vj g'j kvqt { "qh'Mc| cnj u'y j q'tgo ckpgf "lp'O qpi qrk'ht'j kvqtkecn't gcuqpu'lp'vj g'vy gpv'gy "egpwt { 0'Goals. F gyto kpcv'vq"cpf "cpcn'uku'qh'vj g'tgcuqpu'ht'vj g'o ki tevg'vq"O qpi qrk"lp" 3; 42-3; 520'*Results.* Vj g'ctv'erg"cnq" j ki j rki j vu'vj g'ecwugu"cpf "j kvqt { "qh'vj g'uqekq/r qrk'lecn'rkkg" qh' Mc| cnj u'y j q"o qxgf "vq"O qpi qrk"lp"vj g'3; 42u-3; 52u0'*Conclusions.* "K'vj g'htuv'j cih'qh'vj g'vy gpv'gy " egpwt { . "Mc| cnj u'rk kpi "lp'O qpi qrk. "f vg'vq'xctkqu'hcwqtu. "g'zr gt'lgpegf "o cp{ "j ctf uj kr u'cpf "g'zr wnkqu0'

It can be seen that although they live separately from the Kazakh country, they have preserved the entire image and characteristics of the Kazakh origin and continue to live in the Kazakh way, without losing their main support.

Keywords: Migration, migration flows, Kazakhs, Mongolia, Altai, qandas

Acknowledgments. The article was written within the framework of the project “The fate and characteristics of the Kazakhs who migrated to Mongolia as a result of Soviet repressive policies in the 1920s–1930s” (Registration number AP19175164).

For citation: Tokishkadirov B.B., Bakytzhanova A.B., Kairat D.K. Tragedy of the 1920s–1930s: the fate of the Kazakhs who moved to Mongolia // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 830–842 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_830-842

1920–1930 ЖЫЛДАР ҚАСІРЕТІ: МОҢҒОЛИЯҒА КӨШКЕН ҚАЗАҚТАР ТАҒДЫРЫ

Токишкадилов Ботабек Бейбитбекович^{1*}, Бақытжанова Анар², Қайрат Динара Қайратқызы³

¹КЕАҚ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті»
(20 а-үй, Глинка көш., 071400 Семей, Қазақстан Республикасы)

Докторант, ORCID: 0000-0001-7402-1590

 <https://orcid.org/0000-0001-7402-1590>. E-mail: botabek87@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Әлихан Бөкейхан университеті
(11-үй, Мәңгілік Ел көш., 071400 Семей қ, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0003-2747-5930>. E-mail: anar2104@mail.ru

³Әлихан Бөкейхан университеті
(11-үй, Мәңгілік Ел көш., 071400 Семей қ, Қазақстан Республикасы)

 <https://orcid.org/0000-0002-6310-1234>. E-mail: dikokairat.07@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Токишкадилов Б.Б., Бақытжанова А.Б., Қайрат Д.К., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1920–1930 жылдары Қазақ жерінде болған Кеңестік саясаттың қысымы әсерінен шаруалардың шекара асып, елінен кетуге мәжбүр болғаны белгілі. Оның ішінде Қытай, Моңғолия, Үндістан, Ауғанстан, Пәкістан және Түркия елдеріне көп бөлігі қоныс аударған. Олардың көшу процесінен бастап, орналасуы, сол кездегі қоныстанған елдің саяси жағдайы, қоныс аударушыларға көзқарастары, шетелдегі қазақтардың әлеуметтік және саяси тағдыры туралы ғылыми еңбектер жазылды. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап шетелдегі қазақ диаспорасы жағдайына көңіл бөлініп олардың елге оралуларына жағдай жасала бастады. Солардың бір бөлігі – Моңғолиядағы қазақтар. Моңғолиядағы қазақтар жайлы отандық және шетелдік зерттеушілер біраз тақырыптарды қозғағанымен, олардың көбі жиырмасыншы ғасырда емес оның алдында тарихи себептермен сол жақта қалып кеткен қазақтардың тарихына арналған. *Зерттеу мақсаты.* 1920–1930 жылдары Моңғолияға қоныс аударған қазақтардың көші-қон себептерін анықтау, талдау. *Нәтижелер.* Мақалада ХХ ғасырдың 20–30 жылдары Моңғолияға көшкен қазақтардың қоныс аудару себептерін анықтауға және қоғамдық-саяси өмірінің тарихын саралауға әрекет жасалынды. Маңғолия үкіметінің қазақ диаспорасына байланысты жүргізген саясатына жан-жақты талдау жасалынды. *Қорытынды.* Моңғолия жерін мекендеген қазақтар ХХ ғасырдың бірінші жартысында сан алуан факторлар себебінен көптеген қиыншылықтар мен

сүргінді басынан өткерді. Олар қазақ елінен тыс өмір сүрсе де ұлттық болмысының тұтас бейнесін, қасиетін қалпында сақтап, оның басты арқауынан айырылмай, қазақы қалпында өмір сүруін жалғастырғандығы туралы тұжырым жасалған.

Түйін сөздер: Көш, көш-қон ағындары, қазақтар, Моңғолия, Алтай, қандас

Алғыс. Мақала «1920–1930 жылдардағы Кеңестік қысым саясаты нәтижесінде Моңғолияға қоныс аударған қазақтардың тағдыры және ерекшеліктері» жобасы аясында жазылды. (Жеке тіркеу нөмірі: AP19175164).

Дәйексөз үшін: Токишқадиров Б.Б., Бақытжанова А.Б., Қайрат Д.К. 1920–1930 жылдар қасіреті: Моңғолияға көшкен қазақтар тағдыры // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 830–842 б.б. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_830-842

ТРАГЕДИЯ 1920–1930-Х ГГ.: СУДЬБА КАЗАХОВ, ПЕРЕЕХАВШИХ В МОНГОЛИЮ

Токишқадиров Ботабек Бейбитбекович¹, Бақытжанова Анар², Қайрат Динара Қайратовна³

¹НАО «Университет имени Шакарима г. Семей»

(д. 20, ул. Глинки, 071400 Семей, Республика Казахстан) Докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-7402-1590>. E-mail: botabek87@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Университет Алихана Букейхана

(д. 11, ул. Мәңгілік Ел, 071400 г. Семей Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0003-2747-5930>. E-mail: anar2104@mail.ru

³Университет Алихана Букейхана

(д. 11, ул. Мәңгілік Ел, 071400 г. Семей Республика Казахстан)

Магистр гуманитарных наук

 <https://orcid.org/0000-0002-6310-1234>. E-mail: dikokairat.07@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Токишқадиров Б.Б., Бақытжанова А., Қайрат Д.К., 2023

Аннотация. *Введение.* Известно, что в период 1920–1930-х годов под воздействием советской политики на территории Казахстана казахские кулаки и крестьяне были вынуждены покинуть свою родину и эмигрировать за границу. Большинство из них отправились в соседние страны, такие как Китай, Монголия, Индия, Афганистан, Пакистан и Турция. В то время начали появляться научные исследования, посвященные местонахождению этих переселенцев, политическому положению стран, где они осели, взглядам на них, а также социальной и политической судьбе казахов за границей. За годы независимости уделяется внимание положению казахской диаспоры за рубежом, созданы условия для их возвращения в страну. Но количество казахов за рубежом не уменьшилось. Часть из них – казахи в Монголии. Хотя отечественные и зарубежные исследователи затрагивают некоторые темы о казахах в Монголии, многие из них посвящены истории казахов, которые остались в Монголии по историческим причинам в двадцатом веке. *Цель и задачи исследования* – Определение и анализ причин миграции казахов, мигрировавших в Монголию в 1920–1930 гг. *Результаты.* В статье анализируется политика правительства Монголии в отношении казахской диаспоры. Статья также освещает причины и историю общественно-политической жизни казахов, переехавших в

Монголию в 20–30-е годы XX века. *Выводы.* В первой половине XX века казахи, проживающие в Монголии, в силу различных факторов пережили множество лишений и изгнаний. Видно, что хотя они и живут отдельно от казахской страны, они сохранили весь образ и особенности казахского происхождения и продолжают жить по-казахски, не теряя при этом своей основной опоры.

Ключевые слова: Миграция, миграционные потоки, казахи, Монголия, Алтай, кандас

Благодарность. Статья написана в рамках проекта «Судьба и особенности казахов, мигрировавших в Монголию в результате советской репрессивной политики в 1920–1930-е годы». (Регистрационный номер: AP19175164).

Для цитирования: Токишкадилов Б.Б., Бакытжанова А., Кайрат Д.К. Трагедия 1920–1930-х гг.: судьба казахов, переехавших в Монголию // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» 2023. Т. 10. № 4. С. 830–842 (на Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_830–842

Кіріспе

Қазақ диаспорасының тарихы Отандық тарихтың құрамдас бір бөлігі ретінде зерттеліп келе жатқан сала, сондықтан әлемнің көптеген еліндегі 5 миллионға жуық қазақ диаспорасының тарихы мен оған қатысты мәселелердің зерттеу өзекті. Бүгінгі таңда алыс шетелдердегі қазақ этностарының ауқымды бөлігі Қытайдан кейінгі Моңғолия елі болып табылады. Маңғолияда өмір сүретін халық саны бойынша маңғолдардан кейінгі кең тарағаны – қазақтар.

Қазақтардың Моңғолияға көші бірнеше кезеңді қамтитын оқиға. Алғашқы көштің басталған уақытын С. Толыбеков, Г.Н. Потанин, И. Қабышұлы т.б. тарихшылар XVIII ғасырдың 20–30 жылдарындағы жоңғар шапқыншылығымен байланыстырса, кейбір зерттеушілердің пікірі XIX ғасырдың 70-жылдарымен байланысты. Сол себепті «Қазақтар Моңғол жеріне қай жылдары келіп қоныстанды?» деген сауалға тарихшылар нақты деректер таппай келді. Қазақтардың бір бөлігінің Моңғолия жеріне қоныс аудару себептерін, тарихи кезеңдерін анықтау үшін көптеген деректерге тоқталып өткен жөн. Қобда бетіне қазақтардың алғаш рет қоныстануы жайында әртүрлі деректер мен ғылыми мәліметтер болғанымен, қоныстанған жер көлемінің кеңейіп, адам саны өсіп, тұрақтанып, шоғырлана бастаған кезін XVIII ғасырдың орта шені деп қарастыруға толық негіз бар. Өйткені, орыстың әйгілі саяхатшысы Г.Н. Потанин «Қазақтар Алтайға келіп, XVIII ғасырдың ортасында Қара Ертіс бойымен Тарбағатай, Сауыр тауларының солтүстігі мен Алтайдың оңтүстігінде мекендейтін болды» (Потанин, 1881: 65) - деп жазса, Моңғолияның батыс өлкесін зерттеген Г.Е. Грумм-Гржимайло «Орта жүз керейлерінің көптеген рулары XVIII ғасырдың екінші жартысында Алтай жеріне көшіп келген және осы ғасырдың 60-шы жылдары біршама шығысқа қарай өтіп мекендейтін болды» - деп атап өтті (Грумм-Гржимайло, 1930: 413).

Тарихшы Ісләм Қабышұлы қазақтар алғаш 1867 ж. келді деп жазады (Қабышұлы, 1997: 169). Сонымен қатар Моңғолия шекарасының Шыңжаң, Алтай өңірімен шекаралас аймағынан, яғни Даян өлкесіне 1855–1958 жж. Дүт ауылдары келді деген дерек табылып отыр. Дүттің руы – Арғын ішінде Сүйіндік (Әжіғали, 2014: 112–119). Бұл көштің де өзіндік тарихи, саяси, әлеуметтік, табиғи себептері болды. Көптеген ғалымдар өздерінің деректерінде қазақ көшінің бастауын осы жылдардан алған деп жазады. Бұған себеп қазақтар бұл өлкеге 1864–1870 жылдары жаппай қоныс аудара бастаған. Осылайша тарихшылар көштің легін екі кезеңге бөледі. Бірінші кезең 1723 жылғы Жоңғар шапқыншылығынан XIX ғасырдың 70-жылдар аралығы, екінші кезең – XIX ғасырдың 70–80-жылдарынан XX ғасырдың 20-жылдарына дейінгі аралығы.

Осы тарихи кезеңдерді саралай отырып, қазақтардың Моңғолия жеріне қоныстануы сонау XVIII ғасырдан бастау алатынын байқауға болады. Аталмыш кезең қазақтардың қоныстануының алғашқы легі болғандығы ешбір дау тудырмайды. Қазақтардың қоныс, жайылым жер іздеп көшуі бұнымен аяқталған жоқ. Керейдің кейбір рулары араға бір ғасырдай уақыт салып, яғни XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, Алтай тауының бергі бетіне өтіп, мекендей бастады.

Қазіргі заманғы тарих ғылымында басты назар тікелей тарихты жасаушы халық пен адамды

зерттеуге арналған. Отандық тарих ғылымындағы демографиялық көші-қон саясатын жүзеге асыру мәселелерін жан-жақты зерттеп, ғылыми талдаулар тұрғысында зерделеу маңызды мәселелердің біріне айналды. Сондықтан, халықтың санын, білімін, ұлттық құрамын, оның жасы мен жынысы туралы толық мәліметті білмей, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және демографиялық, көші-қон саясатын жүзеге асыру мүмкін емес. Осы орайда, қазақ ұлтының әрі қарай өсіп, дамуына табиғи өсімімен қатар, репатриация процесі халықаралық жағдайда дүниежүзі елдері арасында маңызды мәселелердің біріне айналды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Тарихи процестердің дамуы мен өзгерістерін нақты зерттеуді талап ететін, объективті және жүйелі тарих ұстанымдарына негізделеді. Кеңінен қолданылған тарихилық және объективтілік қағидаларының басты талабы – тарихи құбылыстар мен үрдістерді барлық күрделілігі мен қайшылықтарын жан-жақты қарастыру және кешенді түрде бір-бірімен байланыстырып талдау. Бұл қағида барлық шынайы фактілердің бірегейлігінің негізінде тарихи оқиғаны зерттеуге мүмкіндік береді. Тақырыпты зерттеуде тарихилық, нақтылық және жан-жақтылық қағидалары басшылыққа алынды. Зерттеу мақсатына жету үшін статистикалық, салыстырмалық, сұрыптау, талдау сияқты ғылыми-зерттеу әдістері кеңінен қолданылды.

Мақалада қарастырылған деректер: Шығыс Қазақстан облысының мемлектік архивінің 2866 қоры және Абай облысы мемлекеттік архивінің 3 және 6 қорларының құжаттары негізге алынды. Тақырыптың негізгі мақсат-міндеттерін зерттеуде кеңестік тарихнамада коммунистік идеология қағидаларына сәйкес қалыптасқан жекелеген теориялық тұжырымдар қайта қарастырылды. Кейінгі кезде жарық көрген, ғылыми-теориялық деңгейде жазылған тәжірибелі зерттеуші ғалымдардың еңбектеріндегі ғылыми-теориялық тұжырымдарға және архив құжаттарына сүйене отырып, Қазақстан тарихы мәселелерінің қазіргі заман талабына сай, жаңаша көзқараспен зерттелуі басшылыққа алынды.

Талқылау

Моңғолия қазақтарының басынан кешкен тарихи оқиғаларына баға беріп, шет елдегі қандастардың тағдырын жан-жақты зерттеп, әділ қорытынды беру бүгінгі күннің ғылыми талабы. Шетелдегі қазақтар мәселесі Кеңес Одағында, оның ішінде Қазақстанда кешенді зерттелмеді, еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін шет елдегі қандастарымыздың тағдырына шынайы мән беріліп, отандық тарих ғылымының басым бағытының бірі болап табылады. Тақырыпқа байланысты материалдар Х. Чойбалсан мен Х. Магсаржав тарапынан жарияланған «Монголын хувьсгалын товч түүх» (Чойбалсан, 2002: 373) деп аталатын еңбектің II томдарында және «МАҮХЦ-ийн хөжлийн товч зам» (Моңғолдың Халық әскерінің құрылу тарихы) (Чойбалсан, 1935: 95), Моңғолияның батыс шекарасындағы әскери маневрлерді ұйымдастырған маршал Г. Дэמידтің «МАҮХЦ-ийн үүсэн байгуулагдсан товч түүх, тэргүүн дэд дэвтэр» (Моңғолдың Халық әскерінің құрылу тарихы, бірінші, екінші бөлім) (Дэמיד, 1991: 160) деген тарихи маңызды еңбегі тақырыпқа өзек болған мәселелерді бірашама ашқан. Сол кездегі Моңғолияның Ішкі істер министрі қызметін атқарған генерал Б. Дүйнхэржавтың естеліктерінде батыс шекара оқиғаларына қатысты деректер берілді. Моңғолия мен Қытайдың сол кездегі байланыстарына қатысты көптеген деректер қамтылған. Өкінішке орай, бұл еңбектер нақты емес, жалпылама мәлімет бермейтін деректермен шектеледі.

XX ғасырдың 20–30 жылдары Моңғолияға қоныс аударған қазақтар тарихын зерттеуде XX ғасырдың екінші жартысынан бастап жарық көрген ғылыми еңбектердің орны ерекше. Бұл ретте Моңғолия мен Қытай жерінде өмір сүрген қазақтардың саяси жағдайын зерттеген О. Владимиров, В. Рязанов, З.Т. Тайпов, Отто Браун, А. Сарай, Ұ. Бадавамұлы, Х. Оралтай, Ференц Варнай, Н.С. Кулшев, Б.Н. Пышков пен Б.С. Старости, Д.А. Волкогонов және т.б. зерттеушілердің еңбектерін айта аламыз.

Қытай мен Моңғолияға қоныстанған қазақтардың зерттеудің хронологиялық межесіне саяси өмірі, осы өлкеде өткен ұлт-азаттық қозғалыс мәселелеріне арналған біраз ғылыми зерттеулер жарық көрді. Мұндай еңбектер қатарына Р.А. Миrowsicкая, Ғ. Нөкішұды және тағы басқа авторлардың ғылыми еңбектерін жатқызамыз. Р. Шынайдың еңбегі ауызекі деректерге негізделген.

«Монгол улсын хил хамагалалтын түүхэн тэмдэглэл» (Моңғолияның шекара қорғау тарихы) деп аталатын еңбек Қобда бетіндегі қазақтардың саяси өміріндегі біршама оқиғаларды қамтығанымен, сол заманғы талапқа сай идеологиялық шеңберден аспаған. «Монгол цэргийн түүхэн товчоон» (Моңғолдың әскери шежіресі) еңбегінде шекарада орыс алған кейбір мәселелер жөнінде ұшқары пікірлер айтылады (Рахметұлы, 2009: 7).

Тарихшы И. Қабышұлы еңбегінде этникалық тарих басты назарға алынғанымен, тарихи маңызды кезеңге саналатын 1928–1949 жж. аралығындағы саяси тарих назарға ілікпеген. Х. Мұхамедиұлы. «Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы» атты еңбегінде Моңғолияға қоныс тепкен қазақтардың тағдыры, қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы барысын жан-жақты қарастырады. Сонымен қатар Қобда өңіріне орналасқан қазақтардың тұрмыс-салты мен төл мәдениетін сақтауда алатынын орнына тоқталады (Мұхамедиұлы, 2000: 206 б). Алайда Х. Мұхамедиұлының Моңғолиядағы қазақтардың қоғамдық-әлеуметтік тақырыбына арналған докторлық диссертациясында әлеуметтік тақырыптар қозғалғанымен қоғамдық-саяси өмірінің тарихы мәселесі аз қарастырылған.

Қазақстандағы тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі демографиялық құбылыстарға арналған ғылыми зерттеулердің көпшілігінде репатриация мәселелері жеткілікті тұрғыда қарастырылған. Атап айтар болсақ, Г.М. Мендіқұлованың «Қазақ диаспорасының тарихи тағдыры: пайда болуы мен дамуы» атты көлемді монографиясы қазақтардың шетелдерге қоныс аударуының себептерін, қазақ диаспорасының теориялық-методологиялық аспектілерін анықтауға ойдағыдай әрекет жасаған. Зерттеудің басты ғылыми құндылығы-оның шетелдік деректерді ғылыми айналымға алғаш рет енгізе отырып, жан-жақты талдау жасаған. Шет елдердегі қазақ диаспорасының пайда болуы, қалыптасуы мен қазіргі дамуының күрделі және көп қырлы тарихи проблемаларын тұжырымдамалық тұрғыдан қарастырады (Мендикулова, 1997: 261).

1920–1930 жылдары қоныс аударған қазақтар туралы зерттелген еңбектердің қатарында тарихшы-ғалым Г. Қозғамбаеваның «Моңғолиядағы қазақ диаспорасы: көші-қон және бейімделуі» атты еңбекте Моңғолияға қоныс аударған қазақтар 1754 жылдан бастап, әрқилы тарихи оқиғалармен жалғаса отырып, екі ғасырға дейін созылып, тек 1934 жылы ғана аяқталды – деп көрсетеді (Қозғамбаева, 2003: 26).

Тарихшы З.Қинаятұлының «Моңғолиядағы қазақтар» еңбегі және С. Рахметұлының «Моңғолия мен Қытайды мекендеген қазақтардың қоғамдық-саяси өмірінің тарихы (1912–1949)» тақырыбында жазылған диссертациялық жұмысы бар. Бұл еңбектерде қазақ диаспорасының 1930 және 1940–1950 жж. жағдайы жөнінде аса маңызды мәліметтер келтірілген және зерттеудің тың бағыттары мен тұжырымдамалары ұсынылған. Аталған еңбектерде Моңғолиядағы қазақтардың қоғамдық-саяси өмірдегі орны мен әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлары жан-жақты қарастырылып, талдау жасалынған.

Нәтижесі

Қазақтардың Моңғолияға қоныс аударуы XVIII ғасырдағы тарихи және әлеуметтік себептер салдарынан, қазақтың бір бөлігі Шығыс Түркістанға қоныстанып, Алтай аймағында қоғамдық-тарихи даму барысында қазақтың абақ-керей аталатын бір тобын қалыптастырды. Кеңес Одағының Ғылым Академиясында жарық көреген «Шығыс Азияның халықтары» деп аталатын еңбекте «Шыңжанды мекен еткен қазақтар 1758 жылы Жоңғар хандығы Маньчжурия әскерінен соққы көріп күйрегенен кейін XVIII ғасырдың 70 жылдары көшіп келіп қоныстанды» - деп жазады (Чебоксарова, 1965: 256). Демек, қазақтардың Қобда бетіне толық қоныстанып, тарих

сахнасына шығуына осы деректер дәлел болып отыр.

Көрнекті ғалым, тарихшы Хурметхан Мухамадиұлының «Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы» (Мұхамедиұлы, 2000: 13). атты зерттеу еңбегінде «Қобда бетіндегі қазақтардың бұл өлкеде өз мекендерін кеңейте беруі сонау 1758 жылдан «...ежелгі ата мекенге бет бұрған қазақ миграциясының толқыны әлі де толастамағанының бір көрінісі болатын. Бұл сырттай қарағанда «жайлым іздеу», «жер дауы» т.б. түрінде болса да саяси, қоғамдық, тарихи сипатымен өзіндік себебі бар оқиға екенін» ғылыми дәлелдермен тұжырымдайды. Аталмыш ғалымның еңбегінде Алтай тауының теріскей бетіне қазақтың Орта жүзінің Абақ-керей тайпасының кейбір рулары ірге тепкен дәуірден бергі 130-дан астам жылда бұл өңірде қазақ ұлтының бір тобы өз бетінше дербес өмір кешіп, қазақ этносын қалыптастырып, дамыған процесті жан-жақты саралап, қорытынды жасауда біз үшін өте құнды.

Қазақтың абақ керей руы XIX ғасырдың соңғы жартысына дейін қаймағы бұзылмаған Алтайды мекен еткен. Ресей мен Қытай (Цин) үкіметінің арасында 1864 жылы «Жуңго-Ресей батыс солтүстік шекарасын тексеріп отыру шарты» деп аталатын келісім шартқа қол қойылды» (Набижан, 1996: 330). Осы шарт негізінде керейлер орналасқан жерлерге екі мемлекет билігіне, екі тарапқа бөлінген ру-тайпалар арасында іштей қоныстану басталды. Керейлердің кейбір рулары Тау тәңірінің шығыс бөктері Еренқабырға, Бортоғай, Баркөл екі шіңгілге дейін қанат жайды. Алтай тауының теріскей бетіндегі қазақтардың 1880–1911 жылдарға дейінгі тарихы Маньчжур-Цин империясының қол астында өтіп, 1911 жылдың соңында қоғамдық-саяси өмірі Сыртқы Моңғолия тарихымен байланысты болды. 1913 жылдан бастап елдегі жағдай тұрақталғанан кейін өлкедегі қазақтар байырға ата-бабалары сияқты тұрақты қонысқа ие болды. Дегенмен де қазақтар бұл өлкеге қоныстанғаннан бастап, сан алуан факторлар себебінен көптеген қиыншылықтар мен азапты күндерді де бастан кешірді. Осы өңірде болып өткен тарихи, саяси өзгерістер, атап айтар болсақ, «жалама айдаған», ақ пен қызылдар, халық төңкерісі, ұлт саясаты саласындағы бұрмалаушылықтар мен сталиндік зұлмат халықтың өмірі мен тұрмысына кері әсерін тигізді.

Көштің көп бөлігіне себеп болған Алтайдағы шиеленіскен халықаралық жағдай болатын. 1911 жылы Цин империясы құлап Моңғолия үкіметі тәуелсіз мемлекет ретінде жарияланды. Бірақ Қытай әскері Моңғолияға кіріп аймақты екіге бөлген болатын (Сыртқы Моңғолия және Ішкі Моңғолия). 1921 жылы Сыртқы Моңғолияны Кеңес үкіметінің қызыл әскері қолдап Моңғолия Халық Республикасы жарияланды. Ел дербестігін алғанымен, 1936 жылға дейін Қытай мен Моңғолия арасында шегара сызығы айқындалмағандықтан, қазақтар Бәйтік-Қарпық, Алтайдың арғы, бергі жағына малының жай-күйіне орай көшіп-қонып жүрген (Қинаятұлы, 2001: 318). Осы аралықта Алтайдағы қазақтар 30-жылдардың қасіретін тартты. 1920–1930-шы жылдары қазақтар арасында социалистік эксперимент жүзеге асырылды. Эксперименттің салдарынан қазақ байлары мен молдаларын, интеллигенцияның біразын революцияның жауы, шетел тыңшысы деген жаламен сотқа тартып мал-мүлкін тәркіледі.

XX ғасырдың басындағы тарихи жағдайлар қазақтардың босқынға ұшырап шет жерлерге жаппай қоныс аударуға әкелді. XX ғасырдың 20–30 жылдары кеңес үкімет саяси-әлеуметтік шараларды күштеп жүргізді, асыр сілтеулердің ауыр зардаптары қазақ халқының өз ата мекенінен ауа көшуіне әкелді. Бас сауғалаған қазақтардың бір бөлігі Қытай асып, тағдыр тәлкегімен кейінен Маңғолия жеріне келіп мекендеді. Ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығын өзгертертуге бағытталған тәсілдер, күштеп ұжымдастыру, астық, ет дайындау науқанындары және ашаршылық салдарлары халықтың үдіре көшуіне әкеп соқты. 1930 жылдың 15 наурыз айына көрсетілген Семей округі бойынша көктемгі ауыл шаруашылығы науқанында кедей және орта шаруаларға қатысты әкімшілік тарапынан болған асыра сілтеулер орын алды. Мәселен, «Мақаншы ауданы, Ақшоқы ауылында, сол сияқты Борас ауданы Сосновка ауылында қорға астық өткізбегені үшін 8 орта шаруа тұтқындалып, кулактар ретінде мүлкі тәркіленді, бұл іс шараларға коммунистер тартылды» деп келтірілген архив деректерінде (АОМА. 3-қ. 1-т. 457 іс. 214-п.).

Сонымен қатар, 1928 жылғы декрет қазақ байларын тәркілеу және ашаршылық зардаптарыда көші-қон қозғалысына әсерін тигізді. Шекаралық аудандарынан көшкен қазақ байларын тәркілеу, малшы халықты ұжымдастыру шаралары осы кезеңде жіберілген қателіктер мен асыра сілтеушіліктер, бұлардың аса ауыр зардаптары ең ауқымды түрде және соңғы мәрте қазақ халқының өз атамекенінен ауа көшуіне әкеп соқты. Қалың бұқараның көшуіне себеп, 1928 жылғы 27 тамыздағы қазақ байларын кәмпескелеу туралы қаулының шығуы тіпті мүліктерін тартып алу еріксіз күштеу жазалары қолданылды. Қаулы қабылданбай тұрып-ақ ел арасында сыбыс таралып, шекараға жақын аймақтардағы ауқатты-байлардың арасында шет елге қоныс аудару қозғалысы басталды. Қазақ АКСР-сы бойынша ОГПУ-дің тәркілеу шарасына байланысты ауқатты шаруа қожалықтарының белсенділігі туралы 1928 жылы 15 тамызға берген қорытындыларында: «Осы жылы шілде айының соңында Зайсан ауданынан Батыс Қытайға 153 отбасы қоныс аударды, олар өздерімен бірге 6600 бас ұсақ және 1000-ға дейін ірі қара малын алып кетті. Тамыз айының басында сол ауданнан шетелге бірнеше ауыл ірі қара малымен кеткен. Тамыз айында Қытайдан эмигранттарға көмек ретінде жіберілген 16 қарулы адамның көмегімен жүрді» (Документальная хроника 2021: 259). Республикамыздың шығысындағы Ресей, Қытай сияқты шекаралас елдерге көшу барысында қарулы қақтығыстар жиі орын алған. Ең бірінші көшті бастаған ауқатты шаруа қожалықтары болды және олар мал-мүліктерін сақтап қалу үшін шекара асуға мәжбүр болды. Шығыс Қазақстан және Абай облысының аудандарынан Батыс Қытай мен Ресейге қоныс аударған отбасылар өздерімен бірге ұсақ және ірі қара малын алып кеткендерде аз болған жоқ. Ірі шаруашылық иелерімен қатар орта шаруаларда шет елдерге жаппай көше бастады, себебі орта шаруаларда кулак деп есепке алынып, мал-мүліктері тізімге алынып, тәркілеуге жатқызылды. Кеңестік билік бұл трансшекаралық қозғалыстарды тоқтату үшін шекара күзетін күшейтті. Республикамыздың шығысындағы Ресей мен Қытай сияқты шекаралас аудандарға көшкен қазақтардың бір бөлігі Маңғолияға барып қоныстанған.

Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шараларының алғашқы кезеңінде бай-кулак атанғандар мал-мүліктерін сақтап қалу үшін шекара асуға мәжбүр болса, ал орташа және кедей шаруалардың үдере көшуіне жергілікті органдардың заңсыз әрекеттері тікелей себеп болған. Осылайша ұжымдастыру шараларына қарсы шаруалардың алғашқы наразылықтары шетелдерге миграция түрінде байқалды. Шығыс Қазақстанмен шекаралас Ресейдегі Алтай аймағы қазақтарының да Маңғолияға және Қытайға ауа көшуі орын алған. Миграцияның негізгі бағыттары Қазақстанның түрлі өңірлері Шығыс Сібір, Алтай өңірі, Қытай және басқада елдер. «Ұжымдастыру саясатына байланысты наразылықтың артуы 1930 жылы наурызда қазақтар арасындағы толқуларға ұласты, халықтың наразылығы Ойрат облысының Қос-Ағаш өңірі және Қазақстанның іргелес аудандарын қамтыды. ОГПУ мен армия күштерінің толқуларды басу кезінде қоныс аудару нәтижесінде Қос-Ағаш аймағының қазақ ауылдық кеңесінен қазақтар Маңғолияға көшіп кеткен» (Орсіон, 2020: 426).

Қазақ ауылдары болса шекаралық аймақтарда шет елдерге көшу барысында қарулы қарсылықтар орын алды. Шаруалардың наразылығы халықтың басым бөлігін көтеріліске итермеледі, 1929–1931 жылдар аралығында халық наразылықтары аса белсенді көрніс берген кезең. 1930 жылдары Абай облысының Абыралы және Шұбартау аудандарында көтерілістері орын алды. Халықтың наразылығына қатысқандарды үкіметке қарсы шыққан бандалар деп қудалау жүргізілді.

1929–1930 жылдардағы ОГПУ мәліметтері мен шаруалардың шағым хаттарында Семей округі бойынша аштық жайлы дерек көптеп кездеседі. 1930 жылы Сібір Өлкесінде жаппай шаруа наразылықтары жүріп жатты. Семей округтік бойынша ОГПУ бөлімі берген «1929–1930 жылдардағы қозғалыс туралы» мәліметтерінде: «шаруалардың бас көтерулері Көкпекті, Самар, Шыңғыстау және басқа да аудандарда байқалады. (АОМА. 6-к. 2-т. 31-іс. 206-п.). 1930 жылы 15 ақпанда Қатонқарағай аудандық комитеттің жауапты хатшысы Погореловтың Семей округтік комитеттіне жолдаған құпия шифротелеграммасында: «... № 2 жасақтың құрамына Шыңғыстау

ауданының 30 партия қызметкері кіреді. Осылайша № 2 жасақ 170 адамнан тұрады» деп, қосымша әскери күшті көрші ауданнан алғанын көрсеткен (ШҚОММ. 2866-қ. 1-т. 22-іс. 213-п.).

Ресми деректерде, «Сібірде 1930 жылдың қаңтар–наурызында 65 колхозға қарсы және антикеңестік бас көтерулер болды. Зерттеуші А. Жанбосинованың ҚР ҰҚК Басқармасының мұрағат деректері негізінде жасалған есеп бойынша келесідей қорытынды жасаған: «1930 жылы ақпанда Зырян аудандық ОГПУ бөлімшесі 2-санат бойынша 43 адамды тұтқындаумен ерекшеленді, бұл көрсетілген айда тұтқындалғандардың жалпы санының 23 %-ын құрады, бірінші санат бойынша Семей ОГПУ бөлімі тұтқындады, онда айыпталушылардың көпшілігі ату жазасына кесіліп, 37 тұтқындалғандардың 27-сі атылды, бұл ақпан айында тұтқындалғандардың жалпы санының 14 % құрайды. ОГПУ Семей округтік бөлімі 1930 жылдың ақпан-наурыз айлары аралығында 79 адамды қамауға алып, оларды 58-2, 58-8, 58-10 – баптар бойынша айыптады (Вестник КазНПУ, 2017: 162–168). Семей округі бойынша ОГПУ бөлімінің уәкілі Г. Котышевтың естеліктерінде: «Өздері беріліп, қамауға алынған көтерілісшілердің арасында белсенділерін анықтау керек болды. Мен бұл жұмысты жаңғыз жүргізе алмадым. Келесі күні Зубовқаға аудандық ОГПУ уәкілі Утин келді. Осылайша ол осы барлық қанды жұмыстарды атқатергеп-тексеру жұмыстарын оқиға болған орнында жүргізгендігін көрсеткерды» (ШҚОТӨА. КП 09 – 1553. П. 9) деп, көтерілісшілерді. Қазақстанда 1929–1931 жылдар аралығында шаруалар наразылықтары, үлкенді-кішілі бас көтерулер мен қарулы көтерілістері халықтардың ашаршылық алдындағы наразылығы еді.

1931–1933 жылдары аштықтың зардаптарынан халықтың көп бөлігі аман қалу үшін туған жерін, елін тастап шекара асып кетіуге мәжбүр болды. Босқыншылықтың немесе туған жерден көшіп кетушіліктің аса көлемді көрініс бергені және әсіресе, көшпелі жартылай көшпелі қазақ шаруалары өмірінде терең қасіретті із қалдырғаны белгілі. Мәселен, 1930 жылдың ақпан айында Мақаншы ауданынан Қытайға 33 кедей шаруашылығы мен 39 орташа және 6 ауқатты шаруашылық көшсе, наурыз айында дәл сол ауданнан 191 шаруашылық шекара асқан еді. Әлеуметтік жағынан бұл шаруашылықтардың 182-сі кедей, 241-і орташа 82-сі ауқатты еді. Екі ауданнан көшіп кеткен шаруашылықтардың көпшілігі орташалар мен кедейлер болған. 1932 жылы алапат ашаршылық Қазақстанда кеңінен таралғанда жағдай тіптен ушығып, шаруашылықтардың шетелдерге жаппай көшуі кеңінен орын алған. Исаев пен Орынбаевтың 1932 жылғы 11 мамырда Мәскеудегі Халық Комиссарлары Кеңесіне жолдаған мазмұндама хаты беретін аталған жылдың 1 ақпанына дейінгі мәлімет бойынша, «қоныстан кетіру мен қоныс аудару есебінен кеміген қожалықтардың саны 300 мыңнан асып» кеткен. Бұл орта есеппен алғанда 1 млн 500 мың адам болды. Халықтың бір бөлігі өзге елден пана таппағандықтан өз еліне ерікті түрде қайтып келсе, ендігі біреулері күшпен қайтарылған. Шығыс Қазақстанға шекаралас жатқан Ресейдің Алей ауданында 1932 жылдың наурыз айының 16-30 аралығында 2800 қазақ Семейге күштеп қайтарылған. Қазақ халқының үдіре көшу көлемі туралы Тұрар Рысқұловтың И. Сталинге, М. Молотовқа жазған 1933 жылы наурыздағы хатында: «Қонысын тастап Қазақстанмен көршілес өлкелерге көшкен қазақтардың мекен-жайларынан келіп түскен, шамамен алынған соңғы деректерге қарағанда қазіргі Орта Еділде – 40 мың, Батыс Сібірде – 50 мың, Орта Азияда – 30 мың Қырғызстанда – 100 мың қазақ бар. Қонысынан ауғандар қалмақ жеріне Солтүстік өлкеге және басқада шалғай желерге көшіп кетті. Байлар бастаған бір қауым Батыс Қытайға және Маңғолияға ауды...» деген мәліметтерді көрсетеді (Омарбеков, 2003: 262).

Шет елге ауа көшкен қазақтардың тұрмыс жағдайы Қытай мен Сібірде кейінен Маңғолияға қоныс аударғаннан кейінде жақсара қойған жоқ. Қытай мен Маңғолиядағы саяси өзгерістерге байланысты қазақ диаспарасы үлкен қиыншылықтарға тап болды. 1930 жылдардың аяғында МХР-да партиялық мемлекеттік бюрократия «сталиндік-чойбалсандық» социализм орнады. Қазақ этностық тобы қатігездікке тап болып, ауыр кезеңдерді бастан өткерді. Сондай-ақ шетелдегі қазақтар санының кейінгі үш он жыл бойында айтарлықтай өсе қоймауы да біздің пікірімізді дәлелдейді. 1959 жылы Қытайда не бары 580 мың, ал Моңғолияда 40 мың ғана, қоса

есептегенде 620 мың қазақ өмір сүрді (Тәтімов, 1990: 104–108). Сондықтан М. Тәтімовтың мәліметінде көрсетілгендей, біздегі жаппай ұжымдастыру науқанының қарсаңында Моңғолия мен Қытайда шамамен 375 000-дай ғана қазақ қалған еді.

Қазақтардың Моңғолия жеріне қарай жылжуы мал шаруашылығымен айналысқан қазақ қауымы үшін жайлым іздеу немесе жер дауы ғана емес саяси, қоғамдық, тарихи сипатымен өзіндік себебі бар. Демограф-ғалым М. Тәтімов зерттеулеріне қарағанда, 1932 жылы әйгілі Жырғаланұлы Бөкенің ұлы Рәбәй бастаған 700 түтін 1932 жылы Моңғолияға көшсе, осы жылы Сарбас Буратай, Шақабай және Жәнтекей Нұрғали бастаған 1200 отбасы Моңғолияға жеріне барып қоныстанған. (Тәтімов, 1990: 75,77).

1933 жылы Шіңгіл, Еренқабырға, Алтай өңірінде естен қалғысыз ауыр жұт болды. Сол жылы Молқы Қожақын, Шілдебай, Мүсәйіп; Қарақас Қожаның ауылы, Жәнтекейден Яши, Темірші ауылдары; Шеруші Нұрғали, Үкібастар бастаған 600-ден астам отбасы мал отарлату үшін Моңғолияға асты. Олар Алтайда ұлы жұт болғандықтан, Моңғолияға малын қыстату үшін уақытша келгендерін мәлемдеп, Моңғолияның өкімет орындарына арыз, өтініш білдіргеннен кейін Моңғолияның жергілікті әкімшілік органдары бес отарға бөліп ұйымдастырып, қыстап шығады. Архив материалдарына қарағанда, мал отарлата келген кейбір ауылдар Моңғолия жерінде түбегейлі қалып қоюға тілек білдірген. Бірақ ауыл, рубасылары олардың мұнда қалып қоюын құптамайды. Ал Моңғолия өкіметі қарсы болмайды. Осы қайшылықтың кесірі Моңғолия қазақтарының арасында «Кенжебек айдаған жыл» деп есте қалған еді. Бірақ бұл ауылдардың қаншасы қайтып, қаншасы қалғаны туралы жазба дерек жоқ. 1934 жылы болған Кенжебек оқиғасы және осы ауылдардың соңынан қуып барып Бұлғын, Цаган-гол бойында қырғынға ұшыратқан «жалғыз аэроплан» оқиғаларына қарағанда, бұл жұрттан Моңғолия жерінде ауыл қалмаған болуы мүмкін.

Моңғолия аумағындағы қазақтардың бір бөлігінің қазақ руларының қоғамдық құрылымын, ондағы әлеуметтік-экономикалық қатынастардың сипатын түсіну үшін, қазақ халқының өткен тарихындағы көптеген мәселелерге үңілуге, халықаралық байланыстарды есепке алуға тура келеді. Моңғолияның архив материалдарына жүгінсек, ең соңғы рет Моңғолияның азаматтығын алған қазақтар жайлы 1932 жылы болған ресми жалғыз материал тіркелген. Бұл Кәрібай, Дүрімхан, Түсіпақын, Ілияс, Шәмейхан, Ақтан (Ақтай?) қатарлы 11 адам қол қойып 69 отбасы, 315 адам атынан Моңғол өкілдерінен азаматтық сұрап 1932 жылы желтоқсанның 4-і күні жазған өтініші. Және оны қабылдаған мемлекеттік кіші құралдың қосымша хаты. Мұны қазақтардың Шыңжаннан Моңғолияға келіп орныққан соңғы көші деп қарауға мүмкіндік бар (Қинаятұлы, 2001: 169).

Тарихи жағдайларға байланысты «Моңғолиядағы қазақтар» деп аталатын құбылыс осылай дүниеге келді. Аталмыш процесс (Егер 1942 жылы қазақтың 69 отбасы Моңғолияға асып келген жалғыз деректі ескермегенде) негізінен, 1870 жылдары басталып, 1930 жылдардың басында аяқталған еді. Моңғолия қазақтары туралы мәлеметтер аз болғандықтан, ондағы қазақтардың саны қай уақытта қанша болғандығы деректер жоқ. Кеңестік кейбір мәліметтерге қарағанда 1963 жылғы сан тізім бойынша Моңғолияда 43 мың қазақ тұрады делінген 1976 жылы шыққан Қазақ энциклопедиясында қазақтардың саны 70 мың деп көрсетілген. Ал Америкадан алынған деректер бойынша Моңғолияда 1978 жылы 71 мың қазақ бар деп көрсеткен. 1980 жылдары алынған сан тізім бойынша ондағы қазақтардың саны 100-150 мың деңгейінде деп көрсетіледі, алайда қазақтар саны әліде нақты емес.

Моңғолияға қоныс аударған қазақтардың көп бөлігі Баян-Өлгий аймағында тұрады. Баян-Өлгийден кейін көп қазақ Қобда аймағын мекендеген. Баян-Өлгий аймағының құрылуы бұл өңірдегі қазақтардың қоғамдық-экономикалық өміріне жаңа мүмкіндіктер ашып берді. Шет жерлердегі қиыншылықтарға қарамастан Моңғолиядағы ірі қалаларда қазақтардың демографиялық ара қатынасы жылдан жылға өсіп отырған. Бір жағынан оған қазақтардың белгілі бір кәсіпті игеруге деген талпынысы болса, екінші жағынан ұрпақтың болашағын ойлап, яғни,

білім алуына қолайлы ортаны қалыптастыратын ірі қалалар қоныстануы болды.

Қорытынды

Шетелдердегі қазақ диаспорасының тарихына үңілсек, оның қалыптасуы көптеген себеп-салдардан туындаған ұзақ уақытқа созылған тарихи процесс. XIX ғасырда Алтай аймағындағы қазақтың абақ-керей рулары мал шаруашылығы және басқада себептерге байланысты қонысын жан-жаққа кеңейте түсуі, халықтың шашырай қоныстануының басты себебі болды. Сол кезде қазақтың бір бөлігі Алтай тауының теріскей бетіне ірге теуіп, мұнда алғаш қазақтың абақ-керей рулары келіп қоныстанса, кейін найман, уақ, арғын, төре секілді рулардың қазақтарымен толығып, қазақ этносының қалыптасып дамуының кезеңіне жетті.

Жоғарыда атап өткендей, Моңғолия жерін мекендеген қазақтар сан алуан тарихи себептермен көптеген қиыншылықтарды басынан өткерседе, Алтай, Қобда беттеріне қоныстанған бастаған қазақтар сол кезден бастап, бұл өңірдің жер-суына, ауа-райына, қоғамдық-саяси ортаға ата бабалары сияқты өздері де бейімделуімен қатар, қазақ ұлтының қасиеттерін сақтап, Моңғолияда өзіндік саяси беделді этнос ретінде танылды. Осында мекен еткен қазақ рулары өзара қоғамдық, биологиялық ерекшелік нәтижесінде қазақ этносының қауымдастығын қалыптастыра отырып, оны жалғастыра білді. Бұл қазақ этносының қалыптасып дамуы территориялық жағынан үлкен кеңістікте, уақыт тұрғысынан ғасырларға жалғасқан, қазақтың ішкі, сыртқы даму заңдылығының ықтималдығы, мүмкіндігі, қорларының нәтижесінің көрінісі болып табылады. Алтайдың осы бөлігінде болып өткен тарихи ірі оқиғалар да өз белгісін қалдырып, этникалық ерекшелігін сақтай алды.

Баян-Өлгий аймағынан құрылуы қазақтардың өзін-өзі билеу құқығына ие болып, ұлттық-территориялық әкімшілік бірлігі ретінде, өлкедегі қазақтардың тілі, мәдениеті, білімі мен экономикалық жағынан дамуына алғышарт жасап, қазақ этносының қалыптасып дамуын жаңа деңгейге жеткізді.

Sources

SAOTAR — State Archive of the Abad region
EKRSA — East Kazakhstan Regional State Archive
EKRNAA — East Kazakhstan Regional Historical and Local History Archive

Дереккөздер

АОМА — Абай облысының мемлекеттік архиві
ШҚОМА — Шығыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві
ШҚОТӨА — Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану архиві

References

- Ajigali, 2014 — *Ajigali S.E.* Ortalyq Aziyanyn qazaq diasporasy: tarih – madeniet – eskertkishter: Proceedings of the international scientific and practical conference [Central Asian Kazakh Diaspora: History – Culture – Monuments] (Almaty, December 5, 2014 j.). Comp.: A.T. Abdulina, K.N. Baltabaeva, G.U. Orynbaeva. Almaty: «Eltanym baspasy», 2014. 428 p. (In Kaz.)
- Asharshylyq, 2021 — *Asharshylyq.* Golod. 1928–1934. Dokumentalnaya hronika. Sbornik dokumentov [Famine. 1928–1934. Documentary chronicle. Collection of documents]. Vol. 1. Almaty: Atamura, 2021. 920 p. (In Rus.)
- Cheboksarova, 1965 — *Cheboksarova N.N.* Narody vostochnoi Azi [The peoples of East Asia]. Moscow-Leningrad: AN SSSR, 1965. 631 p. (In Rus.)
- Choibalsan, 2002 — *Choibalsan H.* MAÜHS-in hogjlin tovch zam [A short path to the development of MASTC]. Ulaanbaatar, 2002. 95 p. (In Mong.)
- Choibalsan, 2002 — *Choibalsan H.* Mongolyn huvsgalyn tovch tüüh [A Brief History of the Mongolian Revolution]. Ulaanbaatar: Ulan-Bator, 2002. 95 p. (In Mong.)
- Demid, 1991 — *Demid G.* MAÜHS-in üüsen baiguulagdsan tovch tüüh, tergüün ded devter [A brief history

of the establishment of the МАНСС, the first sub-book.]. Ulaanbaatar: Ulan-Bator, 1991. 160 p. (In Mong.)

Grumm–Grjimaiło, 1930 — *Grumm–Grjimaiło G.E.* Zapodnaia Mongolia i Urānhaiski krai [Western Mongolia and Urianhai region]. Leningrad: Gosudarstvennogo Russkogo Geograficheskogo Obşestva, 1930. 413 p. (In Rus.)

Mendikulova, 1997 — *Mendikulova G.M.* Istoricheskie sudby kazahskogo diaspora: proishojdenie i razvitie [Historical destinies of the Kazakh diaspora: origin and development]. Almaty: Gylym, 1997. 261 p. (In Rus.)

Muhamediūly, 2000 — *Muhamediūly H.* Moñgoliadağy qazaq etnikalyq tobynyñ qalyptasuy men damuy [Formation and development of the Kazakh ethnic group in Mongolia]. Almaty: Gylym, 2000. 206 p. (In Kaz.)

Nabijan, 1996 — *Nabijan M.* Qazaq-Qytai qatynastary [Kazakh-Chinese relations]. Almaty: Sanat, 1996. 330 p. (In Kaz.)

Omarbekov, 2003 — *Omarbekov T.* Qazaqstan tarihyның XX ғасырдағы өзекті мәселелері [Actual problems of the history of Kazakhstan in the XX century]. Almaty: Oner, 2003. 552 p. (In Kaz.)

Potantin, 1881 — *Potantin G.N.* Ocherki severo – zapadnoi Mongoli [Essays on Northwestern Mongolia]. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennogo Russkogo Geograficheskogo Obşestva, 1881. 340 p. (In Rus.)

Qabyshuly, 1997 — *Qabyshuly I.* Qazaq qauymy: Qazaq ūlysynyñ 2200 jyldyq tarihy [Kazakh community: 2200-year history of the Kazakh greatness]. Almaty: Jazuşy, 1997. 169 p. (In Kaz.)

Qinaiatūly, 2001 — *Qinaiatūly Z.* Moñgoliadağy qazaqtar [Kazakhs in Mongolia]. I kitap. Almaty: Dūniejūzi qazaqtarynyñ qauymdastyğy, «Atajūrt» baspasy, 2001. 318 p. (In Kaz.)

Qozgambaeva, 2014 — *Qozgambaeva G.B.* Moñgoliadağy qazaq diasporasynyñ tarihy: ötkeni men бүгini [History of the Kazakh diaspora in Mongolia: past and present]. Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 159 p. (In Kaz.)

Rahmetuly, 2009 — *Rahmetuly S.* Moñgolia men Qytaidy mekenдеgen qazaqtardyñ qoғамdyq-saiasi ömiriniñ tarihy (1912–1949) [History of socio-political life of Kazakhs inhabiting Mongolia and China (1912–1949)]. Almaty: Gylym, 2009. 7 p. (In Kaz.)

Tatimov, 1990 — *Tatimov M.* Auyldağy demografialyq ahual [Demographic situation in the village]. Almaty: Qainar, 1990. 240 p. (In Kaz.)

Zhanbosinova, 2017 — *Zhanbosinova A.S.* Likvidatsia kulachestva kak klassa na materialah GAVKO [Elimination of the kulaks as a class based on GAVKO materials]. KazNPU Bulletin. 2017. No. 1(52). 2017. Pp. 162–168. (In Rus.)

Zhanbosinova, 2020 — *Zhanbosinova A.S., Zhandybayeva, S.S., Atantayeva, B.Zh., Zhirindinova, K.R., Kazbekova.* The historical memory on modernization of the Kazakh aul in Soviet narratives. Opción, Año 36, Regular, 2020. No. 91. 2020. Pp. 426–441. (In Eng.)

Әдебиеттер

Zhanbosinova, 2020 — *Zhanbosinova A.S., Zhandybayeva, S.S., Atantayeva, B.Zh., Zhirindinova, K.R., Kazbekova.* The historical memory on modernization of the Kazakh aul in Soviet narratives. Opción, Año 36, Regular. 2020. No. 91. 2020. Pp. 426–441.

Ашаршылық, 2021 — *Ашаршылық.* Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сборник документов. I том. Алматы: Атамұра, 2021. 920 б.

Әжіғали, 2014 — *Әжіғали С.Е.* Орталық Азияның қазақ диаспорасы: тарих – мәдениет – ескерткіштер: Халықаралық ғыл. конф. материалдары (Алматы қ., 5 желтоқсан 2014 ж.). құраст.: А.Т. Абдулина, К.Н. Балтабаева, Г.Ү. Орынбаева. Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. 428 б.

Грум–Гржимайло, 1930 — *Грум–Гржимайло Г.Е.* Западная Монголия и Урянхайский край. Ленинград: Государственного Русского Географического Общества, 1930. 413 с.

Дэмид, 1991 — *Дэмид Г.* МАҮХЦ-ийн үүсэн байгуулагдсан товч түүх, тэргүүн дэд дэвтэр. Улаанбаатар: Улан-Батор, 1991. 160 б.

Жанбосинова, 2017 — *Жанбосинова А.С.* Ликвидация кулачества как класса на материалах ГАВКО // Вестник КазНПУ. № 1(52). 2017. С. 162–168.

Қабышұлы, 1997 — *Қабышұлы И.* Қазақ қауымы: Қазақ ұлысының 2200 жылдық тарихы. Алматы: Жазушы, 1997. 169 б.

Қинаятұлы, 2001 — *Қинаятұлы З.* Моңғолиядағы қазақтар. I-кітап. Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспасы, 2001. 318 б.

Қозғамбаева, 2014 — *Қозғамбаева Г.Б.* Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы: өткені мен

бүгінгі. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 159 б.

Мендикулова, 1997 — *Мендикулова Г.М.* Исторические судьбы казахского диаспора: происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997. 261 б.

Мұхамәдиұлы, 2000 — *Мұхамәдиұлы Х.* Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы. Алматы: Ғылым, 2000. 206 б.

Набижан, 1996 — *Набижан М.* Қазақ-Қытай қатынастары. Алматы: Санат, 1996. 330 б.

Омарбеков, 2003 — *Омарбеков Т.* Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Алматы: Өнер, 2003. 552 б.

Потанин, 1881 — *Потанин Г.Н.* Очерки северо-западной Монголий. Санкт-Петербург: Государственного Русского Географического Общества, 1881. 340 с.

Рахметұлы, 2009 — *Рахметұлы С.* Моңғолия мен Қытайды мекендеген қазақтардың қоғамдық-саяси өмірінің тарихы (1912–1949). Алматы: Ғылым 2009. 7 б.

Тәтімов, 1990 — *Тәтімов М.* Ауылдағы демографиялық ахуал. Алматы: Қайнар, 1990. 240 б.

Чебоксарова, 1965 — *Чебоксарова Н.Н.* Народы восточной Азии. Москва-Ленинград: АН СССР, 1965. 631 с.

Чойбалсан, 2002 — *Чойбалсан Х.* МАҰХЦ-ийн хөгжлийн товч зам (Моңғолдың халық әскерінің қысқаша тарихы). Улаанбаатар: Улан-Батор, 2002. 95 б.

Чойбалсан, 2002 — *Чойбалсан Х.* Монголын хувьсгалын товч түүх. Улаанбаатар: Улан-Батор, 2002. 95 б.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 843–855, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_843-855

KAZAKHS IN MONGOLIA: A GENERAL OVERVIEW OF THE ETHNOCULTURAL, DEMOGRAPHIC AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

Shalmanova Aliya^{1*}, *Beknazarov Rahim*²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University
 (54, A. Moldagulova Ave., 030000 Aktobe, Kazakhstan)
 PhD Student
 <https://orcid.org/0000-0002-0703-3740>. E-mail: aliya_sh83@mail.ru
 *Corresponding author

²K. Zhubanov Aktobe Regional University
 (54, A. Moldagulova Ave., 030000 Aktobe, Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Science and Innovation.
 <https://orcid.org/0000-0002-1033-9660>. E-mail: r.beknazarov@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Shalmanova A., Beknazarov R., 2023

Abstract. *Introduction.* In the proposed scientific article, based on field research materials and statistical data, the current state of the Kazakh ethnic group in Mongolia is considered. In foreign and domestic historiography, there is agreement on the settlement of Kazakhs in Mongolia and mainly indicate that the migration of the tribes of the Middle Zhuz Kerey, Naiman, Uak lasted until the second half of the XIX – early XX centuries. *Goals and objectives.* The purpose of the article is to review the current demographic, ethno-cultural and socio-economic development of Kazakhs in Mongolia. Therefore, the task is to compare the studies conducted in 2007, 2008, 2013 with the surveys of 2023. *Results.* According to the 1989 census, 2, 116 thousand people lived in Mongolia. Of these, 120,500 Kazakhs, the population of Mongolia according to the 2020 census was 3,174,565 people. The number of Kazakhs was 120,999 people. *Conclusion.* According to the field materials of 2023, the welfare of Kazakhs in Mongolia has significantly increased compared to 2007, 2008, 2013.

This is due to the fact that Kazakhs are moving out of the country. Every year the number of young people connecting their future with the Republic of Kazakhstan is growing.

Keywords: Mongolia, Kazakh ethnic group, socio-economic situation, demographic situation

For citation: Shalmanova A., Beknazarov R. Kazakhs in Mongolia: a general overview of the ethnocultural, demographic and socio-economic development // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 843–855. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_843-855

МОҢҒОЛИЯДАҒЫ ҚАЗАҚТАР: ЭТНОМӘДЕНИ, ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ЖАЛПЫ ШОЛУ

Шалманова Әлия Бақытжанқызы^{1*}, Бекназаров Рахым Азғыбайұлы²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(54-үй, Ә. Молдағұлова даңғ., 030000 Ақтөбе, Қазақстан)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-0703-3740>. E-mail: aliya_sh83@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(54-үй, Ә. Молдағұлова даңғ., 030000 Ақтөбе, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының докторы, доцент, Ғылым және инновациялар жөніндегі проректор

 <https://orcid.org/0000-0002-1033-9660>. E-mail: r.beknazarov@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Шалманова Ә.Б., Бекназаров Р.А., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ұсынылып отырған ғылыми мақалада далалық зерттеу материалдары мен статистикалық мәліметтер негізінде Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қазіргі кездегі жағдайы қарастырылған. Моңғолиядағы қазақтардың тарихы туралы бірқатар зерттеулер жүргізіліп, еңбектер де жарыққа шықты. Шетелдік және отандық тарихнамада Моңғолияға қазақтардың қоныстануы жөнінде пікірлер бір ойға тоғысады және негізінен Орта жүздің керей, найман, уақ руларының көші ХІХ ғ. екінші жартысы – ХХ ғ. басына дейін жалғасқандығын көрсетеді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Мақаланың мақсаты Моңғолиядағы қазақтардың қазіргі таңдағы демографиялық, этномәдени және әлеуметтік-экономикалық дамуына шолу жасау болып табылады. Сол себепті 2023 ж. зерттеулерді 2007, 2008, 2013 жж. жинаған материалдармен салыстыру міндеті қойылды. *Нәтижелер.* 1989 ж. жалпы халықтық санақ мәліметіне сәйкес Моңғолияда 2,116 мың адам мекендеді. Оның ішінде 120500 қазақ болды, 2020 жылғы санақ бойынша Моңғолия халқының саны 3 174 565 болды. Ал қазақтардың саны 120 999 құрады. Байқап отырғанымыздай 21 жыл ішінде сандық көрсеткіште айтарлықтай өзгеріс жоқ. Алайда қазақ этникалық тобының өсімі жоғары болса да статистикалық көрсеткіште аз болуына олардың Қазақстанға қоныс аударуы себеп болып отыр. Жастар болашағын тарихи отанымен байланыстырады. Қазақ көп шоғырланған Баян-Өлгий және Ховд аймақтарында табиғи байлықтар толық игерілмеген, өндіріс аз дамыған, темір жол жоқ, бірақ аймақ орталықтарында әуежай бар. Баян-Өлгий аймағы ішінде асфальтты жол болмаса да автокөлік байланысы жақсы дамыған. Табиғат өзінің бастапқы түрінде сақталған және дәстүрлі жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысуына байланысты қазақтардың сақталған тұрмыс-салты шетелдік туристтердің және фотографтардың көптеп елге ағылуына себепші екені сөзсіз. Экономиканың негізгі көзі мал шаруашылығы. Алайда мал басы жайылым сыйымдылығынан асады, көп жерлер жауын-шашынның болмауынан шөлейтті жерге айналуға бейім. *Қорытынды.* Қорытындылай келгенде, 2007, 2008, 2013 жж. Моңғолиядағы қазақтардың әл-ауқаты 2023 ж салыстырғанда біршама өскенін байқауға болады. Мал санының қарқынды өсуіне кедергі болатын жұт салдары, жыл сайын жайылымның азаюы, жастардың мал бағуға ынтасының болмауы, дәстүрлі жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын отбасылар санының қысқаруына әкелді. Бірақ Моңғолияның керемет табиғатын, халықтың дәстүрлі-тұрмыстық мәдениетін, қолөнерін тамашалау үшін туристердің көп келуі елдегі туризм саласының дамуына, соның ішінде Баян-Өлгий аймағының экономикасының дамуына оңды ықпал етуде.

Сонымен бірге демографиялық өсімі жоғары болғанымен 1989–2023 жж. аралығында Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының саны көбеймеді. Себебі қазақтардың елден көшуі жиіледі. Жыл сайын болашағын Қазақстан Республикасымен байланыстыратын, елден көшуге ниетті жастар саны артып келеді.

Түйін сөздер: Моңғолия, қазақ этникалық тобы, әлеуметтік-экономикалық ахуал, демографиялық жағдай

Дәйексөз үшін: Шалманова Ә.Б., Бекназаров Р.А. Моңғолиядағы қазақтар: этномәдени, демографиялық және әлеуметтік-экономикалық дамуына жалпы шолу // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 843–855 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_843-855

КАЗАХИ В МОНГОЛИИ: ОБЩИЙ ОБЗОР ЭТНОКУЛЬТУРНОГО, ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Шалманова Алия Бакитжановна^{1}, Бекназаров Рахым Агибаевич²*

¹Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

(д. 54, пр. А.Молдагуловой, 030000 Актөбе, Казахстан)

Докторант PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-0703-3740>. E-mail: aliya_sh83@mail.ru

* Корреспондирующий автор

²Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

(д. 54, пр. А.Молдагуловой, 030000 Актөбе, Казахстан)

Доктор исторических наук, доцент, проректор по науке и инновациям

 <https://orcid.org/0000-0002-1033-9660>. E-mail: r.beknazarov@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Шалманова А.Б., Бекназаров Р.А., 2023

Аннотация. *Введение.* В предлагаемой научной статье на основе материалов полевых исследований и статистических данных рассматривается современное состояние казахской этнической группы в Монголии. В зарубежной и отечественной историографии о заселении казахов в Монголию сходятся во мнениях и в основном свидетельствуют о том, что миграция племен Среднего жуза керей, найман, уак продолжалась до второй половины XIX – начала XX вв. *Цель и задачи исследования.* Целью статьи является обзор современного демографического, этнокультурного и социально-экономического развития казахов в Монголии. Поэтому ставится задача сравнить исследования, проведенные в 2007, 2008, 2013 гг. с изысканиями 2023 г. *Результаты.* По данным переписи населения 1989 года, в Монголии проживало 2,116 тыс. человек. Из них 120 500 казахов, численность населения Монголии по переписи 2020 года составила 3 174 565 человек. Количество казахов составило 120 999 человек. Как мы видим, за 21 год в количественном показателе существенных изменений нет. *ывод.* По полевым материалам 2023 года благосостояние казахов в Монголии значительно повысилось по сравнению с 2007, 2008, 2013 гг. Несмотря на высокий демографический рост в 1989–2023 гг. численность казахской этнической группы в Монголии не увеличилась. Это связано с тем, что казахи переезжают из страны. С каждым годом растет число молодых людей, связывающих свое будущее с Республикой Казахстан, желающих переехать из страны.

Ключевые слова: Монголия, казахская этническая группа, социально-экономическое положение, демографическая ситуация

Для цитирования: Шалманова А.Б., Бекназаров Р.А. Казахи в Монголии: общий обзор этнокультурного, демографического и социально-экономического развития // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 843–855. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_843-855

Кіріспе

Моңғолиядағы қазақтардың тарихы туралы бірқатар зерттеулер жүргізіліп, еңбектер де жарық шыққанын атап өту қажет. Шетелдік және отандық тарихнамада Моңғолияға қазақтардың қоныстануы жөнінде пікірлер бір ойға тоғысады және негізінен Орта жүздің керей, найман, уақ руларының көші ХІХ ғ. екінші жартысы – ХХ ғ. басына дейін жалғасқандығын көрсетеді (Хабышұлы, 1980, Сарай, 1991, Қинаятұлы, 1995, Мұхамедиұлы, 1997, Қинаят, 2001, Қинаят, 2007, Қозғамбаева, Қалыш 2014). Алайда қазақ этникалық тобының қазіргі жағдайы туралы еңбектер жоқ. Мақалада 2007 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі, яғни 16 жыл ішінде болған өзгерістер ресми мәліметтермен қоса далалық ізденіс барысында алынған деректермен сипатталады.

Мақаланың мақсаты Моңғолиядағы қазақтардың қазіргі таңдағы демографиялық, этномәдени және әлеуметтік-экономикалық дамуына шолу жасау болып табылады.

Моңғолиядағы этникалық қазақтардың көп бөлігі ХІХ ғ. екінші жартысында – ХХ ғ. бірінші жартысында саяси оқиғалардың салдарынан қоныс аударған Орта жүздің керей тайпасының (абақ керей), уақ, найман руының өкілдері болып табылады (Хабышұлы, 1980, Сарай, 1991, Қинаятұлы, 1995, Мухамедиұлы, 1997, Қинаятұлы, 2001, Қинаятұлы, 2007, Қозғамбаева, Қалыш 2014). Абақ керейдің бір тобының Алтайдың теріскей бетіне, Моңғолия еліне қоныс аударуы жобамен 1860-шы жж. басталып 1912–1914 жж. дейін жалғасқан (Қинаятұлы, 1995: 45, Қинаятұлы, 2001: 69) және «ең бір шешуші себебі – малына жайлы жер, жанына жайлы қоныс іздеушілік...» деген қорытындыға келеді тарихшы Қинаятұлы З. (Қинаятұлы, 2007: 121).

Керей тайпасы екі руға бөлінеді: ашамайлы және абақ. Абақ керей өз кезегінде 12 топқа жіктеледі. Моңғолияда негізінен абақ керейдің жантекей, шеруші, жәдік, шұбарайғыр, қаракас, молқы рулары мекендейді (Қинаятұлы, 1995: 22). Моңғолиядағы қазақтардың бір бөлігін құрайтын наймандар мұнда 1914–1917 жж. Марқакөл мен Зайсаннан Шүй арқылы қоныс аударған (Хабышұлы, 1980; Сарай, 1991; Қинаятұлы, 1995; Мұхамедиұлы, 1997; Қинаятұлы, 2001; Қинаятұлы, 2007; Қозғамбаева, Қалыш, 2014).

Тарихшы З.Қинаятұлының пайымдауынша, наймандар моңғол жеріне екі түрлі тағдырмен тоғысты және олардың саны аз болды. Біріншісі, «найманның Байжігіт, Бура, Шимойын тобы жоғарыда айтылған тағдыр тоғысымен Абақ керей ауылдарымен бірге 1860–1870 жж. Алтайдың күн бетінен мұнда келген. Екіншісі, 1916 ж. бірінші дүниежүзілік соғыстың қосалқы жұмысына жігіт беруден бас тартып, орыстың ұлы мәртебелісінің жарлығына қарсы шыққаны үшін жәбір көріп, әуелі Алтайдың күн бетіне асып, 1919–1920 ж. Қобда бетіне келіп орналасқан наймандар... Аталмыш процесс 1870-ші жж. басталып, 1930 жж. басында аяқталған» (Қинаятұлы, 1995: 46, Қинаятұлы, 2001: 73).

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында Моңғолиядағы қазақтардың тарихы туралы жарияланған еңбектер, негізгі дерек ретінде Моңғолия аумағында 2007 ж., 2008 ж., 2013 ж., 2023 ж. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының этнология бөлімінің Моңғолия кешенді экспедициясының (жетекшісі т.ғ.д., профессор С.Е. Әжіғали) құрамында жүргізілген зерттеу жұмыстарының материалдары және ресми статистикалық мәліметтер қолданылды. Зерттеулер жылдың төрт мезгілінде Баян-Өлгий, Ховд аймақтарында, Ұланбатор қ., Төв (Угталцайдам сұмыны, Налайх қ.), Дархан-Уул (Шарыngoл, Хонгор сұмындары), Хэнтий (Шандығын сұмыны, Бэрх қ.) аймақтарында, яғни Моңғолияның батыс, солтүстік, орталық және шығыс аумақтарында жүргізілді.

Моңғолия кешенді экспедициясының ең маңызды зерттеу бағыттарының бірі қазақтарды этномәдени және этносоциологиялық зерттеу болып табылды. Этносоциологиялық зерттеулер өткізу үшін елдімекендердегі қазақтардың үлес салмағы назарға алынды.

Моңғолиядағы қазақ этникалық тобын зерттеу барысында белгілі бір өзгерістерді анықтауға мүмкіндік беретін тарихи-хронологиялық, тарихи салыстырмалы, бақылау әдістері, контент-талдау, сұхбат, сауалнама қолданылды. Жоғарыда аталған әдістермен қатар ауылдық елді мекенге паспорт жасалды. Үйді аралау, әкімдіктерге, мектептерге, интернаттарға, кітапханаларға және т.б. мекемелерге барып, басшылығымен қатар, қызметкерлерімен сұхбаттасу нәтижесінде зерттеу үшін үлкен материал жиналды.

Моңғолия аумағында зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін біз екі бағытты таңдадық: қазақтардың көпшілігі тұратын Баян-Өлгий және Ховд аймақтары. Іріктеменің негізі халық саны мен олардың этникалық құрамы туралы статистикалық мәліметтер болды. Сондай-ақ, бұл екі аймақ бір-бірінен табиғи-климаттық жағдайлармен ерекшеленеді, бұл жүргізілетін шаруашылық түріне әсер етеді.

Талқылау

Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының көп бөлігі мекендейтін Баян-Өлгий аймағы елдегі 19 аймақтарының бірі болып табылады. Солтүстік-шығысында Убсунур, оңтүстік-шығысында Ховд аймақтарымен, солтүстігінде Ресеймен, оңтүстік және оңтүстік-шығысында Қытай Халық Республикасымен шектеседі. Баян-Өлгий аймағының территориясы 45704,9 км² құрайды. Аймақтың барлық аумағын дерлік биіктігі 3000–4000 м дейін жететін Алтай таулары алып жатыр. Бұл аймақтың ауа-райы құрғақ, құбылмалы болып табылады. Табиғи-климаттық жағдайларға байланысты мұнда жартылай көшпелі мал шаруашылығы дамыған. Ақсу, Шегіртай, Жалғыз ағаш, Білеу, Теректі, Бөрті шипалы сулары бар.

Халықтың тығыздығы 1 км² 1,98 адамды құрайды. Аймақ 1940 ж. негізі қаланды. Әкімшілік жағынан аймақ сұмын–баг–бригад болып бөлінеді. Баян-Өлгий аймағының әкімшілік орталығы болып табылатын Өлгий қаласы ел астанасы Ұланбатордан 1760 км қашықтықта орналасқан. Аймақ 12 сұмыннан тұрады. Өлгий қаласына ең жақын сұмын – Бугат (5 км), одан кейін Сагсай – 27 км, Алтанцөгц – 45–50 км, Улаанхус – 56 км, Буянт – 72 км, Толбо – 80 км, Цэнгэл – 87 км, Алтай – 112 км, Баяннуур – 120 км, Ногооннуур – 120 км, Дэлүүн – 150 км, ең шалғай орналасқан Булган сұмынына дейін ара қашықтық 294 км құрайды (Құрманбайұлы, Рахметұлы, 2007: 238).

Моңғолия қазақтарының шамамен 10 %-і Баян-Өлгий аймағына іргелес Ховд аймағында тұрады. Аймақтың жалпы ауданы 7 606 038 га құрайды. Ховд аймағы табиғи-климаттық жағдайлары бойынша ауа-райы жұмсақ. Бұл облыстың тұрғындары жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар егіншілікпен де айналысады.

Ховд қаласында аймақтың туристік әлеуетін дамыту үшін маңызды халықаралық әуежай бар. Аймақта темір рудасы, қорғасын, көмір, бағалы тастар, химиялық және құрылыс шикізаты өндіріледі.

1950 жылдан бастап елдегі индустрияландыруға байланысты Баян-Өлгий аймағынан жұмыс күші жаңадан құрылған шахталарға және басқа да өндірістік орындарға жіберілді (Қинаятұлы, 2001: 204). Қоныс аударатын орындардың бірі Моңғолияның шығысындағы Хэнтий аймағының Батноров сұмынының аумағындағы Бэрх қаласы болды. 1950-жылдары КСРО геологтары кен орындарын зерттеп, қалада флюорит өндіретін шахта салынды. 2007 жылы қала тұрғындарының меншігіндегі мал саны шамамен 42000 басты құрады, алайда қала маңында мұндай малға жайылым жеткіліксіз болды. Тұрғындар негізінен шахтада, мемлекеттік мекемелерде жұмыс жасады. Ал аз ғана малын қырдағы туыстарына бақтыратын. 2013 жылы МонГЭ барысында жүргізілген біздің есептеулеріміз бойынша бұл қалада 28 қазақ отбасы тұрды.

Налайх қаласында этникалық қазақтар 4-мөлтекауданда (төртінші хороолол) тұрады. Қаланың тұрақты тұрғындарының саны 28152 адамды құрайды (2008 ж. мәлімет бойынша). Қала

ел астанасы Уланбатордан оңтүстік-шығысқа қарай 35 км жерде орналасқан және оның 9 ауданының бірі болып табылады. Налайх қаласы 6 мөлтек ауданға бөлінген. Қала құраушы кәсіпорын көмір шахтасы болды, ол бастапқыда елордада салынып жатқан ЖЭО үшін жалғыз отын көзі болды. Бүгінгі күні көмір шахтасы көптеген шағын шахталарға бөлініп, мемлекет жеке тұлғаларға жалға берген. Шахта Уланбатор ЖЭО-1 және ЖЭО-2 көмірмен қамтамасыз етеді. Көмірдің қалған бөлігін әртүрлі өнеркәсіп және коммуналдық кәсіпорындар тұтынады (АДМ, 2013).

2008 ж. жүргізілген экспедиция кезінде қырдан бөлек кейбір сұмын орталықтарында да электр қуаты болмады немесе бірнеше сағатқа ғана қосылатын (мәселен, Толбо, Цэнгэл). Бұл елді мекендердің тұрғындары электр қуатымен қамтамасыз ететін негізгі көзі күн батареялары немесе шағын автономды бензин генераторларын қолданды (АДМ, 2008). Қазақстандық телеарналар «Ел арна», «Хабар», «Қазақстан», «КТК», «Хабар» Өлгий қаласында, басқа сұмындарда тек белгілі бір уақыттарда ғана көрсетілетін. Сонымен бірге ҚХР Шыңжаң қазақтарының телебағдарламаларын көретін (АДМ, 2013). 2023 ж. зерттеулерге сәйкес барлық сұмын орталықтары электрленген. Бірақ қырдағы тұрғындар қазір де күн энергиясын пайдаланады. Қазіргі кезеңде қазақ тіліндегі жаңалықтар мен бағдарламаларды шектеусіз қарауға мүмкіндіктері бар.

Пошта бөлімдері барлық сұмын орталықтарында бар. 2008-жж. халық қазақстандық баспасөзді жаздырып алуға ынтасы болмады. Жүргізілген сауалнамада мұның себебі ретінде бағаның жоғары болуын айтатын. Сұмын және аймақ орталықтарында қаларалық және халықаралық телефон байланысы бар. Тіпті шалғай орналасқан барлық дерлік қырда (ауылдық мекенде) ұялы байланыс өте жақсы дамығандығын және байланыс жасаудың ең көп таралған түрі болып табылатынын атап өткен жөн. Интернет желісі де қол жетімді. Қазіргі таңда ақпараттың барлығын ұялы телефон арқылы ғаламтордан, Instagram және Моңғолияда ең көп қолданылатын Facebook әлеуметтік желілерінен алуға (АДМ, 2023).

Нәтижелер

1989 ж. жалпы халықтық санақ мәліметіне сәйкес Моңғолияда 2,116 мың адам мекендеді. Оның ішінде 120500 қазақ болды, оның 82750 Баян-Өлгий аймағында қоныстанған. Қалған 37750 қазақ басқа аймақтарда мекендеген (Қинаятұлы, 1995: 182–183). Уланбатор қаласындағы өндірістік комбинатқа, Налайх және Чоногол көмір шахталарына жұмысқа орналасуына байланысты қазақ отбасылары бұл қалаларда да қоныс тепкен (Мухамадиұлы, 1997: 59–60, Қинаятұлы, 2001: 204). Мәселен, Уланбаторда 9863 этникалық қазақ тұрды, Хэнтийде – 3655, Ховдта – 12814, Сэлэнгэде – 3229, Эрдэнэтте – 1336, Дарханда – 3116, Төв аймағында – 2167, Дорногов аймағында – 872, Увсте – 950, Дорнодте – 220, Завханда – 68, Архангайда – 90, Оворхангайда – 65, Ховсголде – 24, яғни Моңғолия тұрғындарының 5,9 % қазақтар құрады (Қинаятұлы, 1995: 182–183).

Этникалық қазақтарды Моңғолиядан көшіру 1991 жылдың көктемінде, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғанға дейін және этникалық қазақтарды репатриациялау жөніндегі нормативтік-құқықтық актілерді әзірлегенге дейін басталды.

«Қазақ КСР Еңбек министрлігінің деректері бойынша 1991 жылғы 10 шілдедегі жағдай бойынша Моңғолиядан 893 қазақ отбасы, оның ішінде 572 отбасы Талдықорған облысына, 221 отбасы Семей облысының Абралы ауданына, 47 отбасы Қостанай облысының Ленинград ауданына және 53 отбасы Алматы облысының Нарынкөл және Кеген аудандарының шаруашылықтарына көшіп келді. Барлық еңбекке қабілетті отбасы мүшелері негізінен жұмысқа орналастырылды. Осылайша, Талдықорған облысында 1 247 еңбекке қабілетті отбасы мүшелерінің 783-і жұмысқа орналастырылды, Қостанай облысында 115 еңбекке қабілетті адамның 105-і, Семей облысында 443 еңбекке қабілетті отбасы мүшелерінің 398-і жұмыспен қамтылды» (Балтабаева и др., 2015: 251).

Қазақ КСР Министрлер Кабинетінің 1991 жылғы 18 қарашадағы «Ауылдық жерлерде, басқа республикалар мен шет елдерден жұмыс істеуге ниет білдірген жергілікті ұлт өкілдерін Қазақ КСР-не қоныстандыру тәртібі мен шарттары туралы» қаулысы бойынша қоныс аударумен бірге оларды тасымалдауды ұйымдастыру, қоныстандыру орындарына қабылдау және орналастыру жоспарланды. Осы қаулыда көшуге байланысты шығындарды өтеу, тұрғын үймен қамтамасыз ету, көшу орындарында тапсырған мал санына атаулы түбіртектерді көрсеткен кезде қоныстану орындарында мал беру, қандас-студенттерді жоғары, орта арнаулы және кәсіптік-техникалық оқу орындарына, жалпы білім беретін мектептерге қабылдау, мектепке дейінгі мекемелердегі балаларға орын беру, медициналық және емдік-профилактикалық қызмет көрсету көзделген (Қазақ көші, 2012: 18–19).

Алайда 1993–1996 жылдары әр түрлі себептерге байланысты Қазақстанға қоныс аударған 500-ге жуық отбасы кері оралды (Қиянайтұлы, 2007: 164).

Баян-Өлгий аймағының бұрынғы әкімі, Моңғолияның қазақ мәдениеті орталығының төрағасы Хабсаттар Омарұлының айтуынша, соңғы 18 жылда Қазақстаннан Моңғолияға 9 мыңнан астам адам, негізінен егде жастағы адамдар оралды (Балтабаева и др., 2015: 84).

Қазақстанға этникалық қазақтардың көшуі себепті 2000 ж. бүкілхалықтық санақ бойынша бұл елдегі қазақтардың сандық көрсеткіші 103,0 мыңға дейін төмендеді және жалпы халықтың 4,3 % қазақтар құрады. Сонымен бірге қазақтардың шығыс аймақтарға, әсіресе Уланбатор қаласына жаңа көші қарқын алды. Ресми статистикалық мәліметтерге сәйкес қазақтардың 6,3 % негізінен Уланбатор қаласында, Дархан-Уул, Төв, Селенгэ, Орхон, Хэнтий, Увс аймақтарында қоныстанды (2000 Population, 2001: 50–51). Ал 2010 ж. жалпы халықтық санақтың мәліметі бойынша, Моңғолия халқының саны 2 647 545 адамды құрады, оның ішінде 101526 адам қазақтар болды. Қазақ этникалық тобының 42 949 қалада тұрды, ал ауылдық жерде – 58 577. Қазақтардың көп бөлігі бұрынғыша Батыс аймақта қоныстанды, әсіресе Баян-Өлгий аймағында – 75,6 %, Ховдта – 8,9 %, Уланбаторда – 9,7 %, Дархан-Уулда – 2,4 %, Төвте – 0,9 %, Хэнтийді – 0,5 % және т.б. Әрбір отбасында орташа есеппен үш бала дүниеге келсе де он жыл ішінде қазақтар саны көбеймеді. Өйткені Қазақстанға көш толастамады. Экономикалық, отбасылық немесе басқа жағдайларға байланысты Моңғолияға кері көшіп келу үрдісі орын алса да, көп бөлігі Қазақстанда орнықты.

2013 ж. біз зерттеген елді мекендерде қазақтардың этникалық тобы азшылықты құрады. Далалық деректер бойынша Хонгорда 30-ға жуық қазақ отбасы, Шарынғолда (Дархан-Уул аймақ) – 300, Бэрхте – 28, Шандығында (Хэнтий аймақ) – 25, Налайхада – 1400-ден астам, Угтаалцайдамда (Төв аймақ) – 43-ке жуық отбасы тұрды (АДМ, 2013). 1950–1960 жылдардың ортасында Бэрх қаласында флюорит өндіру шахтасының құрылысына, Шарынғол, Шандығын қаласында көмір разрезін пайдалануға берілуіне, қаладағы көмір шахтасында жұмыс жасауына байланысты Налайх, Баян-Өлгий, Ховд аймақтарының кейбір қазақтары осы аймақтарға қоныс аударды, кәсіпорындарда және ауыл шаруашылығында жұмыс істеу үшін еңбек шарттары бойынша жұмысқа орналасты.

2020 жылғы санақ бойынша Моңғолия халқының саны 527 020-ға өсіп, 3 174 565 болды. Соның ішінде 83,8 % халхалар құрады. Ал қазақтардың үлес салмағы 3,8 % тең болды. Одан кейін Моңғолияда сан жағынан аз дөрвөд, баяд, бурят т.б. этникалық топтары мекендейді. Соңғы бүкілхалықтық санақ бойынша да қазақтардың 90 % жуығы Моңғолияның батыс бөлігінде мекендейтінін көрсетті (2020 Population, 2020: 222). Соның ішінде этникалық қазақтардың 77,7 % Баян-Өлгий аймағында шоғырланған немесе аймақ тұрғындарының 91 % – қазақтар, ал халха бұл аймақта тек 0,9 % құрайды. Сонымен бірге осы елдегі барлық қазақтардың 8,1 % Ховд аймағында орныққан. Бұл аймақ тұрғындарының 11,2 % тең. 2020 ж. санаққа сәйкес Уланбатор қаласында 8,7 % қазақтар тұрады, Дархан-Уул аймағында – 2,2 %, Сэлэнгэде – 0,8 %, Төвте – 0,8 %, Орхонда – 0,6 %, Хэнтийді – 0,5 %, Дорноговте – 0,1 %, Дорновта – 0,1 %, Умноговте – 0,1 %, Увсте – 0,1 %, Гобисүмбэрде – 0,1 %, Хувсгүлде – 0,1 %.

Жеке Баян-Өлгий аймағын алатын болсақ 2019 жылдың аяғында аймақтың жалпы халқы 103,9 мың адамды құрады, бұл 2018 жылмен салыстырғанда 143 адамға немесе 0,1 %-ға өсті. 1000 адамға шаққандағы туу коэффициенті 1,1 %, өлім-жітім коэффициенті 0,8 % құрады, халықтың әдеттегі таза өсімі – 0,3 %. Халықтың 35,3 % – 0–14 жасқа дейінгі балалар, 61,3 % – 15 пен 64 жас аралығындағы балалар, бұл жеткілікті еңбек ресурстарын көрсетеді, ал 3,4 % – 65 жастан асқан қарт адамдар болды. 4 балалы аналарға әр баласына 18 жасқа толғанша 100 мың тугрик жәрдемақы төленуі, зейнеткерлікке ерте шығу жеңілдігі халық өсіміне оңды ықпал етуде (Баян-Өлгий аймгийн, 2020: 4).

1-кесте. Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының Бүкілхалықтық санақ бойынша сандық көрсеткіші
[Table 1. Quantitative indicator of the Kazakh ethnic group in Mongolia according to the national census]

	2010		2020	
	Жалпы саны	% үлес салмағы	Жалпы саны	% үлес салмағы
Моңғолия халқы	2 631 117	100	3 174 565	100
Халха	2 168 141	82,4	2 659 98	83,8
Қазақ	101 526	3,9	120 999	3,8
Дөрвөд	72 403	2,8	83 719	2,6

1-кестедегі мәліметтерден байқап отырғанымыздай, қазақтар саны 2010 ж. азайса, 2020 ж. айтарлықтай көбеймеді.

2-кесте. 2020 ж. жалпы халықтық санақ бойынша аймақтар мен астанада тұратын халықтың % үлес салмағы
[Table 2. % share of the population living in the regions and the capital according to the 2020 general population census]

(2020 Population, 2020:72)

Аймақтар және астана	Моңғолия халқы	Халха	Қазақ	Дөрвөд	Буряд	Баяд
Барлығы	100	100	100	100	100	100
Баян-Өлгий	3,2	0,0	77,7	1,1	0,1	0,1
Уланбатор	45,6	49,7	8,7	34,3	37,5	33,9
Ховд	2,8	0,9	8,1	6,8	0,3	0,5
Дархан-Ул	3,2	3,2	2,2	4,8	1,7	6,5
Сэлэнгэ	3,4	3,5	0,8	1,3	1,1	2,0
Тув	2,9	3,3	0,8	1,3	1,1	2,0
Хэнтий	2,4	2,6	0,5	0,5	12,6	0,4
Орхон	3,3	3,5	0,6	2,8	1,4	2,9
Дорногов	2,2	2,5	0,1	0,4	0,5	0,2
Дорнод	2,6	2,2	0,1	0,6	38,7	0,8
Умнугов	2,2	2,5	0,1	0,2	0,3	0,2
Увс	2,6	0,4	0,1	41,8	0,1	44,3
Хувсгул	4,2	3,8	0,1	0,2	1,9	0,2
Говисумбер	0,5	0,6	0,1	0,2	0,1	0,4

3-кесте. Жас ерекшелігі бойынша проценттік үлес салмағы
[Table 3. Percentage specific weight by age]

(2020 Population, 2020: 53)

	Барлығы (%)	0–14	15–24	25–34	35–44	45–54	55+
Халха	100	32,4	13,6	17,1	14,3	11,0	11,6
Қазақ	100	35,9	17,1	16,7	12,2	9,1	9,0
Дөрвөд	100	29,8	14,5	17,8	14,1	11,9	11,9
Буряд	100	29,6	14,4	17,7	13,9	11,7	12,7
Баяд	100	27,4	11,8	17,4	14,4	12,0	17,0

Баян-Өлгий аймағынан Қазақстанға 2015 жылы 822 адам көшкен, 2016 ж. – 2124, 2017 ж. –

405 (Баян-Өлгий аймгийн, 2020:17). COVID-19 ға байланысты пандемия жылдары шекара жабылып, көш тоқтады. Алайда 2023 ж. жүргізілген зерттеу нәтижелері қазақтардың 2022–2023 жж. Қазақстанға көптеп көшуін және әсіресе жастардың қоныс аударуына ниетті екенін көрсетті. Негізінен қазақтар Павлодар, Қарағанды, Астана қалалары мен маңына көптеп көшіп барады. Себебі географиялық орналасуы жағынан Баян-Өлгийге жақын. ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметі бойынша, 1991 ж. бастап Қазақстанға 1 123,2 мың, ал 2023 ж. 1 қыркүйектегі мәлімет бойынша, 16026 қандас елге оралған. Биыл оралған этникалық қазақтардың 10,9 % Моңғолиядан келген. Қандастардың 61,4 % – жұмысқа қабілетті жастағылар, олардың ішінде 15,6 % – жоғары білімді, 34,4 % – орта арнаулы білімі бар, 41,2 % – орта білімді. 30 % – жұмысқа қабілетті жастан кіші және 8,5 % – зейнеткерлер (1 123 200 этнических казахов).

Қазақ этникалық тобының 42 % қалада, ал 58 % ауылдық жерде мекендейді. Саны жағынан ең көп халхалардың 70,8 % қалада, ал қалған 29,2 % ауылда тұрады.

Сұмын немесе аймақ орталықтарында негізінен мемлекеттік мекемелерде, қаржы ұйымдарында жұмыс жасайтын, бизнес саласында табыс табатын немесе ұсақ сауда-саттықпен айналысатын және жұт кезінде малынан айырылған отбасылар тұрады. 2008, 2013 жж. қазақтар әл-ауқатын малмен есептеді. 2007, 2008, 2013 жылдардағы сұхбат мәліметтерін биылғы алынған мағлұматпен салыстырсақ, жастар мал шаруашылығынан алыстап, білім қуып, қалалық жерлерде мекендегенді таңдайтынын байқатты. Тіпті ата-аналары да балаларына ақылы түрде болса да жоғары немесе тым болмаса орта-арнаулы білім алуға жағдай жасауға ұмтылысын көрсетті.

2020 жылғы зерттеу бойынша қазақтардың ішінде жоғары білімді – 21,2 %, орта арнаулы білімді – 3,2 %, техникалық және кәсіби білімді – 3,9 %, орта білімді – 22,3 %, аяқталмаған орта білімді – 21,7 %, бастауыш білім алған – 20,4 %, сауат ашпаған – 7,0 % құрады (2020 Population, 2020: 56). Қазіргі уақытта сұралғандардың пікірінше, техникалық мамандықтар сұранысқа ие мамандықтар болып саналады.

Экономикалық қызмет түрлерінің салалық жіктелуі бойынша қазақтардың 41,9 % – ауыл шаруашылығы, орман немесе балық шаруашылығында, 2,3 % – тау-кен өндірісінде, 4,4 % – өндіріс орындарында, 1,3 % – электр қуатымен, газбен жабдықтау саласында, 0,4 % – сумен жабдықтау; қалдықтарды кәдеге жарату және қалпына келтіру саласында, 2,6 % – құрылыста, 7 % – көтерме және бөлшек саудада; автокөлік, мотоциклдер жөндеу саласында жұмыс жасайды (2020 Population, 2020: 227).

Сонымен бірге тасымалдау және сақтау саласында – 2 %, орналастыру қызметтері және тамақтану – 0,8 %, ақпарат және байланыс – 0,9 %, қаржылық және сақтандыру қызметі – 1,8 %, жылжымайтын мүлік саласындағы қызмет – 0,1 %, кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет – 1,4 %, әкімшілік және көмекші қызметтер – 1,2 % (2020 Population, 2020: 228).

Ал мемлекеттік басқару және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қамтамасыз етуде – 8,1 %, білім саласында – 15,6 %, денсаулық сақтау және әлеуметтік қызмет саласындағы қызметте – 5,3 %, өнер, ойын-сауық және демалыс ұйымдастыру бағытында – 0,7 %, сервистік қызметтің басқа түрлерінде – 1,9 %, экстерриториялық қызмет ұйымдар мен органдар 0,1 % қазақтар қызмет етеді (2020 Population, 2020: 229).

Ховд және Баян-Өлгий аймақтарында өндіріс аз дамыған, темір жол жоқ, бірақ аймақ орталықтарында әуежай бар. 2022 ж. салынып біткен Ресей Федерациясын Қытай Халық Республикасымен байланыстыратын асфальтті тас жолы Баян-Өлгийден Ховд аймағы арқылы өтеді. Шалғай орналасқан астанасы Уланбаторға асфальтты жол болуынан жолға жұмсалатын уақыт та қысқарды. Бұл әрине екі аймақ тұрғындарына үлкен жеңілдік әкелді. Баян-Өлгий аймағы ішінде асфальтты жол болмаса да автокөлік байланысы жақсы дамыған. Табиғат өзінің бастапқы түрінде сақталған, табиғи байлықтары толық игерілмеген, мал басы жайылым сыйымдылығынан асады, көп жерлер жауын-шашынның болмауынан шөлейтті жерге айналуда.

Сауалнамаға қатысқан 100 Моңғолия қазақтары өз жерін тыныш (50 %), тұрғын үйге ыңғайлы (17,5 %), әдемі (17 %), бай (9 %), Отан, таныс орта (4,5 %), экономикалық, географиялық

тұрғыдан 2 % тиімсіз деп санайды.

Моңғолия экономикасының негізгі саласы мал шаруашылығы болып табылады. Мал өнімдерін сату және өңдеу дамып келеді. Баян-Өлгий тұрғындарының айтуынша, 2015–2016 жж. экономикалық жағдай жақсарып, аймақ орталығында 2 қабатты көп үйлер салынды. Соңғы жылдары халықтың әл-ауқаты төмендеп, Қазақстанға көшу көбейді.

2019 ж. статистикалық мәліметке сәйкес Баян-Өлгий аймағында 2 192 764 мал саналды, оның ішінде 5913 түйе, 99020 жылқы, 158582 ірі қара, 995904 қой, 933345 ешкі құрады (Баян-Өлгий, 2020: 4).

4-кесте. Баян-Өлгий аймағындағы мал басы
[Table 4. The number of cattle in the Bayan-Olgii aimag]
(Баян-Өлгий аймгийн, 2020: 7)

жылдар	2016	2017	2018	2019
жалпы мал басы (мың)	2167,4	2226,1	2166,9	2192,7
түйе	4,9	5,3	5,7	5,9
жылқы	85,6	93,4	95,3	99,0
ірі қара	155,6	161,0	155,9	158,6
қой	937,7	995,2	979,6	995,9
ешкі	983,3	971,2	930,4	933,3

5-кесте. Ховд аймағындағы мал басы []
[Table 5. The number of cattle in the Khovd aimag]
(Ховд аймгийн, 2019: 5)

жылдар	2016	2017	2018	2019
жалпы мал басы (мың)	3280,6	3446,6	3146,4	3084,3
түйе	23,9	25,7	25,4	25,8
жылқы	122,7	132,1	128,5	128,5
ірі қара	182,1	200,5	193,6	187,1
қой	1098,9	1266,0	1323,6	1174,2
ешкі	1685,8	1764,8	1624,6	1631,3

2016–2019 жж. мал басының санағы нәтижелеріне сәйкес, Баян-Өлгий және Ховд аймағындағы мал басы өспегенін байқаймыз (4,5-кестелер). Себебі соңғы жылдардағы жұт салдарынан мал көптеп қырылды және малшылардың әл-ауқатының төмендеуіне әсер етті. Нәтижесінде Ховд аймағында малшылар саны азайды. Мәселен, 2018 ж. малшы саны 7863, ал 2019 ж. 7659 болды, яғни 204 азайды. Төрт түлік малдың ішінде ұсақ мал басы ең көп. Соның ішінде ешкілердің санын көбейтуге тырысады. Өйткені ешкі түбітінің бағасы жоғары. 2018 ж. қорытындысы бойынша 1624,6 мың бас ешкінің төлін есептемегендегі 1 188,4 мың ешкіден жылына орта есеппен 365 тонна түбіт алынды, бұдан 16,7 миллиард тугрик табыс тапты, ал 1 кіші шопанның орташа табысы 2,1 миллион тугрикті құрады (Ховд аймгийн, 2019. 48). 2023 ж. мәлімет бойынша, 1 кг түбіт бағасы 130 000 тугрикке тең. Мал және сүт өнімдерінің бағасы да өскен. Марқа 150 000 тугрик, үлкен қойлар 250–350 мың, семіз жылқы бағасы 1,5–2 млн, сиыр 1 млн тугрик, бұзаулы сиыр 1,5 млн тугрик тұрады. 1 кг құрт 45–50 мың тугрик, 1 кг май 60–70 мың тугрик тұрады.

Ховд аймағында ауа-райының жұмсақ болуына байланысты мұнда жер шаруашылығы дамыған. 2018 ж. қорытындысы бойынша Ховд аймағында 2242,4 гектардан 22,8 мың тонна өнім жиналды, бұл 2017 жылмен салыстырғанда 1,8 мың тоннаға артық. 2019 ж. Аймақтың негізгі ауылшаруашылық аудандары – Булган, Буянт, Мангад, Уенч және Ховд сұмындарында шөптің 81,5% жиналды. 1 гектардан 16,5 ц дәнді дақылдар, 132,3 ц қызанақ, 124,7 ц көкөніс және 43,3 ц жемшөп дақылдары жиналды. Сонымен бірге аймақта 62,89 тонна жеміс өсірілді, оның ішінде 36,4 тонна жидек, 5,3 тонна қарақат, 4,2 тонна ранетка, 16,63 тонна алма (Ховд аймгийн, 2020:

34). Жемістермен және көкөністермен Баян-Өлгий және іргелес басқа да аймақтармен қоса Уланбатыр қаласының тұрғындары қамтамасыз етіледі. Қашаға көкөніс егетін үйлер санаулы, қауын, картоп, сәбіз, қарбыз, қызылша, шалғам, қырыққабат т.б. егістікке трактормен егіледі (АДМ, 2023).

6-кесте. Баян-Өлгий аймағындағы үй шаруашылықтарының саны, мал шаруашылығы
[Table 6. Number of households in the Bayan-Olgii aimag, animal husbandry]

Жылдар	2016	2017	2018	2019
Үй шаруашылығының жалпы саны	23322	23626	24306	24327
Мал шаруашылығы	8888	9261	8728	8703

(Баян-Өлгий аймгийн, 2020: 52)

6-кестедегі көрсеткішке сәйкес аймақтағы малшылардың да саны азайғандығы көрінеді. Сұхбат барысында жұттың кесірінен малшылар малдарынан айырылып, көңілдері түсіп, сұмын, аймақ орталықтарына көшуге мәжбүр болғандығын мәлімдеді. Тіпті Қазақстанға көшу үшін бар малын сатқандар да бар.

2008, 2013 жылдармен салыстырғанда 2023 ж. далалық мәліметтерге сәйкес малдарын туыстарына тегін бақтыратындардың саны кеміді. Сұмын немесе аймақ орталығында тұратын отбасылар көктем, жаз, күз мезгілінде малшыларға ақысына мал бақтырып, қыста өз қашаларында шөп, жеммен өсіретін болды.

Туризмнің қарқынды дамуы Моңғолия экономикасына оңды ықпал етуде. Мәселен, мамыр айынан бастап Моңғолияға туристер көптеп келеді. Жұмыссыздық көрсеткішінің жоғаруы болуына қарамастан, халықтың негізгі табыс көзі Ховд аймағы қазақтарының көкөніс, жем-шөп сатудан, Баян-Өлгий тұрғындарының мал өнімдерін сатудан, туризмнен түсетін қаражат болып табылады. Негізінен туристер Жапония, Оңтүстік Корея, Батыс Еуропа елдері мен АҚШ-нан көптеп келеді. Туристерді өлкенің тамаша табиғаты және жыл сайын 11 шілдеде Біртұтас Моңғол империясының құрылуына байланысты Наадам ұлттық мерекесіне орай арнайы барлық аймақтарда ұйымдастырылатын мерекелік көріністер қызықтырады. Жан жақтан туристер мен фотографтар моңғол балуандарының күресін, садақ ату, бәйгені тамашалау үшін келеді. Сонымен бірге жыл сайын Баян-Өлгий аймағында 17–18 қыркүйекте және 30 қыркүйек – 1 қазан аралықтарында 40-қа жуық бүркіштілердің қатысуымен екі кішігірім, сондай-ақ 5–6 қазанда (демалыс күндеріне сәйкестендіріп, қазанның алғашқы күндері) үлкен шоу қойылым ретінде Моңғолия бүркітшілер қауымдастығы ұйымдастыруымен «Golden Eagle» Моңғолия бүркітшілер фестивалі өткізіледі. Мұнда қазақтардың материалдық және материалдық емес мәдениеті әлемге таныстырылып, насихатталады. Ою-өрнектермен безендірілген ұлттық киімдерін киген 100-ге жуық қазақ саятшылар, ат үстінде бүркіттерімен аңға шығуы, түйе немесе ат жарысы, қыз қуу, көкпар, теңге ілу т.б. ұлттық ойындары ұйымдастырылады. Туристерге ұлттық тағамдар ұсынылып, қолөнер бұйымдары сатылады. Қазақ киіз үйі қонақүй ретінде қолданылады.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, 2007, 2008, 2013 жж. Моңғолиядағы қазақтардың әл-ауқаты 2023 ж. салыстырғанда біршама өскенін байқауға болады. Мал санының қарқынды өсуіне кедергі болатын жұт салдары, жыл сайын жайылымның азаюы, жастардың мал бағуға ынтасының болмауы, дәстүрлі жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын отбасылардың қысқаруына әкелді. Бірақ Моңғолияның керемет табиғатын, халықтың дәстүрлі-тұрмыстық мәдениетін, қолөнерін тамашалау үшін туристердің көп келуі елдегі туризм саласының дамуына, соның ішінде Баян-Өлгий аймағының экономикасының дамуына оңды ықпал етуде.

Сонымен бірге демографиялық өсімі жоғары болғанымен 1989–2023 жж. аралығында Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының саны көбеймеді. Себебі қазақтардың елден көшуі

жиіледі. Жыл сайын болашағын Қазақстан Республикасымен байланыстыратын, елден көшуге ниетті жастар саны артып келеді.

Sources

- Field materials of the author. MongKE — 2007
 Field materials of the author. MongKE — 2008, spring
 Field materials of the author. MongKE — 2008, summer
 Field materials of the author. MongKE — 2013
 Field materials of the author. MongKE — 2023

Деректер

- Автордың далалық материалдары. МонгКЭ — 2007
 Автордың далалық материалдары. МонгКЭ — 2008, көктем
 Автордың далалық материалдары. МонгКЭ — 2008, жаз
 Автордың далалық материалдары. МонгКЭ — 2013
 Автордың далалық материалдары. МонгКЭ — 2023

References

- Bajan-Olgij ajmgijn, 2020 — *Bajan-Olgij ajmgijn 2019 ony jedijn zasag, nijgmijn hogzhlijn statistikijn jemhjetgjel* [2019 economic and Social Development statistics bulletin of Bayan-Ulgii province]. Olgij, 2020. 92 p. (In Mong.)
- Baltabaeva etc., 2015 — *Baltabaeva K.N., Mamashev T.A., Ermekbay Zh.A., Baimagambetova A.Zh. Kazahskaja diaspora i repatriacija (1991–2012): Monografija* [Kazakh Diaspora and repatriation (1991–2012): Monograph] Almaty: Eltanym, 2015. 568 p. 12 fig. (In Russ.)
- Baltabaeva K.N., 2012 — *Baltabaeva K.N. Kazaq koshi – qazaqtyn qauymdasuy: Kazakstan Respublikasy Prezidenti Muragatynyn qorynan quzhattar zhinagy (Duniezhuji kazaktary kauymdastygynyn 20 zhyldygyna arnalgan) = Repatriacija kazahov – konsolidacija naroda. Sbornik dokum. Arhiva Prezidenta Respubliki Kazahstan k 20-letiju Vsemirnoj Associacii kazahov* [Kazakh migration - Kazakh Association: collection of documents from the archive of the president of the Republic of Kazakhstan (dedicated to the 20th anniversary of the World Association of Kazakhs)] Almaty: Duniezhuji kazaktary kauymdastygy «Atazhurt» baspa ortalygy, 2012. 352 p. (In Kaz., In Russ.)
- Habyshuly, 1980 — *Habyshuly I. Mongolija kazaktarynyn tarihy* [History of the Kazakhs of Mongolia] Olgij, 1980. 244 p. (In Kaz.)
- Hovd ajmgijn, 2019 — *Hovd ajmgijn 2019 ony nijgem jedijn zasgijn tanilcuulga* [Socio-economic profile of Khovd province 2019] Hovd, 2019. 61 p. (In Mong.)
- Hun, 2001 — *Hun Am, oron suucny 2000 ony ulsyn toollogo: Bajan-Olgij ajmgijn toollogyn dun.* [National census of Population and housing 2000: census results from the Bajan-Olgij aimag] Ulaanbaatar, 2001. 70 p. (In Mong.)
- Hun, 2011 — *Hun Am, oron suucny 2010 ony ulsyn toollogo* [Population and housing at the 2010 national census]. Ulaanbaatar, 2011. 274 p. (In Mong.)
- Kinajatuly, 1995 — *Kinajatuly Z. Zhylagan zhyldar shezhiresi* [Chronicle of the Weeping years] Almaty: Merej, 1995. 298 p. (In Kaz.)
- Kinajatuly, 2001 — *Kinajatuly Z. Mongolijadagy kazaktar* [Kazakhs in Mongolia] Almaty: Atazhurt, 2001. 320 p. (In Kaz.)
- Kinajatuly, 2007 — *Kinajatuly Z. Mongolijadagy kazaktar* [Kazakhs in Mongolia] Almaty: Duniezhuji kazaktarynyn kauymdastygy, 2007. Book 2 256 p. (In Kaz.)
- Kozgambaeva G.B., Kalysh, 2014 — *Kozgambaeva G.B., Kalysh A.B. Mongolijadagy kazak diasporasynyn tarihy: oku kuraly* [History of the Kazakh diaspora in Mongolia: a textbook]. Almaty: Kazak universiteti, 2014. 172 p. (In Kaz.)
- Kurmanbayuly, Rakhmetuly, 2007 — *Kurmanbayuly, Uzbek, Rakhmetuly, Shynai. Mongolijadagy kazak halky* [Kazakh people in Mongolia]. Bayan-Olgii: Admon, 2007. 264 p. (In Kaz.)
- Muhamediuly, 1997 — *Muhamediuly, Hurmethan. Mongolijadagy kazak subetnosynyn kalyptasuy men damuy. (Tarihi-etnologijaluk zertteu)* [Formation and development of the Kazakh subethnos in Mongolia.

(Historical and ethnological research)]. Almaty-Ulaanbaatar, 1997. 221 p. (In Kaz.)

Pozdneev, 1892 — *Pozdneev A.M.* Mongolija i mongoly [Mongolia and the Mongols]. Saint-Petersburg, 1892. Pp. 675–696. (In Russ.)

Saraj, 1991 — *Saraj A.* Revoljucijadan burungy kazak halky [Kazakh people before the revolution] Olgij: Bajan-Olgij ajmaktyk baspasy, 1991. 116 p. (In Kaz.)

1 123 200 jetnicheskikh kazahov — 1 123 200 *jetnicheskikh kazahov* vernulis' v Kazahstan [1,123,200 ethnic Kazakhs returned to Kazakhstan] [electronic resource]. September 26, 2023. News Mail.ru (access date: 28.09.2023) (In Russ.)

2000 Population, 2001 — *2000 Population and Housing Census of Mongolia: The main results.* Published by the National Statistical Office. Ulaanbaatar, 2001. 170 p. (In Eng.)

2020 Population, 2020 — *2020 Population and housing census of Mongolia.* National report, 2020. 298 p. (In Eng.)

Әдебиеттер

Балтабаева и др., 2015 — *Балтабаева К.Н., Мамашев Т.А., Ермекбай Ж.А., Баймагамбетова А.Ж.* Казахская диаспора и репатриация (1991–2012): Монография. Научный ред. Мажитов С.Ф. Алматы: Елтаным, 2015. 568 с. 12 илл.

Балтабаева, 2012 — *Балтабаева К.Н.* Қазақ көші – қазақтың қауымдасуы: Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының қорынан құжаттар жинағы (Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының 20 жылдығына аналған) = Репатриация казахов – консолидация народа. Сборник докум. Архива Президента Республики Казахстан к 20-летию Всемирной Ассоциации казахов. Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2012. 352 б. қазақша, орысша

Баян-Өлгий аймгийн, 2020 — *Баян-Өлгий аймгийн* 2019 оны эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн статистикийн эмхэтгэл. Өлгий, 2020. 92 б.

Қинаятұлы, 1995 — *Қинаятұлы З.* Жылаған жылдар шежіресі. Алматы: Мерей, 1995. 298 б.

Қинаятұлы, 2001 — *Қинаятұлы З.* Моңғолиядағы қазақтар. Алматы: Атажұрт, 2001. 320 б.

Қинаятұлы, 2007 — *Қинаятұлы З.* Моңғолиядағы қазақтар. Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2007. 256 б.2-кітап.

Қозғамбаева, Қалыш, 2014 — *Қозғамбаева Г.Б., Қалыш А.Б.* Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 172 б.

Құрманбайұлы, Рахметұлы, 2007 — *Үзбен Құрманбайұлы, Шынай Рахметұлы.* Моңғолиядағы қазақ халқы. Баян-Өлгий: АДМОН, 2007. 264 б.

Мухамадиұлы, 1997 — *Мухамадиұлы, Хурметхан.* Моңғолиядағы қазақ субэтносның қалыптасуы мен дамуы. (Тарихи-этнологиялық зерттеу). Алматы: Улаанбаатар, 1997. 221 б.

Позднеев, 1892 — *Позднеев А.М.* Монголия и монголы. СПб.: 1892. С. 675–696.

Сарай, 1991 — *Сарай А.* Революциядан бұрынғы қазақ халқы. Өлгий: Баян-Өлгий аймақтық баспасы, 1991. 116 б.

Хабышұлы, 1980 — *Хабышұлы, Ислам.* Моңғолия қазақтарының тарихы. Өлгий, 1980. 244 б.

Ховд аймгийн, 2019 — *Ховд аймгийн* 2019 оны нийгэм эдийн засгийн танилцуулга. Ховд, 2019. 61 б.

Хүн, 2001 — *Хүн Ам,* орон сууцны 2000 оны улсын тооллого: Баян-Өлгий аймгийн тооллогын дүн. Улаанбаатар, 2001. 70 б.

Хүн, 2011 — *Хүн Ам,* орон сууцны 2010 оны улсын тооллого. Улаанбаатар, 2011. 274 б.

1 123 200 этнических казахов — 1 123 200 этнических казахов вернулись в Казахстан [электронный ресурс] // 26 сентября 2023. Новости Mail.ru (дата обращения 28.09.2023)

2000 Population, 2001 — *2000 Population and Housing Census of Mongolia: The main results.* Published by the National Statistical Office. Ulaanbaatar, 2001. 170 p.

2020 Population, 2020 — *2020 Population and housing census of Mongolia.* National report, 2020. 298 p.

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 856–868, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_856-868

THE FUNERARY RITUAL IN THE MUSLIM BURIAL GROUND OF THE BOZOK SETTLEMENT

Gulzat D. Bilyalova^{1*}, *Maral K. Khabdulina*²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
 (2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)

PhD

 <https://orcid.org/0000-0003-1696-6144>. E-mail: gulzat_84@inbox.ru

*Corresponding author;

²K. Akishev Institute of Archeology
 (11, Pushkin Str., Astana, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>. E-mail: mk_khabdulina@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Bilyalova G. D., Khabdulina M.K. 2023

Abstract. *Introduction.* The article is dedicated to the analysis of the Muslim funeral rite of the necropolis of the Bozok settlement. The monument is located on the territory of the Akmola region of the Tselinograd district near the city of Astana. It dates back to the VIII–XV centuries and represents residential, religious, industrial, defensive structures of different times. The medieval settlement of Bozok is the first cult monument of Northern Saryarka, which allows us to trace the identity of the Islamization of the deep steppe regions of the Eastern Desht-i Kypchak on specific archaeological material. *Goals and objectives.* The purpose of this study is to determine the types of Muslim burials of the necropolis of the Bozok settlement. The following questions were considered and answered during the study. What applies to the ground structures of Muslim graves? What traditions are typical for the funeral rite of the medieval population of Saryarka of the Golden Horde period? *Results.* A comparative analysis of the Muslim funeral rite of the Bozok necropolis has been carried out. Above-ground burial structures have been identified: mausoleums, mud-brick, soil enclosures – khazirs. Grave structures, which are typical for cemeteries of all Golden Horde cities, are singled out: linings, shoulders, wooden vaults, crypts made of mud bricks. According to the architecture and design of the burial structures, according to the things found in the grave pits, it can be argued that the Muslim necropolis of the Bozok settlement began to form at the end of the 13th – beginning of the 14th centuries. *Conclusions.* It is worth noting that orthodox Islam did not take root in the steppe zone of Desht-i Kypchak in the 13th–14th centuries. The population continued to bury both according to the rite of paganism and according to the requirements of the Sharia. Also pagan traditions are combined with some requirements of Islam.

Keywords: Saryarka, Desht-i Kypchak, Ulus Jochi, Muslim funeral rite, Bozok settlement, Golden Horde

Acknowledgments. The publication was prepared within the framework of funding from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the project "Zhas Galym" " Saryarka as a historical and cultural region of Ulus Zhoshy " (Registration number AP 14972808). **For citation:** Bilyalova G., Khabdulina M. The funeral rite of the muslim necropolis of the Bozok settlement // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 856–868. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_856-868

БОЗОҚ ҚАЛАШЫҒЫНДАҒЫ МҰСЫЛМАН ҚОРЫМЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ РӘСІМІ

Гүлзат Дулатқызы Біләлова¹, Марал Қалымжанқызы Хабдулина²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD

 <https://orcid.org/0000-0003-1696-6144>. E-mail: gulzat_84@inbox.ru

*Автор-корреспондент

²К. Ақышев атындағы археология Ғылыми-зерттеу институты
(11-үй, Пушкин көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>. E-mail: mk_khabdulina@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Біләлова Г.Д., Хабдулина М.К., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала Бозоқ қалашығы қорымындағы мұсылман жерлеу ғұрпын талдауға арналған. Ескерткіш Ақмола облысы, Целиноград ауданы, Астана қаласының маңында орналасқан. Ол VIII–XV ғасырларға жатады және әртүрлі уақыттағы тұрғын үй, діни, өндірістік, қорғаныс құрылымдарынан тұрады. Ортағасырлық Бозоқ қалашығы – Солтүстік Сарыарқаның алғашқы көрнекті ескерткіші, бұл Шығыс Дешті Қыпшақтың далалық аймақтарының исламдануының сәйкестігін нақты археологиялық материалда байқауға мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Бұл зерттеудің мақсаты Бозоқ қалашығы қорымындағы мұсылман қорымдарының түрлерін анықтау. Зерттеу барысында келесі сұрақтар қарастырылып, оларға жауап берілді. Мұсылман қабірлерінің жер үсті құрылымдарына не жатады? Алтын Орда дәуіріндегі ортағасырлық Сарыарқа тұрғындарының жерлеу рәсіміне қандай дәстүрлер тән? *Нәтижелер.* Бозоқ қорымындағы мұсылман жерлеу рәсіміне салыстырмалы талдау жүргізілді. Жер үсті жерлеу құрылыстары анықталды: кесенелер, топырақтан, қыш кірпіштен жасалған қоршаулар – хазирлер. Алтын Орданың барлық қалаларының қорымдарына тән жерлеу құрылымдары: лақат, иықбауы бар шұңқырлар, ағаш күмбезді жабындылар, қам кірпіштен жасалған сағана бөлектеледі. Жерлеу құрылыстарының архитектурасы мен құрылымы бойынша, табылған заттарға сәйкес Бозоқ қалашығының мұсылман қорымдары XIII ғасырдың соңы – XIV ғасырдың басында қалыптаса бастады деп айтуға болады. *Қорытынды.* Айта кетейік, дәстүрлі ислам XIII–XIV ғасырларда Дешті Қыпшақтың далалық аймағында жалғасын таппады. Халық тәңіршілдік ырымы бойынша да, шариғат талаптары бойынша да жерлеуді жалғастырды. Сондай-ақ тәңіршілдік дәстүрлері исламның кейбір талаптарымен үйлеседі. **Түйін сөздер:** Сарыарқа, Дешті Қыпшақ, Жошы Ұлысы, мұсылмандық жерлеу рәсімі, Бозоқ қалашығы, Алтын Орда

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Сарыарқа Жошы Ұлысының тарихи-мәдени аймағы ретінде» тақырыбындағы «Жас Ғалым» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP14972808).

Дәйексөз үшін: Біләлова Г., Хабдулина М. Бозок қалашығындағы мұсылман қорымының жерлеу рәсімі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 856–868 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_856-868

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД МУСУЛЬМАНСКОГО НЕКРОПОЛЯ ГОРОДИЩА БОЗОК

Гульзат Дулатовна Билялова^{1*}, Марал Калымжановна Хабдулина²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан) доктор философии PhD

 <https://orcid.org/0000-0003-1696-6144>. E-mail: gulzat_84@inbox.ru

*Автор-корреспондент

²Научно-исследовательский институт археологии им. К. Акишева (д. 11, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>. E-mail: mk_khabdulina@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Билялова Г.Д., Хабдулина М.К., 2023

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу мусульманского погребального обряда некрополя городища Бозок. Памятник находится на территории Акмолинской области Целиноградского района рядом с городом Астана. Датируется VIII–XV вв. и представляет разновременные жилые, культовые, производственные, оборонительные сооружения. Средневековое городище Бозок – первый культовый памятник Северной Сарыарки, позволяющий на конкретном археологическом материале проследить самобытность исламизации глубинных степных регионов Восточного Дешт-и Кыпчака. *Цель и задачи исследования.* Целью данного исследования является определение типов мусульманских погребений некрополя городища Бозок. Были рассмотрены и даны ответы на следующие вопросы. Что относится к наземным конструкциям мусульманских могил? Какие традиции характерны для погребального обряда средневекового населения Сарыарки эпохи Золотой Орды? *Результаты.* Проведен сравнительный анализ мусульманского погребального обряда некрополя Бозок. Выделены наземные погребальные конструкции: мавзолеи, сырцовые, грунтовые оградки – хазиры. Выделены могильные конструкции, которые характерны для кладбищ всех золотоордынских городов: подбои, заплечики, деревянные своды, склепы из сырцовых кирпичей. По архитектуре и конструкции погребальных сооружений, по вещам найденным, в могильных ямах, можно утверждать, что мусульманский некрополь городища Бозок начал формироваться в конце XIII – начале XIV вв. *Выводы.* Стоит отметить, что ортодоксальный ислам не прижился в степной зоне Дешт-и Кыпчака в XIII–XIV вв. Население продолжало хоронить как по обряду язычества, так и по требованиям шариата. А также языческие традиции совмещаются с некоторыми требованиями ислама.

Ключевые слова: Сарыарқа, Дешт-и Кыпчак, Улус Джучи, мусульманский погребальный обряд, городище Бозок, Золотая Орда

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования «Жас Ғалым» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Сарыарка как историко-культурный регион Улуса Жошы» (регистрационный номер: AP14972808).

Для цитирования: Билялова Г., Хабдулина М. Погребальный обряд мусульманского некрополя городища Бозок // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 856–868. (На англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_856-868

Introduction

The Bozok necropolis is the first medieval cult object of the steppe zone that makes it possible to trace the features and extent of Islamization of the deep steppe regions of the Eastern Desht-i Kypchak using specific archaeological material.

Early medieval objects of the settlement were abandoned by the XIII century, and a Muslim necropolis formed on their ruins. Here we excavated 5 mausoleums and 70 Muslim burials. Next to the two mausoleums built of burnt bricks, brick kilns were opened.

The Muslim burials of the Bozok necropolis are represented by graves with a ground structure and graves covered from above by a small earthen mound. Ground structures include the following: mausoleums, rectangular enclosures made of raw bricks, round and oval ditches, which are the remains of the foundations of some low fences that existed around the grave (Fig. 1).

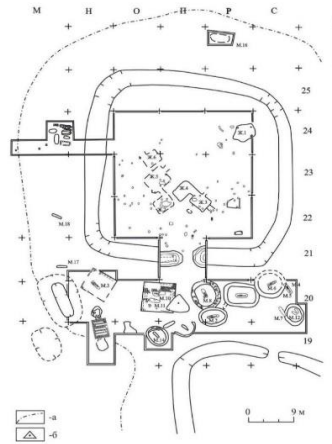

Fig. 1. Settlement of Bozok. Plan of excavations I–II.
A – the borders of the shaft; b – bases of the triangulation tower
(AF of the K. Akishev RIA, F. 2. In. 2. C. 1. L. 24.)

Islam is a religious system with a strong legal and ritual side. Islamic law – Sharia regulates all spheres of personal and public life. The funeral rite of a real Muslim is also described. Its text was preserved in the medieval code of laws "Al-Khidaya fil-furu" (XII) and is used by archaeologists in the classification of Muslim burials (Halikova, 1986: 44; Grigoriev and others, 2007: 129). The archaeological typology of the Muslim burials of the Ulus Jochi is based on the details of the rite, recorded in the design and maintenance of the burial pits, and the position of the burial (Halikova, 1986: 43–46). As noted, Sharia norms did not prescribe the construction of tomb structures, so their construction was not considered.

Among the set of requirements, the following can serve as archaeological indicators of the degree of Islamization. The position of the deceased facing the qibla with the body turning to the right side, or burial without things and clothes, only in a shroud. The religious norms did not recommend to cover the

deceased directly with earth. Therefore, the norms suggested constructions of gravel pits with a recess (lyakhad), recess of graves with bricks. The listed constructions of the graves, except for lining the walls with bricks, cannot be considered an innovation of Islam. These were characteristic of the pagan funeral rite from ancient times.

Compliance with all the canons of Islam is characteristic only for the cemeteries of large cities, in which the cadres of the Muslim clergy lived, exercising strict control over the implementation of all the rules of the rite. For regions far from metropolitan centers, such standardization is not typical. This also applies to the burials of the ancient settlement of Bozok (Habdulina and other, 2018: 22). Only half of the Muslim burials face south. Geographically, Mecca is located south-southwest of the steppes of Saryarka. In order to maintain the qibla principle, the burials must be oriented with their heads to the northwest. 30 burials out of 70 have this orientation. This direction is especially characteristic of the graves grouped next to mausoleum 3. This is clearly the late part of the Bozok necropolis. Judging by the anthropological material, the burials here date back to the period of the Kazakh Khanate. A more common Muslim sign turned out to be an indicator is as follows: there were no things in the burial. Things or ritual food in the form of bones of rams, skulls of horses are characteristics for only 8 burials out of 70.

Materials and methods

The article is based on the archaeological material of the necropolis of the Bozok settlement, located on the southern outskirts of Astana. In 1998, the settlement was discovered by archaeologist K. Akishev, further study was continued by the K. Akishev Research Institute of Archeology under the leadership of M. Khabdulina. The methodological basis of the study was the collection and analysis of available expeditionary reports and bibliographic materials.

The main part of the finds was obtained during the archaeological expedition to the Bozok settlement. The method of archaeological stratigraphy was used in dating the ground burials of the Bozok necropolis. Some of them had the character of later, introductory burials in abandoned, ruined buildings of the previous period in the history of the Bozok settlement. In this case, the possibilities of the relative stratigraphy method were used. The study made an attempt to identify the indicators of the funeral rite of the local Kipchak and newcomer Mongolian ethnic group (Habdulina, Biljalova, 2017: 45). Through an archaeological source with the help of a retrospective method, the role and significance of Islam as a regulator of socio-cultural life and a source of sacred practice of the medieval population of Saryarka is shown.

The archaeological material was also subjected to the methods of statistical processing during the collection, systematization of burials and the analysis of the leading features of the burial rite.

Discussion

Mausoleums. The erection of five mausoleums on the ruins of the Bozok settlement is quite interesting from the point of view of Islamization and testifies to the special spiritual status and sacredness of this space (Biljalova, 2021). Judging by the design, building material, the mausoleums were not built at the same time. The necropolis of the Bozok settlement formed over several centuries.

The early and elite part is the central inter-neighborhood platform, on which there are two mausoleums and graves with fences. According to the architecture and construction of burial structures, the first Muslim burials appeared here at the end of the XIII century. The use of the ruins of a settlement for a necropolis was a common practice in the Middle Ages. Thus, the connection of times and generations was maintained. The erection of mausoleums gave the surrounding space a special holiness, selectivity. Nevertheless, it must be emphasized that orthodox Islam did not take root in the steppe zone of Desht-i Kypchak. Pagan traditions were combined with some of the requirements of Islam. All researchers of the Muslim necropolises of Ulus Jochi point to this fact (Mazhitov, Jaminov, 1990: 184; Vasil'ev, 1995:23; Vasil'ev, 2009).

Since the end of the XIII century the ruins of the ancient settlement of Bozok retained their attractiveness and became a sacred burial place for the elite of the Nura-Ishim region. On the abandoned ruins of the settlements, buried were performed both according to the rite of paganism and according to the requirements of Sharia. Both types of burials were made archaeologically at the same time, i.e. within the limits of the end of the XIII–XIV centuries.

The mausoleums occupy platforms dominant in height on the surface of swollen ramparts. Mausoleum No. 1 is located on the central highest platform of the monument, the dimensions of the base are 6.6x6.6 m. The walls are lined with square bricks in three rows. The width of the walls is 0.88 m. Bricks of the standard are 25x25x4.5–6 cm. The floor of the mausoleum is lined with the same bricks laid on clay filling 5–7 cm thick. Whole and fragmented bricks with carved ornaments and fragments of the ceramic top of the dome of the mausoleum with dark green glaze were found within the excavation of the mausoleum.

Inside the mausoleum, archaeologists discovered two grave pits with the remains of three burials. The graves were oriented along the west-east line. Judging by the stratigraphy, the mausoleum was built for grave No. 9, which was later destroyed by grave No. 10. Grave pit No. 9 originally contained a burial of an adult with three iron arrowheads. Arrows were found in the infill at various levels. Floor bricks covered the top of the grave. But its location seems to be somehow fixed. After some time, the grave was opened, the bones of the human skeleton were broken, some bear traces of burning, some of the bones were thrown away. Instead, a teenager was buried in the grave, but also with things. There were alchiks (dice) in their heads (Biljalova, Habdulina, 2020: 291).

Grave pit No. 11 is located 20 cm south of burial No. 10. This grave is the latest one in the mausoleum. The bricks of the floor were opened or cut through for its construction. At the bottom of the grave, archaeologists found the burial of an old man with his head to the west, and his face to the south. The burial was covered with bricks. A brick kiln was explored 7 m southwest of the mausoleum. There were carved bricks found in its filling along with slag and broken bricks. Consequently, bricks for the construction of mausoleum 1 were fired in this kiln, because this is the only mausoleum with carved terracotta found in the ruins. The time of construction of the mausoleum is determined by iron arrowheads, which date back to the XIII–XIV centuries.

Mausoleum No. 2 is located 6 meters west of Mausoleum No. 1. It is partially preserved. The line of the walls is uneven, apparently, the masonry was made without marking with twine, that is “by eye”. Brick was used in the masonry for the second time, i.e. even brick fragments were used at the base of the wall. The width of the walls is 0.8 m.

The mausoleum is square (5x5 m) or rectangular (6.5x5.0 m) in a plane oriented by the corners to the cardinal points. In the center of the mausoleum there was a grave oriented along the NW-SE line. At the bottom there was a burial of a woman of senile age. It was stretched out on her back, with her head oriented to the NW, and her face turned upwards. The secondary use of bricks in the masonry showed that mausoleum No. 2 was built later than mausoleum No. 1.

Mausoleum No. 3 is located 80 m south of the central city-forming sites of the monument. The mausoleum was opened by one excavation with a furnace. Its ruins also looked like a hill and contained introductory burials. Mausoleum No. 3 is almost diamond-shaped in plan, oriented to the cardinal points at the corners. The external dimensions of the mausoleum are 9x8.5 m. The walls of the mausoleum were built of baked bricks on a mortar of black silty soil. The width of the preserved walls is from 1.02 to 1.06 m. The standard square brick is 25x25x5 cm (Biljalova, Habdulina, 2020: 292).

An entrance is 0.8 m wide. It is fixed in the southwestern wall. In the center of the mausoleum there is the main grave pit (No. 5), at the southern corner there are three late grave pits (No. 6–8). The main grave has been robbed. By design, it looked like a crypt made of raw bricks. The long sides of the crypt formed a vault. The floor of the grave was lined with mud bricks. The depth of the grave pit is 1.3 m. At the bottom, the bones of an incomplete human skeleton were stacked in a neat pile: the bones of the forearm, shoulder blade and several ribs. It is possible that human bones found 5 m south of the

entrance were taken out of this grave.

Fragments of alabaster plaster found in the piles and heaps above the central burial No. 5 are of great interest. Apparently, plaster covered the tombstone of the central grave pit. Near the pit, archaeologists found small fragments of glazed bowls decorated with floral ornaments, outwardly brown and green glaze, and fragments of a ceramic top of the mausoleum with green glaze.

Mausoleums No. 4 and 5 are made of raw rectangular bricks. According to the construction technique, they belong to a later time, possibly XIV–XV centuries.

The mausoleums of the Bozok settlement are of the single-chamber type, square in plan. The walls were erected without a foundation, the thickness of the walls is 0.8–1.2 m. The walls of four mausoleums (except the first one) are uneven, their markings are made “by eye”. The mausoleums were built of burnt and raw bricks. They have south side entrances. Any data on the height and structure of the ceiling have not been preserved. It can be argued that the vaults of the brick mausoleums were crowned with ceramic tops – kubbs, covered with dark green and bright blue glaze. For firing the bricks of the first and third mausoleum, brick kilns were built nearby. Consequently, bricks, kubba and glaze were made from local raw materials (Habdulina, Biljalova, 2017: 48).

Among the cult monuments of the Bozok necropolis, mausoleum No. 1 is distinguished by the thoroughness of construction, the use of carved terracotta. It stands in the center of the inter-neighborhood area. Perhaps the mausoleum belongs to a special person who played a significant role in the spread of Islam in this region. And it is this mausoleum that the history of the Muslim necropolis of the Bozok settlement begins from. The man buried in it was accompanied by weapons and a horse bridle. For the construction of the mausoleum, a brick kiln was built, and located 7 m to the west. The fact that this site was the earliest is evidenced by several indirect data. Ground structures were located only here with ditches remained from their walls nowadays. The process of "settlement" of the site continued for a long period of time. This is evidenced by the facts of overlapping graves and their ground structures. Another argument in using the possible construction of mausoleum No. 1 at the end of the XIII century is the use of burnt bricks in the interior of the dwelling, in the lining of the walls of the sufa, in the design of the furnace. It is established that the dwellings were already abandoned by the end of the XIII century. Consequently, the brick mausoleum was already erected in the XIII century.

Researches excavated two brick furnaces next to the ruins of brick mausoleums. They had two stages with the combustion chamber below and the firing chamber above it. The combustion chamber is rectangular, 3.5x2.0 m in size, elongated along the northwest – southeast line. The furnace was built on the floor of a pit 1.5 m deep from the level of the ancient surface and was lined with raw silt bricks.

The combustion chamber had nine rows of brickwork to a height of 0.7 m. The furnace vault was cut into blowholes for the circulation of incandescent gases and their entry into the firing chamber. The width of the arches, separated by airholes is 25–26 cm, i.e. corresponds to the size of the brick. Lake vegetation served as fuel. Willow, common reed, marsh cattail, lake reeds are species that grow abundantly on Lake Buzukty in our time (except for willow). Armfuls of reeds were tied into fascines and served as excellent fuel.

The height of the firing chamber reaches 2.2 m from the floor to the vault. The entire height of the structure from the floor to the upper point of the ceiling (assuming that the thickness of the lattice ceiling of the furnace is 0.3 m, and the thickness of the arch of the firing chamber is 0.4 m) was equal to 3, 4 m. The furnace had to rise 2.2 m above the level of the ancient surface.

Apparently, the inter-neighborhood space was completed and raised in height for the mausoleum. All this suggests that the mausoleum belonged to a person who played a special role in the spread of Islam in the Nura-Ishim region. However, yielding to the traditions of the pagan rite, he was buried with things.

The barbaric attitude towards the remains of a person buried in the mausoleum is unclear. His bones were crushed, even burned and thrown out of the grave. A child was buried in its place, still not according to the requirements of Islam: with playing alchiks (dice). The same fate befell the main burial of

mausoleum No. 3. The human skeleton was thrown out of the crypt (Habdulina, 2010: 388).

The necropolis of the Bozok settlement was formed over several centuries. The early and elite part is the central inter-neighborhood platform with two mausoleums and graves with fences on it (Fig. 2). According to the architecture and construction of burial structures, the first Muslim burials appeared here at the end of the XIII century. The use of the ruins of a settlement for a necropolis was a frequent practice in the Middle Ages. Thus, the connection of times and generations was maintained. The erection of mausoleums gave the surrounding space a special holiness, selectivity. However, it must be emphasized that orthodox Islam did not take root in the steppe zone of Desht-i Kypchak. Pagan traditions were combined with some of the requirements of Islam. All researchers of the Muslim necropolises of Ulus Jochi noticed that.

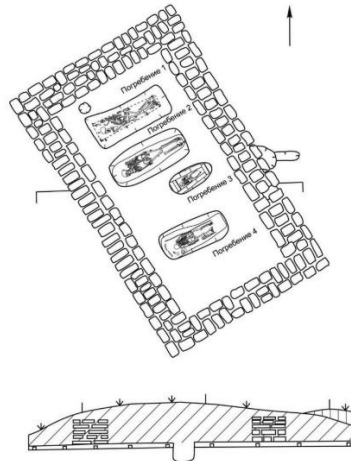

Fig. 2. Settlement of Bozok. Excavation IV. Plan and section of a raw fence.
(AF of the K. Akishev RIA, F. 2. In. 2. C. 1. L. 25.)

At this stage of study, 5 mausoleums were excavated on the territory of the Bozok settlement: three ones made of baked bricks, two mausoleums made of mud bricks. Their walls are represented by broken bricks; the shape and construction of the ceilings have not been preserved. The mausoleums of the Bozok settlement are of the single-chamber type, square in plan. The walls are 0.8–1.2 m thick, erected without a foundation. All mausoleums have a floor lined with bricks or plastered with a thick layer of alabaster. The erection of tombstones over the central grave was registered only in two mausoleums (No. 2, 3). The entrance is from south side. Muslim burials are grouped around two brick mausoleums distinguished by elegant decor. Mausoleum No. 1 had a facade decorated with carved bricks (Habdulina, 2010: 389). The ceilings of the brick mausoleums were crowned with ceramic tops – kubbs, covered with dark green and bright blue glaze.

The graves in brick mausoleums were robbed, the bones of the buried were thrown away. Iron arrowheads and fragments of glazed ceramics were found in the mixed fillings of the grave pits. Arrowheads belong to the types common in the XIII–XIV centuries. According to the things found in the grave pits, it can be argued that the Muslim necropolis of the Bozok settlement began to form at the end of the XIII – beginning of the XIV centuries. The latest Muslim burials were made in the XV–XVI centuries.

Ground burials. Archaeologists discovered more than 70 soil burials at the Bozok settlement (Akishev, Kolbina, 2002: 36). According to the funeral rite, they are divided into two groups: the first ones (8) are pagan, with things, date back to the XIII–XIV centuries; the second ones are Muslim burials (70). There are burials with things and ritual food among them, but burials made according to the requirements of Islam predominate (Halikova, 1986: 44).

Muslim burials (70) are topographically localized in three places of the Bozok settlement: on the

central inter-neighborhood site (excavation I), on the western rampart of the northern neighborhood (excavation II) and near the ruins of a large mausoleum located 80 m south of the three city-forming neighborhoods (excavation III). Single children's burials (2) and one of an adult were found in the rampart on the eastern side of the northern neighborhood. Separately from all of them, a rectangular enclosure made of raw bricks was built. It contained 4 graves. The fence is located at excavation site IV next to the ruins of dugout dwellings.

Khazira-fences. Domeless memorials include graves surrounded by ditches. The outer dimensions of the ditches ranged from 4.5x3.7 to 7.5x5.3 m. The original construction of the ground part of these burial structures has not been preserved. It can be said that only the foundations of ground structures were recorded in the form of ditches 0.4–0.5 m wide, 0.2 to 0.67 m deep. The ditches were filled with fragments of baked and mud bricks, some of them contained a homogeneous silty soil, similar to a special filling.

The ground part of these structures probably had the form of fences, called khazira in the Muslim funeral rite. According to researchers, they appeared in the initial period of the formation of Muslim burial practices and belong to a special trend of Islam. Its supporters adhered to the ban on the construction of mausoleums (Maryksin, 2011). Fences (khazirs) have survived to this day among the Kazakhs in the form of tomb structures "tortkulak".

The fences of the settlement of Bozok are concentrated on the central inter-neighborhood platform. Apparently, it was from this platform that the formation of the Muslim necropolis began at the end of the XII – beginning of the XIV centuries.

According to the layout of the ground structures of the central site, it can be seen that the burial structures were attached for a long time. Some of them turned out to be blocked by later fences, therefore, their ground structures were no longer visible. Enclosed burials are made in accordance with the requirements of the Muslim rite and are characterized by a variety of intra-grave structures: recesses, ledges wooden rolls at the level of the day surface, gable arches of three rows of rectangular mud bricks in the bottom part of the grave.

A common feature is the turning of the face to the south, towards Mecca. At the same time, pagan traditions are preserved. Fragments of cloth from clothes were found in two burials, an incomplete skeleton of a sheep, a fragment of a cast-iron cauldron were found in one burial. As it is known, the formation of Muslim necropolises was often associated with the burial place of the "ancestor" or a special clergyman who did a lot to establish Islam and received the status of "saint".

Among the Muslim burials studied at the Bozok settlement, 4 burials were made in the undercut, the rest ones were made in narrow soil pits. Many of the pits are pear-shaped in cross-section; from above they were narrower, slit-like, expanding towards the bottom. Such pits are concentrated near the mausoleums at excavation 1 and at excavation III.

Mausoleums crypts. On the Golden Horde necropolises, along with ground memorial buildings, there are underground and semi-underground burial crypts structures. A crypt is any vaulted tomb, usually buried in the ground, often found in individual ground burials. Their design is different – from a false vault of bricks placed on the edge, to real vaulted ceilings of a semi-cylindrical or lancet outline in section.

A large number of monumental underground or semi-underground structures designed for collective burials are known. Their essence most accurately reflects the name "mausoleums crypts" (Zilivinskaja, 2014). During the excavations at the settlements of Sarayshyk and Zhaiyk in Western Kazakhstan archaeologists investigated domed mausoleums crypts. In the steppe Irtysh region, during the excavations of the Kalbasun tower, crypts near the village Kyzylenbek were also found (Smagulov, 2012: 26).

In the necropolis of the Bozok settlement, in four cases burials were found in brick crypts with vaulted ceilings. Two of them come from mausoleums. This is the central burial (No. 5) in the mausoleum No. 3. Its walls from bottom to top were lined with mud bricks and blocks. The bricks of the longitudinal

walls were laid with an overlap. The shape of the vaulted ceiling is fixed by imprints of bricks preserved on the western end wall. On the floor of the mausoleum above the pit, a semi-cylindrical tombstone of burnt bricks was erected. The tombstone is plastered with ganch (alabaster) and painted with a floral multicolored pattern.

Archaeologists managed to explore three crypts on the western rampart of the northern neighborhood. One of them is in the mausoleum No. 5. Two crypts were made in earth pits, located on the shaft, to the south of mausoleum No. 5. The pits with crypts are oriented latitudinally. A feature of raw crypts is the filling of the bottom with soil or covering with thin boards. Two adobe crypts are made of black silty bricks of approximately the same size: 37x24x8; 28.5x24x8.5; 39x25x9; 37x24x8.5 cm. In the end walls there are bricks of the following format: 25x20x15 cm; 38x20x8–9 cm. This is the standard of a small elbow, common for mud bricks in the construction practice of the Golden Horde era. The sizes of bricks could vary and depended on handicraft manufacturing conditions.

An interesting construction of the crypt was found in the pit on the southern corner of the rampart of the northern neighborhood (apartment 21/M). The entrance pit and the pit were lined with square burnt bricks. The recess is stepped, made in the southern wall. The southern and eastern walls of the entrance pit are lined with square bricks almost from above. The bottom of the entrance pit is lined with a horizontal layer of bricks. The second parallel row of horizontal bricks goes into the cavity of the recess and closes the burial from above. In order for the bricks not to crush the burial under the bricks, a lattice wooden ceiling was made. At one end, the perches rest on the bottom of the entrance pit, at the other end they are supported by fragments of bricks placed vertically along the southern wall of the recess. Thus, the mouth of the recess is covered with a vertical wall of square bricks, and the burial itself in the recess is additionally covered with horizontally laid bricks. In order to give the pose of turning to the right side, bricks were placed under the shoulder blades and the head of the buried. Burnt bricks, apparently, were taken from the ruins of the walls of Mausoleum No. 1. On top of the crypt there was a brick tombstone, with fragments of burnt bricks preserved.

All recesses of the settlement Bozok are arranged in the southern wall, they have a step at the transition to the bottom. The entrance pit was covered from above with a wooden ramp (2 cases) or a falsely vaulted ceiling made of baked bricks (type A2–2a). The construction of the recesses is typical of the Muslim funeral rite.

The north-western orientation of the dead predominates (26), followed by the western orientation (15), in five cases the orientation of the head to the west-southwest and once to the north and north-west were found. Both burials with a northern orientation sector are distinguished by the presence of ritual food. One of them was opened in mausoleum No. 5. Two horse skulls were placed at the head and on the legs. Chopped parts of the lower jaw, possibly from a horse, were found near the shoulder and between the legs. The second burial, oriented to the NNW, was discovered under an "mound" surrounded by a round ditch. An incomplete skeleton of a ram was found in the filling of a slit-like grave, covered from above with a wooden ramp, above the bottom of the pit. The ram's skull was oriented to the south. A fragment of an iron cauldron was found between the bones of the animal. Near the forearm of the human skeleton, a chopped half of the lower jaw of a sheep was found. Once again, such a detail was found in burial 4 of a family adobe enclosure, which, according to a bronze mirror, is dated to the second half of the XIV century.

Ritual food in the form of separate ram bones was recorded in two more cases. The vertebrae and two ribs of a ram were found among a pile of human bones in burial 4 (near the brick mausoleum No. 3 at excavation site III). This burial is similar to a reburial, as no traces of robbery were found. Throughout the pit had the same filling. The rib and shoulder blade of a ram were found at the bottom of the entrance pit of the cenotaph recess (burial 7 in mausoleum No. 3).

As to the hands position in Muslim burials, arms extended along the body predominate. The second place belong to arms bent at the elbows, hands are on the pelvic bones. Among 70 burials there are 13 children's burials. They are found in different places of the settlement of Bozok (Habdulina and others,

2018: 22). In five cases, the bones of infants, laid in a heap, were found: a skull and long bones nearby. Four teenage burials were accompanied by things: alchiks (dice), glass beads, an iron knife. One of them was a burial with a coin and an iron arrowhead.

In general, judging by the details of the funeral rite, one gets the impression that Muslim burials were left by a related group of the population. There are no significant differences within all burials.

Results

All types of tomb structures, which are typical for urban necropolises of the Golden Horde time, are presented at the settlement. The distribution of mausoleums and the Muslimization of the population in the steppe zone, according to the data of the Southern Urals, dates back to the second half of the XIV century. When analyzing a large sample of barrow burials of the developed Middle Ages, pagan and Muslim burials were identified based on the details of the rite.

All researchers pay attention to the fact that strict adherence to the requirements of Islam in the burial practice of the population of the Ulus Jochi is not observed. Deviations relate to such rules of the canonical Muslim rite as burial without clothes and things, facing towards Mecca (qibla) with the body turning to the right side. The burials of people in clothes, with weapons and decorations were investigated even in the large Muslim centers of Central Asia, there are vessels in the mausoleum crypts. In the city necropolises of the Golden Horde in the mausoleums.

The most elitist territory of Muslim burials is the central inter-neighborhood area, specially filled and raised to a height of 2 m. On its surface (60x17 m) there are two brick mausoleums, 7 burial structures in the form of round and oval ditches, enclosing the space around the grave pits. The outer dimensions of the ditches range from 7.5x5.3 m to 4.5x3.7 m. The original structure of the ground part of these burial structures has not been identified. It can be said that only the foundations of ground structures in the form of ditches 0.4–0.5 m wide and 0.2 to 0.67 m deep have been found (Biljalova, 2022: 107).

The ditches were filled with fragments of baked and mud bricks, some of them contained a homogeneous silty soil, similar to a special filling. The filling of ditches indicates that they are the foundations of walls that towered above the ground. In this way, they are similar to mazars and to the type of Kazakh tomb structures common in Central Kazakhstan – “tortkulak”. Later designs have ditches with loose soddy soil. Low mounds were fixed inside two ditches. The shape and size of the ditches showed up during the cleaning of the upper level of the inter-neighborhood area (excavation 1).

In addition to burials that had an above ground part, 6 grave pits without enclosures were explored at this elite site (excavation 1). According to the mutual arrangement, it is clear that three oval-shaped buildings with ditches overlap the earlier burial structures.

The category of above-ground constructions of Muslim burials includes brick mausoleums and one rectangular adobe enclosure containing 4 earthen graves (family burial vault). Single grave mounds of Muslim burials in their location are grouped around the mausoleums.

Of the 70 Muslim burials of the settlement of Bozok, 25 were made in structures with a ground part. The rest are ground. Some of them had tombstones, which are fixed on the modern surface with a low relief, but their design, as a rule, has not been preserved.

Conclusion

The necropolis of the Bozok settlement formed over several centuries. The early and elite part is the central inter-neighborhood platform, on which there are two mausoleums and graves with fences. According to the architecture and construction of burial structures, the first Muslim burials appear here at the end of the XIII century. The use of the ruins of a settlement for a necropolis was a frequent practice in the Middle Ages. Thus, the connection of times and generations was maintained. The erection of mausoleums gave the surrounding space a special holiness, selectivity. However, it must be emphasized that orthodox Islam did not take root in the steppe zone of Dasht-i Kypchak. Pagan traditions are combined with some of the requirements of Islam. All researchers of the Muslim necropolises of Ulus

Jochi noted this feature.

Sources

AF of the K. Akishev RIA — Archival fund of the K. Akishev Research Institute of Archeology

References

Akishev, Kolbina, 2002 — *Akishev K.A., Kolbina A.V. Gorodishhe Bozok. Antropologicheskie opredelenija cherepov: otchet raboty Ishimskoj stacionarnoj arheologicheskoj jekspedicii na territorii Akmolinskoj oblasti v 2002 godu* [Anthropological identification of skulls: report of the work of the Ishim stationary archaeological expedition on the territory of the Akmola region in 2002]. Astana: L.N. Gumilyov ENU, 2002. 177 p.

Biljalova, 2021 — *Biljalova G.D. Izuchenie kul'tovo-memorial'nyh pamjatnikov Saryarki jepohi Zolotoj Ordy* [Study of the cult-memorial monuments of Saryarka of the Golden Horde era]. The importance of the Great Silk Road and caravan roads of Kazakhstan in the process of urbanization. Proceedings of the international seminar dedicated to 75th anniversary of M.E. Eleuov. Almaty: Al'-Farabi KazNU, 2021. Pp. 194–201. (In Russ).

Biljalova, 2022 — *Biljalova G.D. Sakral'naja praktika naselenija Saryarki jepohi Zolotoj Ordy* [Sacred practice of the population of Saryarka during the Golden Horde era]]. PhD thesis. Astana: L.N. Gumilyov ENU, 2022. 284 p. (In Russ).

Biljalova, Habdulina, 2020 — *Biljalova G.D., Habdulina M.K. Mavzolei jepohi Zolotoj Ordy Nura-Ishimskogo mezhdurech'ja* [Mausoleums of the Golden Horde era in the Nura-Ishim interfluve]. Abai KazNPU Bulletin. 2020. No. 4. Pp. 289–294. (In Russ).

Grigor'ev, Chang, Turtellot, 2007 — *Grigor'ev F.P., Chang K., Turtellot P. Pogrebenie zhenshhiny pozdnekochevnicheskogo vremeni na poselenii Tuzusaj* (Burial of a woman from the late nomadic period at the settlement of Tuzusai). History and archeology of Semirech'ye: collection of articles. Issue 3. Almaty: Fond «Rodnichok», 2007. Pp. 129–141. (In Russ).

Habdulina, 2010 — *Habdulina M.K. Mavzolei srednevekovogo gorodishha Bozok (r. Ishim)* [Mausoleums of the medieval settlement of Bozok (Ishim river)]. Archeology of Low Volga: problems, serach, discoveries: proceedings of the 3rd International Low Volga region archeological conference. Astrakhan: «Astrahanskij universitet, 2010. Pp. 384–391. (In Russ).

Habdulina, Biljalova, 2017 — *Habdulina M.K., Biljalova G.D. Exchange and Transfer of Golden Horde Era Cultural Achievements in the Burial Complex of the Eastern Dasht-i Kypchak*. Stratum plus. 2017. No. 6: Journeys of Things. Bucharest, 2017. Pp. 43–53. (In Eng.)

Habdulina, Biljalova, Bonora, 2018 — *Habdulina M.K., Biljalova G.D., Bonora G.L. Rasprostranenie islama v Vostochnom Dasht-i Kypchake po materialam gorodishha Bozok* (Spread of Islam in the Eastern Dasht-Kipchak according to the materials from Bozok). Narody i religii Evrazii. No. 2. Pp. 16–28. (In Russ).

Halikova, 1986 — *Halikova E.A. Musul'manskije nekropoli Volzhskoj Bulgarii X – nachala XIII vv.* [Muslim necropolises of the Volga Bulgaria in the 10th - early 13th centuries]. Kazan': Kazan' University, 1986. 160 p. (In Russ).

Maryksin, 2011 — *Maryksin D.V. Novoe pogrebenie v syrcovoj ogradke nekropolja gorodishha Zhalpaktal* [A new burial in the adobe enclosure of the necropolis of the Zhalpaktal settlement]. Archeology of Kazakhstan in the era of independence: outcomes, perspectives: proceedings of the international scientific conference dedicated to 20 years anniversary of the Republic of Kazakhstan and 20 years anniversary of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Vol. Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archeology, 2011. 3. Pp. 142–144. (In Russ).

Mazhitov, Jaminov, 1990 — *Mazhitov N.A., Jaminov A.F. Rannemusul'manskije nadgrobnye pamjatniki-mavzolei Bashkirii zolotoordynskogo vremeni* [Early Muslim tombstones-mausoleums of Bashkiria of the Golden Horde time] Bashkir land and its peoples: Republican conference proceedings. Ufa: Izdatel'stvo Bashkirskij gosudarstvennyj universitet, 1990. Pp. 184–185. (In Russ).

Smagulov, 2012 — *Smagulov T.N. Kalbasunskaja bashnja* (Kalbasun Tower). Almaty, Gylym kazyna, 2012. 160 p. (In Russ).

Vasil'ev, 1995 — *Vasil'ev D.V. K voprosu o stanovlenii islama v Zolotoj Orde* [On the issue of the formation of Islam in the Golden Horde]. Problems of interaction of national cultures (“Interethnic communication in a multiethnic region”): Proceedings of regional scientific conference. Part 2. Astrakhan: AGPI, 1995. Pp. 22–23. (In Russ.)

Vasil'ev, 2009 — *Vasil'ev D.V. Islamizacija i pogrebal'nye obrjady v Zolotoj Orde* (Islamization and funeral

rites in the Golden Horde): monograph. Astrakhan: Astrahanskij universitet, 2009. 179 p. (In Russ.)

Zilivinskaja, 2014 — *Zilivinskaja Je.D.* Arhitektura Zolotoj ordy: monografija. Moscow-Kazan': N.N. Miklukho-Maklay Institute of Ethnology and Anthropology of the RAS, Institute of Archeology RT, 2014. Part 1. 228 p. (In Russ).

Литература

Habdulina, Biljalova, 2017 — *Habdulina M.K., Biljalova G.D.* Exchange and Transfer of Golden Horde Era Cultural Achievements in the Burial Complex of the Eastern Dasht-i Kypchak // *Stratum plus*. 2017. № 6: Journeys of Things. Bucharest, 2017. Pp. 43–53.

Акишев, Колбина, 2002 — *Акишев К.А., Колбина А.В.* Городище Бозок. Антропологические определения черепов: отчет работы Ишимской стационарной археологической экспедиции на территории Акмолинской области в 2002 году. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2002. 177 с.

Билялова, 2021 — *Билялова Г.Д.* Изучение культово-мемориальных памятников Сарыарки эпохи Золотой Орды // Значение Великого Шелкового пути и караванных дорог Казахстана в процессе урбанизации: сб. матер. междунар. семин., посв. 75-летию М.Е. Елеуова. Алматы: КазНУ им. Аль-Фараби, 2021. С. 194–201.

Билялова, 2022 — *Билялова Г.Д.* Сакральная практика населения Сарыарки эпох Золотой Орды. Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2022. 284 с.

Билялова, Хабдулина, 2020 — *Билялова Г.Д., Хабдулина М.К.* Мавзолеи эпохи Золотой Орды Нура-Ишимского междуречья // *Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая*. 2020. № 4. С. 289–294.

Васильев, 1995 — *Васильев Д.В.* К вопросу о становлении ислама в Золотой Орде // Проблемы взаимодействия национальных культур («Межэтнические общения в полиэтническом регионе»): сб. тез. регион. науч. конф. Ч. 2. Астрахань: Издательство АГПИ, 1995. С. 22–23.

Васильев, 2009 — *Васильев Д.В.* Исламизация и погребальные обряды в Золотой Орде (археолого-статистическое исследование): монография. Астрахань: Издательский Дом «Астраханский университет», 2009. 179 с.

Григорьев и др., 2007 — *Григорьев Ф.П., Чанг К., Туртеллот П.* Погребение женщины позднечувачевского времени на поселении Тузусай // *История и археология Семиречья*: сб. ст. Алматы: Фонд «Родничок», 2007. Вып. 3. С. 129–141.

Марыксин, 2011 — *Марыксин Д.В.* Новое погребение в сырцовой оградке некрополя городища Жалпактал // *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы*: матер. междунар. науч. конф., посв. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. Т. 3. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2011. С. 142–144.

Мажитов, Яминов, 1990 — *Мажитов Н.А., Яминов А.Ф.* Раннемусульманские надгробные памятники-мавзолеи Башкирии золотоордынского времени // *Башкирский край и его народы*: Тезисы республиканской конференции. Уфа: Издательство Башкирский государственный университет, 1990. С. 184–185.

Смагулов, 2012 — Смагулов Т.Н. Калбасунская башня. Алматы: «Ғылыми қазына», 2012. 160 с.

Хабдулина, 2010 — *Хабдулина М.К.* Мавзолеи средневекового городища Бозок (р. Ишим) // *Археология Нижнего Поволжья: проблемы, поиски, открытия*: матер. 3-й междунар. Нижневолжской археолог. конф. Астрахань: Издательство «Астраханский университет», 2010. С. 384–391.

Хабдулина и др., 2018 — *Хабдулина М.К., Билялова Г.Д., Бонора Ж.Л.* Распространение ислама в Восточном Дашт-и Кыпчаке по материалам городища Бозок // *Народы и религии Евразии*. 2018. № 2. С. 16–28.

Халикова, 1986 — *Халикова Е.А.* Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X – начала XIII вв. Казань: Издательство Казанского университета, 1986. 160 с.

Зиливинская, 2014 — *Зиливинская Э.Д.* Архитектура Золотой орды: монография. Ч. 1. Москва: Казань, 2014. 228 с.

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 869–884, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_869-884

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN KAZAKHSTAN: QUANTITY AND QUALITY (ACCORDING TO THE DATA OF 2021)

Yuksel Fethi Ahmet¹, Karazhigitova Assiya^{2}, Kassenali Aibar³*

¹Istanbul University-Cerrahpasa
 (Universite Mahallesi, 34320 Avcılar, İstanbul, Turkey)
 Doctor of Technical Science
 <https://orcid.org/0000-0003-2207-1902>. E-mail: fayuksel@iuc.edu.tr

²National Museum of the Republic of Kazakhstan
 (54, Tauelsyzdyk Ave., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 PhD Student at the L.N. Gumilyov Eurasian National University
 <https://orcid.org/0000-0002-4321-811X>. E-mail: assiya2108@mail.ru
 *Corresponding author

³Astana International University
 (8, Kabanbay Batyr Ave., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 PhD, postdoctoral researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>. E-mail: a.kassenali@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Yuksel F.A., Karazhigitova A., Kassenali A., 2023

Abstract. *Introduction.* The archaeological excavations in Kazakhstan are the main source of material database that provides information about the country's past history. Several archaeological expeditions are conducted in different regions of the country each year. However, the process of data collection of these expeditions is still not complete. *Goals.* This article is published to fill this gap. While writing the article the domestic and foreign (Turkey, Russia and etc.) experiences of publishing archaeological excavations in one publication were taken into account. *Results.* The article presents comparative analyses and results of archaeological research, conducted in Kazakhstan in 2021. For the first time in archaeological science of Kazakhstan, the map of objects under study was created according to the data of 2021. This map clearly shows which region of Kazakhstan is being studied intensively or slowly. Based on the available data, it has been determined that a total of 86 archaeological expeditions were organized in Kazakhstan in 2021. Many archaeological expeditions have been conducted in the Central and East regions. 13 and 12 archaeological expeditions respectively. The research was conducted in 222 objects across the country. The funerary objects are the most studied among them. In terms of periodization, the study of the Early Iron Age sites are in the first place. Most archaeological research in Kazakhstan was carried out by the order of the Regional Department of Culture. The research work was

carried out by 35 licensed institutions. *Conclusions.* In the future, a wide range of expert work will help to identify the priority directions of archaeology of Kazakhstan.

Keywords: Archaeology, excavations, historical and cultural heritage, research works, object, expedition, period

Acknowledgments. The article was prepared under the funding of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (ZHKT AR19174926).

For citation: Yuksel F.A., Karazhigitova A., Kassenali A. Archaeological research in Kazakhstan: quantity and quality (according to the data of 2021) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 869–894. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_869-884

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР: САН ЖӘНЕ САПА (2021 ЖЫЛҒЫ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ)

Иуксел Фетхи Ахмет¹, Қаражігітова Әсия Ержанқызы^{2*}, Қасенәлі Айбар Ерланұлы³

¹Жеррахпаша Стамбул университеті
(Университет махаллесі, 34320 Авджиляр, Стамбул, Түркия)

Техника ғылымдарының докторы

 <https://orcid.org/0000-0003-2207-1902>. E-mail: fayuksel@iuc.edu.tr

²Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
(54-үй, Тәуелсіздік даңғылы, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің докторанты

 <https://orcid.org/0000-0002-4321-811X>. E-mail: assiya2108@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Астана халықаралық университеті
(8-үй, Қабанбай батыр даңғылы, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD, постдокторант

 <https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>. E-mail: a.kassenali@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Иуксел Ф.А., Қаражігітова Ә.Е., Қасенәлі А.Е., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақстандағы археологиялық қазба жұмыстары еліміздің өткен тарихынан ақпарат беретін заттай деректер қорын қалыптастырудың басты көзі. Еліміздің әр өңірінде жыл сайын бірнеше ондаған археологиялық экспедициялар жүргізіледі. Алайда аталған экспедициялардың мәліметтері бір арнаға тоғыстырып шығару ісі күні бүгінге дейін толыққанды атқарылмады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақала осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында жариялануда. Мақаланы жазу барысында археологиялық қазба жұмыстарын бір басылымда топтап жариялау бойынша отандық және шет елдік (Түркия, Ресей және т.б.) тәжірибелері ескерілді. *Нәтижелер.* Мақалада Қазақстанда 2021 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының салыстырмалы талдаулары және нәтижелері көрсетілген. Қазақстанның археология ғылымында алғашқы рет 2021 жылғы деректер бойынша зерттелген нысандардың картасы жасалды. Бұл карта Қазақстанның қай өңірі қарқынды немесе баяу зерттеліп жатқандығын жақсы бейнелейді. Қолдағы бар деректерге сүйене отырып Қазақстан аумағында 2021 жылы барлығы 86 археологиялық экспедиция ұйымдастырылғаны анықталды. Археологиялық экспедициялар көп жүргізілген өңірлерге орталық Қазақстан мен шығыс Қазақстан жатады. 13 және 12 археологиялық экспедициялар сәйкесінше. Еліміз бойынша 222

нысанда зерттеу атқарылған. Олардың ішінде ең көп зерттелгені ескерткіш түріне жерлеу нысандары кұрайды. Мерзімдемелік тұрғыда темір дәуірінің ескерткіштерін зерттеу алғашқы сапта тұр. Қазақстандағы археологиялық зерттеулердің басым бөлігі облыстық мәдениет басқармасының тапсырысымен атқарылған. Зерттеу жұмыстарын лицензиясы бар 35 мекеме жүргізген. *Қорытындылар.* Кең ауқымды қамтыған сараптамалық жұмыс алдағы уақытта Қазақстандағы археология ғылымының басым бағыттарын анықтауға үлкен септігін тигізеді. **Түйін сөздер:** Археология, қазба жұмыстары, тарихи мәдени мұра, зерттеу жұмыстары, нысан, экспедиция, кезең

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржыландыруы негізінде дайындалды (ЖКТ АР19174926). **Дәйексөз үшін:** Иуксел Ф.А., Қаражігітова Ә.Е., Қасенәлі А.Е. Қазақстандағы археологиялық зерттеулер: сан және сапа (2021 жылғы деректер негізінде) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 869–894 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_869-884

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: КОЛИЧЕСТВО И КАЧЕСТВО (НА ОСНОВЕ ДАННЫХ ЗА 2021 ГОД)

Иуксел Фетхи Ахмет¹, Каражигитова Асия Ержановна^{2}, Касенали Айбар Ерланулы³*

¹Стамбульский университет–Джеррехпаша

(Университет махаллесі, 34320 Авджиляр, Стамбул, Турция)

Доктор технических наук

 <https://orcid.org/0000-0003-2207-1902>. E-mail: fayuksel@iuc.edu.tr

²Национальный музей Республики Казахстан

(д. 54, проспект Тауелсыздык, 010000 Астана, Республика Казахстан) Докторант

Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилев

 <https://orcid.org/0000-0002-4321-811X>. E-mail: assiya2108@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Международный университет Астана

(д. 8, проспект Кабанбай батыр, 010000 Астана, Республика Казахстан)

PhD, постдокторант

 <https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>. E-mail: a.kassenali@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Иуксел Ф.А., Каражигитова А.Е., Касенали А.Е., 2023

Аннотация. *Введение.* Археологические раскопки в Казахстане являются главным источником формирования базы вещественных данных, дающих информацию о прошлом нашей страны. В каждом регионе страны ежегодно проводится по несколько археологических экспедиций. Однако задача объединения данных упомянутых экспедиций в один источник до сих пор не решена. *Цели исследования.* Эта статья публикуется для того чтобы восполнить этот пробел. При написании статьи учитывался отечественный и зарубежный (Турция, Россия и др.) опыт публикации археологических раскопок в одном издании. *Результаты.* В статье приведены сравнительные анализы и результаты археологических исследований, проведенных в Казахстане в 2021 году. Впервые в археологической науке Казахстана составлена карта изученных объектов по данным за 2021 год. На этой карте хорошо видно, какой регион Казахстана изучается интенсивно или

слабо. В результате этих анализов было установлено, что всего на территории Казахстана по известным данным было организовано 86 экспедиций. Центральный Казахстан и Восточный Казахстан являются регионами, где проводилось наибольшее количество археологических экспедиций. Это 13 и 12 археологических экспедиций. По стране исследования были проведены на 222 объектах. Наиболее изученными из них являются погребальные памятники. В периодическом плане изучение памятников железного века стоит на первом месте. Большая часть археологических исследований в Казахстане выполнена по заказу областного управления культуры. Исследования проводились 35 лицензированными учреждениями. *Вывод.* Обширная экспертная работа в дальнейшем будет способствовать выявлению приоритетных направлений археологической науки в Казахстане.

Ключевые слова: Археология, раскопки, историко-культурное наследие, исследовательские работы, объект, экспедиция, период

Благодарность. Статья подготовлена в рамках финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ЖКТ AP19174926).

Для цитирования: Иуксел Ф.А., Каражигитова А.Е., Касенали А.Е. Археологические исследования в Казахстане: количество и качество (на основе данных за 2021 года) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 868–894. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_869-884

Кіріспе

Қазақстан археологиясының негізін салушы ғалымдардың бірі К. Ақышевтің мәліметтеріне сүйенсек қазақ жеріндегі ғылыми тұрғыда жүргізілген алғашқы археологиялық қазба жұмыстары 150 жылдан астам уақыт бұрын атқарылған. Ғалымның пікірінше бұл қазба жұмыстары 1866 жылғы В.В. Радловтың Ертіс пен Жетісудағы қазбаларымен байланысты (Ақишев, 1974: 23).

Қазақстандағы кең ауқымды археологиялық зерттеулер ХХ ғасырдың ортасында Ғылым академиясының ашылуымен байланысты. Ғылыми-зерттеу жұмыстардың қарқынды жүргізіле бастауына 1946 жылы аталмыш академияның құрамына кірген Тарих, археология және этнография институтының ашылуы болды. Институт ішінде Қазақстан әр жерлерінде археологиялық зерттеу жұмыстарын атқарған түрлі экспедициялар жұмыс істеді. Аталған археологиялық экспедициялар хронологиялық тұрғыда кең ауқымды қамтыды. Оның ішінде ежелгі тас дәуірінен бастап кейінгі орта ғасырларға дейінгі уақыттық аралықтағы ескерткіштер болды. Ғалымдар ғылымның іргелі мәселелерінен бөлек қолданбалы маңызға ие істерді де қатар атқарды. Сондай жұмыстардың бірегейі кеңестік кезеңдегі мемлекеттер ішінде алғашқы болып «Қазақстанның археологиялық картасы» атты іргелі еңбекті дайындап, баспадан шығарылуы (Археологическая карта Казахстана, 1960: 450). Кейін бұл жұмыстар 1991 жылы ашылған Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының археология саласындағы жұмыстарымен жалғасын тапқан (АН РК. Хроники событий, 2007).

Қазақстанда Тәуелсіздік жариялағаннан кейінгі жылдары археологиялық зерттеу жұмыстарының қарқыны төмендегендігін айту қажет. Алайда 2000-жж. басындағы жарияланған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы археологиялық қазба жұмыстарын атқаруда оң ықпалын тигізді. 40-тан астам тақырып бойынша зерттеу атқарылған (Kariyev, 2020: 1065; Yüksel, 2022: 281). Қазіргі таңдағы археологиялық зерттеу жұмыстарының қарқыны

Жоғарыда атап өткеніміздей Қазақстанда әр жыл сайын түрлі археологиялық экспедициялар жүргізіледі. Алайда бұл саладағы олқылықтың салдарынан атқарылған экспедициялардың жалпы саны мен табылған жәдігерлердің орталықтандырылған жүйесі әлі қалыптаспаған, археологиялық зерттеулердің есебі туралы айтпағанда. Бұл туралы еліміздің ғалымдары тарапынан айтылып та, жазылып та жүр (Касеналин, Есенов, 2016; Исмагулов, 2015: 120–124; Мусаева, 2022: 31–100)

Қазақстаннан тысқары мемлекеттерде жыл сайынғы қазба жұмыстарының мәліметтерін жариялап отыру ісінде бірқатар тәжірибелер бар. Мәселен Түркиядағы қазба жұмыстарының

мәліметтері онлайн түрде сілтеме бойынша ашық күйде қол жетімді болып келеді (2019–2020 үйлі қазі қалыптары, 2022).

Ресей Федерациясының Археология институтының қазба жұмыстары да ашық қолжетімділік қағидаттарына негізделген. Бұл жұмыстар жүйелі түрде 2002–2019 жылдар аралығын қамтитын әр жылдары жарық көрген деректер жиынтығы, мақалалар жинақтары ретінде ашық қолжетімділік деңгейінде ғаламторда тұр (Археологические открытия, 2019: 190–192).

Жоғарыда аталғандарды ескере отырып бұл мақалада Қазақстанда бір жылда атқарылған қазба жұмыстарының мәліметтері сараланып, ұсынылып отыр. Ұсынылған мақалада елімізде жүргізілген археологиялық экспедицияларға баса назар аударылып талдау жұмыстары жасалды. Мұндай жұмыстары бұрын атқарылмағандықтан, Егемен Қазақстанның тарихында алғашқы рет жасалып отыр.

Материалдар және зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында аналитикалық, тарихи-динамикалық, статистикалық талдау, тарихи-салыстырмалы, жіктеу, картографиялау секілді т.б. ғылыми әдістер қолданылды. Сонымен қатар, Қазақстан археологиясы бойынша ғылыми еңбектер мен заңнамаға сәйкес тарихи-мәдени мұраны сақтауға және қорғауға қатысты құжаттар пайдаланылды.

2021 жылы Қазақстанда археологиялық қазба жұмыстары атқарылған нысандарды картографиялауда интернет желісінде ашық тұрған QGIS бағдарламасының 3.26.2-Buenos Aires нұсқасы қолданылды.

Талқылау

Археологиялық қазба жұмыстарының мәліметтерін жариялау ісі. Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерін жүйелеп жариялау ісіен алдымен Кеңестік кезеңнен бастау алғанын айтқанымыз жөн. 1965–1986 жылдар аралығында тұрақты түрде «Археологические открытия» ғылыми жинағынан жарияланып отырды (Лопатин, 2019: 190–192). Бұл жинақта Кеңес одағына мүше елдердегі атқарылған археологиялық қазба жұмыстарының қысқаша нәтижелері шығарылды. Қазақстанға қатысты мақалалар 1966 жылдан бастап енгізілген. Ең алғашқы мақалалардың бірі болып К.А. Акишевтың ҚазССР ҒА Тарих, археология және этнография институтының Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының Қарағанды, Көкшетау мен Павлодар облыстарындағы зерттеу жұмыстарына арналған «Қазақстандағы зерттеулер» мақаласы ұсынылған (Акишев, 1966: 291). Сондай-ақ, М.Н. Клапчуктың Орталық Қазақстандағы Нұра мен Сарысу өзендері аңғарындағы зерттеу жұмыстарына арналған мақаласы да 1966 жылғы жинақта бар (Клапчук, 1966: 300–302).

1-кесте – «Археологические открытия» жинағының шығарылған жылдары мен мақалалар саны
[Table 1 – Years of publication and number of articles in “Archaeological discoveries” collection]

Жылдар	Мақала саны	Жылдар	Мақала саны
1966	2	1977	11
1967	4	1978	15
1968	4	1979	20
1969	5	1980	22
1970	4	1981	22
1971	7	1982	25
1972	5	1983	19
1973	13	1984	18
1974	13	1985	24
1975	13	1986	17
1976	17		
Жалпы саны		280 мақала	

«Археологические открытия» ғылыми жинағында 1966–1986 жылдар аралығында Қазақстан археологиясы бойынша 280 ғылыми мақала жарияланды. Кейін, яғни 1993 жылдан бастап Ресей Ғылым академиясы бұл жинақты қайта шығара бастады. Қазақстандағы кей зерттеу жұмыстары 90-жж. ортасы мен 2013 жылдарға дейін осы жинақта жарияланып келді. Осы жылдар аралығында Қазақстанға қатысты 16 мақала жарияланған.

Еліміз егемендік алғаннан кейінгі жылдары бұл жинаққа ұқсас басылым 2004–2009 жж. болды. Бұл жинақ «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы аясында атқарылған археологиялық зерттеулердің есебіне арналды. Жинақта 6 жыл ішінде жалпы саны 227 мақала шығарылды. Әр жылдары бұл жинақта кемі 32 мақала, ең көп дегенде 44 мақала топтастырылған.

2-кесте– «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша археологиялық зерттеулер жайлы есептердің шыққан жылдары мен мақалалар саны

[Table 2 – Number of articles and years of publication of reports on archaeological research within the program “Cultural Heritage”]

Жылдар	Мақала саны
2004	32
2005	42
2006	44
2007	31
2008	37
2009	41
Жалпы	227

Бұл жинаққа топтастырылған мақалалардың дені Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының атқарған зерттеулер негізінде дайындалған. Сондықтан жалпы Қазақстанда атқарылған археологиялық зерттеулердің нақты санын көрсетпейді. Өкінішке қарай бұл жинақ 2009 жылдан кейін белгісіз себептерге байланысты шығарылмайты болды. Сондықтан да одан кейінгі жылдардағы археологиялық зерттеулердің нәтижелері арнайы жинақтарда топтастырылмағандықтан Қазақстанда жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында қазылған нысандар туралы ақпаратты тек археологтардың қандай да бір конференция жинақтарында, ғылыми журнал беттеріндегі жарияланымдарынан және археолог мамандардың есеп беру сессияларынан ғана біле аламыз (Джумабекова, 2019: 114–120).

Қазақстандағы археологиялық қазба жұмыстарына рұқсат беру мәселесі. Қазақстандағы кез келген археологиялық қазба жұмыстары арнайы рұқсат негізінде жүргізіледі. Археологиялық зерттеулер жүргізуге рұқсат беру тарихында Қазақстанда 2 түрлі жүйе қолданылды. Оның алғашқысы Рұқсат қағазы (Открытый лист) 1991 жылдан бастап шамамен 2005 жылға дейін болды. Бұл Рұқсат қағазын Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты тарапынан берілетін. Жоғарыда аталған Рұқсат қағазы бойынша оны алған қызметкер жыл соңында археологиялық зерттеулер есебін Институтқа өткізуі тиіс еді. Өткізмеген жағдайда тәртіп бойынша алдағы далалық маусымға рұқсат алмайтын болған.

Еліміздегі бизнес құрылымдарының дамуы археология саласына да ықпал етпей қоймады. Соның ішінде зерттеу жұмыстарына рұқсат беру мәселесі де бар. Осыған байланысты 2005 жылдан бастап жоғарыда аталған «дәстүрлі» Рұқсат қағазын беру жүйесі тоқтатылды. Оның орнына бәсекелестік ортаны дамыту қағидаларына негізделген археологиялық ізденістерді лицензиялау тәртібі пайда болды.

2005 жылдан бастап археологиялық зерттеулер Мәдениет және спорт министірлігі (әрі қарай – МжСМ) тарапынан берілетін лицензия негізінде жүргізіліп келеді. Тарих пен мәдениет ескерткіштерінде археологиялық жұмыстарды жүргізу лицензиясынан бөлек МжСМ тарапынан Тарих пен мәдениет ескерткіштерінде ғылыми-реставрациялық жұмыстарды жүргізуге де лицензия беріледі. Лицензия берудің талаптар бірнеше мәрте өзгерді. Сондай-ақ, Лицензияның

жарамдылық уақыты да бірнеше рет өзгерді. 2015 жылға дейін аталған Лицензиялардың қолдану мерзімі 1 немесе 3 жыл аралығына болды. Ал 2015 жылдан бастап лицензия мерзімсіз уақытқа беріліп келеді.

«Қазақстан Республикасындағы электрондық лицензиялау» порталындағы деректер бойынша қазіргі таңда 2021 жылды қоса есептегенде Қазақстанда тарих және мәдениет ескерткіштеріндегі ғылыми-реставрациялық және археологиялық жұмыстарды жүзеге асыру үшін алынған 219 лицензия бар. Оның ішінде археологиялық жұмыстарды жүзеге асыру үшін – 85, ғылыми-реставрациялық жұмыстарды жүзеге асыру үшін – 117, екеуін бірдей алған – 17 (*ескертпе: аталған мәліметтер 2021 жылғы деректер бойынша келтірілуде*).

Жалпы тарих пен мәдениет ескерткіштерінде археологиялық жұмыстарды жүргізуді лицензиялау ісінің оң немесе теріс жақтарын талдау мәселесін шегеріп тастап тек қана статистикалық деректерге жүгінетін болсақ келесідей нәтиже шығара аламыз. Мәселен, 2021 жылы Қазақстанда атқарылған археологиялық зерттеулер барысында қолданыстағы 102 лицензияның тек 34 мекемеге тиесілі лицензиясы қолданылған. Ал, қалған 68 лицензия бойынша қандай ізденістер атқарылып жатқаны белгісіз. Осы орайда ғалымдар тарапынан жұмыс атқарылмаған лицензияларды қайтару мәселесі де көтеріліп келеді. Өкінішке орай, ондай тетік заңнама аясында қарастырылмаған. Яғни, қазіргі таңда Лицензия алудың шарттары қолданыстағы заңнама аясында қарастырылған, ал лицензияны күшін жою, не қайтарып алу шарттары жоқ.

2019 жылғы 26 желтоқсанда Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының Заңы жаңа редакцияда қабылданды. Аталған Заңның 38-бабында осы Заңның қолданысқа енгізілгенге дейін берілген, тарих және мәдениет ескерткіштерінде археологиялық және (немесе) ғылыми-реставрациялау жұмыстарын жүзеге асыру жөніндегі қызметке лицензиялар осы Заң қолданысқа енгізілгеннен кейін үш жыл ішінде Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен қайта ресімдеуге жатады. Яғни 2020 жылғы 26 маусымына дейін алынған барлық Лицензия күшін жояды. Ондай Лицензиялардың жалпы саны 200 (археологиялық жұмыстарды жүзеге асыру – 71, ғылыми-реставрациялық жұмыстарды жүзеге асыру – 113, екеуін бірдей алған – 16). Бұл Лицензиялар әрі қарай жарамды болмайды. Яғни жаңадан бекітілген біліктілік талаптарына сәйкес қайта ресімдеу керек. Ал 2020 жылғы 26 маусымнан кейін алынған Лицензия саны 2021 жылды қоса есептеген 19 дана (археологиялық жұмыстарды жүзеге асыру – 14, ғылыми-реставрациялық жұмыстарды жүзеге асыру – 4, екеуін бірдей алған – 1). Бұл Лицензиялар әрі қарай жарамды бола береді (ҚРЗ, 2019: 38 бап).

* «/» белгісімен 2020 жылдың бірінші жарты жылдығында және екінші жарты жылдығында алған лицензия сандары ажыратылған.

3-кесте – 2015–2021 жылдар аралығында берілген лицензиялардың сандық көрсеткіші (<https://elicense.kz/?lang=ru>)

[Table 3 – Number of licenses, issued in 2015–2021 (<https://elicense.kz/?lang=ru>)]

Лицензия атауы/жылдар	2015	2016	2017	2018	2019	2020*	2021	Барлығы
Тарих және мәдениет ескерткіштеріндегі археологиялық жұмыстарды жүзеге асыру	24	14	8	9	9	7/4	10	85
Тарих және мәдениет ескерткіштеріндегі ғылыми-реставрациялық жұмыстарды жүзеге асыру	44	31	10	6	15	7/0	4	117
Тарих және мәдениет ескерткіштеріндегі ғылыми-реставрациялық жұмыстарды және	11	2	1	1	0	1/0	1	17

археологиялық жұмыстарды жүзеге асыру								
Барлығы	79	47	19	16	24	19	15	219

Қазақстанның тарихи-мәдени мұра саласындағы құқық бұзушылық жағдайы. Жоғарыда атап өткеніміздей археологиялық қазба жұмыстары арнайы Лицензия негізінде жүзеге асырылады. Мұндай рұқсат қағазы болмаған жағдайда археолог немесе кез-келген басқа қазба жүргізуші адам Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі «Археологиялық жұмыстарды заңсыз жүргізу» бабы бойынша жазаланады.

ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің Қазақстан Республикасы аумағында орын алған қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы статистикалық мәліметтеріне жүгінетін болсақ 2019–2021 жылдар аралығында ҚР ӘҚБтК-дегі 2 бап бойынша, яғни: 447-бап. Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау мен пайдалану қағидаларын бұзу; 448-бап. Кәмелетке толмағандардың вандализмі – 45 құқық бұзушылық орын алған.

Ал, сол жылдардағы ҚР ҚК-дегі 5 бап бойынша Сотқа дейінгі тергеп тексеру тізіміне тіркелген құқық бұзушылықтар бойынша, яғни: 193-бап. Ерекше құндылығы бар заттарды жымқыру; 196-бап. Көрінеу қылмыстық жолмен табылған мүлікті иемдену немесе өткізу; 203-бап. Ерекше құндылығы бар заттарды қасақана жою, әкету немесе бүлдіру; 294-бап. Тағылық; 295-бап. Археологиялық жұмыстарды заңсыз жүргізу – 32 құқық бұзушылық орын алған.

4-кесте – 2019-2021 жылдары тарихи-мәдени мұра нысандарына қатысты Сотқа дейінгі тергеп тексеру тізіміне тіркелген құқық бұзушылықтардың саны (Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының мәліметтері)
[Table 4 – Number of offences on the objects of historical and cultural heritage, registered in the list of pre-trial investigations in 2019-2021 (Information from the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan)]

Қала, облыс/баптар/жылдар	ҚР ҚК 193-бабы «Ерекше құндылығы бар заттарды жымқыру»			ҚР ҚК 196-бабы, 3-тармағының 3-ші тармақшасы «Көрінеу қылмыстық жолмен табылған мүлікті иемдену немесе өткізу»			ҚР ҚК 203-бабы «Ерекше құндылығы бар заттарды қасақана жою немесе бүлдіру»			ҚР ҚК 294-бабы «Тағылық»			ҚР ҚК 295-бабы «Археологиялық жұмыстарды заңсыз жүргізу»		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021	2019	2020	2021	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Астана қ.	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	0
Ақмола обл.	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0
Ақтөбе обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Алматы қ.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Алматы обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0
Атырау обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Ш.-Қазақстан обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	1	0	0
Жамбыл обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Б.-Қазақстан обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0

Қарағанды обл.	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Қызылорда обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	1	0	0	0
Қостанай обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0
Маңғыстау обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Павлодар обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
С.-Қазақстан обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Шымкент қ.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Түркістан обл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Жалпы саны	0	1	0	1	0	0	0	0	3	7	5	13	1	0	0

5-кесте – 2019–2021 жылдары тарихи-мәдени мұра нысандарына қатысты әкімшілік құқық бұзушылықтардың саны (ҚРЗ, 2019: 38 бап)

[Table 5 – Number of administrative offenses on the objects of historical and cultural heritage in 2019–2021 (ҚРЗ, 2019: 38 бап)]

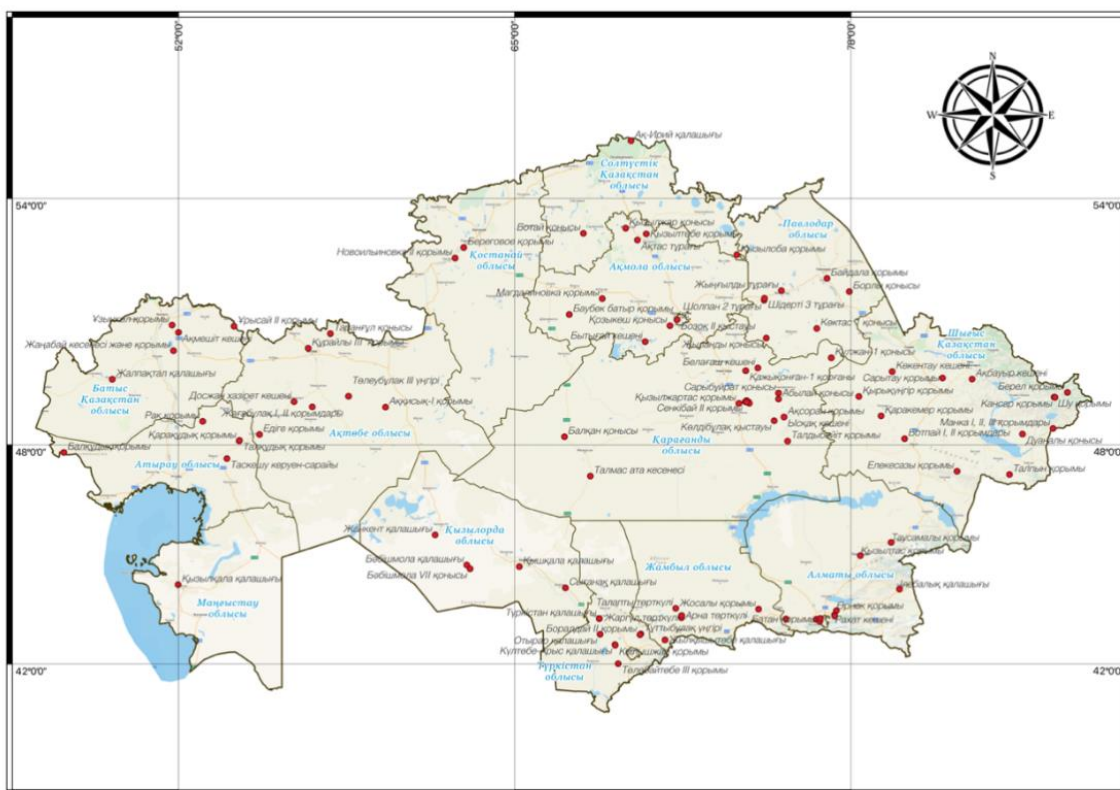
Қала, облыс/баптар/жылдар	447-бап. Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау мен пайдалану қағидаларын бұзу			448-бап. Кәмелетке толмағандардың вандализмі		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Нұр-Сұлтан қ.	1	0	0	0	0	0
Ақмола обл.	0	0	1	0	4	2
Ақтөбе обл.	0	0	0	0	0	0
Алматы қ.	0	1	1	0	0	0
Алматы обл.	0	0	2	2	0	1
Атырау обл.	0	1	0	0	6	2
Ш.-Қазақстан обл.	0	2	0	2	0	0
Жамбыл обл.	0	0	0	0	0	0
Б.-Қазақстан обл.	0	0	0	1	0	0
Қарағанды обл.	0	1	1	0	2	0
Қызылорда обл.	0	0	0	0	0	0
Қостанай обл.	1	0	0	0	0	1
Маңғыстау обл.	0	0	0	0	1	2
Павлодар обл.	0	1	1	2	0	0
С.-Қазақстан обл.	0	0	1	0	0	0
Түркістан обл.	1	0	2	0	0	0
Шымкент қ.	0	0	0	1	0	0
Жалпы саны	3	6	9	8	13	8

Нәтижелер

2019 жылы қабылданған Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы Заңның жаңашылдығы археологиялық жұмыстарды жоспарлауға арналған бап қосылды. Яғни, «33-бап. Археологиялық жұмыстарды жоспарлау». Осыған сәйкес уәкілетті орган археологиялық

жұмыстардың жоспарын бекітеді. 2021 жылға арналған археологиялық жұмыстардың жоспары 3 рет бекітілген. Алғашқысы Мәдениет және спорт министрі А. Раимкулова 2020 жылғы 26 қарашада бекіткен (ҚРМСМ, 2020: 326 бап). Бұл жоспарда 41 өтінім болған. Келесі жоспар 2021 жылғы 04 мамырда бекітілген (ҚРМСМ, 2021: 326 бұйрық). Бұл жоспарда 59 өтінім болған. Соңғы жоспарды Мәдениет және спорт министрлігінің Мәдениет комитетінің Төрағасы А. Абдуалиев 2021 жылғы 12 қазанда бекіткен (ҚРМСМ, 2021: 11 бұйрық). Бұл жоспарда 90 өтінім бар. Аталған 90 өтінімнің 67-сі орындалған. Алайда, 2021 жылы Мәдениет және спорт министрлігінің бекіткен жоспарынан тыс бірқатар экспедициялар болған. Олардың жалпы саны 33 экспедиция. Бұлар тарихи-мәдени мұра нысандарын анықтау мен тіркеуге, жер телімдерін игеру кезіндегі зерттеу жұмыстарына байланысты болған. Сондай-ақ, толыққанды қазба жұмыстары да бар.

Мақалада Қазақстанда 2021 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі болған археологиялық қазба және барлау жұмыстарының нәтижелері қарастырылған. Пайдаланылған мәліметтердің барлығы экспедициялардың жетекшілері немесе ғылыми қызметкерлері болып келетін еліміздің археолог ғалымдарынан алынған ғылыми деректер.

1-сурет. 2021 жылы Қазақстанда атқарылған археологиялық зерттеулер картасы
(авторлық карта)

[Fig. 1. Map of archaeological research, carried out in Kazakhstan in 2021 (author's maps)]

2021 жылы қолда бар деректер бойынша 86 экспедиция ұйымдастырылған. Облыстық деңгейдегі динамикаға шаққанда әркелкі жүргізілген. Мәселен, Астана қаласы мен Маңғыстау облысында 2021 жылы 1 археологиялық қазба жұмыстары жүргізілсе, Қарағанды облысында жеке-жеке алғанда 13 экспедициядан жүргізілген. Жинақталған деректерге сәйкес Шымкент қаласында археологиялық қазба жұмыстары болмаған (Диаграмма1).

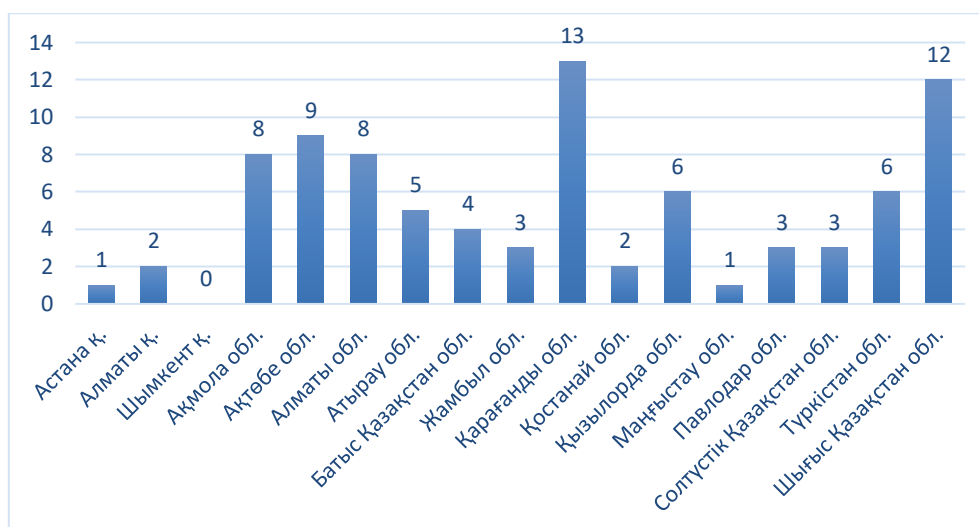

Диаграмма 1 – Қазақстандағы 2021 жылы атқарылған археологиялық зерттеулердің облыс бойынша көрсеткіштері (авторлық диаграмма)

[Diagram 1 – Indicators of archaeological research in regions, conducted in Kazakhstan in 2021 (author's diagram)]

2021 жылы жалпы саны 222 тарихи-мәдени мұра нысаны зерттелген. Археологиялық зерттеулер әр түрлі ескерткіштердің түрлерінде жүргізілген: қалашық, қоныс, тұрақ, қыстақ, оба, мешіт және т.б. сынды ескерткіштерде. Ең көп зерттелген обалар екені статистикалық талдаулар арқылы белгілі болды (диаграмма 2).

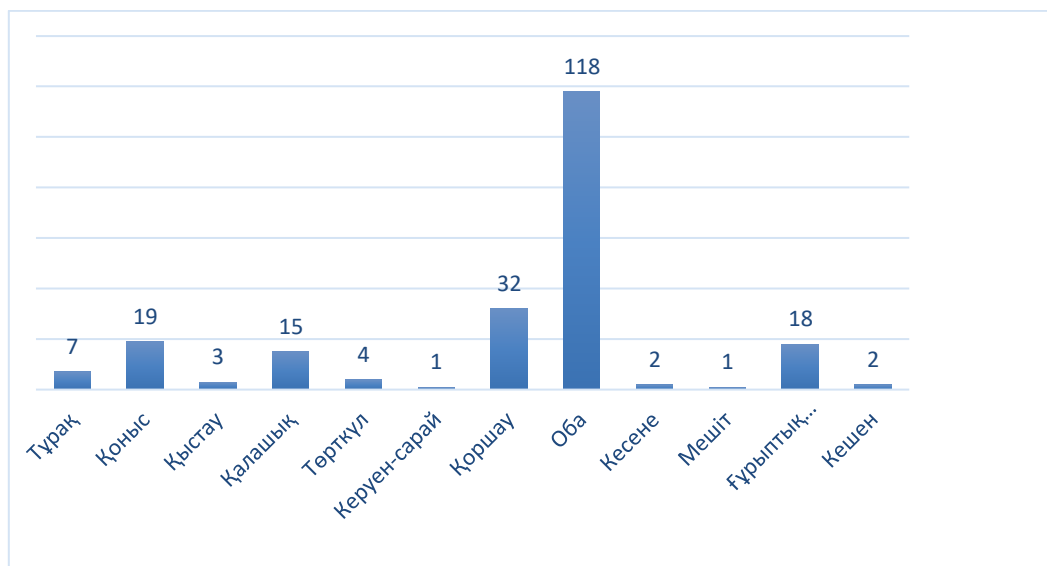

Диаграмма 2 – 2021 жылы атқарылған археологиялық зерттеу жұмыстарының ескерткіштер түрі бойынша арақатынасы (авторлық диаграмма)

[Diagram 2 – The ratio of archaeological surveys by the type of site, carried out in 2021 (author's diagram)]

2021 жылы Қазақстанда жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары көне тас дәуірінен бастап кейінгі орта ғасырларға дейін, тіпті бертінгі ХХ ғасырдың нысандарын да қамтиды. Мерзімдемелік көрсеткіштер бойынша ерте темір дәуірінің ескерткіштерін ғалымдар басқа кезеңдерге қарағанда әлдеқайда көп зерттегені мәлім болды (диаграмма-3).

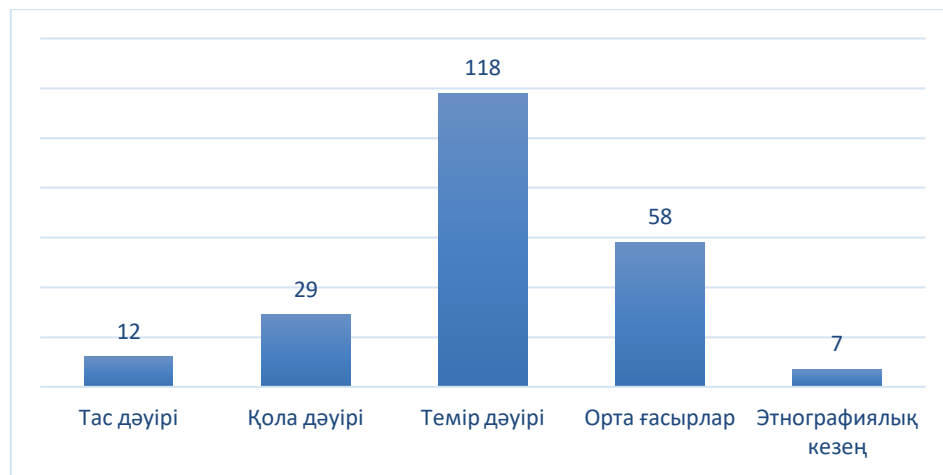

Диаграмма 3 – 2021 жылы зерттелген тарихи-мәдени мұра нысандарының мерзімдемелік көрсеткіштері (авторлық диаграмма)

[Diagram 3 – Periodic indicators of historical and cultural heritage sites, studied in 2021 (author's diagram)]

Жоғарыда аталған археологиялық зерттеу жұмыстары әр түрлі қаржыландыру көздерінен жүзеге асырылған. Мысалы, Білім және ғылым министрлігінің, не болмаса Мәдениет және спорт министрлігінің қаржыландыруы, сондай-ақ, археологиялық зерттеу жұмыстары бойынша қабылданған облыстық бағдарламалар аясында жүргізілген. Одан басқа, демеушілік, халықаралық ұйымдардың қаржыландыруы бойынша атқарылған зерттеу жұмыстары, оқу іс-тәжірибесі аясында ұйымдастырылған қазба жұмыстары да бар. Бұлардан бөлек археологтың жеке есебінен атқарылған зерттеу жұмыстарын айта кеткеніміз жөн (Диаграмма 4).

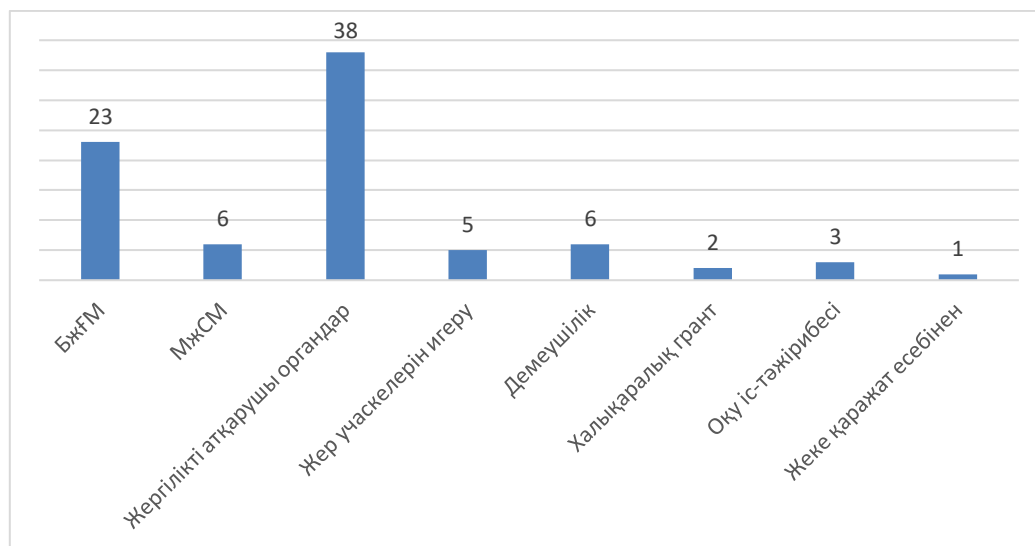

Диаграмма 4 – Қазақстандағы 2021 жылғы археологиялық зерттеу жұмыстарының қаржыландыру көздері (авторлық диаграмма)

[Diagram 4 – Funding sources for archaeological research in Kazakhstan in 2021 (author's diagram)]

Бұл жұмыстарды лицензиясы бар 35 мекеме атқарған. Оның ішінде: 1 – облыстық тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығы; 8 – облыстық тарихи-өлкетану музейлері; 3 – қорық-музей; 11 – жоғары оқу орындары; 1 – ғылыми-зерттеу институты, 10 – жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер; 1 – жеке кәсіпкер.

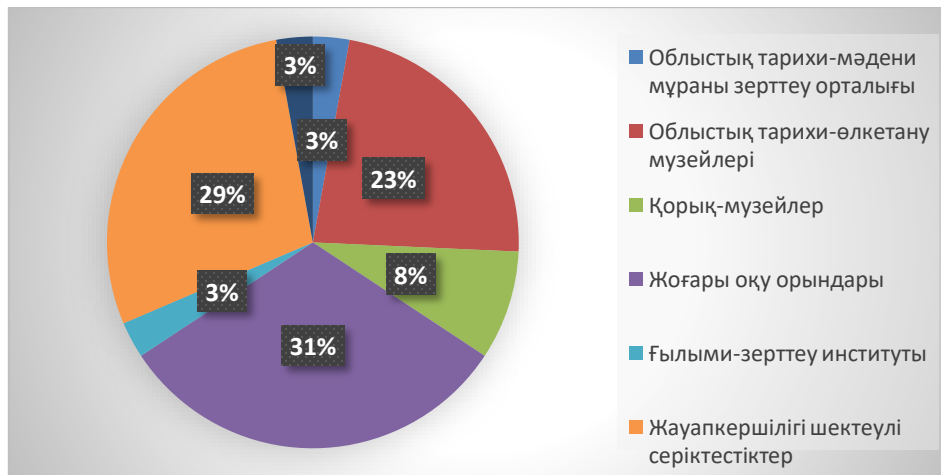

Диаграмма 5 –2021 жылы археологиялық зерттеу жұмыстарын атқарған мекемелер бойынша пайыздық көрсеткіштер (авторлық диаграмма)

[Diagram 5 –Percentages of institutions that carried out archaeological research in 2021 (author's diagram)]

Қорытынды

Бұл зертеу жұмысы арқылы келесі қорытындыларға келуге болады: 2021 жылы Қазақстанның заңнамасына сәйкес әр жылдары алынған 219 лицензиясы бар мекеменің ішінен тек 35 мекеме археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген. Бұл мекемелердің арасында зерттеу жұмыстарын ең қарқынды жүргізген жоғары оқу орындары, жауапкершілігі шектеулі мекемелер және облыстық өлкетану музейлері. Сонымен қатар, статистикалық талдау жұмыстары арқасында авторларға белгілі деректерге сүйене отырып барлығы 86 экспедиция ұйымдастырылғаны анықталды. Археологиялық экспедициялар еліміздің әр облысында статистикалық және картографиялау әдістерін қолдана отырып, сандық және пайыздық көрсеткіштертері әр түрлі екені анықталып отыр. Мысалы, ең көп экспедициялар Шығыс Қазақстан (12 экспедиция) және Қарағанды (13 экспедиция) облыстарында жүргізілген. Астана қаласында және Маңғыстау облысында 1 археологиялық қазбадан болса, Шымкент қаласында қазба жұмыстары мүлде жүргізілмеген. Қалған өңірлерде жалпы саны 2–9 дейін археологиялық экспедициялар саналды. Бұл экспедициялардың арқасында әр түрлі түрге және тарихи кезеңге жататын барлығы 222 тарихи мәдени мұра нысаны зерттелген. Олардың ішінде басқа кезеңдерге қарағанда ерте темір дәуіріне тиесілі ескерткіштерде (118 нысан) қазба жұмыстары әлдеқайда көп жүргізілгені анықталды. Ал ескерткіштердің түрлері бойынша талдаулар жүргізілгеннен соң, ең көп зерттелген обалар (118!!!) екені белгілі болды. Жоғарыда аталған зерттеу жұмыстарын жүзеге асыру үшін ең көп қазба жұмыстары жергілікті атқарушы органдар есебінен болған, бір археолог-маман қазба жұмыстарын өзінің жеке қаражат қорынан атқарғанын мәлімдеді.

Жоғарыда көрсетілген мәліметтер еліміздегі археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында бірқатар мәселелер бар екенін көрсетеді. Мысалы, бұл зерттеу жұмыстарын жүргізуге арнап берілген рұқсат қағаздардың саны көп болғанымен 2021 жылы оның 16 % жуығы ғана қолданылған. Сонымен қатар, отанымыздың уәкілетті органдарының қазба жұмыстары туралы деректерді және олардан табылған олжаларды қайда және қашан тапсыру туралы арнайы заң шығарып қадағалауы де күн тәртібінде өзекті мәселелердің бірі.

Әрине, мұндай сипаттағы жұмыс, яғни 1 жыл ішінде Қазақстанда зерттелетін археологиялық нысандардың санын анықтау өте қиын істердің қатарына жатады. Жоғарыда атап өткендей алдағы уақытта бұл зерттеу жұмыстарының электронды базасын жасақтау бұл саладағы олқылықтың кейбір тұстарын жоюға өз себептігін тигізері анық. Қазіргі таңда бұл бағыт бойынша атқарылып жатқан істер археологтардың жеке бастамасы ретінде қолға алынып, жасалып отыр. Келесі кезектегі мұндай жұмыстар уәкілетті мекеме тарапынан қолдауды қажет етеді.

Орташа есеппен алғанда 1 жылда 100 нысанда зерттеу жұмыстары атқарылады деп есептесек Тәуелсіздік алған уақыттан бері қарай 30 жылдың ішінде еліміз бойынша 3 000 мыңға жуық нысанда археологиялық зерттеулер атқарылған. Әрине, бұл болжамды сан болғанымен ақиқаттың ауылы бұл сандардан алыс емес екенін аңғаруға болады. Сондықтан, Қазақстандағы тарихи-мәдени мұра нысандарында атқарылатын зерттеу жұмыстарын жүйелі түрде түгендеу қажет етеді.

Әдебиеттер

Kariyev, 2020 — *Kariyev Y.M. Contribution of archaeological research under the «Cultural Heritage» program to the study of the Stone Age and Paleometallic epoch of Eurasia. World of Great Altay. Ust-Kamenogorsk, 2020. Pp. 1064–1074.*

Yüksel, 2022 — *Yüksel F.A. Kazakistan'da bağımsizlik sonrası Arkeolojik kazılar ve kültürel miras çalışmaları // Bağımsizliğin 30. yılında türk cumhuriyetleri. İstanbul, 2022. Pp. 260–290.*

2019–2020 yili kazi çalışmaları — *2019–2020 yili kazi çalışmaları, 2022. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. Cilt 4. 519 б. [Электронды ресурс] URL: <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44760/kazi-sonuclari-toplantilari.html> (қарау уақыты: 25.04.2023).*

2021 жылға арналған ... , 2021 — «2021 жылға арналған археологиялық жұмыстардың жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2020 жылғы 26 қарашадағы № 326 бұйрығына өзгеріс енгізу туралы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2021 жылғы 04 мамырдағы № 133 Бұйрығы, 2021. [Электронды ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/tsm/documents/details/163388?lang=kk> (қарау уақыты: 26.04.2023).

2021 жылға арналған археологиялық ... , 2020 — 2021 жылға арналған археологиялық жұмыстардың жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2020 жылғы 26 қарашадағы № 326 Бұйрығы, 2020. [Электронды ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/tsm/documents/details/98456?lang=ru> (қарау уақыты: 26.04.2023).

2021 жылға арналған археологиялық жұмыстардың жоспарын, 2021 — 2021 жылға арналған археологиялық жұмыстардың жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің Мәдениет комитетінің Төрағасының 2021 жылғы 12 қазандағы № 11 Бұйрығы, 2021. [Электронды ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/tsm/documents/details/222242?lang=kk> (қарау уақыты: 26.04.2023).

Академия наук Республики Казахстан, 2007 — *Академия наук Республики Казахстан. Алматы: Хроника событий, 2007. 173 с.*

Акишев, 1966 — *Акишев К.А. Исследования в Казахстане // Археологические открытия. Москва: 1966. 291 с.*

Акишев, 1974 — *Акишев К.А. Успехи археологии Казахстана. Известия АН КазССР, 1974. Сер. общ. наук. № 2. С. 23–357.*

Археологическая карта Казахстана, 1960 — *Археологическая карта Казахстана. Сост.: Агеева Е.И., Акишев К.А. (отв. ред.), Кушаев Г.А. и др. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. 450 с.*

Археологические открытия, 2014 — *Археологические открытия. [Электронды ресурс] URL: <https://www.archaeolog.ru/ru/el-bib/el-cat/el-periodical/arch-otkr> (қарау уақыты: 25.04.2023).*

Джумабекова, 2019 — *Джумабекова Г.С. Об отчетной сессии Института археологии им. А.Х. Маргулана. Археология Казахстана, № 2(4). 2019. С. 114–120. [Электронды ресурс] URL: <https://doi.org/10.52967/akz2019.2.4.114.120> (қарау уақыты: 25.04.2023).*

Исмагулов, 2015 — *Исмагулов О. Проблемы археологических изысканий в Казахстане. Взгляд антрополога. Мәдени мұра, 2015. № 2(59). 120–124 бб.*

Касеналин, Есенов, 2016 — *Касеналин А., Есенов С. Тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу мен қалпына келтіру – кім көрінгеннің ермегі емес. Мәдени мұра. № 4(67). 59–62 бб.*

Клапчук, 1966 — *Клапчук М.Н. Археологические исследования в бассейнах рек Нура и Сарысу. Москва: Наука, 1966. С. 300–302.*

Лопатин, 2019 — *Лопатин Н.В. Археологические открытия (ежегодник) // Институт археологии РАН: 100 лет. Москва: ИА РАН. 2019. С. 190–192.*

Мусаева, 2022 — *Мусаева Р.С. Регулирование археологической деятельности в Республике*

Казакстан. Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края, 2022. Вып. XXVIII. С. 91–100. DOI: 10.14258/2411-1503.2022.28.13

Тарихи-мәдени мұра объектілерін ..., 2019 — *Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы* Қазақстан Республикасының Заңы, 26 желтоқсан 2019 ж. № 288–VI ҚРЗ 38 бап.

References

2019–2020 yili kazi calishmalari — *2019–2020 yili kazi calishmalari* [excavation studies for the year 2019–2020], 2022. Ankara: Kultur Varlıkları ve Muzeler Genel Mudurlugu. Cilt 4. 519 p. [Electronic resource]. URL: <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44760/kazi-sonuclari-toplantilari.html> (access date: 25.04.2023). (In Turk.)

2021 zhilga arnalgan ... , 2021 — "2021 zhilga arnalgan arheologiyalik zhumistardin zhosparin bekitu turali" Kazakhstan Respublikasi Madeniet zhane sport ministrinin 2020 zhilgi 26 karashadagi No. 326 buirigina ozgeris engizu turali Kazakhstan Respublikasi Madeniet zhane sport ministrinin 2021 zhilgi 04 mamirdagi No. 133 buirigi [Order of the Minister of Culture and sports of the Republic of Kazakhstan dated May 04, 2021 No. 133 on amendments to the order of the Minister of Culture and sports of the Republic of Kazakhstan dated November 26, 2020 No. 326" on approval of the plan of archaeological works for 2021"], 2021. [Electronic resource]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/tsm/documents/details/163388?lang=kk> (access date: 26.04.2023). (In Kaz.)

2021 zhilga arnalgan arheologiyalik — *2021 zhilga arnalgan arheologiyalik* zhumistardin zhosparin bekitu turali Kazakhstan Respublikasi Madeniet zhane sport ministrinin 2020 zhilgi 26 karashadagi No. 326 Buirigi 2020 [Order of the minister of Culture and sports of the Republic of Kazakhstan dated November 26, 2020 No. 326 on approval of the plan of archaeological works for 2021]. [Electronic resource]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/tsm/documents/details/98456?lang=ru> (access date: 26.04.2023). (In Kaz.)

Akademiya nauk Respubliki Kazakhstan, 2007 — *Akademiya nauk Respubliki Kazakhstan: Hronika sobityi* [Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan: Chronic of Events]. Almaty: NAS RK, 2007. Almaty: 173 p. (In Russ.)

Akyshev, 1966 — *Akyshev K.A. Issledovaniya v Kazahstane* [Research in Kazakhstan]. Arheologicheskie otkrytiya. Moscow, 1966. 291 p. (In Russ.) Akyshev, 1974 — Akyshev K.A. Uspehi arheologii [Achievements of archaeology]. Bulletin of the Academy of Sciences of the KazSSR. 1974. General sciences series. No. 2. Pp. 23–357. (In Russ.)

Arkheologicheskaya karta Kazakhstana, 1960 — *Arkheologicheskaya karta Kazakhstana* [Archaeological map of Kazakhstan]. Comp.: Ageeva E.I., Akishev K.A. (ed.), Kushaev G.A. et al. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960. 450 p. (In Russ.)

Arkheologicheskie otkrytiya, 2014 — Arkheologicheskie otkrytiya [Archaeological discoveries]. [Electronic resource]. URL: <https://www.archaeolog.ru/ru/el-bib/el-cat/el-periodical/arch-otkr> (access date: 25.04.2023). (In Russ.)

Dzhumabekova, 2019 — *Dzhumabekova G.S. Ob otchetnoi sessii Instituta arkheologii im. A.H. Margulana* [About the reporting session of the A.H. Margulan Institute of Archaeology.]. Archeology of Kazakhstan, 2019. No. 2(4). Pp. 114–120. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.52967/akz2019.2.4.114.120> (access date: 25.04.2023). (In Russ.)

Ismagulov, 2015 — *Ismagulov O. Problemi arkheologicheskikh iziskanii v Kazakhstane. Vzglyad antropologa* [Problems of archaeological research in Kazakhstan. The anthropologist's view]. Madeni mura. 2015. No. 2(59). Pp. 102–124. (In Russ.)

Kasenalin, Esenov, 2016 — *Kasenalin A., Esenov S. Tarihi-madeni eskertkishterdi zertteu men kalpina keltiru – kim koringennin enbegi emes* [The study and restoration of historical and cultural monuments is not a pastime of who is seen]. Madeni mura, 2016. No. 4(67). Pp. 59–62 (In Kaz.)

Klapchuk, 1966 — *Klapchuk M.N. Arheologicheskie issledovaniya v basseinakh rek Nura i Sarysu* [Archaeological research in the Nura and Sarysu river basins]. Moscow: Nauka. 1966. Pp. 300–302. (In Russ.)

Lopatin, 2019 — *Lopatin N.V. Arheologicheskie otkrytiya (ezhegodnik)* [Archaeological discoveries (yearbook)]. Institut arheologii RAN: 100 let [Institute of Archeology of RAS: 100 years]. Moscow: IA RAN. 2019. Pp. 190–192. (In Russ.)

Musaeva, 2022 — *Musaeva R.S.* Regulirovanie arkhelogicheskoi deyatelnosti v Respublike Kazakhstan [Regulation of archaeological activity in the Republic of Kazakhstan]. Sohranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraya. 2022. Issue XXVIII. Pp. 91–100. DOI: 10.14258/2411-1503.2022.28.13 (In Russ.)

Tarihi-madeni mura obektilerin ..., 2019 — *Tarihi-madeni mura obektilerin korgau zhane paidalanu turali* Kazahstan Respublikasinin Zani [Law of the Republic of Kazakhstan on the protection and use of objects of historical and cultural heritage], dated December 26, 2019. No. 288–VI Article 38. (In Kaz.)

Yüksel, 2022 — Yüksel F.A. Kazakistan'da bağımsizlik sonrası Arkeolojik kazılar ve kültürel miras çalışmaları [Archaeological excavations and cultural heritage studies after independence in Kazakhstan]. Bağımsizliğin 30. yilinda türk cumhuriyetleri. İstanbul, 2022. Pp. 260–290. (In Turk.)

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan. Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 885–894, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_885-894

CHANCE FINDINGS OF THE BRONZE AGE FROM BURABAY

Yarygin Sergey^{1*}, Sergazy Sakenov²

¹Branch of the A.Kh. Margulan Archaeology Institute in Astana, Kazakhstan
 (25, Beibitshilik street, 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)

National Museum of the Republic of Kazakhstan

PhD, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>. E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

*Corresponding authors

²Branch of the A.Kh. Margulan Archaeology Institute in Astana, Kazakhstan
 (25, Beibitshilik street, 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)

National Museum of the Republic of Kazakhstan

PhD, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazy_82@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Yarygin S., Sakenov S., 2023

Abstract. *Introduction.* The article is dedicated to the generalization and characterization of random finds of non-ferrous metals found on the territory of the Burabay district of the Akmola region of the Republic of Kazakhstan. The collection of artifacts published for the first time consists of three items. Morphologically, they are a double-edged knife-dagger, a sickle knife and a single-blade bladed knife. *Goals.* Putting into scientific circulation and archaeological interpretation of new artifacts. Mapping of finds and linking to archeological monuments located in the area of discovery. *Results.* The article argues that the knife-dagger and the knife-sickle belong to the antiquities of the Sargarin-Alexeev culture of the Late Bronze Age. The lamellar knife is attributed to the objects of the Fedorov archaeological culture. A cartographic analysis of the detection sites and exploration of this territory was carried out. Based on the results of the work carried out, a new map of archaeological sites in the vicinity of Lake Tasshalkar and the village of Madeniet was compiled. As a result of the inspection of the place where the knife-dagger and the sickle-knife were found, a previously unknown settlement of the Bronze Age was revealed, which can be correlated with the nearby burial ground of the Late Fedorov and Sargarin time Buyrek-Kol. As a result of the examination of the place where the plate knife was found, an ancient mine working and a multi-layered settlement were discovered, which are probably associated with the burial ground of the Fedorov culture of Obaly located nearby. *Conclusions.* New finds confirmed the existing ideas that the archaeological sites of the Bronze Age Burabay mountain forest massif belong to two successively existing cultures - Fedorovskaya and Sargarinsko-Alekseevskaya. New finds and discoveries expand the understanding of the level of mining and metallurgy, the system of settlement of the ancient communities

of the region and provide additional information for the reconstruction of the economic development of the local population in the 2nd millennium BC.

Key words: Chance finds, artifacts, knives, dagger, Andronovo culture, Sargarin-Alexeev culture, Late Bronze Age, Burabay, Northern Kazakhstan

Acknowledgments. The publication was prepared within the framework of program-targeted funding of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan under the project BR10161381 "Human-Landscape Interaction in Northern Kazakhstan at the Initial Stage of Transition to a Producing Economy".

For citation: Yarygin S., Sakenov S. Chance finds of the bronze age from Burabay // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 885–894. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_885-894

БУРАБАЙДАН КЕЗДЕЙСОҚ ТАБЫЛҒАН ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ ЖӘДІГЕРЛЕРІ

Сергей Ярыгин^{1*}, Сергазы Сакенов²

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы Филиалы (25-үй, Бибітшілік көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

PhD, бас ғылыми қызметкер

*Автор-корреспондент

<https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>. E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

²Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы Филиалы (25-үй, Бибітшілік көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

PhD, бас ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazy_82@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Ярыгин С., Сакенов С., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала Қазақстан Республикасы Ақмола облысы Бурабай ауданының аумағында табылған түсті металдардан жасалған кездейсоқ заттарды талдауға және сипаттауға арналған. Алғаш рет жарияланған артефактілер жинағы үш заттан тұрады. Морфологиялық тұрғыдан олар екі жүзді пышақ-қанжар, орақ пышақ және пластиналы бір жүзді пышақ. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Жаңа артефактілерді ғылыми айналымға енгізу және археологиялық сипаттау. Табылған заттарды картаға еңгізу және табылған аймақта орналасқан археология ескерткіштерімен байланыстыру. *Нәтижелер.* Мақалада қанжар пышағы мен орақ пышағы кейінгі қола дәуіріндегі саргары-алексеев мәдениетінің ежелгі дәуіріне жатады. Пластиналық пышақ федоров археологиялық мәдениетінің объектілеріне жатады. Табылған жерлерге картографиялық талдау және осы аумақта барлау жүргізілді. Жүргізілген жұмыстардың нәтижелері бойынша Тасшалқар көлі мен Мәдениет елді мекенінің маңындағы археологиялық ескерткіштердің жаңа картасы жасалды. Қанжар-пышақ мен орақ-пышақ табылған жерді тексеру нәтижесінде қола дәуірінің бұрын белгісіз қонысы анықталды. Хронологиялық және мәдени тұрғыдан оны кейінгі федоров және сарғары дәуіріндегі Бүйрек-көл қорымымен байланыстыруға болады. Пластиналы пышақ табылған жерді тексеру нәтижесінде ежелгі тау-кен өндірісі және көп қабатты қоныс табылды. Олар жақын жерде орналасқан федоров мәдениетінің Обалы қорымымен байланысты деп болжауға болады. *Қорытындылар.* Жаңа артефактілер Бурабай таулы

орманының қола дәуіріндегі археологиялық ескерткіштер қатарынан қалыптасқан екі мәдениетке – федоров және сарғары-алексеевке жатады деген түсініктерді растады. Жаңа олжалар мен ашылулар тау-кен мен металлургия деңгейі, аймақтың ежелгі қауымдастықтарын қоныстандыру жүйесі туралы түсініктерді кеңейтеді және б.з.д. II мыңжылдықта жергілікті халықтың экономикалық-шаруашылық дамуын қайта құру үшін қосымша ақпарат береді.

Түйін сөздер: Кездейсоқ табылған заттар, артефактілер, пышақтар, қанжар, андронов мәдениеті, сарғары-алексеев мәдениеті, кейінгі қола дәуірі, Бурабай, Солтүстік Қазақстан

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт «Солтүстік Қазақстандағы адам мен ландшафттың өндіруші экономикаға көшудің бастапқы кезеңіндегі өзара әрекеті» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсаттық қаржыландыруы аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 10161381).

Дәйексөз үшін: Ярыгин С., Сакенов С. Бурабайдан кездейсоқ табылған қола дәуірінің жәдігерлері // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 885–894 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_885-894

СЛУЧАЙНЫЕ НАХОДКИ ЭПОХИ БРОНЗЫ ИЗ БУРАБАЯ

Ярыгин Сергей^{1}, Сакенов Сергазы²*

¹Филиал института археологии имени А.Х. Маргулана в городе Астана (д. 25, ул. Бейбітшілік, 010008 Астана, Республика Казахстан)

Национальный музей Республики Казахстан

PhD, ведущий научный сотрудник

*Корреспондирующий автор

 <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>. E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

²Филиал института археологии имени А.Х. Маргулана в городе Астана (д. 25, ул. Бейбітшілік, 010008 Астана, Республика Казахстан)

Национальный музей Республики Казахстан

PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazy_82@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Ярыгин С., Сакенов С., 2023

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена обобщению и характеристике случайных находок из цветных металлов, обнаруженных на территории Бурабайского района Акмолинской области Республики Казахстан. Коллекция артефактов, публикуемых впервые, состоит из трех предметов. Морфологически они представляют собой двулезвийный нож-кинжал, нож-серп и пластинчатый однолезвийный нож. *Цель и задачи исследования.* Ввод в научный оборот и археологическая интерпретация новых артефактов. Картографирование находок и привязка к расположенным в районе обнаружения памятникам археологии. *Результаты.* В статье аргументирована принадлежность ножа-кинжала и ножа-серпа к древностям саргаринско-алексеевской культуры позднего бронзового века. Пластинчатый нож отнесен к предметам федоровской археологической культуры. Проведен картографический анализ мест обнаружения и разведка данной территории. По результатам проведенных работ составлена новая карта археологических памятников в окрестностях озера Тасшалкар и поселка Мадениет. В результате осмотра места обнаружения ножа-кинжала и ножа-серпа выявлено ранее неизвестное поселение бронзового века. Хронологически и культурно его можно соотнести с расположенным рядом могильником

позднефедоровского и саргаринского времени Буйрек-коль. В результате осмотра места обнаружения пластинчатого ножа обнаружены древняя горная выработка и многослойное поселение. Предварительно можно предположить, что они связаны с расположенным рядом могильником федоровской культуры Обалы. *Выводы.* Новые находки подтвердили имеющиеся представления о том, что археологические памятники бронзового века горнолесного массива Бурабай относятся к двум последовательно существовавшим культурам – федоровской и саргаринско-алексеевской. Новые находки и открытия расширяют представления об уровне горного дела и металлургии, системе расселения древних общин региона и дают дополнительную информацию для реконструкции хозяйственно-экономического развития местного населения во II тыс. до н.э.

Ключевые слова: Случайные находки, артефакты, ножи, кинжал, андроновская культура, саргаринско-алексеевская культура, эпоха поздней бронзы, Бурабай, Северный Казахстан

Благодарность. Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Министерства культуры и спорта Республики Казахстан по проекту «Взаимодействие человека в ландшафта в Северном Казахстане на начальном этапе перехода к производящей экономике» (регистрационный номер: BR10161381).

Для цитирования: Ярыгин С., Сакенов С. Роль Случайные находки эпохи бронзы из Бурабая // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 885–894. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_4_885-894

Введение

В 2019–2022 гг. к научным сотрудникам Института археологии им. А.Х. Маргулана (Бурабайский археологический отряд) попал ряд предметов, которые были случайно обнаружены в разное время в окрестностях горнолесного массива Бурабай Акмолинской области Республики Казахстан. В состав коллекции вошли двулезвийный нож-кинжал, нож-серп и пластинчатый нож бронзового века. Цель статьи – введение их в научный оборот и археологическая интерпретация.

Регион представляет интерес в плане изучения развития горного дела в II тыс. до н. э. и связанных с этим социокультурных трансформаций древних обществ. Судя по археологическим источникам, популяции, освоившие Бурабайский горнолесной массив, вслед за прочими скотоводами и горняками эпохи поздней бронзы Северного Казахстана участвовали в добыче, обработке, перераспределении полиметаллов и в международной торговле (Sakenov, 2017: 83–98). Однако, в отличие от других регионов Кокшетауского горно-металлургического центра, в основном сфера их деятельности была сосредоточена на добыче золота. Карты ископаемого золота и древних разработок Бурабая полностью совпадают. Крупные скопления древних разработок и приисков обнаружены в трех локациях: у хребта Карабаур, по реке Жанасу, в Мыншукуре (Степняке). Небольшая группа выработок и приисков известна в районе озера Тасшалкар (Рис. 1) (Маргулан, 2001: 39–42; Черников, 1948: 13–32). Коллекция предметов происходила из последней локации, которая расположена на восточной окраине Бурабайского горнолесного массива, в 20 км к юго-востоку от поселка Бурабай.

На данной территории, кроме двух участков с выработками, имеются два могильника, исследованных в середине XX в. К.А. Акишевым и опубликованных А.М. Оразбаевым, – Обалы и Буйрек-коль (Оразбаев, 1958: 240–241). Осмотр мест обнаружения предметов в 2022 г. позволил выявить два новых памятника – поселение бронзового века Аккаин и горную выработку Мадениет (Рис. 1).

Могильник Обалы находится на левом берегу ручья Бетты-булак (Арбаши-булак). Площадь памятника 130 × 260 м. Состоял из 10 оград, три из которых (№ 3, 7, 8) исследовал К.А. Акишев. Девять оград округлой формы, № 8 – прямоугольной. Могильник, судя по материалам, синхронен и однокультурен боровскому и относится к федоровской археологической культуре. Могильные ямы грунтовые. В ограде № 7 удалось зафиксировать кости человека. Посуда в погребениях

горшечно-баночной формы с округлыми плечиками. Орнамент покрывает сплошным полем шейку и плечики (Оразбаев, 1958: 240–241).

Могильник Буйрек-коль расположен в 4 км юго-восточнее поселка Мадениет. В составе памятника зафиксировано 23 ограды. Площадь могильного поля 40 × 80 м. Исследованы ограды № 3, 10, 23. Погребения совершались в грунтовых ямах и каменных ящиках по обряду ингумации и кремации. Могильная яма № 5 ограды № 23 оказалась полностью заполнена пережженным грунтом. На посуде зафиксированы поперечные оттиски гребенчатого штампа, которые А.М. Оразбаев отнес к влиянию алакульской или алексеевской традиции. Могильник определен как федоровский, но с переходными или смешанными чертами (Оразбаев, 1958: 247).

Материалы и методы

В работе применены методы картографирования, сравнительно-типологический метод и метод периодизации. В полевых исследованиях применялись методы археологической разведки, включающие прокладывание пеших маршрутов, и дистанционный метод при помощи беспилотной съемки квадрокоптером DJI Mini 2. Все выявленные объекты были привязаны к спутниковой карте при помощи ручного GPS-сборщика данных Garmin ETrex10 PS336 GPS.

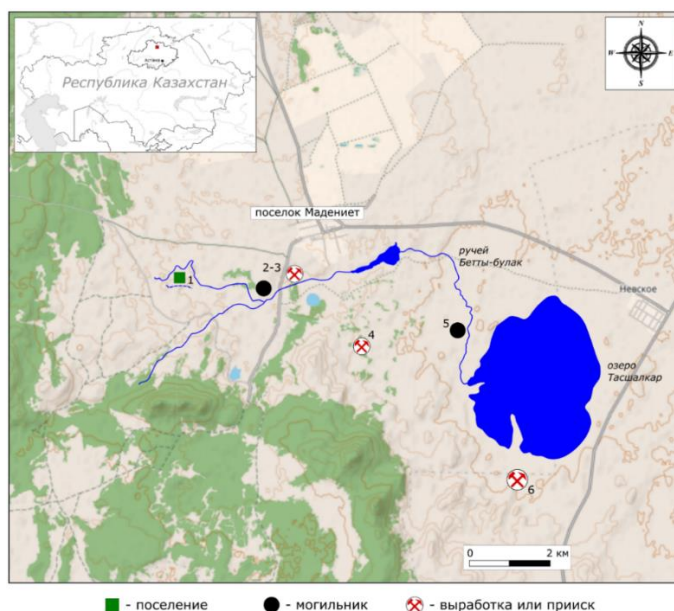

Рис. 1. Случайные находки бронзового века из окрестностей озера Тасшалкар в Бурабайском районе: 1) поселение Аккаин. Место обнаружения кинжала (1) и пластинчатого ножа (2); 2) могильник Обалы; 3) выработка у ручья Бетты-булак; 4) выработка Мадениет. Место обнаружения пластинчатого ножа (3); 5) могильник Буйрек-коль; 6) выработка Тасшалкар

[*Fig. 1.* Accidental finds of the Bronze Age from the vicinity of Tashalkar Lake in the Burabay district:

- 1) Akkain settlement. The place of discovery of the dagger (1) and the plate knife (2);
- 2) the Obola burial ground; 3) the mining at Bettybulak creek;
- 4) the production of electricity. The location of the plate knife (3);
- 5) Buirek-kol burial ground; 6) Tashalkar mining]

1. Первая находка – это нож-кинжал, относящийся к разряду черенковых. Имеет удлиненный насад без валика упора. Симметричный линзовидный в сечении лавролистный клинок с покатыми плечиками. Длина кинжала 20 см. Длина клинка 14 см, ширина 3 см, толщина 3,5 см. По центру клинка идет утолщение в виде слабо выраженной нервюры. Окончание скругленное. Длина черенка 6 см, максимальная ширина 1,4 см, толщина 0,5 см. Черенок прямоугольный в сечении, уплощенный и зауженный у наверхия. В центральной части имеет

расширение, придающее ему ромбовидные очертания. Цвет металла в местах современных повреждений красного оттенка. Спектральный анализ не проводился.

Судя по форме, он восходит к кинжалам с боковыми выемками по клину, вероятно, являясь дериватом федоровской традиции, для которой характерно размещение выемок ближе к рукояти (Аванесова, 1991: 22–23; Черных, 2002: 20; Рис. 15; Chernykh, 2008: 36–53; Mei, Shell, 1999: 570–578). Близкое сходство формы клинка и отсутствие упора демонстрируют с обнаруженными на территории Алтайского края ножами-кинжалами саргаринско-алексеевской культуры. Подобные известны по находкам на раннесаргаринском поселении Советский Путь-1 (XII (XI)–IX вв. до н. э.) (Ситников, 2015: 31–37, рис. 57, 1; Папин и др., 2006: 107–116). На западе общности культур валиковой керамики близкие типы кинжалов известны в памятниках ивановской (хвалынской) культуры (XV/XIV–XIII/XII вв. до н. э.). Это черенковые ножи с листовидным клинком без перекрестия, характерные для комплексов типа Лобойковского клада и других памятниках (Колев, 2008: 208–240, табл. 5, 7–9; Дергачев, Бочкарев, 2002: 322; Таб.112. 2). Близкие формы известны в центральноказахстанских памятниках позднего бронзового века (Бейсенов, Варфоломеев, 2008).

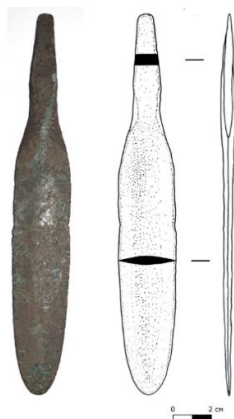

Рис. 2. Двулезвийный нож-кинжал (1). Случайная находка.
Поселение бронзового века Аккаин
[Fig. 2. Double-edged knife-dagger (1). A random find.
The Bronze Age settlement of Akkain]

2. Однолезвийный пластинчатый нож-серп. По типу относится к рукояточным. Длина ножа 21,4 см. Выполнен из одной пластины. Клинок слегка изогнут, окончание скругленное. Длина 12,4 см, ширина 3 см. Толщина обуха 0,35 см. Клинок заточен только с одной стороны. Ширина кромки лезвия 0,5 см. Рукоять ровная, длиной 9 см, шириной 2 см, толщиной 0,3 см. Между лезвием клинка и рукоятью имеется слабовыраженный уступ. Края рукояти загнуты в обратную сторону по отношению к заточенной стороне клинка, образуя небольшое ребро сверху и валик диаметром 0,5 см снизу. Вся пластина покрыта темно-зеленой патиной.

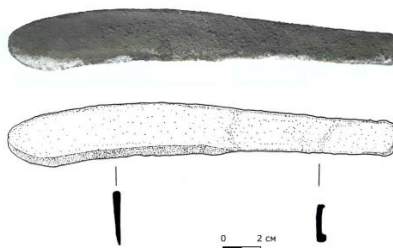

Рис. 3. Пластинчатый однолезвийный нож-серп. Случайная находка. Поселение бронзового века Аккаин

[Fig. 3. A lamellar single-edged sickle knife. A random find. The Bronze Age settlement of Akkain]

Ножи данного типа обычно порядка 22–24 см длиной, с широким клинком и массивной литой рукояткой. Данная группа ножей достаточно многочисленная и вариабельная. Согласно Н.А. Аванесовой, все варианты по типу рукояти можно разделить на три подтипа: плоскорукояточные, желобчаторукояточные, с прорезной рукоятью. Нож из окрестностей поселка Мадениет, судя по рукояти, занимает промежуточное положение между первым и вторым подтипом. Находки этой группы ножей в закрытых комплексах поселений – Камышное II, Явленка I, Чаглинка, Саргары, Каркаралинское, Мало-Красноярское вместе с «валиковой» керамикой позволяют датировать их не позже XII–IX вв. до н. э. (Аванесова, 1991: 27–28). Некоторые отдаленные аналогии демонстрирует однолезвийный нож из случайных находок в Южном Зауралье (Епимахов, 2011: 15–17). Ближайшие аналоги ножей данного типа обнаружены на стоянке бронзового века Челкар у города Степняк. На стоянке обнаружены фрагменты алакульских и федоровских сосудов, но самая многочисленная группа фрагментов относится к саргаринско-алексеевской культуре (Оразбаев, 1958, 292, табл. X. 4–5).

По результатам осмотра места обнаружения двух ножей было выявлено поселение бронзового века, которое по названию местности получило наименование «Аккаин». Географические координаты: 53° 1'44.28"С, 70°34'23.06"В.

Памятник расположен в 3,3 км на западо-юго-запад от поселка Мадениет, в 60 м к югу от русла ручья Бетты-булак. Котлованы жилищ фиксируются слабо, в некоторых местах отмечается прокаленный грунт. Восточную часть поселения разрушили длинные постройки скотобазы, отходы с которой складировали на территории памятника. Оба предмета обнаружены у ограды заброшенных построек в переотложенном грунте. В результате осмотра территории были выявлены фрагменты лепной керамики. Один из фрагментов с выраженным венчиком и орнаментом на шейке (Рис. 4).

Поселение занимает удобную для ведения сельского хозяйства территорию. С севера и востока оно ограничено широким ручьем – притоком Бетты-булака. В этой части расположен заливной луг, который и сейчас используется для выпаса скота. С западной стороны находятся холмы с сосняком, с южной – сай (ущелье) с сезонным водотоком. Приток и старица образуют достаточно замкнутую котловину, выступая естественной природной защитой, оставляя проход на поселение только с юго-востока.

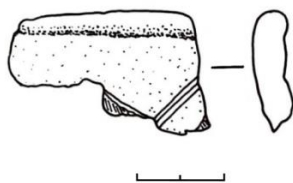

Рис. 4. Фрагмент керамики. Подъемный материал.
Поселение бронзового века Аккаин
[Fig. 4. A fragment of ceramics. Lifting material.
The Bronze Age settlement of Akkain]

3. Однолезвийный пластинчатый нож. Рукоять и кончик клинка обломаны в древности. Длина сохранившейся части 10,9 см. Ширина обуха 0,5 см. Длина лезвия 5,6 см. Ширина полотна клинка 2 см. Ширина рукояти 1,6, толщина 0,2 см. Верхняя часть обуха и рукоять расположены на одной линии. Конец дугообразно спущен к лезвию, образуя сглаженные клиновидные очертания. На нижней части рукояти, в месте стыка с лезвием, видны следы проковки.

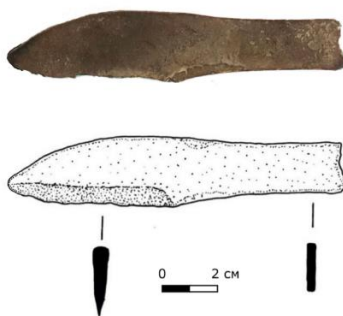

Рис. 5. Пластинчатый однолезвийный нож. Случайная находка у выработки в окрестностях поселка Мадениет
 [Fig. 5. A single-bladed plate knife. A random find at a mine in the vicinity of the village of Madeniet]

Большая серия ножей данного типа обнаружена при исследовании андроновских (федоровских) погребений на могильнике Еловка II в Томском Приобье. Все ножи изготовлены односторонней отливкой, у многих хорошо видны следы проковки лезвий. Размеры изделий варьируются от 7 до 18 см. У первой группы имеется выразительный черешок, который отделен от лезвия уступом. У второй группы черешок не отделен от лезвия полностью либо отделен слабо. Андроновские памятники региона датируются не позже середины II тыс. до н.э. (Матющенко, 1973: 12–13, 42. Рис. 8, 1–13).

Разведка территории обнаружения позволила выявить древнюю выработку и разновременное поселение. Географические координаты: 53° 0'24.99"С, 70°39'11.10"В.

Объекты расположены в 3,3 км к югу от поселка Мадениет и в 2,3 км к юго-востоку от могильника Буйрек-коль. Территория представляет собой широкую плоскую площадку, окруженную невысокими сопками со смешанным редколесьем. Судя по подъемному материалу, локация была плотно обжита в этнографическое время. Встречаются остатки бытовой утвари, фрагменты керамики, осколки фарфора. Площадь разброса находок 130 × 280 м. К западу от места находок, на территории лесной рощи зафиксирован крупный котлован с отвалами по контуру. Диаметр устья порядка 5 м, глубина 3 м. От подножия котлована к югу проходит арык шириной около 0,7 м, глубиной 0,5 м, длиной арыка порядка 10 м. Он стыкуется с руслом ручья, который протекает параллельно площадке с поселением.

Выводы

Первые два предмета, обнаруженных на территории поселения бронзового века Аккаин, – нож-кинжал и нож-серп можно датировать концом II тыс. до н. э., а само поселение вслед за предметами отнести к саргаринско-алексеевской культуре. Позднефедоровским переходящим в саргаринское время датируется расположенный в 7 км юго-восточнее поселения могильник Буйрек-коль.

Третий однолезвийный нож, найденный рядом с выработкой, можно датировать первой половиной – серединой II тыс. до н. э. и отнести к федоровской культуре. К этому периоду относится могильник Обалы, размещенный в 2,5 км северо-западнее выработки Мадениет и места нахождения ножа.

Открытие нового поселения и выработки позволяет более точно представить систему взаиморасположения и соотношения памятников скотоводов и горняков бронзового века в районе озера Тасшалкар. Необходимо расширить данные о хозяйственно-экономическом развитии населения данного района в бронзовом веке, а новые уникальные находки пополняют коллекции федоровской и саргаринско-алексеевской культур Бурабая.

Литература

Chernykh, 2008 — *Chernykh E.N.* Formation of the Eurasian «steppe belt» of stockbreeding cultures: viewed through the prism of archaeometallurgy and radiocarbon dating // *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*. 2008. No. 3. 36–53.

Mei, Shell, 1999 — *Mei J., Shell C.* The existence of Andronovo culture influence in Xinjiang during the 2nd millennium BC // *Antiquity*. 1999. 73. P. 570–578.

Sakenov, 2017 — *Sakenov S.K.* Paleo-economy of North Kazakhstan during the Bronze Age based on the materials of the Shagalaly settlement // «*Anthropological Notebooks*» (Slovenia). 2017. Vol. 23. Iss. 2. Pp. 83–98.

Аванесова, 1991 — *Аванесова Н.А.* Культура пастушеских племён эпохи бронзы азиатской части СССР (по металлическим изделиям). Ташкент: Фан, 1991. 200 с.

Бейсенов, Варфоломеев, 2008 — *Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В.* Могильник Бегазы. Центральный Казахстан в бегазы-дандыбаевскую эпоху. Алматы, 2008. 112 с.

Дергачев, Бочкарев, 2002 — *Дергачев В.А., Бочкарев В.С.* Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы. Кишинев: Высшая Антропологическая Школа, 2002. 348 с.

Епимахов, 2011 — *Епимахов А.В.* Однолезвийные ножи бронзового века из бассейна р. Уй (Южное Зауралье) // *Вестник ЮУрГУ*. 2011. № 30 (247). С. 15–17.

Колев, 2008 — Колев Ю.И. Ивановская культура позднего бронзового века: Характеристика культуры и проблемы исследования // *Актуальные проблемы археологии Урала и Поволжья* Отв. ред. Д.А. Сташенков. Самара: СОИКМ, СамГУ, 2008. С. 208–240.

Маргулан, 2001 — *Маргулан А.Х.* Сочинения: В 14 т. Т. 2. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джекказган – древний и средневековый металлургический центр (городище Милыкудук) / Сост. Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 144 с.

Матющенко, 1973 — *Матющенко В.И.* Древняя история населения лесного и лесостепного Приобья (неолит и бронзовый век). Часть третья. Андроновская культура на Верхней Оби (Из истории Сибири). Вып. 11. Томск: Издательство Томского университета, 1973. 151 с.

Оразбаев, 1958 — *Оразбаев А.М.* Северный Казахстан в эпоху бронзы // *Труды Института истории археологии и этнографии КазССР*. 1958. Т. V. С. 216–294.

Папин и др., 2006 — *Папин Д.В., Дураков И.А., Федорук А.С.* Металлообработка бронзовых изделий на поселении эпохи поздней бронзы Рублево-VI // *Алтай в системе металлургических провинций бронзового века*. Барнаул: Издательство Алтайского ГУ, 2006. С.107 – 116.

Ситников, 2015 — *Ситников С.М.* Культура саргаринско-алексеевского населения лесостепного и степного Алтая: монография / под ред. М. А. Демина. Барнаул: Издательство АлтГПУ, 2015. 254 с.

Черников, 1948 — *Черников С.С.* Древнее горное дело в районе г. Степняк // *Известия Академии наук КазССР. Серия археологическая*. 1948. Вып. 1. С. 13–32.

Черных и др., 2002 — *Черных Е.Н., Авилова Л.И., Орловская Л.Б., Кузьминых С.В.* Металлургия в циркумпонтийском ареале. От единства к распаду // *РА*. 2002. № 1. С. 5–23.

References

Avanesova, 1991 — *Avanesova N.A.* Kultura pastusheskikh plemen epokhi bronzy aziatskoy chasti SSSR (po metallicheskim izdeliyam) [Culture of pastoral tribes of the Bronze Age of the Asian part of the USSR (for metal products)]. Tashkent: Fan, 1991. 200 p. (In Russ.)

Bejsenov and Varfolomeev, 2008 — *Bejsenov A.Z., Varfolomeev V.V.* Mogil'nik Begazy. Central'nyj Kazahstan v begazy-dandybaevskuyu epohu [Begazy burial ground. Central Kazakhstan in the Begazy-Dandybaev era]. Almaty, 2008. 112 p. (In Russ.)

Chernikov, 1948 — *Chernikov S.S.* Drevneye gornoye delo v rayone g. Stepnyak [Ancient mining in the region of Stepnyak]. Proceedings of the Academy of Sciences of the KazSSR. Archaeological series, 1948. Iss. 1. Pp. 13–32. (In Russ.)

Chernykh et al., 2002 — *Cyernykh E.N., Avilova L.I., Orlovskaya L.B., Kuz'minyh S.V.* Metallurgiya v cirkumpontijskom areale: Ot edinstva k raspadu [Metallurgy in the Circumpontic area: From unity to disintegration]. RA. 2002. No. 1. Pp. 5–23. (In Russ.)

Chernykh, 2008 — *Chernykh E.N.* Formation of the Eurasian «steppe belt» of stockbreeding cultures: viewed through the prism of archaeometallurgy and radiocarbon dating. *Archaeology, Ethnology and*

Anthropology of Eurasia. 2008. No. 3. 36–53. (In Eng.)

Dergachev and Bochkarev, 2002 — *Dergachev V.A., Bochkarev V.S.* Metallicheskie serpy pozdnej bronzy Vostochnoj Evropy [Late Bronze Age metal sickles of Eastern Europe]. Kishinev: Higher Anthropological School, 2002. 348 p. (In Russ.)

Epimakhov, 2011 — *Epimakhov A.V.* Odnolezviynye nozhi bronzovogo veka iz bassejna r. Uj (Yuzhnoe Zaural'e) [Bronze Age single-edged knives from the river basin. Uy (Southern Trans-Urals)]. Bulletin of South Ural State University. 2011. No. 30(247). Pp. 15–17. (In Russ.)

Kolev, 2008 — *Kolev I.O.II.* Ivanovskaya kultura pozdnego bronzovogo veka: Kharakteristika kultury i problemy issledovaniya [Ivanovo culture of the late Bronze Age: Characteristics of culture and research problems] // Aktualnyye problemy arkhologii Urala i Povolzhia [Actual problems of archeology of the Urals and the Volga region]. Resp. ed. D.A. Stashenkov. Samara: SRMHLL, SSU, 2008. Pp. 208–240. (In Russ.)

Margulan, 2001 — *Margulan A.Kh.* Sochineniya: V 14 t. T. 2. Saryarka. Gornoye delo i metallurgiya v epokhu bronzy. Dzhezkazgan – drevniy i srednevekovyy metallurgicheskiy tsentr (gorodishche Milykuduk) [Works: In 14 volumes. Vol. 2. Saryarka. Mining and metallurgy in the Bronze Age. Dzhezkazgan – ancient and medieval metallurgical center (fortified settlement Milykuduk)]. Comp. by D.A. Margulan, D. Margulan. Almaty: Dike-Press, 2001. 144 p. (In Russ.)

Matyushchenko, 1973 — *Matyushchenko V.I.* Drevnyaya istoriya naseleniya lesnogo i lesostepnogo Priobia (neolit i bronzovyy vek). Chast tretia. Andronovskaya kultura na Verkhney Obi (Iz istorii Sibiri). [Ancient history of the population of the forest and forest-steppe Ob region (Neolithic and Bronze Age). Part three. Andronovo culture on the Upper Ob (From the history of Siberia)]. Issue. 11. Tomsk: Publishing House of Tomsk University, 1973. 151 p. (In Russ.)

Mei, Shell, 1999 — *Mei J., Shell C.* The existence of Andronovo culture influence in Xinjiang during the 2nd millennium BC. *Antiquity*. 1999. 73. Pp. 570–578. (In Eng.)

Orazbayev, 1958 — *Orazbayev A.M.* Severnyy Kazakhstan v epokhu bronzy [Northern Kazakhstan in the Bronze Age]. *Trudy Institua istorii arkhologii i etnografii KazSSR* [Proceedings of the Institute of the History of Archeology and Ethnography of the KazSSR]. Vol. V. 1958. Pp. 216–294. (In Russ.)

Papin et al., 2006 — *Papin D.V., Durakov I.A., Fedoruk A.S.* Metalloobrabotka bronzovyh izdelij na poselenii epohi pozdnej bronzy Rublevo-VI [Metalworking of bronze products at the Late Bronze Age settlement of Rublevo-VI]. *Altaj v sisteme metallurgicheskikh provincij bronzovogo veka* [Altai in the system of metallurgical provinces of the Bronze Age]. Barnaul: Publishing house. Altai State University, 2006. Pp. 107–116. (In Russ.)

Sakenov, 2017 — *Sakenov S.K.* Paleo-economy of North Kazakhstan during the Bronze Age based on the materials of the Shagalaly settlement. *Anthropological Notebooks (Slovenia)*. 2017. Vol. 23. Iss. 2. Pp. 83–98. (In Eng.)

Sitnikov, 2015 — *Sitnikov S.M.* Cultura sargarinsko-alekseyevskogo naseleniya lesostepnogo i stepnogo Altaya: monografiya [Culture of the Sargarin-Alekseevsky population of the forest-steppe and steppe Altai: monograph]. Ed. by Demin M.A. Barnaul: AltGPU Publishing House, 2015. 254 p. (In Russ.)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Нұрғазина Н.Д., Аманжолова А.Қ. МОҒОЛСТАН МЕН ТЕМІР МЕМЛЕКЕТТЕРІ ТАРИХЫ БОЙЫНША ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДЕГІ ДӘСТҮРЛІ ИСЛАМНЫҢ КӨРІНІСІ.....	646
Саидов И.М. ШАРУА ҒЫНТҰМАҚТАСТЫҚ САЯСАТЫ: ІЗДЕУ, СТРАТЕГИЯЛАР ЖӘНЕ ТАКТИКА.....	661

ТАРИХ

Асанова Г.К., Әділбектегі Г.Ә., Сайн Ә.Д. ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР.....	675
Әдиет Қ.Б., Қалиев Ж. XV–XVI ғғ. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ МОҒОЛСТАН МЕМЛЕКЕТІ.....	692
Гейноуз Дж., Беркінбаев О.У. ӘБЛПЕЙІЗ СҰЛТАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ.....	704
Еришева Т.А., Қара Ә., Алпысбес М.А. ТАРИХИ ЖАДЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДА ЗЕРТТЕЛУІ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ.....	725
Жанқадамова Г.А., Оспанова Р.Р., Кариева Т.А. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫСТАНҒАН «СЕНІМСІЗ ХАЛЫҚТАР» ОТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ СЕГМЕНТІ РЕТІНДЕ.....	744
Жылқышыбаева К.К. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1980–1990 ЖЫЛДАРДАҒЫ ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУ.....	758
Қаратаев Ә.Ә. ШЕЖІРЕ БОЙЫНША ҰЛЫ ЖҮЗ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ШЫҒУЫ: ЖОШЫ ҰЛЫСЫ НЕМЕСЕ МОҒОЛСТАН?.....	772
Марғұлан А. XIII–XV ҒАСЫРЛАРДА АҚТӨБЕ-ЛАЕТИ АЛТЫН ОРДА ҚАЛАШЫҒЫНДА ҚЫШ ҰДЫСТАРДЫ ЗЕРТТЕУ.....	790
Сарсембина Қ.Қ., Қозыбаева М.М. САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘЙЕЛДЕР ТАҒДЫРЫ (1920–1950 ЖЖ.).....	802
Тастекова Г.Б., Алпысбес М., Ураков Д.Ж. МЫРЗАҒАЗЫ ЕСПОЛОВ – АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ.....	815
Токишқадиров Б.Б., Бақытжанова А., Қайрат Д.Қ. 1920–1930 ЖЫЛДАР ҚАСІРЕТІ: МОҢҒОЛИЯҒА КӨШКЕН ҚАЗАҚТАР ТАҒДЫРЫ.....	830
Шалманова Ә.Б., Бекназаров Р.А. МОҢҒОЛИЯДАҒЫ ҚАЗАҚТАР: ЭТНОМӘДЕНИ, ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ЖАЛПЫ ШОЛУ.....	843

АНТРОПОЛОГИЯ

Біләлова Г., Хабдулина М. БОЗОҚ ҚАЛАШЫҒЫНДАҒЫ МҰСЫЛМАН ҚОРЫМЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ РӘСІМІ.....	856
Иуксел Ф.А., Қаражігітова Ә.Е., Қасенәлі А.Е. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР: САН ЖӘНЕ САПА (2021 ЖЫЛҒЫ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ).....	869
Ярыгин С., Сакенов С. БУРАБАЙДАН КЕЗДЕЙСОҚ ТАБЫЛҒАН ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ ЖӘДІГЕРЛЕРІ.....	885

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИИ

Нургазина Н.Д., Аманжолова А.К. ОТРАЖЕНИЕ ТРАДИЦИОННОГО ИСЛАМА В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ ПО ИСТОРИИ МОГУЛИСТАНА И ГОСУДАРСТВА ТИМУРА.....	646
Саидов И.М. ПОЛИТИКА КООПЕРИРОВАНИЯ КРЕСТЬЯНСТВА: ПОИСК, СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ.....	661

ИСТОРИЯ

Асанова Г.К., Адильбектеги Г.А., Сайн Э.Д. ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИИ В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ.....	675
Адиет К.Б., Калиев Ж. КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО И МОГУЛИСТАН XV–XVI ВВ.....	692
Гейноуз Дж., Беркинбаев О.У. АБИЛПЕЙИЗ СУЛТАН И ЕГО ПОТОМКИ.....	704
Еришева Т.А., Кара А., Алпысбес М. ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР.....	725
Жанкадамова Г.А., Оспанова Р.Р., Кариева Т.А. РАССЕЛЕННЫЕ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ «НЕБЛАГОНАДЕЖНЫЕ НАРОДЫ» КАК СЕГМЕНТ В ИЗУЧЕНИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ.....	744
Жылкышыбаева К.К. ИСТОРИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ (1980–1990 ГГ.).....	758
Каратаев А.А. ПРОИСХОЖДЕНИЕ ПЛЕМЕН СТАРШЕГО ЖУЗА ПО ШЕЖИРЕ: УЛУС ДЖУЧИ ИЛИ МОГУЛИСТАН?.....	772
Маргулан А. ИЗУЧЕНИЕ ГОНЧАРНОЙ КЕРАМИКИ В ЗОЛОТООРДЫНСКОМ ГОРОДИЩЕ АКТОБЕ-ЛАЭТИ В XIII–XV ВЕКАХ.....	790
Сарсембина К.К., Козыбаева М.М. СУДЬБЫ КАЗАХСТАНСКИХ ЖЕНЩИН В ГОДЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ (1920–1950 ГГ.).....	802
Тастекова Г.Б., Алпысбес М., Ураков Д.Ж. МЫРЗАГАЗЫ ЕСПОЛОВ – ДЕЯТЕЛЬ АЛАШ.....	815
Токишкадиров Б.Б., Бакытжанова А., Кайрат Д.К. ТРАГЕДИЯ 1920–1930-Х ГГ.: СУДЬБА КАЗАХОВ, ПЕРЕЕХАВШИХ В МОНГОЛИЮ.....	830
Шалманова А.Б., Бекназаров Р.А. КАЗАХИ В МОНГОЛИИ: ОБЩИЙ ОБЗОР ЭТНОКУЛЬТУРНОГО, ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	843

АНТРОПОЛОГИЯ

Билялова Г., Хабдулина М. ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД МУСУЛЬМАНСКОГО НЕКРОПОЛЯ ГОРОДИЩА БОЗОК.....	856
Иуксел Ф.А., Каражигитова А.Е., Касенали А.Е. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: КОЛИЧЕСТВО И КАЧЕСТВО (НА ОСНОВЕ ДАННЫХ ЗА 2021 ГОДА).....	869
Ярыгин С., Сакенов С. СЛУЧАЙНЫЕ НАХОДКИ ЭПОХИ БРОНЗЫ ИЗ БУРАБАЯ.....	885

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Nurtazina N.D., Amanzholova A.K. REFLECTION OF TRADITIONAL ISLAM IN WRITTEN SOURCES ON THE HISTORY OF MOGHULISTAN AND TIMUR'S STATE.....	646
Saidov I.M. POLICY OF COOPERATION OF THE PEASANTRY: SEARCH, STRATEGIES AND TACTICS.....	661

HISTORY

Assanova G., Adilbektegi G., Sain E. ECOLOGICAL PROBLEMS IN KAZAKHSTAN IN THE FIRST YEARS OF INDEPENDENCE.....	675
Adiyet K., Kaliev Zh. KAZAKH KHANATE AND MOGHOLISTAN (15th–16th CENTURIES).....	692
Gainous J., Berkinbaev O.U. ABILPEIZ SULTAN AND HIS DESCENDANTS.....	704
Yerisheva T., Kara A., Alpysbes M. STUDYING OF THE HISTORICAL MEMORY PROBLEM IN KAZAKHSTAN: A HISTORIOGRAPHICAL REVIEW.....	725
Zhankadamova G.A. Ospanova R.R., Kariyeva T.A. "THE UNRELIABLE PEOPLES" DISPERSED IN EASTERN KAZAKHSTAN AS A SEGMENT IN THE STUDY OF DOMESTIC HISTORY.....	744
Zhylkyshybayeva K. HISTORICAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN 1980–1990.....	758
Karatayev A.A. ORIGIN OF THE TRIBES OF THE SENIOR ZHUZ ACCORDING TO SHEZHIRE: ULUS JUCHI OR MOGULISTAN?.....	772
Margulan A. THE STUDY OF POTTERY CERAMICS IN THE GOLDEN HORDE SETTLEMENT OF AKTOBE-LAETI IN THE XIII–XV CENTURIES.....	790
Sarsembina K.K., Kozybayeva M.M. THE FATE OF KAZAKHSTAN WOMEN DURING THE YEARS OF POLITICAL REPRESSIONS (1920–1950).....	802
Tastekova G.B., Alpysbes M.A., Urakov D.Zh. MYRZAGAZY ESPOLOV – ALASH ACTIVIS.....	815
Tokishkadirov B.B., Bakytzhanova A.B., Kairat D.K. TRAGEDY OF THE 1920–1930S: THE FATE OF THE KAZAKHS WHO MOVED TO MONGOLIA.....	830
Shalmanova A., Beknazarov R. KAZAKHS IN MONGOLIA: A GENERAL OVERVIEW OF THE ETHNOCULTURAL, DEMOGRAPHIC AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT.....	843

ANTHROPOLOGY

Bilyalova G., Khabdulina M. THE FUNERARY RITUAL IN THE MUSLIM BURIAL GROUND OF THE BOZOK SETTLEMENT.....	856
Yuksel F.A., Karazhigitova A., Kassenali A. ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN KAZAKHSTAN: QUANTITY AND QUALITY (ACCORDING TO THE DATA OF 2021).....	869
Yarygin S., Sakenov S. CHANCE FINDS OF THE BRONZE AGE FROM BURABAY.....	885

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми

журналы 2023. 10 (4)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Копеева С.Ж.

Жарияланған күні: 25.12.2023.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 21,125.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым
комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМҚ

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ
РМҚ Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
